

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ebubekir GÜNGÖR

KIRGIZİSTAN’DA YENİ EĞİTİM SİSTEMİ CEDİTÇİLİK ve İŞENAALİ ARABAYEV

Tarih Ana Bilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2013

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ebubekir GÜNGÖR

KIRGIZİSTAN’DA YENİ EĞİTİM SİSTEMİ CEDITÇİLİK ve İŞENAALİ ARABAYEV

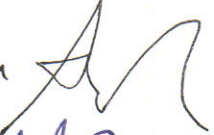
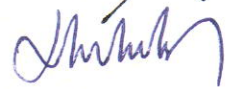
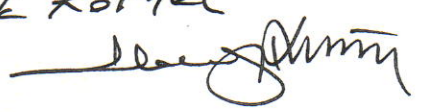
Danışman
Prof. Dr. Haldun EROĞLU

Tarih Ana Bilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2013

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Ebubekir GÜNGÖR'ün bu çalışması, jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu
Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. Haldun Eroğlu
Üye : Prof. Dr. Taha Niyazi Karaca
Üye : Yrd. Doç. Dr. Hayri Garpaz
Üye : Yrd. Doç. Dr. Haluk Körtel

Tez Konusu: Kırgızistan'da Yeni Eğitim Sistemi Ceditailik ve
İşenaalı Arabayev

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi 8./3./2013

Mezuniyet Tarihi 22./3./2013

Doç. Dr. Zekeriya KARADAVUT
Müdür

.....

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ	iv
ÖZET	v
SUMMARY	vi
ÖNSÖZ	vii
KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMALAR	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM BİR CEDİTÇİ YETİŞİYOR

1.1 Arabayev'in Ailesi ve Eğitimi	22
1.1.1 Arabayev'in Ailesi	23
1.1.2 Arabayev'in Çocukluğu	24
1.1.3 Arabayev'in İlk Eğitimi	26
1.1.4 Arabayev'in İlk Öğretmenlik Tecrübesi ve Orenburg'a Gitmesi	31
1.1.5 Huseyniya Medresesi	32
1.1.6 Arabayev Türkiye'de	36
1.1.7 Galiya Medresesi	37
1.2 Arabayev'in Galiya Medresesinde İlk Cedit Faaliyetleri	43
1.2.1 Kırgız Yazı Dilinin Oluşum Süreci ve İşanaali Arabayev'in Yeri	43
1.2.2 Arabayev'in ilk Eğitim ve Dil Çalışmaları	48

İKİNCİ BÖLÜM KIRGIZLARDA EĞİTİM ve EĞİTİMCİ ARABAYEV

2.1 Kırgızlarda Eğitim	55
2.1.1 Dini Mektepler	56
2.1.2 Rus – Yerli Mektepleri	64
2.1.3 Kırgızlarda Ceditçilik	68
2.2 Arabayev'in Açtığı Usul-i Cedit Mektepleri	69
2.2.1 Arabayev'in Kırgızlar Arasında Açtığı Mektepler	70
2.2.2 Arabayev'in Doğu Türkistan'a Gitmesi ve Doğu Türkistan Kırgız Yazı Dilinin Oluşmasına Etkisi	75

2.3 Arabayev'in Sovyet Dönemi Eğitim Faaliyetleri	78
2.3.1 Sovyet Yönetiminin Eğitim Politikası	79
2.3.2 Kara Kırgız Otonom Vilayeti'nde Eğitim	83
2.3.3 Arabayev'in Ekim Devriminden Sonraki Eğitim Çalışmaları.....	86
2.3.4 Birinci Kazak – Kırgız İlim Adamları Kongresi ve Arabayev	89
2.5 Türk Dünyasında Alfabe Meselesi ve Arabayev'in Alfabe Çalışmaları	91
2.5.1 Türk Dünyasında Alfabe Tartışmaları	92
2.5.2 Kırgız – Kazaklarda Alfabe Meselesi ve Arabayev	95
2.5.3 Sovyet Dönemi Latin Alfabesine Geçme Tartışmaları ve Arabayev	99
2.5.4 1926 I. Bakü Türkoloji Kurultayı ve Arabayev.....	103
2.5.5 Yeni Latin Alfabesine Geçiş ve Arabayev	105

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARABAYEV'İN SİYASİ ve KÜLTÜREL ÇALIŞMALARI

3.1 Türkistan Türklerinin Siyasi Çalışmaları ve Arabayev	111
3.2 1917 Şubat İhtilali ve Arabayev'in Siyasi Faaliyetleri.....	114
3.2.1 Kazak Kongreleri – Alaş Orda Partisi ve Arabayev.....	117
3.2.2 Arabayev'in Kırgızlar Arasında Alaş Orda Partisini Kurması ve Çalışmaları.....	121
3.2.3 Arabayev'in Komünist Partiye Katılması	124
3.2.4 Kara Kırgız Otonom Vilayeti'nin Kurulması ve Arabayev	126
3.3 Arabayev'in Kültürel Çalışmaları	132
3.3.1 Arabayev'in Türkistan Eğitim Komisyonundaki Çalışmaları	134
3.3.2 Kırgız Halk Edebiyatının Derlenmesinde Arabayev'in Rolü.....	137
3.3.3 Kırgızların ilk Milli Gazetesi Erkin – Too ve Kırgız Basın Tarihinde Arabayev'in Yeri	143
3.3.4 Otuzların Arzı ve Arabayev'in Yönetimden Uzaklaştırılması	147
3.3.5 Kırgızistan'da Sovyetlerin Kolhozlaştırma Politikası ve Arabayev.....	152
3.3.6 İşanaali Arabayev'in Tutuklanması ve Ölümü.....	155

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARABAYEV'İN FİKİRLERİ ve ESERLERİ

4.1 Siyasi Fikirleri	164
4.1.1 Milliyetçilik ve Türk Birliği	165

4.1.2 Kırgız Milliyetçiliği.....	174
4.1.3 Komünizm	177
4.2 Kültürel – Toplumsal Fikirleri.....	179
4.2.1 Milli Dil	181
4.2.2 Milli Kültür.....	185
4.2.3 Milli Eğitim	188
4.3 Arabayev’in Eserleri.....	191
4.3.1 Arabayev’in Alfabe ve Gramer Kitapları	192
4.3.2 Arabayev’in Diğer Eserleri.....	207
SONUÇ	212
KAYNAKÇA.....	217
EKLER.....	239
Ö Z G E Ç M İ Ş	261

KISALTMALAR LİSTESİ

KRBMSDA	Kırgız Respublikasının Borborduk Mamlekettik Sayasiy Dokumentter Arhivi (Kırgız Cumhuriyeti Merkezi Devlet Siyasi Dokümanlar Arşivi)
KRBMA	Kırgız Respublikasının Borborduk Mamlekettik Arhivi (Kırgız Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi)
F.	Fond
d.	Delo
Op.	Opisanie - Opis
inf.	İnfinativ
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.b.	Adı Geçen Bildiri
a.g.m.	Adı Geçen Makale
Bkz.	Bakınız
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
g.	God
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
No	Numero
Nu.	Numara, Number
p.	Page
s.	Sayfa
S.	Sayı
T.	Tom
TAD	Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
v.b.	Ve Başkaları
Vol.	Volume
Yay.	Yayınları

ÖZET

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde neredeyse tüm Rusya Türklerinde Batı tarzı eğitim almış, ileri görüşlü genç aydınlar ortaya çıkmıştır. Bunların çoğu İsmail Gaspıralı'nın kurduğu Usul-i Cedit okullarında ve Ruslar tarafından kurulan Rus-Yerli adıyla kurulmuş iki sınıflı okullarda eğitim almışlardır. İlk önce eğitim sahasında ortaya çıkan Ceditçilik, kısa sürede bölge halkının ekonomik, fikrî, sosyal, kültürel ve siyasal yaşamına damgasını vuracak boyutlara ulaşmıştır. Ceditçi aydınlar arasında ön plana çıkanlardan birisi de İşanaali Arabayev'dir. Arabayev, eğitimine Karakol'da dini mektepte başlamış, Orenburg ve Ufa'da Usul-i Cedit medreselerin de devam etmiştir. Bu medreselerdeki aldığı eğitim, Arabayev'in Türk milliyetçiliği fikrini desteklemesine ve Türkistan Türkleri için mücadele etmesine ön ayak olmuştur. İlme olan merakı Arabayev'i İstanbul'a ve hatta Mekke-Medine'ye kadar götürmüş, bu seyahatleri sayesinde doğudan batıya Türk dünyasının durumunu kavrama şansını elde etmiştir. Türk halklarının kültürel gelişimini hızlandırarak, çağdaş dünyaya ulaşacağına inandığı için medrese eğitimi sırasında ve sonrasında olağan üstü bir gayret göstererek yeni usuldeki eğitim kurumlarını Türkistan Türk boyları arasında yaygınlaştırmaya çalışmıştır.

İşanaali Arabayev, modern anlamda Kırgızların ilk eğitimcisi olarak Çarlık döneminde ve Sovyet döneminde önemli çalışmalar yapmıştır. Sovyetlerin eğitim politikalarından faydalanarak Kırgızların ilk Sovyet öğretmenlerini yetiştirdiği gibi kültürel faaliyetler ile milli bilinci uyandırmaya çalışmıştır. Onun çabaları sayesinde ki Kırgız dili Sovyet dönemini aşarak günümüzdeki seviyesine ulaşmıştır. Arabayev, Sovyet yönetiminin ilk yıllarında önemli siyasi ve kültürel görevler üstlenmiştir. Aldığı görevleri tamamen Türk toplumunun kültürel gelişimi ve bağımsızlığı yönünde gerçekleştirmeye gayret göstermiştir. Kırgızistan'ın Isıkgöl havzasında bulunan Koçkor'da başlayan Arabayev'in Türkistan Türklerine adanan hayatı, azimli ve kararlı bir şekilde sürdürülen onurlu mücadeleler sonucunda, yine bir Türk ili olan Özbekistan'ın başkenti Taşkent'in soğuk zindanlarında 51 yaşında son bulmuştur. Rusların Türk dillerini ve Türk boylarını parçalama politikalarına karşı daha öğrenciyken Türk dil bütünlüğünün korunması için mücadele etmiş, hem ortak Türkçe ve hem de yerel Kırgız Türkçesinin gelişmesi için alfabe – gramer kitapları kaleme almıştır.

SUMMARY

In this thesis titled *New Educational System and Jadidism in Kirgizstan and İşanaali Arabayev*, development of Jadidism in Turkestan has been evaluated in the light of life, activities and studies of İşanaali Arabayev. In the second half of 19th century and the first quarter of 20th century there had emerged foreseeing young intellectuals with western-style education among the Turks in Russia. Most of them received their education in the schools of *Usul-i Cedit* (New Method) founded by İsmail Gaspıralı and in the schools called as Russian-Native with two classes. Jadidism firstly appeared in the field of education but later it reached to a point that it deeply influenced economic, intellectual, social, cultural and political life of the region's people. İşanaali Arabayev was one of the leading Jadidist intellectuals. His life of education began in a religious school in Karakol and continued in the *Usul-i Cedit* madrasahs in Orenburg and Ufa. The education in these madrasahs led Arabayev to support the Turkish nationalism and to struggle for the Turks of Turkestan. His interest in education brought Arabayev to Istanbul and even to Mecca and Medina. Thanks to his voyages he could comprehend the situation of the Turkish world from east to west. He made a great effort to generalize the schools with the new method among the Turks of Turkestan by hoping that they would contribute to fasten cultural development of the Turkic peoples and so they can reach to standard of the modern world.

As the first educationist of the Kirghiz people in a modern sense Arabayev did significant works in the times of the Czarist Russia and the Soviet Union. By using the Soviet educational policies he trained the first Soviet teachers of the Kirghiz and also tried to awake national consciousness with cultural activities. Thanks to his efforts the Kirghiz language could get over the Soviet period and could reach to the contemporary level. Arabayev undertook important political and cultural responsibilities in the first years of the Soviet Union. He always tried to use his duties for the cultural improvement and independence of the Turkish people. The life of Arabayev that began in Koçkor and was dedicated to the Turks of Turkestan ended at the age of fifty-one in the dungeons of Tashkent after many decisive and honorable struggles. Even he was a student he resisted to the Russian policy of splitting the Turkic languages and people and he struggled for the unity of language. And he wrote grammar books to create a common Turkish and to improve the local Kirghiz Turkish.

ÖNSÖZ

Türkistan'da XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan yenileşme ve Ruslara karşı yapılan Türkistan bağımsızlık mücadelesinin anlaşılmasında, Ceditçilik hareketinin temelleri ve gelişimi büyük öneme sahiptir. Çünkü bu dönemde yaşanan bütün olayların aktörleri, Cedit düşüncesini benimseyen aydınlardan oluşuyordu. Dolayısıyla Türkistan modernleşmesinin ve bağımsızlık mücadelesinin tarihi araştırılırken araştırmacıların karşısına, yaşanan olayların aktörleri olarak birkaç isim çıkmaktadır. Bunlardan Kırgız Ceditçi aydını İşanaali Arabayev, birçok açıdan dikkatleri üzerine çeken ilk isimlerden birisidir. Rusya Türklerinin kültürel ve siyasi gelişimlerine büyük etkisi bulunan Ceditçilik hareketinin liderlerinden olan Arabayev, Türkistan'da Ceditçilik düşüncesinin anlaşılmasında örnek bir sima özelliği taşımaktadır.

Nasıl Ceditçi olunur? Ceditçi kime denir? Ceditçiler ne tür işler yaparlar? Ceditçilik Türkistan'da nasıl yayılmıştır? Ceditçiler Türkistan'da ne tür icraatlarda bulunmuşlardır? Ceditçiliğin Türkistan toplumuna siyasi ve kültürel yansımaları nelerdir? Ceditçilik, gelişen siyasi ve toplumsal olayları nasıl etkilemiştir? Bolşevik İhtilalinden sonra Türkistan Ceditçileri ne yapmışlardır? Bu gibi soruların cevaplandırılmasında, Arabayev'in hayatı ve düşünceleri örnek teşkil etmektedir. Ayrıca Arabayev'in çalışmaları ve hayatı, Türkistan'da Ceditçiliğin şekillenmesinde büyük yere sahiptir. Arabayev'in hayatı ve çalışmalarının ortaya çıkarılması ile Türkistan'da meydana gelen yenilikçi fikirlerin toplum üzerinde meydana getirdiği değişimin boyutlarının aydınlatılmasına imkan tanıyacaktır. Bilindiği üzere geçen yüzyılda Türkistan tarihinin genel gidişatına ters olarak toplumu değiştirenler, yani toplumun değişim ihtiyacına cevap verenler siyasi liderler değil aydınlar olmuştur. Değişim ve çağı yakalama görevi, aydınlar tarafından üstlenilmiş ve mücadele sürekli yenilgiye uğranan askeri sahadan, fikri alana kaydırılmıştır. Gayet açıktır ki, bu değişim önce aydınların kendilerinin değişmesiyle başlamıştır. Dolayısıyla Arabayev'in hayatını anlatan bu çalışma ile Türkistan aydınlarının yaşadığı değişim süreci de değerlendirilmiş olacaktır.

Arabayev, Türkistan ve Kırgız tarihine kültürel ve siyasi alanlarda yön veren önemli aydınlardan birisi olmasına rağmen, hakkında Türkçe ilmî literatürde bilgi yok denecek kadar az ve yetersizdir. Bunun en temel sebebi, Türk halklarının hapishanesi olarak nitelendirilen SSCB'nin dünyayı Türkistan Türklerine kapatmasıdır. Sovyetlerin bu kapalılık politikası sebebiyle Türkistan Türklüğüne ömürlerini adanmış birçok Türk aydını Türk dünyası tarafından gerektiği kadar tanınmamıştır. 1991'den sonraki süreçte ise Türkistan Türkleri

hakkında yapılan çalışmaların sayısı hızla artmaktadır. Bu çalışma ile Sovyet yönetimi tarafından yeni nesillere unutturulmaya çalışılan Türk aydınlarından hayatını Türk varlığına adanmış İşanaali Arabayev'in, Türk tarihindeki yerinin gün yüzüne çıkarılmasına katkı sağlaması temenni edilir.

Yapılan çalışma, giriş bölümü dahil olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Kırgızların genel tarihlerinden, Arabayev'in hayatını ve mücadelesini şekillendiren Ceditçilik ve Ceditçiliğin Türkistan'daki gelişimi, Türkistan aydınları üzerindeki etkisi hakkında genel bilgiler verilmektedir. Çünkü Türkistan'da aydınlık kavramı, önde gelen toplumsal tabaka ve toplumda derin değişiklik yapmaya etkisi olan güç olarak görülmektedir. XX. yüzyılın başındaki aydınlığın önde gelen asıl düşüncesi, kültür ve halkın manevi enerjisini bir araya getiren, geleceğin sorumluluğunu yerine getirmeye ve tüm insanoğlunun değerlerini korumaya yükümlü güç olarak değerlendirilebilir. Aydınların bu özelliklerini toplumsal anlamda ortaya koyan en önemli belirleyicisi etkilendikleri fikirlerdir. Yani aydınlar dönemlerinde ortaya çıkan fikirlerden etkilenirler ve bu fikirlerin bölgelerindeki şeklini etkilerler.

Birinci Bölümde Arabayev'in çocukluğu, eğitim süreci ve onu Ceditçi yapan eğitim kurumları hakkında bilgi verileceği gibi eğitimi sırasındaki ilk Cedit faaliyetleri üzerinde de durulmuştur. Çünkü fikir üreten aydınlar, ürettikleri düşüncelerle toplumu siyasi, kültürel ve ekonomik olarak yönlendirmektedirler. Toplumlarda meydana gelen her olayın bir fikirsel dayanağı olduğunu kabul edersek, ele aldığımız dönemde Türkistan'da ortaya çıkan fikirlerin Arabayev'e etkisi önem kazanmaktadır. Dolayısıyla ilk olarak Arabayev'i Ceditçiliğe götüren aşama aydınlatılmalıdır.

İkinci bölümde Arabayev'in eğitimini tamamladıktan sonra yaptığı eğitim çalışmaları hakkında bilgi verilmiştir. Çünkü bilindiği üzere Ceditçiliğin temeli Rusya Türkleri arasında eski usul eğitimin modernleştirilmesidir. Aynı zamanda Arabayev, Türkistan Türkleri ve Ceditçilik için tam bir eğitim savaşçısı özelliği taşımaktadır. Neredeyse bütün ömrünü Türkistan'da yeni usul eğitimin yaygınlaştırılması için harcamıştır.

Arabayev'in çalışmaları sadece eğitimle sınırlı olmayıp Türkistan halkının kültürel ve siyasi gelişimine büyük katkılarda bulunmuştur. Dolayısıyla Üçüncü Bölümde Arabayev'in siyasi ve toplumsal çalışmaları ortaya çıkarılıp yaşadığı dönemin şartlarına göre değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Fikir insanlarının en önemli üretimleri bilindiği üzere kaleme aldıkları eserlerdir. Ayrıca bu eserler aydınların düşünce ve amaç dünyasını yansıtan ürünlerdir. Dolayısıyla Arabayev'in tam olarak anlaşılabilmesi için fikir dünyasının çerçevesinin çizilmesi ve eserlerinin niteliğinin ortaya konulması tamamlayıcı özellik taşımaktadır. Bu sebeple Dördüncü bölümde Arabayev'in siyasi – kültürel fikirleri ve eserlerine ayrılmıştır. Ayrıca Arabayev'in fikir ve eserlerinin başta Kırgızlar olmak üzere Türkistan halkının kültürel gelişimindeki yeri değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında birçok kişinin katkısı bulunmaktadır. Bu bağlamda öncelikle tez konusunun belirlenmesinde, çerçevesinin çizilmesinde ve en önemlisi de başından sonuna akademik yönlendirmeler konusunda çok fazla desteğini gördüğüm hocam Sayın Prof. Dr. Haldun EROĞLU'na teşekkürü bir borç bilirim. Sayın Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU ve çalışma süresince görüş ve önerileri ile tezin şekillenmesine büyük katkı sunan başta Sayın Yrd. Doç. Dr. Hayri ÇAPRAZ, Sayın Yrd. Doç. Dr. Haluk KORTELE'e teşekkür ederim. Bunun yanı sıra katkı ve yardımlarından dolayı Arabayev Pedagoji Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. E. MAANAYEV'e, Kazakistan Avrasya Üniversitesi Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Aynur MAYEMEROVA'ya, Yrd. Doç. Dr. Qiyas ŞÜKÜROV'a, Yana GÜNGÖR'e, Bişkek'ten aziz dostum Ali Rıza YETER'e, Özbekistan'dan arkadaşım Mirza MAMMEDOV'a ve Kazakistan Astana Devlet Kütüphanesi, Kazakistan Milli Kütüphanesi, Arabayev Pedagoji Üniversitesi Kütüphanesi ve Arabayev Müzesi, Kırgızistan Milli Kütüphanesi, Bişkek Lenin Kütüphanesi, Kırgızistan Bilimler Akademisi Kütüphanesi, Kırgızistan Merkezi Devlet Arşivi ve Siyasi Dokümanlar Arşivi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve Milli Kütüphane çalışanlarına teşekkür etmeliyim. Çalışmanın okunmasına destek verip olumlu eleştirilerle desteklerini esirgemeyen Bozok Üniversitesi Tarih Bölümündeki hocalarıma teşekkür eder, yetişmemizde büyük emeği bulunan Sayın Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA'ya ayrıca şükranlarımı sunarım. Son olarak çalışmam sırasında desteklerini esirgemeyen ve her zaman minnet borçlu olduğum annem Güldane, babam Veysel GÜNGÖR'e teşekkür ederim.

Ebubekir GÜNGÖR
Antalya, 2013

KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMALAR

Çalışmanın ortaya konulmasında temel kaynaklar Arşiv kaynakları, Arabayev'in yayınlanmış eserleri, Arabayev'in yaşadığı dönemdeki süreli yayınlar ve Arabayev'i bizzat tanıyan kişilerin hatıralarından oluşmaktadır. Bunların yanı sıra özellikle SSCB dönemi ve sonrasında hazırlanan, araştırma eserleri de çalışmada kullanılmıştır.

Arşiv Kaynakları

Çalışmanın ana kaynaklarından en önemlilerini Kırgızistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi ve Merkezi Devlet Siyasi Dokümanlar Arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Çalışmada kullanılan arşiv kaynaklarına iki arşivde yaptığımız detaylı inceleme sonucunda ulaşıldı. Arşivde bulunan belgelerin ve katalogların dijital ortama aktarılmamış olması araştırmayı zorlaştıran unsurlardan olmuştur. Diğer taraftan Arabayev adına iki adet dosya düzenlenmiş ve Arabayev ile ilgili bütün evraklar bu dosyalarda toplanmıştır. Bu durum Siyasi Dokümanlar Arşivindeki taramaları kolaylaştırmıştır. Ayrıca Arabayev ile ilgili dosyada sadece resmi belgeler değil, aynı zamanda onunla ilgili devlet adamlarının şahsi görüşleri, SSCB döneminde araştırmacıların Arabayev hakkında yaptığı suçlayıcı makaleler de yer almaktadır. Arabayev adına düzenlenen iki dosyadan birisi (KRBMSDA F. 10, op. 15, d. 187) üzerindeki gizlilik hala kaldırılmamış olduğu için temin edilememiştir.

KRBMSDA F. 10: Bu Fonda çoğunlukla Sovyet döneminin kuruluş dönemindeki siyasi dokümanlar bulunmaktadır. Fonun 31, 188 ve 189. dosyalarında Arabayev ile ilgili belgeler ve evraklar yer almaktadır. Bu dosyalardan 31.'sinde Kırgız Otonom Vilayeti'nin kuruluş aşaması ile ilgili belgeler, 188.'sinde Arabayev'in Komünist parti için doldurduğu formlar, kısa özgeçmişi, onun hakkındaki suçlamalar ve 1925 yılında Komünist Parti Yönetim kurulu tarafından oluşturulan soruşturma ve karar tutanakları yer almaktadır. 198. numaralı dosyada ise, Komünist Parti ile ilgili belgeler yer almaktadır.

KRBMSDA F. 21: bu Fonda Kırgızistan'daki ilk komünist teşkilatlar ve Kırgız Otonom Vilayeti'nin kuruluşu ile ilgili belgeler ve tutanaklar bulunmaktadır. Arabayev'in Kırgız Otonom Vilayeti'nin kurulması çalışmaları ile ilgili evraklar 92. dosyada yer almaktadır.

KRBMA F. 647: Bu Fonda Kırgız İlim Komisyonunun toplantı ve karar tutanakları bulunmaktadır. Bu fon çalışma için Kırgız İlim Komisyonuna 1925 yılına kadar Arabayev'in başkanlık etmesi hasebiyle önemlidir. Çünkü bu tutanaklarda Arabayev'in eser yayınlama

politikası, milli kadronun yetiştirilmesi için kursların açılması, Kırgız dili ilgili tartışmalar detaylı olarak yer almaktadır. Fonun 14, 37, 40, 48 ve 92 numaralı dosyalar Arabayev'in Kırgız İlim Komisyonu'ndaki çalışmalar hakkında geniş bilgi vermektedir.

Arabayev'in Eserleri

Çalışmanın ana kaynaklarından birisi de arşiv kaynaklarından sonra Arabayev'in kaleme aldığı eserlerdir. Bu eserler genellikle eğitim amaçlı kaleme alınmakla birlikte, giriş bölümleri, eserlerde okuma yazma öğretiminde verilen örnekler, eğitim tekniği gibi unsurlar Arabayev'in çalışmaları ve fikir dünyası hakkında önemli bilgiler barındırmaktadır.

Mola Kılıç Törekil, *Kıssa-i Zelzele*, Haz. İşanalı Arabayef, Kazan, 1911; Arabayev ilk baskı tecrübesini ünlü Kırgız şairlerinden Moldo Kılıç'ın Kırgızistan'da meydana gelen şiddetli bir depremin halka verdiği zararları şiirsel bir dille anlatımını ve çeşitli konularda sözlü olarak söylediği şiirleri bastırmakla yaşamıştır. Bu kitap'ın diğer önemli bir özelliği de Kırgızların ilk matbu kitabı özelliği taşımasıdır. Arabayev bu esere önsöz yazmış ve idealleri hakkında önemli temel bilgiler vermiştir. Arabayev, burada ilk olarak, Kırgız ve Kazaklar için eğitimin öneminden ve eğitimin yeni usulde yapılması gerektiğinden bahsetmektedir. Ayrıca Kazak - Kırgız çocuklarına okuma - yazma öğretmek için kitap olmadığı ve bu durumda böyle bir çalışmanın, ileride kendisinin en önemli amaçlarından birisi olduğunu yazmıştır.

E. Arabayev - H. Sarsakeyev, *Alifba Yaki Töte Oku*, Ufa, 1911; Bu eser Kazak ve Kırgız çocuklarına yeni usulde okuma yazma öğretmek için hazırlanmıştır. Daha çok Kazakça kelime ve gramer kuralları kullanılmakla beraber, içerisinde Kırgızca kelimeler ve az da olsa Kırgızca gramer kurallarını da barındırmaktadır. Bu çalışma Arabayev'in basılmış ilk kitabıdır. Uzun süre Kazak ve Kırgız çocuklarına okuma yazma öğretmek için kullanıldığı gibi Doğu Türkistan'da yaşayan Kırgızların yazı dillerini oluşturmalarında büyük öneme sahiptir.

E. Arabayev, *Cazuu Örnekleri*, Orenburg, 1912; Arabayev'in şahsına ait olarak yayınladığı ilk eserdir. Basılı Kırgızca ikinci kitaptır. Bu eserde gene Kazak ve Kırgız çocuklarına okuma yazma öğretmek amacıyla kaleme alınmıştır. Özellikle bu çalışma Kazaklar, Kırgızlar ve Doğu Türkistan'daki Uygurlar arasında yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

İ. Arabayev, *Orenburgdan Taşkenge Çeyin*, Aykap, 1912, No: 1; Arabayev'in bir süreli yayında basılı ilk çalışmasıdır. Bu çalışma bize Arabayev'in Türkistan'da basın ve yayın faaliyetlerine ne kadar önem verdiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bunu yıllar

sonra Kırgızların ilk Kırgızca gazetesi Erkin-Too gazetesindeki çalışmalarında da göreceğiz. Aykap dergisi ilk Kazakça dergilerinden biri olmakla birlikte Ceditçi Kazakların yayınıdır. Bu derginin yayınlanmasında Arabayev’de görev almıştır. Ayrıca yazı desteği olarak da ilk sayısına bir makale kaleme almıştır. Bu makalesinde Kazaklar hakkında bilgiler, Ruslar ile Türkistan Türkleri arasındaki çok çeşitli alanlardaki farklardan bahsedip, sözü eğitime getirmektedir. Ardından feodal beylerin Türkistan halkı üzerindeki baskısından ve din adamlarının bağnazlığından bahsedilip bunların halka verdiği zararlar konu edilmiştir.

E. Arabayuulu, *Kırgız Alıpbesi*, Orta Asya Mamleket Basması, Taşkent, 1924; Arabayev’in bu çalışması müstakil olarak yaptığı ve Kazaklardan ayrı olarak sadece Kırgızca için hazırladığı alfabe ve gramer kitabıdır. Bu kitap aynı zamanda çağdaş Kırgızcanın ilk alfabe ve gramer kitabı olma özelliğine sahiptir. Çalışma hızlı bir şekilde oluşturulduğu için eksiklikler mevcuttur. Bu çalışmanın diğer bir özelliği de Sovyet ideolojisini içerisinde barındırmayıp, tamamen milli öğelere yer verilmesidir. İçinde verilen kısa hikaye ve örnekler tamamen Kırgız kültürüne ve diline aittir. Bu alfabe kitabı 1925 (58 sayfa), 1926 (84 sayfa), 1927 (106 sayfa) ve 1928 (128 sayfa) yıllarında genişletilerek yayımlanmıştır. 1925 baskısından sonrakilerde Sovyet ideolojisi kendisini önemli derecede hissettirmiştir. Alfabe kitaplarından sadece 1924 baskısı Kırgızistan’da 2007 yılında transkribe edilerek günümüz Kırgız alfabesi ile yayımlanmıştır. 1926 baskısı ise 2010 yılında Ufuk Deniz Aşçı tarafından Konya’da tıpkıbasımı ve Türkçe çevirisi yayımlanmıştır.

Arabayuulu, *Cazuu Colunda Saamalık*, Masküdüğü Borbor Halık Basmahanası, 1925; Bu çalışma öğretmenler için el kitapçığı şeklinde 24 sayfa olarak hazırlanmıştır. Eser Arabayev’in Arap harflerinin Kırgız Türkçesinin ses yapısına uyarlanmış alfabesiyle kaleme alınmıştır.

Seketbay, Derleyen: Arabayuulu, Masküdüğü Borbor Halk Basmahanası, 1925; Arabayev, eğitimci çalışmalarının yanında, Kırgız halk edebiyatının yazıya geçirilmesinde de önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Bunlardan birincisi kendisinin önsöz yazdığı Manas destanın bir bölümü olan Seketbay’ı Boogaçı Cakimbekuulu’ndan derleyip, yazıya geçirerek yayınladığı eserdir.

Tınıbek, *Semeteyden Bir Bölüm*, Derleyen; Arabayuulu, SSR Kalıktarının Borbor Basmahanası, Maskö, 1925; Seketbay ile aynı yıl Moskova’da basılmıştır. Yine Manas destanından bir bölümü Tınıbek Manasçı’dan alıp yayımlamıştır.

Metir Çenderi, Çeviren; E. Arabayuulu, Kırgızstandın Ökümöt Basmasöz Bölümü 1927; Arabayev'in Kırgız okullarında eğitim vermek için ders kitaplarının eksikliğinin uzun zamandan beri farkında olduğunu ve bu eksikliği ders kitapları yazarak gidermeye çalışmıştır. Bu çalışma başka dillerden Kırgızca'ya aktardığı ders kitaplarından birisidir. Kitabın girişi Arabayev'in bilim ve eğitim hakkındaki görüşlerini barındırması bakımından önemlidir. Bu kitabı Başkırtçadan Kırgızcaya okullarda ders kitabı olarak kullanılması amacıyla aktarmıştır. Kitapta dünyanın şekli, meridyenlerin işlevleri ve özellikleri, ağırlık ve uzunluk birimleri dağlar, ovalar kısaca harita bilgisi yer almaktadır. Kitap 28 sayfadan oluşmaktadır.

Arabayuulu E. - Karasayuulu K., *Baştalğıç Mektepter Üçün*, Frunze 1928; Arabayev'in alfabe kitaplarından birisidir. Sovyet okullarında okutulmak amacıyla, Sovyet ideolojisinin yoğun olarak bulunduğu 1. sınıflar için hazırlanmıştır. Hikayeler, öyküler, okuma parçaları Sovyet ideolojisi izlerini taşımaktadır.

E. Arabayuulu - Q. Qarasayuulu, *Canlık*, Kırgızdın Canı Alib-bee Komitetinin Basması, Kırgızstan Mamleket Basması, 1928; Bu çalışma 1926 Bakü I. Türkoloji Kurultayında alınan karar gereği tüm Rusya Türk halklarının tek bir alfabe, yani Latin alfabesine geçme çalışmaları sonucunda Kırgızistan'da kurulan komisyonun Arabayev ve Karasayev'in görevlendirilmesi ile yayımlanmıştır. Karasayev'in belirttiğine göre eser Arabayev tarafından kaleme alınmıştır. Karasayev'in çok fazla katkısı olmamıştır. Bu çalışma öğretmenlere yeni alfabeyi öğretmek amacıyla yayımlanmış, Kırgızların ilk Latin alfabesi gramer kitabıdır. Resimli ve 84 sayfadan oluşmaktadır.

Arabayuulu Eşenalı, Naamatuulu Satıbaldı, *Bizdin Mektep*, Baldar Alippesi, Frunze 1930; Çocukların Kırgızca okuma yazmalarını ilerletmelerini ve Kırgız yaşam tarzına uygun yetiştirmelerini Sovyet ideolojisinin müsaade ettiği ölçüde yer verdiği bir çalışmadır. Çok sayıda okuma parçası bulunmaktadır. Ayrıca bu ve bundan sonraki çalışmada Arabayev Kırgızların bağımsız kimliklerini devam ettirmeleri konusuna önem vermiştir.

Bu eserlerin yanı sıra Arabayev'in *V. İ. Lenin Anın Ömür Bayanı Cana İştegen İşi*, G. İ. İvanov'un *Geografiyenin Baştalğıç Kursu I. Bölüm*, O. Karpinskiy'in *Emgeği Dıykandardın Kösümü*, V. İ. Lenin'in *Caştar Soyuzunun Mildetteri* gibi birçok çeviri kitapları da çalışmada kullanılan kaynaklardandır.

Arabayeve Hakkında Bilgi Veren Hatıralar ve Araştırmalar

Baktıbek Maksutov, *Kırgızdın Belgiliüü Agartuuçuları*, Bişkek 2008; Bu kaynaktaki, Arabayeve'in doğduğı yer, eğitim süreci (medrese Kuseyniya ve Medrese Galiya), eserleri, 1916 Kırgız isyanında Arabayeve'in faaliyetleri, Arabayeve'in Sovyet yönetimine katkıları, Kara Kırgız Otonom cumhuriyetinin kurulmasındaki katkıları, Kazakların kurduğı Alaş Orda partisi ile muhtemel bağlantıları, Erkin-Too gazetesinin yayınlanmasındaki katkıları, sözlü halk edebiyatının toplanıp yazıya geçirilmesi hakkındaki çalışmaları gibi kısa kronolojik bilgiler bulunmaktadır.

Bizdin Canı Alıp – bee (Kırgızdın Canı Alıp-beesinin Kısaça Tarihi), Bastırucu: Kırgızistandın Obulustuk Atkaruu Komitetinin altındaki canı alıp-bee komiyeti., Prunze Şaarı, Kırgızistandın Basmasöz Taratuu Mekemati, 1927; Kırgız SSR'indeki Değişim Komisyonu içerisinde görev yapan Yeni Alfabe Komitesi tarafından hazırlanan bu kitapçıkta; Kırgız alfabesinin oluşum süreci ve buna bağlı olarak Arap alfabesi ile Kırgız ses sisteminin uyumluluk karşılaştırması, Arap Alfabesinin Kırgız yazı dilinde kullanılmasından ortaya çıkan zorluk ve uyumsuzluklar, Arap Alfabesinin basım ve yazım zorlukları anlatılmakla birlikte Latin alfabesine geçişin eğitim için faydaları hakkında bilgiler verilmektedir.

Cumabek, Alıkulov, “Erkintoo Atın Kim Koygon?, Erkintoo”, 8 Ekim 2004; Bu makalede Arabayeve'in Kırgız ve Kazak eğitim tarihindeki yeri, çalışmaları ve ayrıca temel olarak da Kırgızların ilk Kırgızca ve aynı zamanda ilk Kırgız gazetesinin kurulup geliştirilmesi ve ayakta kalması için Arabayeve'in çabalarının yanı sıra bu gazetenin adının Arabayeve tarafından Erkin-Too (Bağımsız Dağ) olarak belirlendiğı, Kırgız Arap alfabesinin Latin alfabesine geçiş sürecinde Arabayeve'in katkıları hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Tügölbay Sıdıkbekov, “İşenali Arabayuulu”, Sovettik, 23 İyun, 1988, No: 145 (19046).; Tügölbay Sıdıkbekov, Arabayeve'i yakından tanıyan öğrencilerinden birisidir. Arabayeve'in eserleri, komünizm içindeki genel çalışmaları, Erkin –Too gazetesinin kurulmasındaki yeri, İlk Kırgız yazı dilinin oluşturucusu olarak Arabayeve hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Ziyaş Bektenov, “Öçpöz izder Okumuştuu-Agartuuçu İşenali Arabayeve”, Kırgızstan Madaniyatı, No: 25 (1116), 16 İyun (Haziran), s. 7, 1988.; Arabayeve hakkında en geniş bilgi veren çalışmadır, çalışmanın yazarı Arabayeve'i tanımış ve onun yolundan gidip Kırgız dil ve tarihinin gelişiminde önemli bir akademisyen olarak ün kazanmıştır. Aynı zamanda

Komünizm döneminde Arabayev lehine makale yazmaya cesaret eden ilk akademisyendir. Diğerleri daha çok bu yazarın ortaya koyduğu çerçevede konuyu ele almışlardır.

GİRİŞ

Türkistan, XIX. yüzyılda fiili olarak Rus işgaline uğramıştır. Bu bağlamda XIX. ve XX. yüzyılın başlarında bölgenin siyasi ve toplumsal olaylarını, Rusların Türkistan'ı işgalleri ve bunun sonucunda kurulan Rus idari sistemi şekillendirmiştir. Ruslar, Kazan Hanlığını 1552'de,¹ Astrahan Hanlığını 1556'da² işgal ederek, Rusya'nın sınırlarını Volga ve Ural nehirlerinin döküldüğü Hazar Denizi'ne kadar ulaştırmışlardı. Kazan Hanlığına son verilmesinden sonra Ruslar doğu yönündeki ilerleyişlerini sürdürüp, Rus Kozaklarının³ yardımı ile Uralları geçerek Sibiry sahasına hakim olan Sibir Hanlığını 1558 – 1582 yılları arasında Küçüm Han idaresindeki Müslüman – Türkler ile girilen mücadelelerden sonra yıkarak ilerleyişlerine hızlı bir şekilde devam etmişlerdi.⁴ Böylelikle Ruslar doğu yönünde Moğolistan'a kadar uzanan bütün Sibiry'yı ele geçirdikleri gibi, Türkistan'ı da kuzeyden kuşatmış oluyorlardı. 50 yıllık bir süreçte böylesine muazzam geniş bir coğrafyayı ele geçiren Ruslar, XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Türkistan üzerine ciddi sayılabilecek bir sefer yapmadılar. Ancak XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Rus Çarı I. Petro'nun girişimleri⁵ ve özellikle 1711 Prut yenilgisinin etkisi ile Türkistan'a Rus ilgisi artmaya başladı.⁶ Bu ilginin temelinde o zamanın ekonomik anlayışı ile şekillenen büyük devletler arasındaki rekabet,

¹ Mihail Hudyakov, **Kazan Hanlığı Tarihi**, Çev.: Ayaz İshaki, Haz.: İlyas Kamalov, TTK, Ankara, 2009, s. 137.

² Nurettin Hatunoğlu, **Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han**, Ötüken, İstanbul, 2011, s. 53.

³ Rusçası “ Kazaki ” olup, kendilerini “ Kozaki ” şeklinde adlandıran ve çoğu zaman “Don Kozakları”, kimi yazılarda “Kossaklar”, “Kazakya” denilen Kozaklar Türk boyu Kıpçak boylarından Kazaklarla karıştırılmaktadır. Rus Kozakları adıyla bilinen topluluklar özellikle Rus boyar ve knezlerinin zulmünden kaçan Rus aşağı tabakasından serfler ve köylülerin yanı sıra Tatar ve Çerkes topluluklardan müteşekkil kozmopolit bir yapıdır. Bunlar kanundan ya da zulümden kaçan insanların otoriteden uzak yerlerde toplanarak meydana getirdikleri topluluklardır. Kozak adı ilk defa 1517 yılında Rus kaynaklarında “çok özel hafif birlikler” anlamında kullanılmıştır. Ancak bir toplum olarak ortaya çıkışlarının Moğol istilası sonrasına rastladığı düşünülmektedir. Abdullah Temizkan, “18. ve 19. Yüzyılda Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı Kolonileştirmesinde Kozakların İşlevi”, **146. Yılında 1864 Kafkas Göçü Savaş ve Sürgün Sempozyumu**, 6-7 Aralık 2010, s. 3.

⁴ Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, Ankara, 2004, s. 42.

⁵ Petro Türkistan'a bir inceleme heyeti göndermiş ve Amuderya nehrinde altın tozu olduğunu öğrenmişti. 1713 yılında Sibiry Valisi Doğu Türkistan tarafında da altın tozu bulunduğu bilgisini verdi. Bunun üzerine Petro, 1714 yılında Vali'ye verdiği emirde, Doğu Türkistan kısmında Yarkend'in alınmasını istedi. Ancak Kalmukların karşı koyması ve Rus ordusunda yayılan salgın hastalık dolayısıyla hedefe ulaşılamadı. 1719 ve 1720 yıllarında Rus orduları tekrar sefere başladılar. Kalmukların karşı koymasına rağmen İrtiş nehrinin yukarı kısımlarına doğru ilerlediler. Türkistan seferleri sırasında 1716'da Omsk, 1718'de Semipalatinsk, 1719'da Ust-Kamenogorsk kaleleri yapıldı. Hamid Ziyayev, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele**, Ankara, 2007, s. 58 – 59; Hayri Çapraz, “Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hakimiyet Kurması”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 24, Aralık 2011, s. 54. (51 – 78); Hayit, **Türkistan Devletlerinin**, s. 45.

⁶ I. Yerofoeva, “Rus İmparatorluğu Yönetiminde Kazakistan”, **Kazakistan Tarihi Makaleler**, TTK, Ankara, 2007, s. 73; Kezban Acar, **Baslangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi**, Nobel Yayınları, İstanbul, 2004, s. 128.

ticari yollar üzerindeki üstünlük mücadelesi ve bölgenin bu çatışmalar çerçevesinde sosyal, siyasi, ekonomik, jeopolitik durumu bulunuyordu.⁷

XVIII. yüzyılda Rusların Türkistan yönünde ilerleme girişimleri artsa da doğrudan işgal girişimleri yaşanmadı. Çarlık Rusya'sının bu yüzyıldaki faaliyetleri, Türkistan'ı diplomasi yoluyla nüfuz altına alma ve tanıma evresi olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde XVI. yüzyılın sonlarından beri Rusların sınır komşusu olan Kazak sınır boylarında kale yapıldığı gibi, Kazaklar arasındaki çekişmelerden faydalanmak suretiyle Kazak boyları nüfuz altına alınmaya çalışıldı.⁸ Türkistan Türklerinden ilk olarak Kazakları kontrol etmek ve Türkistan ile ilişkileri yönetmek amacıyla Orenburg kalesi kurularak, burada bir valilik oluşturuldu (1744).⁹ Rusların Türkistan yönünde ilerleme girişimleri de Türkistan Genel Askeri Valiliği'nin kurulmasına kadar Orenburg ve Sibiry Genel Askeri Valilikleri tarafından idare edildi. XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde (1824 – 1854) harekete geçen Ruslar daha önceden her konuda müdahale edebildikleri Kazak Cüzlerini Çarlık topraklarına kattılar.¹⁰ Hemen arkasından üçüncü çeyrekte Türkistan Hanlıkları (Hokand, Buhara, Hive) üzerine işgalleri başlatarak hakimiyet altına aldılar.¹¹ İlk başta hanlıkların varlıklarını korumalarına göz yuman Çarlık idaresi, kısa bir süre sonra işgal sırasında oluşturduğu Türkistan Genel Askeri Valiliği (1867) tarafından Türkistan ve Bozkır Genel Askeri Valilikleri (1891) arasında paylaştırıldı.¹² Buhara Emirliği ise Çarlığa bağlı olarak 1920 yılına kadar varlığını sürdürdü.¹³

Türkistan'ın işgali sırasında oluşturulan Rus yönetim birimlerinin taksimatı, doğal sınırlara veya etnik gruplara göre değil, bölgenin işgal sırasına göre yapılmıştır. Türkistan'da yaşayan Türk boylarını yönetmek üzere kurulan Orenburg, Türkistan ve Bozkır Genel Askeri

⁷ Geniş bilgi için bakınız: Çapraz, **a.g.m.**, s. 56 – 60; Hayit, **Türkistan Devletlerinin**, s. 41.

⁸ Ziyayev, **a.g.e.**, s. 60.

⁹ Hayit, **Türkistan Devletlerinin**, s. 50.

¹⁰ **Kazak SSR Tarihi**, Cilt 1, Almatı, 1957, 237 – 240, Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, TTK, Ankara, 2010, s. 347 – 348.

¹¹ Ziyayev, **a.g.e.**, s. 69 – 302.

¹² 11 Temmuz 1867 yılında kurulan Türkistan Genel Valiliğinin arazisi 1.533.255 kilometrekarelik alanı kaplıyordu. Bu valilik ilk başta Sırderya ve Yedisu bölgelerinden oluşuyordu. 1868 yılında Semerkand ve Çevresi işgal edilerek Zerefşan adıyla, 1873'te Hive Hanlığı'nın kuzey bölgesindeki topraklar Amuderya bölümü adı altında, Hokand Hanlığı'nda isyan eden Kıpçak gruplarının meydana getirdiği karışıklıktan faydalanan Rus Çarlığı askeri kuvvetleri 15 Şubat 1876 yılında Hokand hanlığını işgal edilerek, Fergana bölgesi adıyla Türkistan Genel Askeri Valiliği'ne katıldı. 1896 itibarıyla Türkistan Genel Askeri Valiliği'nin bünyesinde Sırderya, Fergana, Semerkand bölgeleri bulunuyordu. 1899 yılında Hazar ötesi bölgesinin de valiliğe katılmasıyla 1900 yılına gelindiğinde, Türkistan Genel Askeri Valiliği'nin beş vilayeti bulunuyordu. Bunlar Sırderya, Yedisu, Fergana, Semerkand, Hazarötesi bölgeleri. Bu valiliğin nüfusunun ekseriyetini Kazak, Özbek, Kırgız, Tacik ve Türkmenler oluşturuyordu. B. Tümen Somuncuoğlu, **Türkistan'da Eğitim (1865-1917) Ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açısından Eğitime Yaklaşımı**, T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, (Doktora Tezi), Ankara, 2006, s. 19 – 20.

¹³ Hatunoğlu, **a.g.e.**, s. 223.

valiliklerinin kapsadığı coğrafya Rus toprağı olarak görülmüştür.¹⁴ Bunun sebebi olarak Çarlık yönetiminin Türkistan halkını yabancı olarak değerlendirdiği söylenebilir. Rusların oluşturmuş olduğu her bir yönetim biriminin başında sivil idareciler yerine komutanlar bulunmaktaydı. Ayrıca Türkistan halkı yönetimde küçük memurluklar dışında söz sahibi değildi.¹⁵ Bu düzen Çarlık idaresinin yıkıldığı 1917 yılına kadar devam etti. Bu süreç içerisinde Türkistan’da siyasi yöneticiler ortadan kalkınca, halkı yönlendirme görevi halkın içinden çıkan aydınlar tarafından üstlenildi. Böylelikle Türkistan Türklerinin değişen dünyayı takip etme ve yönetime katılma istekleri Ceditçi aydınların çalışmaları ile şekillendi. Çarlık döneminde başlayan bu girişimler Sovyet iktidarı döneminde de devam etti.

Türkistan’da XIX. yüzyıl boyunca devam eden Rus işgallerine karşı siyasi yöneticiler başarılı olamayınca, Türkistan halkı tepkisini Rus yönetimine isyan ederek göstermiştir.¹⁶ Çarlık yönetiminin, Türk ve Müslüman halka uyguladığı Panslavist politikalar¹⁷ karşısında aydınlar, çareyi düşmana karşı kültürel birleşmede bulmuşlardır. Bu birleşme, Cedit hareketi temelinde, İslamlık-Türklük bilincinin Cedit okulları ve yayın organlarıyla Türkistan’da yayılarak, halkı aydınlatıp, bilinçlendirme şeklinde kendini göstermiştir. Türkistan aydın önderlerinin yenileşme fikirlerini yansıtan İslamcılık, Türkçülük ve Ceditçilik, Çarlık yönetimi altında haksız uygulamalara maruz kalan Türkistan yerli halkını esaretten kurtararak, medeni gelişmeyi sağlamak amacıyla bağımsızlık mücadelesinin temel ideolojisini teşkil etmek suretiyle dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik gelişimini doğrudan yönlendirdiği gibi günümüz Türkistan’ının şekillenmesinde de önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda Ceditçi bir aydın olarak Arabayev de özellikle eğitim başta olmak üzere kültürel ve siyasi çalışmalarda bulunmuştur.

Yoğun aydınlanma ve bağımsızlık mücadelesinin yaşandığı bu dönemde Türkistan’da modernleşme ve bağımsızlık mücadelesi için büyük çabalar harcayan aydınlardan biri de

¹⁴ K. Bendrikov, **Oçerki po İstorii Narodnogo Obrazavaniya v Turkestane**, Moskva, 1960, s. 24

¹⁵ Hayit, **Türkistan Devletlerinin**, s. 157.

¹⁶ Bu isyanlardan Sırım Baatır (1880 - 1890), Sultan Kenesarı (1837), Andican (1898), Ceditçilerin etkin olarak katıldıkları 1916 İsyanları önde gelen başlıcalarıdır.

¹⁷ Panslavizm, Orta ve Doğu Avrupa’da yaşayan Slavların ortak etnik geçmişinin kabul edilmesini ve bu Slavlar arasında kültürel ve siyasal birlik sağlanmasını amaçlayan bir hareket olarak XIX. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmıştır. İlk olarak Panslavizm tabirini 1826 yılında Slovak yazar J. Herkel kullanmıştır. Bu yüzyılın ortalarından sonra Kırım Savaşından sonra Rusya’nın içine kapanmasıyla gelişmeye başlayan Panslavizm, 1870’lerden itibaren Batı Avrupa siyasi çevrelerinde Slav ırkına mensup kavimlerin Rusya’nın yönetiminde birleşmesi olarak algılanmıştır. Panslavizm kavramının ortaya çıkışı XIX. yüzyılın ikinci yarısına denk gelse de Panslavizm çerçevesindeki politikaların temeli Çar I. Petro’ya kadar gitmektedir. I. Petro, Rus yayılcılığını başlatmakla Panslavizm’in fiili temellerini atmıştır. Bilindiği üzere Rus yayılcılığı Doğu Avrupa, Balkanlar, Anadolu, Kafkaslar ve Türkistan yönünde I. Petro döneminde hız kazanmıştır. Mithat Aydın, “19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya”, **Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 1, Sayı 15, Denizli, 2004, s.109-124.

İşanaali Arabayev'dir. Arabayev, Kırgız ve Türkistan'daki diğer Türk topluluklarınca eğitimci, gazeteci, devlet adamı, folklorist, araştırmacı, çevirmen kimliğiyle tanınmış, modern Kırgızistan'ın gelişiminde rehber (Moldoke) olarak kabul edilmiştir. Onun, özellikle Arap harfli Türk alfabesinde yaptığı reform, ilk Kırgız alfabesini oluşturması ve okullar için yazdığı ders kitapları, eğitim alanında döneme damgasını vurduğu gibi; eğitimle ilgili çalışmaları Kırgız, Kazak ve Uygur Türklerine de etki etmiştir.

Arabayev'in kaleminden çıkan ve yayımlanan 20'den fazla eseri günümüzde sadece Kırgız dili için değil, Kırgız kültürü, ekonomisi, tarihi gerçeklerin aydınlatılmasında ve Kırgız tarihinin her yönü ile araştırılmasında da temel kaynak olarak kabul edilir. Çünkü sadece Kırgız Alıppesi adlı çalışmasında dahi Arap harfleriyle verdiği örnekler, cümlelerinde kullanılan kelimeler, paragraflar onun yaşadığı 1882-1933 yılları Türk toplumunun durumu, tarihi ve etnoğrafik özellikleri, siyasi ve kültürel konuları hakkında önemli fikirler vermektedir. Arabayev çalışmalarını sadece Kazakça ve Kırgızca yayımlamış, iyi derecede Rusça bilmesine rağmen Rus dilinde eser kaleme almamıştır. Bunun tersine, okullarda ders kitabı eksikliğini gidermek amacıyla Rusçadan Kırgızcaya birçok eser tercüme edip yayımlamıştır. Bu durum onun Türk dilinin gelişimine verdiği önemin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Kırgızistan'da Arabayev hakkında ilk bilgiler, Sovyetler Birliğinin yıkılıp Kırgızistan'ın tam bağımsız olmasından sonra önce küçük hatıra parçalarının gazetelerde yayımlanmasıyla ortaya çıkmaya başlamıştır. Sovyetler Birliği yıkılmadan önce Arabayev lehine sadece bir makale yayınlanmıştır. Bu yazı, SSCB'nin Glasnost (açıklık) ve Prestroyka'yı (yeniden kurma) ilanından sonradır. Arabayev lehine ilk yazı, Arabayev'i yakından tanımış olan Tügölbay Sıdıkbekov'un¹⁸ 1988'deki "İşenaalı Arabayuulu" adlı makalesidir.¹⁹ Yazar bu makalesinde Arabayev'in eserleri ve hayatı hakkında genel bilgiler vermiştir. Arabayev hakkında yapılan çalışmalar konusunda Kırgızistan'da yapılan ilk ciddi girişim, onun doğumunun 110. yılı münasebeti ile 1992'de düzenlenen konferansta sunulan ve genellikle Arabayev'i tanıyan akademisyenlerin hatıra parçalarından oluşan bildirilerin

¹⁸ 1912 yılında, şimdiki adıyla Tüp ilçesine bağlı Ken-Suu köyünde, yoksul bir çiftçi ailesinde doğdu. 1920'li yıllarda köy okulunda okudu. Daha sonra Prjevalski'ye gitti ve Rusça eğitim veren A. P. Çehov adındaki İlköğretim Okulu'na devam etti. Bu okulu 1927 yılında bitirdi. 1928 yılında, aynı şehirdeki N.K. Krupskaya adındaki Rus Okulu'nda bir kış okuduktan sonra Bişkek'teki Ziraat İşleri Yüksekokulu'na yazıldı. 1930 yılının Ocak ayında Aşhabad şehrindeki, yeni açılmış Orta Asya Veterinerlik Enstitüsü'ne gelip Koyun Yetiştirme Fakültesinde okumaya başladı. Sağlık durumundan dolayı eğitimini yarıda bırakmak zorunda kaldı. O, çocukluktan başlayarak destan, masal, hikâye vb. edebî eserlerle yakından ilgilenip, Kırgız dili gramer kitapları hazırladığı gibi bir çok roman, öykü, şiir kitapları da yazdı. S. Daronyan, **Tugelbay Sıdıkbekov (Oçerk)**, Pisatel, Moskva, 1966.

¹⁹ Tügölbay Sıdıkbekov, "İşenaalı Arabayuulu", **Sovettik**, No: 145 (19046), 23 İyun, 1988, s. 7.

1993 yılında yayımlanmasıdır.²⁰ Bundan sonra 2002 yılına kadar çeşitli makaleler yayımlanmış ancak bu makaleler önceki hatıra parçalarının tekrar edilmesinden başka bilgiler ihtiva edememiştir. Arabayev hakkında günümüze kadar yapılan en kapsamlı çalışma, 2002 yılında tarihçi E. Maanayev ile dilci A. Osmonkulov'un beraber hazırlayıp yayınladıkları biyografi çalışmasıdır.²¹ Bu çalışmada, daha ziyade Arabayev'in pedagojik ve Kırgız anadilinde eğitim mirasının günümüzde kullanılabilirliği üzerinde durulmuş, milli değerler ile Kırgızca eğitiminde Arabayev'in yöntemi ile daha başarılı olunacağı tezi savunulmuştur. Arabayev'in Ceditçilik içindeki faaliyetlerine, Türkistan bağımsızlığı için yaptığı çalışmalara çok fazla yer verilmeyip, genellikle Kırgız dilinin gelişimine yaptığı katkılar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bir diğer çalışma ise Arabayev'in pedagojik yaklaşımının günümüzde Kırgız dilinin ve Kırgız milli değerlerinin okullarda çocuklara öğretiminde kullanılacak en temel yöntem olduğu görüşünün, yapılan anketlerle desteklendiği Mirgul Esengulova'nın doktora çalışmasıdır.²² Kırgızistan'da hala Arabayev'in hayatı ve çalışmaları hakkında yeterli derinliğe sahip bir çalışma yapılmadığı gibi eserlerinden sadece 1924 yılında yayınlanan *Kırgız Alıppesi* adlı ilk Kırgız alfabe kitabı günümüz ilkokullarında Kırgız dilinin öğretiminde kullanılması için S. Rısbayev tarafından 2007 yılında Kiril alfabesine transkribe edilerek yayınlanmıştır.²³

Arabayev'in adı Türkiye'de, ilk olarak, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nin *Kırgızlar* maddesinde Moldo Kılıç'ın *Kıssa-i Zelzele* adlı eserinin yayınlayıcısı olarak geçmektedir.²⁴ İkinci olarak ise yine bir Edebiyat Ansiklopedisi'nde ölüm tarihi yanlış verilmekle birlikte, onun Manas Destanı'nın halk ağzından toplanmasındaki çalışmalarından kısaca bahsedilmektedir.²⁵ Bunlardan başka Arabayev'in kısa biyografisine Ahmet Buran Kurşunlanan Türkoloji adlı çalışmasında yer vermiştir.²⁶ Bu çalışmada da Arabayev'in doğum tarihi (1870) ve yeri yanlış verilmiş, Manas Destanı'nın yayınlanması çalışmaları hakkında kısa açıklamalar dışında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Türkiye'de Arabayev hakkında ilk ciddi çalışmayı Ufuk Deniz Aşçı yapmıştır.²⁷ Ancak Ufuk Deniz Aşçı'nın çalışmasında

²⁰ **İşenaalı Arabayev Tuulgan Kününün 110. Cıldığına Arnalğan Cıynak**, Kırgız İlimder Akademiyası Kırgız Komu Respublikasının Elge Bilim Berüü Ministerstvosu, İlim, Bişkek, 1993.

²¹ E. Maanaev - O. Osmonkulov, **E. Arabyev – Kırgız Elinin Algaçkı Agartuuçu – Okumuştusu Cana Sayasiy İşmeri**, Bişkek, 2002.

²² Mirgul Esengulova, **Prosvetitel'skaya Deyatel'nost Pedagogičeskoe Nasledie Eşenaalı Arabayeva**, Kırgız Gosudarstvennıy Universitet İm. İ. Arabayeva, (Doktora Tezi), Bişkek, 2005.

²³ E. Arabayev, **Kırgız Alıppesi**, Haz.: S. Rısbayev, Bişkek, 2007.

²⁴ N. Yıldız, "Arabayev İşenaalı", **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Devirler İsimler Eserler Terimler**, Cilt 5, İstanbul 1987, s. 313.

²⁵ N. Yıldız, "Arabayev İşenaalı", **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Ortak Edebiyatçıları Ansiklopedisi**, Cilt 1, Ankara, 2002, s. 409.

²⁶ Ahmet Buran, **Kurşunlanan Türkoloji**, Manas Yay., Elazığ, 2007, s. 315 – 316.

²⁷ Ufuk Deniz Aşçı, **İşenaalı Arabay Uulu'nun İki Eseri Cazuu Colunda Saamalık ve Alıp-be**, Konya, 2010.

Arabayev'in hayatı kitabın üç sayfalık giriş kısmını oluşturmaktadır. Zira çalışma Arabayev'in hayatı hakkında değil, onun eserlerinden *Cazuu Culunda Saamalık ve Kırgız Alıp-besi* kitabının 1926 baskılı tıpkıbasımı ve açıklamalı çevirisidir. Buna rağmen Aşçı'nın çalışması Arabayev'in Türkiye'de tanıtılmasında çok önemli bir yere sahiptir.

Arabayev çalışmalarını genellikle Kırgız Türkleri arasında yapmıştır. Hayatının büyük bir kısmına Kırgızların kültürel, siyasi ve ekonomik gelişimi için mücadele etmekle geçirmiştir. Tarihi süreç içerisinde Kırgızlara bakıldığında, çeşitli devletlerin veya imparatorlukların idaresi altında yaşadıkları ve bağımsız olarak yaşadıkları dönemler olmuştur. Buna rağmen genel itibarıyla farklı gruplar ile çok fazla karışmamış geleneksel hayat tarzlarını ve kültürlerini korumuşlardır. Kırgızlar bilinen en eski Türk boylarından birisidir. M. Ö. 201 yılında Çin vesikalarında “*Ke-k'un, Chien-k'un*”²⁸, *K'i-ku, Kie-ku, Kie-kasse*²⁹, *Cye-gu, Cü-vu*³⁰, *Gyan-gun*³¹” adıyla tarihi kaynaklarda yer alan Kırgızlar, bilinen ilk Türk devleti olan Asya Hunlarının ikinci hükümdarı Mete Şanyü (M. Ö. 209 – 174) döneminde kurulan Türk birliği içerisinde yer alıyorlardı.³² Bu dönemde Kırgızlar Kögmen dağlarının Kuzeyinde³³ ve Yenisey Nehrinin kollarından biri olan Kem havzasında yaşıyorlardı.³⁴ Asya Hun Devleti'nin yıkılması ile Türk birliği bozulduktan sonraki dönem olan I. - VI. yüzyıllar arasında Kırgızlar, Yenisey bölgesinde yaşamaya devam ettiler.³⁵ Bu bölgede Kırgızlar, hayvancılık ve madencilik ile uğraşıyorlardı.³⁶

Bölgede Göktürk Devleti kurulduğunda da Kırgızlar bu devlete Mukan Kağan döneminde dahil olmuşlardı.³⁷ Orhun ve diğer abidelerin oluşturduğu Türkçe kaynaklarda ise Kırgızların adları *Kırkız* olarak geçmektedir.³⁸ Bu adın etimolojik kökenleri hakkında bir çok görüş bulunmakla birlikte öne çıkan düşünce *Kırk Oğuz* terimi ile ilişkili olduğu şeklindedir.³⁹ Uygurlar döneminde Uygurlara bağlanan Kırgızlar, Uygur Devleti'nin zayıflaması üzerine bağımsız hareket etmeye başladılar. Bu durumu kontrol altına almak isteyen Uygurlar,

²⁸ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK, Ankara, 2004, s. 74.

²⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken, İstanbul, 2000, s. 139.

³⁰ W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, TTK, Ankara, 1996, s. 67.

³¹ İ. N. Biçurin, *Sobranie Svedeniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, Cilt 1, Moskva, 1950, s. 50.

³² Vladimir Mihayloviç Ploskih, *İstočnikovedenie Kırgızstana s Drevnosti do XIX. Veka*, İlim, Bişkek, 1996, s. 57 – 59.

³³ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara, 2003, s. 207.

³⁴ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına*, s. 75.

³⁵ E. Maanaev – V. M. Ploskih, *Na Krişe Mira İstoričeskie Oçerki o Pamira Alayskih Kırgızah*, Kirgizgosizdat, Frunze, 1983, s. 48.

³⁶ Ögel, *a.g.e.*, s. 208.

³⁷ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler I*, TTK, Ankara, 2003, s. 20.

³⁸ Saadettin Gömeç, *Kırgız Türkleri Tarihi*, Berikan Yay., Ankara, 2009, s. 5.

³⁹ Geniş bilgi için bakınız; Gömeç, *Kırgız Türkleri*, s. 5 – 8.

Kırgızlar üzerine sefer düzenleseler de başarılı olamadılar.⁴⁰ Bu mücadele sonunda Kırgızları yöneten A-je (A-jo) Uygur başkentini basarak, Uygur Devleti'ne son verdi (840).⁴¹ Bu sırada Ötüken çevresine gelen Kırgızlar uzun süre burada tutunamayarak, Kitanların gelmesi üzerine eski yaşadıkları yere çekilmek zorunda kaldılar.⁴²

Bundan sonra Yenisey bölgesinde yaşayan Kırgızlar Karahitaylıların⁴³, Isıkgöl, Talas çevresinde yaşayanlar ise Karahanlılar hakimiyetine girmişlerdir.⁴⁴ XIII - XVII. yüzyıllar arasında Kırgızlar, Moğol - Çağatay⁴⁵ ve Timur⁴⁶ hakimiyetine girmişlerdir. Son olarak Kırgızlar, XVIII. yüzyıldan sonra Hokand Hanlığı idaresinde XIX. yüzyıla kadar yönetilmişlerdir.⁴⁷ Kırgızlar Hokand hanlığına karşı çeşitli isyanlarda bulunsalar da kesin sonuç alamamışlardır.⁴⁸ Rusların Hokand hanlığını işgal etmeleri ile Kırgızların büyük bir kısmı da Rus hakimiyetine girmiştir.⁴⁹ Ancak Altay bölgesinde yaşayan Kırgızlar, Hokand hanlığının Ruslar tarafından işgal edilmesiyle bağımsızlıklarını Kurmancan Datka'nın⁵⁰ önderliğinde elde etmişlerdir (1876).⁵¹ Ruslar, Altay vadisinde yaşayan Kırgızları da yönetimleri altına almak için Nisan 1876'da Oş'tan harekete geçmişlerdir. Yapılan mücadeleler sırasında Kurmancan Datka Ruslara esir düşür. Ruslara karşı mücadelede Kurmancan Datka'nın oğullarının yanı sıra birçok kayıp verilmesi Kurmancan Datka'yı, iç işlerinde bağımsız olmak şartıyla Rus yönetimini kabul etmeye mecbur etmiştir.⁵² Kurmancan Datka'dan sonra diğer Kırgız boyları da Rus hakimiyetini tanıdılar.⁵³ Böylelikle Kırgızların büyük bir kısmı Çarlık Rusya idaresine girmiştir.

Kırgızların yoğun olarak yaşadıkları bölgenin Ruslar tarafından ele geçirilmesi ile halkın siyasi ve kültürel hayatlarında önemli değişiklikler yaşandı. Kırgız Türkleri yüzyıllar boyunca değişik devletlerin idarelerinde yaşamalarına rağmen yaşayış tarzlarını ve iç düzenlerini değiştirmemişlerdi. Ne kadar farklı grupların idaresine girseler de onlar, yine iç

⁴⁰ Kafesoğlu, a.g.e., s. 134.

⁴¹ Taşağıl, **Göktürkler**, s. 78.

⁴² V. V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi dersleri**, Haz.: Hüseyin Dağ, Çağlar Yay., Ankara, 2004, s. 87.

⁴³ Mustafa Kalkan, **Kırgızlar ve Kazaklar**, Selenge, İstanbul, 2006, s. 70.

⁴⁴ Ömer Soner Hunkan, **Türk Hakanlığı Karahanlılar (766 - 1212)**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2007, s. 110.

⁴⁵ M. Baron – C. D'ohsson, **Moğol Tarihi**, Çev.: Qiyas Şükürov – Ekrem Kalan, IQ Kültür sanat Yay., İstanbul, 2006, s. 53.

⁴⁶ İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, TTK, Ankara, 2000, s. 9.

⁴⁷ V. M. Ploskih, **Kırgızı i Kokandskoye Hanstvo**, Frunze, 1977, s. 73.

⁴⁸ Kuşbek Usenbaev, **Narodnye Dvijeniya Sredney Azii v XIX Veke**, Bıшкеk-Oş, 1998, s. 21.

⁴⁹ O. Dj. Osmonov, **İstoriya Kırgızstana: Osnovnye Vehi**, Bıшкеk, 2003, s. 46.

⁵⁰ Datka: XVIII. – XIX. yüzyılda Hokand hanlığında belirli bir bölgeyi yöneten askeri komutanlara verilen ünvandır. O. Karatayev – S. Eraliyev, **Kırgız Etnografyası Boyunça Sözdük**, Bıшкеk, 2005, s. 139.

⁵¹ **Gornaya Tsaritsa Kurmancan i Yeyo Vremya**, Haz.: B. Abitov, C. Djaldoşova, D. Djunos Aliyev v.d., Bıшкеk, 2002, s. 66.

⁵² **Gornaya Tsaritsa**, s. 66.

⁵³ Kalen Sıdıkova, **Kırgız Tarihi**, İlim, Bıшкеk, 2003, s. 589.

yönetim ve toplumsal yaşayış tarzlarını devam ettirdiler. Genel itibarı ile Kırgızların siyasi ve toplumsal yapılanmasını küçük Kırgız gruplarının başında bulunan beyler şekillendirmişlerdir. Boy aksakallarının (büyüklerinin) arasından seçilen beyler içerisinde çıktıkları gurubun adli ve idari başkanları durumundaydılar.⁵⁴ Halk genel olarak göçebe ve eski geleneklere uygun hayvancılık ile yaşamını sürdürürdü. Kültürel anlamda ise Kırgızlar, XIX. yüzyılın sonlarına kadar sözlü edebiyat gelişmiş ve etkin bir şekilde halkın yaşamını, inanç değerlerini yansıtmıştır. Arabayev, Kırgızların bu sözlü geleneğini, halkın kültürel ve milli bilincinin gelişiminde eşsiz bir hazine olarak görmüş, eserlerinde sözlü edebiyat ürünlerine geniş yer vermiştir.

XIX. yüzyıldan sonra ise Rus hakimiyetine girilmesinin bir sonucu olarak Kırgızların diğer Türk toplulukları ile ilişkileri artmıştır. Böylelikle Kırgızlar arasında İslam ve eğitim kurumları yaygınlaşmaya başlamıştır. Ayrıca Rusların Kırgızlar arasında Rus-Yerli okullarını kurmaları ve bölgeyi Rus kanunlarına göre yönetmeleri Kırgızların diğer toplumlar ile etkileşimlerini artırmıştır. Dolayısıyla XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Kırgızların yaşam tarzlarında ve toplum yapılarında önemli değişimler ortaya çıkmıştır. Kırgızların bu değişimine öncülük eden modern aydınların başında Arabayev gelmektedir. Arabayev'i Kırgız aydınlanmasının başına koyan en temel özellik, onun Usul-i Cedit ile tanışması ve Ceditçilik düşüncesini benimsi ile Kırgızların milli, kültürel öğelerini çağa uygun bir şekilde yorumlamak suretiyle çeşitli çalışmalarda bulunmasıdır.

Ceditçiliğin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Rus Çarlığının Türkistan'ı işgalinden sonra, bölgeye tam olarak yerleşebilmek amacıyla Türkistan'da oluşturduğu yönetim birimlerinin⁵⁵ uygulamaları sonucu yerli halk yüzyıllardır yaşadığı topraklarda ikinci sınıf vatandaş durumuna düştü. Yönetim ve Rus Çarlığının diğer bölgelerinden getirilen göçmenlerin haksız uygulamalarına maruz kaldı. İktisadi ve siyasi anlamda kurulmuş olan düzen yıkılarak, yerine halkın yabancı olduğu Rus sistemi kuruldu ve Ruslar, bütün imkanlarını kullanarak yerli halkı kurulan yeni düzenin dışında tutmaya çalıştılar. Yönetimin haksız uygulamalarına dayanamayan halk Çarlık yönetimine karşı ilk önce askeri mücadeleye girdi. Rus Çarlığına karşı, işgal sırasında olan

⁵⁴ Geniş bilgi için bakınız; Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, Seyahatnamelere Göre Yedisu Bölgesindeki **Kazak ve Kırgızların Sosyal Yapısı**, Kırgız – Türk Manas Üniversitesi (Doktora Tezi), Bişkek, 2008, s. 23 – 46; Baktıbek İsakov, **XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Sayak Uruusu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, Kırgız – Türk Manas Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Bişkek, 2005, s. 25 – 39.

⁵⁵ Bozkır Genel Askeri Valiliği, Türkistan Genel Askeri Valiliği.

savaşlarda ve daha sonraki bağımsızlık amacıyla çıkan isyanlarda yüzbinlerce insan hayatını kaybetti.⁵⁶

Rus Çarlığının bölgede yerleşme politikaları sadece idari ve ekonomik boyutta kalmayarak, eğitim ve kültürel konularda da kendini gösterdi. Çarlık yönetimi hem yönetim kademelerinde ihtiyacı olan kadroları yetiştirmek ve hem de halkı Ruslaştırmak amacıyla Türkistan'da türlü eğitim kurumları açtı.⁵⁷ Türkistan'ın Rus hâkimiyeti altına girmesi yerli halk için kolay alışılabılır bir durum olmasa da sonuçta Ruslar, Avrupa'ya yakın olmaları sebebiyle teknolojik anlamda Türkistan Türklerinden daha üstün durumdaydılar. Ayrıca XIX. yüzyılda Türkistan siyasi yönetimlerinin içinde bulundukları politik, ekonomik, toplumsal ve kültürel kriz nedeniyle Müslümanların en önemli eğitim merkezlerinden olan Buhara, Semerkand, Hokand ve Hive eski itibarını kaybetmiş, teknolojik ve modern bilim alanlarındaki gelişmelerden uzak kalmıştı.⁵⁸ Bu dönemde dünyanın diğer bölgeleriyle (Avrupa, Türkiye, Mısır ve Rusya) ilişkilerin yoğunlaşması Türkistan'ın geri kalmış halinin anlaşılmasında etkili oldu. Rus işgali ve bundan kaynaklanan baskıların Türkler arasında şuurlanmaya, niçin esir oldukları ve geri kaldıkları konusunda sorgulanmaya başlamasına yol açtı.⁵⁹ Arkasından da geri kalmışlığı giderip çağdaş medeni milletlerin seviyesine çıkmanın yolları tartışılmaya başlandı.⁶⁰

Bu arayış Rus hakimiyeti altında yaşayan halkın dini, kültürel, siyasi ve ekonomik yaşamının tamamını ilgilendiriyordu. Dönemin, Rusların siyasetine bağlı olaylarının şekillendirdiği toplumsal yapı içerisinde halkı yönlendirenler genellikle alimler olmuşlardır. Çünkü Rus işgali sebebiyle siyasi liderler ortadan kaldırılmışlardı. Yukarı da bahsedildiği üzere yönetim işleri tamamen Rusların elinde bulunuyordu. Rusya Türkleri yönetimde temsil edilmiyorlardı ve temsil edilmenin yollarını aramaya başlamışlardı. Ancak Çar idaresi

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bk.; Hakan Kırımlı, **Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905 - 1916)**, Ankara, 1996; İhsan Ilgar, **Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi**, Ankara, 1990; Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905 - 1917)**, Ankara, 1999; Hamid Ziyayev, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele**, Ankara, 2007; Alaeddin Yalçınkaya, **Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze**, Ankara, 2006; Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, Ankara, 2004; Mehmet Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Ankara, 1996; Saadetin Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Ankara, 1999; Ahmet Kanlıdere (ed.), **Orta Asya Türk Tarihi**, Eskişehir, 2011; Ekrem Memiş, Nuri Köstüklü, **Yeni ve yakın Çağda Türk Dünyası**, Konya, 2000; Tamurbek Devleştin, **Sovyet Tataristanı**, Çev.: Mehmet Emircan, Ankara, 1981.

⁵⁷ Geniş bilgi için bakınız; B. Tümen Somuncuoğlu, **Türkistan'da Eğitim (1865-1917) Ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açısından Eğitime Yaklaşımı**, T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, (Doktora Tezi), Ankara, 2006.

⁵⁸ N. P. Ostroumov, "Madrasi v Turkestanskome Krae", **Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveşeniya**, Novaya Seriya Çast VII, Ocak, S-Peterburg, 1907, s. 12 - 33.

⁵⁹ Y.T., **Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık**, Yayınlayan: A. Oktay, İstanbul, 1954, s. 15 - 17.

⁶⁰ Sami Balcı, "Türkistan'daki Ceditçilik Hareketi'nin Rehberlerinden Mahmud Hoca Behbudi Üzerine", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 135, Aralık 2001, s. 2.

iktidarını kesinlikle paylaşmak istemiyordu. Rusya Müslümanlarının kendilerine ait devletleri olmadığı için gelişmeyi kendi kendilerine gerçekleştirmeleri bir zorunluluk halini almıştı. Bu arada Batıda bir çok konuda değişim yaşanmıştı. Batıda meydana gelen gelişmelerin değerlendirilip Müslüman halkın buna ayak uydurmasını sağlayabilecek tek unsur halkın itibarını kazanmış genellikle din adamlarının meydana getirdiği alimlerdi. Dolayısıyla yenileşme ihtiyacı öncelikle dini kurumlarda yapılacak reformla karşılanmaya çalışıldı. Ancak yenileşme ihtiyacı hayatın tüm alanlarında hissedildiği için dini kurumlardaki yenileşme ile sınırlı kalmadı.

Hareket, İdil – Ural bölgesinde ortaya çıksa da kısa sürede Kafkaslar, Kazak bozkırları ve Türkistan’da yayılma imkanı buldu. Böylesine geniş bir coğrafyada yenileşme hareketlerine destek verenlere Ceditçi denildi. Ancak bütün bölgelerin ekonomik, siyasi ve kültürel şartları azda olsa farklılık gösterdiği için Ceditçiliğin uygulamadaki mahiyetini belirleyen yerel şartlar oldu. Bu sebeple günümüzde Rusya Türkleri arasında XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarını kapsayan dönemde meydana gelen modernleşme çabalarını anlatan Ceditçiliğin çerçevesi genişledi.⁶¹ Bu bağlamda Arabayev’in hayatı ve çalışmalarına bakıldığında, Ceditçilik hareketi gibi geniş bir alanda ilerleme için mücadele ettiği görülmektedir. Nasıl Ceditçilik ortaya ilk başta dini mahiyette ortaya çıktıysa, Arabayev de başlangıçta din adamı idi. Ceditçilik eğitim kurumlarında modernleşmeye dönüştüğünde Arabayev bir din adamı olarak mevcut durumu sorgulamış ve eğitim reformunun önde gelen destekçi – uygulayıcısı olmuştur. Ceditçilik kültürel meseleler konusunda halka yönelirken Arabayev halkın sözlü edebiyat ürünlerini deryip yayınlamıştır. Ceditçilik siyasetle ilgilenmeye başlayınca Arabayev Sovyet idaresi içerisinde Ceditçi düşünce tarzına uygun olarak siyasi görevler üstlenmiş ve çalışmalarda bulunmuştur.

Ceditçilik hareketi Türkistan halkından daha önce Rus hakimiyetine giren İdil-Ural Tatarları arasında ortaya çıktı. Çünkü Tatarlar 1552 (Kazan) gibi erken bir dönemde Rus

⁶¹ Geniş bilgi için bakınız; Andican, A. Ahat, **Ceditizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, Emre Yayınları, İstanbul, 2003; Mehmet Görmez, **Musa Carullah Bigiyef**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994; Şengül Hablemitoğlu - Necip Hablemitoğlu, **Şefika Gaspıralı ve Rusya’da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)**, Ajans Türk Matbaacılık, Ankara, 1998; Darhan Hıdıraliev, **Mustafa Çokay: Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri**, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara, 2001; Ahmet Kanlıdere “XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları”, **Türkler**, Cilt 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 415–426; Barçınay Curayeva, “İsmail Bey Gaspıralı ve Türkistan’da Ceditçilik Hareketi”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Editör: Hakan Kırımlı - Bülent Tanatar - Dündar Akarca - İbrahim Köremezli, Ankara, 2004, s. 595 – 604; Adeeb Khalid, “Ceditçilik ve Orta Asya’daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş”, **Türkler**, Cilt 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 636 – 643; Svetlana Kovalskaya, “Kazakistan’da Ceditçilik”, **Türkler**, Cilt 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 644 – 651; Aydar Yuzeyev, “Ceditçilik İdeolojisi: Tarihi ve Bugünü”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Editör: Hakan Kırımlı - Bülent Tanatar - Dündar Akarca - İbrahim Köremezli, Ankara, 2004, s. 239 – 254.

hakimiyetine girmişlerdi.⁶² Böylece batıyı yakından tanıma imkanı yakalayıp, kendi durumları hakkında çeşitli müşahedelerde bulundular. Böylelikle, Rus politikalarına karşı ilk kültürel kıpırdanmalar Tatarlar arasında başladı.⁶³ Bu hareketlenme, Rusya Türkleri arasında XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve XX. yüzyılın başlarında şekillenip, kısa sürede etkinliğini artıran Ceditçilik hareketini doğurdu. Ceditçilik, 1884 yılında ortaya çıkıp Rusya Türkleri arasında 1917 yılında en yüksek seviyeye ulaşmış, bu tarihteki Bolşevik ihtilalinden sonra Sosyalist yönetim yerleşinceye kadar varlığını koruyan siyasi ve toplumsal bir hareket olmuştur.⁶⁴ Bu hareket ilk olarak İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatar Türklerinin, dini düşüncü tarzlarının yeniden değerlendirilmesi sonucunda, Abdunnasır Kursavi (1783-1812)⁶⁵, Şehabettin Mercani (1818-1889)⁶⁶, Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)⁶⁷, Musa Carullah (1875-1949)⁶⁸ gibi alim ve düşünürlerin yayınlarında ortaya konan İslami eğitim sisteminin

⁶² Hudyakova **a.g.e.**, s. 137.

⁶³ Ferit Ağı, XIX. yy'da Tatar Türklerinde Ceditçilik (Milli Yenileşme) Hareketi” **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 57, İstanbul, 1988, s. 86.

⁶⁴ Begali Kasimov, **Milli Uyanış**, Çev.: Fatma Açık, Ankara, 2009, s. 2.

⁶⁵ Rusya'nın Kazan eyaletinde 1783'te doğan Abdunnasır Kursavi, Ceditçiliğin öncü isimlerinden biri olarak İslam'da reform ihtiyacını vurgulayan alimlerden biri olmuştur. Aynı yıl, Türk nüfusun yoğun olarak yaşadığı bir diğer önemli bölge olan Kırım'da Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Kursavi, Kazan Türkleri arasında adet olduğu üzere ilk tahsiline kendi bölgesinde başlamış ve daha sonra Buhara'da devam etmiştir. Yenilikçi fikirlerle ortaya çıkanların kurulu düzen tarafından bir tehdit olarak algılanması gibi, Kursavi görüşlerinden dolayı yerleşik dini ve siyasi otoritenin tepkisini çekmiş, hatta ciddi takibata uğramıştır. Kursavi, İslami prensiplerle ilgili analizlerine vurgu yapılması, mevcut bazı inanç ve pratik kalıplarını eleştirmesine dikkat çekilmesi ve görüşlerinin bir parça “modern” olarak değerlendirilmesiyle daha sonra ortaya çıkacak Ceditçilik hareketi ile irtibatlandırılmış ve onu besleyen önemli bir kaynak olarak görülmüştür. Tamurbek Devleştin, **a.g.e.**, s. 32 – 33; Hüsnü Ezber Bodur, “Orta Asya'da Ceditçilik Hareketi Ve Modern Dini Düşünce Üzerindeki Etkisi”, **Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu Bildirileri**, 31 Mayıs-1 Haziran 2007, Isparta, 2007, s. 565.

⁶⁶ Kazan yakınlarındaki Yabancı köyünde doğdu. Eğitimine babasının yanında başlayan Mercani burada Arapça, Farsça, kelam, mantık ve fıkıh dersleri aldı. Eğitimini ilerletmek için Semerkand medreselerinde eğitim aldı. Abdunnasır Kursavi'nin fikirlerinden etkilendi. Semerkand'da aldığı medrese eğitiminden sonra Maverünnehir'deki medreseleri eleştiren kitaplar kaleme aldı. Eserleri Cedit düşüncesinin gelişimde etkili oldu. İhsan Ilgar, Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi, Ankara 1990; Ahmet Kanlıdare, “Mercânî Kazanlı Tarihçi ve İslâhâtçı Din Âlimi”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 29, İstanbul, 2005, s. 169–172.

⁶⁷ İdil-Ural Müslümanlarının uyanış devrindeki en büyük alimlerinden; bölgenin milli tarihinde ve matbuatın gelişmesinde çok büyük emeği olan, sayısız eseri ve büyük hizmetleri ile Rusya Müslümanları üzerinde derin izler bırakan, İslam'a karşı devlet eliyle savaş açıldığı 1923-1936 yılları arasındaki müftülüğünde Rusya Müslümanlarını birleştiren, Osmanlı modernleşmesinin fikrî ve siyasî yönelişlerini yakından takip eden, doğrudan ve dolaylı yollarla son dönem Osmanlı aydınlarını etkileyen alim, tarihçi, gazeteci, kadı olan Rızaeddin b. Fahreddin, Tatar ziyalıları (aydınları) içerisinde birçok branş ile ilgilenmiş, çok yönlü ve üretken ilmi bir şahsiyettir. Bünyamin Erul, “Tatar Alimlerinden Rızaeddin B. Fahreddin (1859 - 1936) ve Hadisçiliği”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: XLVI, Sayı 2, 2005, s. 59.

⁶⁸ Musa Carullah Bigi 1875 yılında Tataristan'ın başşehri Rostov'da doğmuştur. Musa Carullah, Buhara, Mısır, Hicaz, Hindistan, Şam medreselerinde eğitim almıştır. 1905'te tekrar Rusya'ya dönmüş, Ceditçi aydınlarla ilişki kurmuştur. Rusya Türklerinin milli, eğitim ve kültürel gelişimi için çalışmalarda bulunmuştur. 1917 devrimi sonrası, yazmış olduğu “İslamiyet Elifbası” adlı eseri nedeniyle Rusya'da tutuklanmış ve bu ülkeden kaçmıştır. Çin, Afganistan, Hindistan, Finlandiya, Almanya, Türkiye, İran Irak, Japonya ve Mısır'da yaşamış bir din bilginidir. 1949'da Kahire'de ölmüştür. Ahmet Kanlıdare, **Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah Hayatı Eserleri Fikirleri**, İstanbul, 2005.

ıslahı konusundaki eleştirileri⁶⁹ sonucunda gündeme getirilmiştir.⁷⁰ İdil-Ural aydınlarının modernleşmede yoğunlaştıkları nokta dini düşünceleri yeniden gözden geçirme, İslam dünyasında genel aydınlanma, yenileşme, eğitim ve bilim alanlarında reform yapma şeklinde olmuş ve bu tür düşüncelerin öncüleri olarak birçok teşebbüste bulunmuşlardır.⁷¹ Bu aydınların en önemli özellikleri Batı'daki düşünceleri, gelişmeleri ve ilerlemeleri olduğu gibi kabul etmeyip onları İslam geleneği içinde aramak olmuştur. bu bağlamda Arabayev, halkın kültürel ve siyasi gelişimi için Kırgızların kendi kültürel mirasının modern eğitimde kullanmaya yönelmiştir.

Dini reform çerçevesinde ele alınan İslami eğitim kurumlarının modernleştirilmesi düşüncelerinin bir sonucu olarak ilk defa İsmail Gaspıralı'nın⁷² uygulamaya koyduğu *Usul-i Cedit* adı verilen modern eğitim metoduna dayalı eğitim süreci ile ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu tür okulların bölgede yaygınlaşma süreci içinde üretilen fikirler ve çalışmalar da Ceditçiliği toplumsal hale dönüştürdüğü gibi hareketin kaynaklarını oluşturmuştur.⁷³ Yaşanılan zamanın eleştirisi ve eleştirilen konularda gelişme için yapılan çabalar-uygulamalar aşaması gibi iki temel kaynaktan beslenen Ceditçiliğin, geleneksel anlamda zamanın restorasyonu (Islah - yenilenme) gibi bir kullanımdan ziyade, geleceğe yönelik olan yenilikçi bir hareket olduğu söylenebilir.⁷⁴ Zira işe yeni neslin eğitiminden başlanmış olması da bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

⁶⁹ Bu eleştiriler Rusya Türklerinin medeni ilerlemesine engel olmaya başlayan Buhara mektep ve medreselerini eleştirdikleri Kursavî'nin "Allavayih" ve Mercani'nin "Vafiyetü'l Eslaf ve Tahiyatü'l Ahlaf" adlı kitaplarında yer almaktadır. Kasımov, **Milli Uyanış**, s. 3; Zeki Velidi Togan, **Hatıralar**, İstanbul, 1969, s. 61.

⁷⁰ Ludmila Polonskaya, Alexey Malashenko, *İslam in Central Asia*, İthaka, 2008, s. 56; İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme*, İstanbul, 2002, s. 53; Azade Ayşe Rorlich, **Volga Tatarları Yüzyılları Aşan Milli Kimlik**, Çev. Mehmet Süreyya Er, İstanbul, 2000, s. 107-140

⁷¹ Bakınız: Ahmet Kanlıdere, **Ceditle Kadim Arasında Musa Carullah Hayatı Eserleri Fikirleri**, İstanbul, 2005; Bünyamin Erul, "Tatar Alimlerinden Rızaeddin B. Fahreddin (1859 - 1936) ve Hadisçiliği", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: XLVI, Sayı 2, 2005, s. 59. (55 – 105); İsmail Türkoğlu, İbrahim Maraş, "Kursavî İdil Ural Türkleri Arasındaki Dini Islah Hareketinin Öncülerinden", **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 26, Ankara, 2002, s. 447; Darhan Hıdıraliyev, "Türkistan'da Cedit Hareketinin Fikrî Kaynakları ve Abay", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı 2, İzmir 1997, s. 83.

⁷² Geniş bilgi için bak.; Cafer Seydahmet Kırımer, **Gaspıralı İsmail Bey**, Haz.: Ramazan Bakkal, İstanbul, 1996; Hakan Kırımlı, **Kırım Tatarları Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905 - 1916)**; **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Editör: Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dündar Akarca, İbrahim Köremezli, Ankara, 2004; Nadir Devlet, **Unutturulan Türkçü İslamcı modernist İsmail Gaspıralı**, İstanbul, 2011; Farida Yusupovna Yugazieva, **Gumanisticeskiye İdei v Tvorçestve İsmaila Gasprinskogo**, (Doktora Tezi), Kazanskiy Gosudarstvenniy Universitet im. V. İ. Ulyanova – Lenina, Kazan, 2004; A. Bennigsen, **İsmail Bey Gasprinski (Gaspıralı) and the Origin of the Jadid Movement in Russia**, Oxford, 1985. s. 5-20; Nadir Devlet, **İsmail Bey Gaspıralı**, Ankara, 1988; Yusuf Ekinci, **Gaspıralı İsmail**, Ocak Yayınları, Ankara, 1997; Mehmet Saray, **Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e: Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, İstanbul, 1993.

⁷³ D. A. Alimova, **İstoriya Kak İstoriya İstoriya Kak Nauka Fenomen Dcedidizma**, Cilt 2, Uzbekistan, Taşkent, 2009, s. 63.

⁷⁴ Hüsnü Ezber Bodur, **a.g.m.**, s. 565.

Ceditçik kavramının etimolojik kökenini Arapça “*Cedit*”⁷⁵ kelimesi oluşturmaktadır. Cedit’in kelime manası yenilik demektir. Ancak uygulamadaki faaliyetlerin tanımlandığı Ceditçilik kavramı, kelimenin dar anlamıyla sadece *yeni* veyahut *yenilik* değil, *yeni eğitim*, *yeni düşünce*, *yeni insan*, *yeni evlat*, *yeni toplum*, *yeni kültür*, *yeni siyaset* gibi geniş anlamları da karşılar hale gelmiştir.⁷⁶ Bu terimin Rusya Türkleri arasında ortaya çıkışı İsmail Gaspıralı’nın açtığı yeni okul ile doğrudan bağlantılıdır. Gaspıralı 1884 yılında Bahçesaray’da açtığı bir mektebe *Usul-i Cedit (Usul-i Savtiye)* adını vermiştir.⁷⁷ Bu olay genellikle Cedit düşüncesinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.⁷⁸ Gaspıralı’nın açtığı yeni okuldaki eğitim sisteminde alfabenin yeni bir metotla fonetik esaslara göre öğretilmesi ile alakalı yeni bir hareket olan Ceditçilik, Kur’an-ı Kerim ve diğer dini metinleri anlamadan ezberlenmesini öngören eski usule (Kadimcilik) bir alternatif teşkil etmiştir. Usul-i Cedit’in en önemli özelliği, harflerin isimlerinin verildiği değil de seslerinin verildiği “usul-i savtiye”ye dayanması olmuştur. Usul-i Cedit kavramını, ilk uygulayıcısı Gaspıralı şu şekilde tanımlamaktadır: “*Eski tarz mekteplerde çocuklara Kuran sureleri okutturulup ezberlettiriliyordu. 4-5 sene okuduktan sonra talebe ezberlediğinin dışında Arapça bir kitap gösterilirse okuyamazdı. Yazı ve kompozisyon dersleri yoktu. Hesap ve ilmihal öğretilmiyordu. Talebelerin birden ağır okumalara başlamaları onların okuldan soğumalarına sebep olabiliyordu. Sınav olmadığı için öğrencinin ne derecede öğrendiği bilinemezdi. Yeni eğitim metodunda ise, eski medreselerde olduğu gibi her çocuğa ayrı ayrı ders gösterilmeyip okul, sınıflara ayrılıp bu sınıflarda ders verilecektir. Öğretime doğrudan Kuran’dan başlanmayıp, kolay kelimelerden başlanır. 30-40 gün içinde talebeye basit hece ve kelimeler öğretildikten sonra Kuran okumaya geçilir. Okuma-yazma Türk dilinde öğretildikten sonra ilmihal, hesap, güzel yazı ve kompozisyon dersleri verilir. Bütün bunların sonunda bir defa cemaat önünde talebeler imtihan edilip bir senelik ilerleme görülür. Usul-i cedit veya Usul-i tedricîye budur.*”⁷⁹ Gaspıralı’nın açıklamasına bakıldığında Usul-i Cedit düşüncesinin ortaya çıkış sebepleri ve niteliği açık bir şekilde değerlendirilmiştir. Buna göre

⁷⁵ Cedit, Arapça bir kelime olup yeni anlamındadır. Cedit kavramı; hem eski zamanın geçmiş, bozulmuş yönlerinin yerine yeni bir şeyi koyma, hem de eskinin belirli özelliklerini tekrar canlandırma anlamlarını ihtiva etmektedir. Cedit kavramının eğitimle ilgili anlamı ise, bozulan, zamanın ihtiyaçlarına cevap veremeyen, nitelikli öğrenci yetiştiremeyen eğitim sisteminde, selef dönemi medreseleri de dikkate alınarak yeni bir düzenlemeye gitmek olarak vurgulanmıştır. Ceditçilere göre, eğitimin ıslah edilmesi çok önemlidir. Çünkü din dahil bütün alanlarda yapılacak olan ıslahat ve onları gerçekleştirecek olan zihniyet, ancak eğitimde yapılacak olan ıslahatla mümkündür. İbrahim Maraş, “Ceditçilik Hareketinin Kökenleri ve Türk-Tatar Dini Yenileşmesi”, *Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilisation in the Volga-Ural Region*, Kazan, 8-11 June 2001, İstanbul, 2004, s. 107-108.

⁷⁶ Begali Kasimov, a.g.e., s. 2.

⁷⁷ Mehmet Saray, *Gaspıralı İsmail Bey’den Atatürk’e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, s. 26.

⁷⁸ Ahmet Kanlıdere, “Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 2004, s. 153.

⁷⁹ Kishimjan Eshenkulova, *Modern Bilimlerin Türkistan’a Girişi (1800 – 1917)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), İstanbul, 2007, s. 204.

yeni eğitim sistemine ihtiyaç duyulmasının temel dayanağı eski eğitim düzeninin çağın şartlarına cevap verememesidir.

Gaspıralı'nın açtığı okul Cedit hareketinin bir başlangıcı olarak kabul edilmiş, ancak *Cedit* teriminin kapsamı ve anlamı okul – eğitim meselesi ile sınırlı kalmamıştır. Ceditçiliğin matbuat çalışmalarına önem vermesi Türk aydınların iletişimini artırmıştır.⁸⁰ Bu durum Cedit düşüncesinin Türkistan'da da yaygınlaşmasını hızlandıran önemli unsarlardan olmuştur. Türkistan'da yayılma imkanı bulan Ceditçilik, Türkistan Türkleri arasında eğitim, matbuat ve tiyatronun ortaya çıkıp gelişmesini derinden etkilemiştir. Bu bağlamda Arabayev, Galiya medresesinde eğitim alırken Aykap dergisi ve Kazak gazetesinin yayınlanmasına yardımcı olmuş, Kırgızların ilk milli gazetesi olan Erkin-Too gazetesinin çıkarılmasına büyük çaba harcamıştır. Ceditçilerin bu tür çabalarının temelinde ulaşılmaya çalışılan milli bağımsızlık anlayışı ile milleti anlamak, onlar için güçlü bir şekilde mücadele etme düşüncesi yer almıştır. Ayrıca Ceditçilik, milleti eğitmek yoluyla, milletin başındaki olumsuzluklardan kurtarma çarelerini bulmayı amaç edinmiştir. Sadece kültürel meselelerle sınırlı kalmayan Ceditçiler, Ruslara karşı bağımsızlık fikrini halka kazandırmak için siyasi, hukuki ve hükümet meseleleri ile yakından ilgilenmişlerdir. Aynı zamanda mektep ve eğitim konusunda yenilik hareketi başlattıkları gibi milli yayın organlarını ortaya çıkarmışlardır. Onların çalışmaları sonucunda tiyatrolar kurulmuş, milli edebiyat şekillenmiş, Türkistan'da Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler ve Türkmenler arasında yeni bir düşünce tarzı ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle Ceditçiliğin, ilk Tatarlar arasında İdil-Ural'da ortaya çıkmakla birlikte Kafkaslar ve Türkistan'a yayılması hasebiyle sadece Tatarlara mal etmek ve sadece İdil-Ural bölgesindeki uygulanırlığı ile sınırlı kalmak doğru değildir.

Türkistan'da Ceditçilik

İdil-Ural bölgesinde ortaya çıkan Ceditçilik hareketi, İsmail Gaspıralı'nın Tercüman gazetesi ve Türkistan'a yaptığı geziler sayesinde kısa sürede Türkler tarafından tanınmaya başlamış, böylelikle Ceditçilik hareketinin Türkistan'da yaygınlaşmasında Gaspıralı öncülük etmişti.⁸¹ Özellikle Kazaklar arasında öğretmenlik yapan Tatar öğretmenler, Rusya içlerindeki Müslüman Türklerin kültürel gelişimleri başta olmak üzere gelişme haberlerini Türkistan'a aktarıyorlardı.⁸² Bu durum ayrıca Türkistanlı gençlerin İdil – Ural bölgesine giderek eğitim almalarını teşvik ediyordu. Zira Arabayev'in yüksek eğitim alması için Orenburg'a gitmesini

⁸⁰ Metin Arıkan, "Gaspıralı'nın Türk Dünyasına Tesirleri", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt: V, Sayı 1, İzmir, 2005, s. 15.

⁸¹ A. Ahat Andican, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya**, İstanbul, 2009, s. 290.

⁸² Kovalskaya, **a.g.m.**, s. 645 – 646.

tavsiye eden öğretmen de bir Tatar idi.⁸³ Ceditçi medreselerde eğitim alıp vatanına dönen Türkistan gençlerinin açtığı okullar Ceditçiliğin Türkistan’da yayılmasının en önemli unsuruydu. İdil-Ural bölgesinde özellikle 1905 yılından sonra açılan yeni usuldeki Huseyniya ve Galiya medreseleri Ceditçilik hareketinin Türkistan’da yaygınlaşmasında çok önemli kurumlar oldular.⁸⁴ Çünkü bu kurumlarda eğitim alan Türkistanlı gençler, vatanlarına döndüklerinde medreselerde öğrendikleri yeni sistemi uyguladılar.

Böylelikle Ceditçilik, XX. yüzyılın ilk on yılında Türkistan’da önemli derecede yayılma alanı buldu. Türkistan Türkleri arasında Ceditçi olarak nitelendirilecek insanları toplumun herhangi bir gurubu ile sınırlı tutmak mümkün değildir. çünkü bu işin içinde din görevlileri, şeyhler, siyasetçiler ve hatta tüccarlar dahi bulunuyorlardı. Ancak Ceditçiliğin yaygınlaşmasında eğitimci kimlikleri ön plana çıkan aydınlar daha etkili oldular. Bunlardan İşanaali Arabayev, Ahmet Baytursunov,⁸⁵ Münevver Kari Abdurreşidhanov⁸⁶ ve Mahmud Hoca Behbudi⁸⁷ önde gelen Türkistan Ceditçileridir. Eşen⁸⁸ aalı adındanda anlaşılabacağı üzere bir din adamıydı. Baytursunov hem medrese eğitimi almış hemde Rus – Yerli okulunda okumuş bir eğitimciydi. Abdurraşidhanov daha çok ticaretle meşgul olan birisiydi. Ayrıca Alihan Bükeyhanov siyasetçi, Mustafa Çokay avukat - siyasetçi, Mağcan Cumabayev şair, Mir Cakıp Dulatov edebiyatçı kimlikleri ile tanınıyorlardı.

⁸³ KRBMSDA, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 9.

⁸⁴ İ. Arabayev, “Orenburgdan Taşkente Deyin”, **Aykap**, No: 1, Orenburg, 1912, s. 2.

⁸⁵ Ahmet Baytursunov, (1873 – 1937) eğitimci, gazeteci, devlet adamı, folklorist, araştırmacı, müzisyendir. Edebiyat, dil ve eğitim alanlarında çalışmaları yaptı. Baytursunov öğretmen olarak da Kazakistan’ın birçok şehrinde çalıştı. Kazakistan’daki eğitim faaliyetlerine dair düşüncelerini yayınladığı makalelerle dile getirdi. Onun eğitim hayatına dair düşünceleri hem kendi döneminde hem de kendisinden sonraki dönemlerde Kazak eğitimcilere rehber oldu. Arabayev’in en yakın arkadaşlarıdır. Ahmet Baytursunov, **Til Tagılu**, Almatı, 1992, s. 8 – 28.

⁸⁶ Münevverkari Abdurreşidhanov (1878 – 1931), Türkistan’ın meşhur eğitimcisi, şairi, gazetecisi ve milliyetçi şehitlerinden birisidir. O, 1878 yılında Taşkent şehrinde dünyaya gelmiştir. Taşkent’teki Yunushan medresesinde öğrenim gördü. “1902 yılından itibaren cedit mektepleri açıp ders vermiş, bu tür okullar için ders kitapları yazmıştır. “Edibi Evvel” (Birinci Edip, 1907) adlı alfabe kitabı ile “Edibi Sani” (İkinci Edip, 1907) adlı okuma kitabı, Ekim devrimine kadar birkaç kez yayımlandı. 1908 yılında onun “Sebzazar” (Toplama), “Yer Yüzi” (Coğrafya Ders Kitabı), “Tecvid” (Kur’an’ı okuma usulünü öğretmektedir.) adlı kitapları da basılmış, yeni usuldeki mekteplerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Eylül 1906’da “Hurşid” gazetesini çıkarmıştır. 1917 yılından itibaren “Necat”, “Keneş” gazetelerinde yazarlık yapmış, umumiyetle Ceditçiler matbuatında faal olarak çalışmıştır. Münevverkari, 1917’de Taşkent’te “Şura-ı İslam” teşkilatını kurup ona başkanlık yaptı. Begali Kasimov, **a.g.e.**, s. 228 238.

⁸⁷ Mahmud Hoca Behbudi (1875-1919); Semerkant Ceditçilerinin lideri. Bölge Sovyeti komisyonu üyesi. Kokand Otonomisi yıkıldıktan sonra politik işlerden ayrıldı. 1919 yılında Buhara emiri tarafından öldürüldü. Baymirza Hayit, **Milli Türkistan Hürriyet Davası**, Ed. Timur Kocaoglu, Ankara, 2004, s. 592; Sami Balci, “Türkistan’daki Ceditçilik Hareketi’nin Rehberlerinden Mahmud Hoca Behbudi Üzerine”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 135, Aralık 2001, s. 4 – 9.

⁸⁸ Eşen - İşan; Şeyh, din adamı. K. K. Yudahin, **Kırgız Sözlüğü**, Çev.: Abdullah Taymas, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt: 2, Ankara 1994, s. 342; Şavkat Rahmatullaev, **Uzbek Tilining İzhli Frazologik Lugati**, Toşkent, 1978, s. 129

Ceditçilik Türkistan’da, İdil – Ural bölgesinde olduğu gibi işe öncelikle mektep – eğitim meselesi ile başladı. Türkistan halkının geleceğini düşünen bu milli aydınlar bulundukları bölgelerde ilk Cedit mekteplerini açıp öğretmenlik yaptıkları gibi yeni sistemde ders kitapları kaleme alıp, eğittikleri öğrencilerle Cedit okullarını yaygınlaştırdılar. Yeni sistemle Türkistan milli aydınları her yerde mektep açarak halkı aydınlatma ve gençlere eğitim vermeyi, geliştirmeyi görev olarak telakki ediyorlardı. Arabayev bu konuda: *Ne zamana kadar çocuklar eski camide okuyacaklar. Halkı organize ederek yeni mektep açıp, bütün çocukları okutmak lazım*”⁸⁹ diyordu. Bu görevin başarıya ulaşması öğretim elemanlarını hazırlamaya bağlıydı. Birçok öğretmen ve mollanın içinde yer aldığı bu hareket, öğrencilere vatan, dil, kültür sevgisini aşılamaya çalışan mektep ve medreselerin gelişmesini amaç edinmişti. Bunu yaparken de Batı tarzı övülüyordu. Arabayev’in; *Rus liselerinde okutulan dersler burada da okutuluyor*”⁹⁰ diyerek Huseyniya medresesini övmesi bu durumu gösteren önemli örneklerden biridir.

Bir taraftan eğitimin modernleştirilmesi ile ilgilenen Ceditçiler diğer taraftan toplumsal yapının çağa uygun hale getirilmesi için de çalışma yapıyorlardı. Bu bağlamda Türkistan halkı, Ceditçilik kavramını önde gelen toplumsal tabaka ve toplumda derin değişiklik yapmaya etkisi olan güç olarak değerlendirmiştir. Türkistan Ceditçileri genel itibariyle toplumun şekillendirilmesi faaliyetlerinde, halkın milli ve öz kültürünün ortaya çıkarılmasına dayandırmışlardır. XX. yüzyılın başındaki aydınlığın sahip olduğu asıl düşünce, kültür ve halkın manevi enerjisini etkili hale getirerek, geleceği Türkistan’daki Türklerin çıkarlarına göre şekillendirmek olarak değerlendirilebilir. Bu konuda M. Koygaldiyev Kazak Ceditçilerinin çalışma ve ideallerini şu ifadelerle dile getirmektedir: “*Ceditçilerin oluşturduğu milli aydınlık, temelini ve kaynağını XVIII. asırdan alıyor. XX asırda Rusya’nın sömürgeci yönetiminin güçlenmesi sırasında milli aydınlık, milli kurtuluş savaşının ilerletici gücüdür. Kendine güveni, genç, politik denetimi olmayan ancak Türkistan’ın bağımsızlığını kazanması konusunda Rusya demokratik düşüncesini yerine getirmeye çalışmıştır. Rusya’nın sömürgeci tarihi boyunca Ceditçilerin politik savaşına kültür pratiği “Panislamizm”, “Pantürkizm” açısından bakılmıştır. Önce Çarlık yönetimi, arkasından Komünist parti yöneticileri milli aydınlığı Türk dünya hükümdarlığını kurma ideali ile suçlayıp, bu sayede halkı milli bilinçten uzaklaştırmaya çalıştılar. Rusya’nın sömürgeci siyasetine karşı Türk birliğini kurma düşüncesi Sovyet resmi siyasetine uygun değildi. Çünkü Sovyet siyaseti yerel milletlerin milli çıkarlarına aldırmiyordu. Gerekli bütün unsurları kapsayan politik savaş Türkistan’ın*

⁸⁹ Cumakul Sadıkov, “Eldik Adam”, **İşenali Arabayev Tuulgan Kününün 110. Cıdına Arnalğan Cıynak**, Bışkek, 1993, s. 76.

⁹⁰ Arabayev, **Orenburgdan**, s. 2.

*bağımsızlığı için bölgede Türk birliğini oluşturmada milli aydınlık, toplum çıkarlarını düşünerek halkına hizmet etmeye çalıştı. Zira sadece bu şekilde Türkistan bağımsız olabilirdi.”*⁹¹ Türkistan’da kimlere Ceditçiler diye hitap edildiği konusunda Abdullah Avlani kendi hayatı hakkındaki eserde; “1900 yılında evlendiğimden aileye bakmak için medreseyi bırakmak zorunda kaldım. Ancak eğitimimi bırakmadım, Rusya’nın çeşitli bölgelerinde yayınlanmakta olan gazete ve dergileri okuyarak bilgimi arttırdım. O dönemlerde halk arasında eskicilik ve yenicilik tartışması başladı. Mollalar, gazete okuyanlara Ceditçi demeye başladılar ve ben de böylece Ceditçiler arasında yer aldım. 1904’ten itibaren Ceditçilerle beraber çalışmaya başladım ve *Usul-i cedit mektebi* açtım”⁹² şeklindeki açıklaması Cedit düşüncesinin Türkistan’da ne zaman ortaya çıktığı ve halk tarafından nasıl algılandığını ortaya koyması bakımından önemlidir. Yani Ceditçi olmak için ilerici, dünyayı takip eden, halkın yararına olacak gelişimi desteklemek gerekiyordu. Din adamı veya öğretmen olmak şart değildi.

Türkistan’da Ceditçilerin çalışma alanlarına matbuatta giriyordu. Ceditçiler Türkistan’da özellikle 1905 yılından sonra matbuat çalışmalarında önemli ilerlemeler kaydettiler. Türkistan’da 1905 yılından itibaren matbuat çalışmalarının artmasının temelinde 1905 Rus halk hareketinin ve buna bağlı olarak Çarın basın özgürlüğünü ilan etmesinin büyük etkisi vardır. Yayınlanan süreli yayınlar ve kitaplar XX. yüzyılın başında Türkistan’ın eğitim ve basın hayatında Ceditçi düşüncenin temsilcisi oldular. Bunlardan Alaş Partisinin yayın organı olan ve Ahmet Baytursunov’un redaktörlüğünü yaptığı Kazak Gazetesi tam bir Cedit gazetesi özelliği taşıyordu. Arabayev de Ceditçilerin yayın faaliyetlerinin dışında kalmayarak etkin bir şekilde katıldı. O, Kazak Gazetesinin yayınlanmasına yardımcı olduğu gibi gazeteye çeşitli yazılar yazdı.⁹³ Bu özelliği ile Arabayev, Ahmet Baytursunov ve Mağcan Cumabayev⁹⁴ Kazak ve Kırgızlar arasında Ceditçiliğin yayılması ve gelişimi çalışmalarında başı çekiyorlardı.

1905 Rus ihtilalinden sonra ortaya çıkan kısmi serbestlik dönemi Ceditçilerin açtıkları okullar ve matbuat çalışmaları önemli derecede güçlenmelerini sağladı. Elde edilen bilinçlenme ile Ceditçiler, yönetimde söz sahibi olabilmek için siyasi konuları ön plana çıkarmaya başladılar. Rusya’daki 1905 ihtilalından sonra Türkistan’da örgütlenen Ceditçiler

⁹¹ M. Koygeldiev, “Sayasiy Elita jane Ult Müddesi”, **KazMU, Habarşı Tarih Seriyası**, No-10, 1998, s. 6.

⁹² Kishimjan Eshenkulova, **a.g.e.**, s. 207.

⁹³ Galim Ahmetov, **Alaş Alaş Bolgonda**, Almatı, 1996, s. 144.

⁹⁴ Magcan Cumabayev (1893-1938), Kazak Ceditçi aydın, yazar ve şairdir. Cumabayev, İstanbul ve Kazan’da eğitim aldıktan sonra Kazak kültürünün yaygınlaşması için çalışmalarda bulundu. Diğer milliyetçi Kazak aydınları ile beraber Alaş hareketine katıldı. Büyük bir Türk milliyetçisi olan Cumabayev, Kazakların ve bütün Türkistan’ın milli şairidir. Mağcan Cumabayev, **Şıgarmalar**, Cilt-I., Almatı, 1995, s. 9 - 16.

eğitim meselelerinin yanı sıra siyasi ve kültürel sorunlarla doğrudan ilgilendiler. Hatta bu konularda çeşitli mücadelelerde bulundular. Türkistan'daki 1916 isyanına Ceditçilerin önemli bir çoğunluğunun hareketin içinde olması bunun açık örneklerindendir. Bununla birlikte Ceditçilerin çalışma alanlarında bakıldığında, sosyal güç olarak demokratik değişim, kültürel düzenlemeler yapma rolünü üstlenen Ceditçiler kendilerinden önceki geleneği korumakla birlikte milli sorumluluk gayesi ile toplumun çıkarını korumak için politik teşkilatlanmaya yönelmiştir. Bu konuda Mustafa Çokay XX. yüzyılın başında Ceditçilerin düşünceleri ve faaliyetleri hakkında; *“Milli aydınlık toplumun eğitimli ve ahlaklı kısmını oluşturur. Bu şekilde meydana gelmiş olan milli aydınlık milli bilinci fedakarca kendi milleti için çalışmak için kullanır. Bu durumun tarihi misyonu vatanı ve dini geliştirmek için halkı bir bütün haline sokup, dönüştürmesinde gizlidir”*⁹⁵ açıklamasıyla Ceditçilerin amaçlarını ortaya koymaktadır. Bu konuda Arabayev kültürel gelişimin en önemli araçlarından biri olan halk dilinin eğitimde kullanılmasına büyük özen gösterdi. Kazak ve Kırgız lehçeleri ile yeni alfabe kitapları yazdı. Ayrıca halk ağzından sözlü edebiyat ürünlerinin derlenip kültürel ve dil birliğinin kuvvetlenmesinde kullanılmasına önem verdi.

Gaspiralı'nın birlik için yaptığı Rusya Müslüman kongrelerinin, yönetimin baskısı sebebiyle sınırlı kalması, Türkistan Ceditçilerinin birleşmesini engelleyen unsurlardan biri idi. Bu durum Türkistan Ceditçilerinin bulundukları bölgelerde bireysel çalışmalarla sınırlı kalmalarına yol açtı. Ceditçilik Kazak - Kırgızlar arasında Arabayev ve Baytursunov tarafından yayılmaya çalışılırken, Türkistan Genel Valiliği sınırları içerisinde Münevver Kari ile başlayan Ceditçilik hareketi, birçok yerli aydın tarafından desteklenerek bölgede yayılmaya çalışıldı.⁹⁶ Ceditçiliği halka yaymanın en etkili yolu yayın organlarının kullanılmasıydı. Bu bölgede de Ceditçiler, dergi ve gazete işlerine büyük önem verdiler. Taşkent'te Ceditçiler, Şöhret, Asya, Sada-i Türkistan gibi gazeteleri Çarlık yönetiminin baskıları sebebiyle, kısa süreli olsa da yayınladılar. Semerkand'da ise Behbudi ve arkadaşları Semerkand ve Ayna dergilerini çıkardılar. Bu önemli şehirlerin yanında Fergana'da Sada-i Fergana, İl Bayrağı, Yurt gibi gazeteler yayınlandı.⁹⁷ 1905-1907 yıllarında Özbekistan'da 12 gazete, 2 dergi ve bir çok kitap-broşür neşredildi. Mukimi, Fıtrat ve Zevki gibi şairler bu yayınlarda İslam-Türk birliği ve yenileşme (Usul-i Cedit) fikrini işlediler.⁹⁸

⁹⁵ M. Şokay, “Uluttuk Ziyalı”, **Yaş Türkistan**, No-18, 1931, s. 174-179.

⁹⁶ İbrahim Yarkın, “Türkistan'da Uyanış- Milli Hareketler ve Münevver Kari”, **Türk Kültürü**, Ağustos 1966, s. 18.

⁹⁷ R. H. Aminova, **İstoriya Uzbekskey SSR**, Taşkent, 1967, s. 285.

⁹⁸ Aminova, **a.g.e.**, s. 329.

Türkistan Genel Valiliğinin sınırları dışında kalan Buhara Hanlığı ve Hokand Hanlığı, iç işlerinde diğer bölgelere göre daha serbest oldukları için buralara Rus kanunları fazla etki etmiyordu. Dolayısıyla 1905 ihtilali ile gelen serbestlik bölgede pek hissedilmedi. Bu da Ceditçilerin işini bir hayli zorlaştırdı. Buhara’da Tatar çocuklar için ilk Cedit Okulu 1902’de açılmışsa da, birkaç ay sonra Kadimcilerin ve Rusların baskısı sebebiyle kapanmıştı. Bu okuldan sonra uzun süreli Cedit Okulu ancak 1907 yılında açılabilirdi.⁹⁹ Bu okuldan kısa bir süre sonra da, İsmail Gaspıralı’nın baskısıyla Buhara Emiri 8 Ekim 1908’de ilk yerli Usul-i Cedit okulunun açılmasına izin verdi.¹⁰⁰ Buhara Ceditçileri arasında yalnız okul reformuyla yetinmeyip, meseleye siyasi yönden bakanlar, Buhara Hanlığının Rusya’dan ayrılarak, müstakil olmasını ve mevcut hanlık yönetimini ortadan kaldırmayı talep ediyorlardı. Bu durum, Buhara hanının desteklediği Kadimcilerle, yenilikçi Ceditçiler arasındaki mücadeleyi daha da şiddetli hale getiriyordu.¹⁰¹

Buhara Ceditçileri kurdukları teşkilatlar aracılığıyla, Buharalı gençleri dış ülkelere başta İstanbul’a tahsile gönderiyorlardı. 1910 yılında İstanbul’da 50 kadar Buharalı öğrenci bulunuyordu. İşte bu Buharalı öğrenciler 1910’da Buhara Talebe Cemiyetini kurdular ve İttihat ve Terakki Partisi ile temasa geçtiler. İstanbul’dan Himmet, Sıratü’l Müstakim, Tearif-i Müslimin gibi yayınlar da Türkistan’a getiriliyordu.¹⁰² Buhara’da Ceditçilik hareketini yürütenlerin başında Osman Hocaev ve Abdurrauf Fıtrat geliyordu. Fıtrat’ın, Münazara adlı broşürü Buhara Ceditçilerinin ilk bildirisi özelliğini taşımaktadır. Bu bildirisinde Fıtrat, İslam dünyası müderrislerini müslümanlığın ve Türklüğün gücünü zayıflatmakla suçlamaktaydı.¹⁰³ Aynı zamanda din adamlarını İslamın askeri gücünü zayıflatmakla da sorumlu tutuyordu.¹⁰⁴ Fıtrat, bir düşünür olmasının yanında, Türkistan halkı için siyasi mücadeleye de girmişti. Onun çalışmaları sonucunda Genç Buharalılar Cemiyeti kuruldu.¹⁰⁵ Buhara Emiri Seyid Alim (1910-1920), idareyi ele almadan önce yönetimde reform yapacağını, rüşvete mani olacağını, vergi sistemini ıslah edeceğini vaat ederek Ceditçilerin yardımını almıştı, fakat emir olduktan sonra sözlerinin hiçbirini tutmamıştı. Bunun üzerine Ceditçiler, Emir tarafından aldatıldıklarını anlayarak, cemiyetlerini yeraltına indirdiler.¹⁰⁶

⁹⁹ Devlet, **İsmail Bey**, s. 146.

¹⁰⁰ Somuncuoğlu, **Türkistan’da Eğitim**, s. 179.

¹⁰¹ Devlet, **İsmail Bey**, s. 147.

¹⁰² Aminova, **a.g.e.**, s. 312.

¹⁰³ Hisao Komatsu, **20. Yüzyıl Başlarında Orta Asyada Türkçülük ve Devrim Hareketleri**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1993, s. 21.

¹⁰⁴ Uluğbek Dalimov, “Fıtrat ve Münazar”, **TSA**, Yıl 12, Sayı 1, Nisan 2008, s. 70.

¹⁰⁵ Seyfettin Erşahin, “Fıtrat’ın Türkistan için II. Meşrutiyet Mahrecli Tecdid Teklifi Üzerine”, **Bilig**, Sayı 47, Güz / 2008, s. 22.

¹⁰⁶ Devlet, **İsmail Bey**, s. 148.

Türk halklarının birleşme çabalarının, Türkistan'daki Rusya'nın sömürge politikası ve yerli baskıcı yöneticilere karşı bir tepki olduğunu yukarıda belirtmişti. Rusya'nın baskıcı politikası, Cedit hareketinin siyasi mücadele şekline dönüşmesinde temel rolü oynadı. Bu düşünce Türk halklarının, Rusya'nın sömürgeci zorbalığına karşı koymanın ideolojisi idi. Bundan dolayı Ceditçilik bağımsızlık mücadelesinin yöntemini oluşturur. Görüldüğü üzere siyasi bir yönü de olan Ceditçilik, XX. yüzyılın başında Türkistan'da, İşanaali Arabayev, Mustafa Çokay, Alihan Bükeyhanov,¹⁰⁷ Ahmet Baytursunov¹⁰⁸, Sadri Maksudi,¹⁰⁹ Münevver Kari Abduraşidhanov, Mahmut Hoca Behbudi gibi aydınlar tarafından siyasi zemine taşınmıştır.¹¹⁰

Ceditçiliği Türkistan'da destekleyenlerin genellikle neşriyata önem vermeleri Sovyet dönemi başta olmak üzere, 1991 yılından sonra da elde edilen tecrübenin Türkistan halkına büyük katkısı olmuştur. İşanaali Arabayev, Mustafa Çokay, Alihan Bükeyhanov, Mir Seyid Sultan Galiyev,¹¹¹ Ahmet Baytursunov, Mahmud Hoca Behbudi, Münevver Kari Abdurreşidhanov, Ahmet Zeki Velidi Togan gibi Türkistan için çaba harcayanların kaleme aldıkları eserler, Sömürgeci Ruslara karşı yapılan mücadele hakkında bilgi vermekle birlikte, kendilerinden sonrakilere bu konuda önemli bir politik tecrübe ve birikim bıraktı. Rusya Türk aydınlarının eserleri ve icraatları ile şekillenen Ceditçilik, ilk önce kültürel bir yenileşme hareketi olarak ortaya çıkmış ve daha sonra içine Türkistan halkının ortak değerlerini oluşturan İslam-Türk temalarını alması sonucu siyasi yönü, kültürel yönünü tamamlayan bir yenilik hareketi halini almıştır. Ceditçiler Çarlık rejimine karşı bağımsızlık için mücadele ettikleri gibi Bolşevik Sovyet Ruslara karşı da mücadelelerini devam ettirmişlerdir. Kurulan çeşitli örgütlenmeler ile Sovyet döneminde Ceditçiler, Bolşevik politikalara karşı liberal

¹⁰⁷ Alihan Nurmuhamedoviç Bükeyhanov (1870-1937); Siyasetçi, öğretmen, gazeteci, etnograf, Rusya I Devlet Duması Kadet milletvekili. Halkı sivil itaatsizliğe çağıran Viborg bildirisine (1906) imza atmıştır. 1908 yılında tutuklandı. 1917 yılına kadar sürgünde Samara'da yaşadı; 1915 yılından itibaren Samara Eyalet Komitesi Kadet partisi üyesi. Kazakların Alaş partisi kurucusu ve lideri. Alaş-Orda hükümeti başkanı. Seyfettin Erşahin, "Türkistan'ın Verilen Bağımsızlıktan Alınan Bağımsızlığa Yürüyüşü", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt XLIV, S. 1, Ankara 2003, s. 327 (313 – 343); A. Mamrayeva, **Obşestvenno Politiceskoe Razvitiye Kazahstana Naçala XX. Veka i A. Bukeyhanov**, Almatı 1998, s. 9 – 55.

¹⁰⁸ J. Baytelesova, **Rol A. Baytursinova v Formirovani i Vzgljadov Kazahskoy İntelligentsii Naçala XX Veka**, Almatı, 2000, s. 70-73.

¹⁰⁹ Sadri Maksudi Arsal (1879-1957); Avukat, yazar, Kazan Eyaleti milletvekili, 1918 yılında Rusya'dan ayrıldı. Avrupa ve Türkiye'de yaşadı. Ayşen Uslu Bayramlı, "Sadri Maksudi'nin Hayatı ve Maksudi'nin Az Bilinen Maişet Romanı Hakkında", **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 17, S. 1, Haziran 2007, s. 101 – 109.

¹¹⁰ M. Koygeldiev, **Tütas Türkistan İdeası cane Mustafa Şokayulı**, Almatı, 1997, s. 29-30.

¹¹¹ Mirseyid Sultan Galiyev (1902-1930); Öğretmen, Tüm Rusya Müslümanları Birliğini kurma önemli çalışmalar yaptı (1917). 1917 yılından itibaren Povolje'de Sovyet Hükümetini kurulmasına katkı sağladı. Kazan Eyaleti Müslüman İşleri Komiseri, Kazan Sovyet Milli Komitesi üyesi, Aydınlatma ve İleriletme Komiseri, 1918-20 yıllarında Kızıl Ordu Siyasi Yönetimi Doğu Bölümü Başkanı. 1923 yılında Komünist Parti ve Sovyet yönetimine karşı olduğu iddia edilerek Partiden çıkarıldı. 1930 yılında ölüme mahkum edilerek idam edilmiştir. Renad Muhammedi, **Sırat Köprüsü Sultan Galiyev**, Çev.: Mustafa Öner, İstanbul 1993.

düşünceleri savundular.¹¹² Milli aydınların bu durumları yalnız eğitimli olmaları ile değil, ancak milli bilince sahip olmaları ile açıklanabilir.

Türkistan Ceditçilerinin fikirleri genel itibari ile Rusya hakimiyeti altında yaşayan Müslüman Türklerin dünyada yaşanan gelişmelere ayak uydurmaları için gerekli bütün alanları kapsamaktadır. Bu sebeple Türkistan Ceditçileri öncelikle halkın eğitimi ile ilgilenmişlerdir. Meydana gelen olaylara ve zamanın konjoktürüne uygun kültürel, siyasi ve ekonomik duruş sergilemişlerdir. Örneğin siyasette, 1905 Rus ihtilalinden sonra kendi aralarında kongreler düzenledikleri gibi Rusya’da açılan Duma’ya temsilci göndermişlerdir. Kültürel olarak ise halkın eğitime büyük önem vererek, milli değerleri ön plana çıkarmaya başlamışlar, Batıda meydana gelen insan hakları, laiklik, liberal düşünceler ile toplumu şekillendirmeye çalışmışlardır. 1917 ihtilalinden sonra ise genel itibariyle Komünist düşünceye sahip olmamalarına rağmen Komünist düzen içerisinde, Çarlık döneminde başladıkları mücadele ve çalışmalarını devam ettirmişlerdir. Bu bağlamda Türkistan Ceditçileri, Rusya’da meydana gelen siyasi, kültürel ve ekonomik olaylara – şartlara göre bir duruş ve çalışma ortaya koymuşlardır. Türkistan Ceditçileri içerisinde bulunan Arabayev’in fikir dünyası, çalışmaları ve eserleri Türkistan’da ortaya konan Ceditçiliğin gelişim seyri ile paralellik göstermektedir.

¹¹² Zaynidin Kurmanov, **Politeçeskaya Borba v Kirgızstane 20-e Godı**, Bışkek, 1997, s. 252-253.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR CEDİTÇİ YETİŞİYOR

Arabayev hakkında elde edilen bilgilere göre doğumu Türkistan tarihindeki en önemli dönüm noktasına denk gelmiştir. Bilindiği üzere Rus Çarlığı Türkistan işgalini XIX. yüzyılın sonlarında tamamlamıştır. Böyle bir siyasi ortamda doğan Arabayev aslında Kuzey Kırgızistan'da Kırgızların göçebe olarak yaşadıkları için eğitim kurumlarının bölgede yaygınlaşmamış olmasına rağmen, annesinin yardımı ve kendisinin isteği ile eğitimine Karakol'da dini mektepte başlamış, Orenburg ve Ufa'da Usul-i Cedit medreselerin de devam etmiştir. Bu medreselerdeki aldığı eğitim, Arabyev'in Türk milliyetçiliği fikrini desteklemesine ve Türkistan Türkleri için mücadele etmesine ön ayak olmuştur. İlme olan merakı Arabayev'i İstanbul'a, hatta Mekke ve Medine'ye kadar götürmüş, bu seyahatleri sayesinde doğudan batıya Türk dünyasının durumunu kavrama şansını elde etmiştir. Türk halklarının kültürel gelişimini hızlandırarak, çağdaş dünyaya ulaşacağına inandığı için medrese eğitimi sırasında ve sonrasında olağan üstü bir gayret göstererek yeni usuldeki eğitim kurumlarını Türkistan Türk boyları arasında yaygınlaştırmaya çalışmıştır.

1.1 Arabayev'in Ailesi ve Eğitimi

Kırgızistan'ın Isıkgöl havzasında bulunan Koçkor'da başlayan Arabayev'in Türkistan Türklerine adanan hayatı, azimli ve kararlı bir şekilde sürdürülen onurlu mücadeleler sonucunda, yine bir Türk ili olan Özbekistan'ın başkenti Taşkent'in soğuk zindanlarında 51 yaşında son bulmuştur. Arabayev kendini milletine hizmet edebilmek için yetiştirmiş, başta eğitim olmak üzere Alaş hareketi içerisinde siyasi çalışmalarda bulunmuştur. Siyasi hayatını Türklerin bağımsızlıklarını kazanmaları üzerine kurmuş, ancak Bolşevik ihtilali ve Sovyet politikaları onun hayallerine darbe vurmuştur. Bütün bunlara rağmen umudunu kaybetmeyip, Komünist Parti içerisinde siyasi mücadelesini başarılı bir şekilde sürdürmüştür. Yine Sovyetlerin emperyalist ve baskı politikaları sonucu 1925 yılında siyasi yaşamına son verilmiştir. Bundan sonra siyasi çalışmaların yanı sıra hiç bırakmadan devam ettirdiği onun için birinci sırada gelen Türklerin eğitim ve kültürel gelişimleri faaliyetlerine ağırlık verip, bütün karalama ve dışlanmalara rağmen mücadelesini devam ettirmiştir.

1.1.1 Arabayev'in Ailesi

İşanaali Arabayev'in ailesi günümüz Kırgızistan'ın kuzeyinde uzun zamandan beri bulunan Kırgız boylarının en büyüklerinden biri olarak bilinen sağ kol Sarı Bağış¹¹³ boyuna bağlı Katagan¹¹⁴ uruğuna mensuptur.¹¹⁵ Bu boy eski dönemlerden beri Kırgızların kuzey bölgesinde yönetici bir boy olarak varlığını sürdürmektedir.¹¹⁶ Çekir Sayaklar¹¹⁷ olarak da bilinen bu grup Ruslara karşı çetin mücadeleler vermek suretiyle önemli kayıplar verdirdiği gibi, bu mücadeleler sebebiyle kendi nüfusu da azalmıştır.¹¹⁸ Çekir Sayak uruğu yaşadığı coğrafi konum sebebiyle Kırgız ve Kazakların etnik olarak yakınlaşıp kaynaşmasında etkin olan bir boy olma özelliği de taşımaktadır.

Katagan uruğunun dolayısıyla Arabayev'in ailesinin yaşadığı Koçkor ve çevresi stratejik olarak önemli bir bölgedir. Çünkü bu bölge ünlü Dolon¹¹⁹ geçidini içinde barındırmaktadır. Dolon geçidi bölgenin stratejik önemini artırdığı gibi Doğu-Batı ve Kuzey-Güney yollarını bağlaması hasebiyle kültürel etkileşime müsait bir özellik taşımaktadır. İnsan yaşamını zorlaştıran bir iklimle sahip olan bu bölgede yaşayanlar toprağın kendilerine sunduğu imkanları en iyi şekilde değerlendirmek zorundaydılar. Bu durum onları, en önemli geçim kaynakları olan hayvanlarının yiyecek ve su ihtiyacını gidermek amacıyla yıl içerisinde dönemsel olarak göç etmek zorunda bırakmaktaydı. Almatı'dan Çin sınırına (300 Km.) kadar uzanan geniş bozkır, Arabayev'in boyunun ve ailesinin hayat alanını oluşturmuyordu. Dolayısıyla bu bölge halkı Kazak göçebeleriyle iç içe yaşıyorlardı.¹²⁰ Çin sınırına yakın, geniş bozkırın bittiği noktadan yükselmeye başlayan ve zirvelerindeki beyaz kar ile bulutlar içinde kaybolan Tanrı dağları ve Ala dağlar¹²¹ onların yaz sıcaklığında bozkırda kalmayan yiyecek ve su ihtiyaçlarını giderdikleri geniş ve serin yaylaları, bol suyu, yeşil bitki örtüsü ile sığındıkları

¹¹³ Sarı Bağış boyunun kökenlerinin Kazak olduğu da iddia edilmekle birlikte karışık bir boydur. Kırgızların bu Sarıbağış boyu Bay Kazak ile Ubaşı boylarından Almaçuk tarafından esir olarak alınan Kalmaklardan oluşturulmuştur. İçerisinde Kazak kökenliler çoktur. Hokand devleti döneminde Çu vadisi ve Fergana'da yaşamışlardır. Mustafa Kalkan, **a.g.e.**, s. 222.

¹¹⁴ Kazaklarda bir boy olup Kırgız boyuna karışanlar da olmuştur. Saparbek Zakirov, **Kırgız Sancırası**, Bışkek 1996, s. 97.

¹¹⁵ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 17.

¹¹⁶ Sabır Attokurov, "Ata Manas Ülgüleri", **Ala Too Dergisi**, Bışkek, 1997, s. 6.

¹¹⁷ Sayak boyu özellikle Kazak ve Kırgız boylarının Tanrı Dağları, Yedisu ve Güney Kazakistan bölgesinde siyasi teşekküller oluşturma dönemlerinde görülen büyük boylardan biridir. Attokurov, **a.g.m.**, s. 6.

¹¹⁸ Mustafa Kalkan, **a.g.e.**, s. 266.

¹¹⁹ Kırgız boy beylerinden Dolon'un adını alan geçit, orta Kırgızistan'da Koçkor üzerinden Bışkek ile Narın şehri arasında anayol üzerinde bulunan bir dağ geçididir. Timurlan Omorov, **Kırgız Secerelerine Göre Türk Boyları**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2008, s. 36.

¹²⁰ Bu bölge Sovyet döneminin ilk yıllarında Sovyet Türkistan'ına siyasi ve kültürel olarak damgasını vuran iki önemli şahsiyet yetiştirdi. Biri kendi anayasası, ordusu, maliyesi olan bağımsız Türkistan Cumhuriyeti'nin fikir babası Kazak siyasetçi Turar Rıskulov, (Hüseyin Adıgüzel, **Milli Komünizmin Öncüleri Rıskulov**, İstanbul, 2005.) diğeri Kırgızların ilk modern eğitimcisi ve aydını Eşenaali Arabayev'dir.

¹²¹ Kırgızlar bu dağa *Ala-Too* derler. Arabayev'in kaleme aldığı hemen her türlü yazıda bulunmaktadır. Bu dağlar Arabayev'in yazılarında bağımsızlık sembolü ve Kırgızların ana vatani olarak yer almaktadır.

ana kucağı gibiydi. Bölgeyi şenlendiren Isıkgöl ve Çu(y) nehri bu yaylalara giden yolları yaşama uygun hale getirmekteydi.

Bölge halkı göçebe olmakla birlikte her bir uruğun yazlığı ve kışlığı belliydi. Bu sebeple köy haline dönüşmüş yazlık ve kışlık yerleşim yerleri oluşmuştu. Arabayev’de bu yerleşim yerlerinden biri olan Kün – Batış kışlağında dünyaya geldi. Arabayev’in ailesi kendilerine ait hayvanları olan, aynı zamanda kısmi olarak çiftçilikle uğraşan orta seviyede bir aile idi. Ailenin ikisi erkek (Ömürbay, İşanaali), üçü kız olmak üzere beş çocuğu bulunmaktaydı.¹²² İşanaali erken yaşta, daha 2 yaşındayken babası Arabay’ı kaybetmiş, 10 yaşına kadar onunla annesi ilgilenmiştir. Ağabeyi Ömürbay ise ailenin işleri ile uğraşmıştır. Arabayev’in küçük yaşından başlayarak ilme ilgisini, azmini ve öğrenme isteğini gören annesi onu okutmaya karar vermiştir. Dini eğitime önem veren anne Arabayev’in molla olması için bağlı bulundukları Koçkor ilçesindeki Müslüman dini mektebine gönderdi.¹²³ Zaten bulundukları bölge ve şartlar gereği Arabayev’in eğitim alabileceği tek eğitim kurumu geleneksel olarak camilerde açılan mektepti. Zira Müslüman bir aile için çocuğun eğitim alması gereken yer de bir dini mektep olmalıydı. Böylelikle Arabayev’in eğitim hayatı bir cami mektebinde başlamış oldu. Daha sonraki eğitim hayatı da dini eğitim üzerinde şekillendi.

1.1.2 Arabayev’in Çocukluğu

Arabayev’in doğum tarihiyle ilgili olarak farklı bilgiler bulunmaktadır. Bu durum o dönemin tanınmış birçok siması için geçerlidir. Kırgızların büyük çoğunluğunun göçebe bir hayat sürüyor olması, bu türden kayıtları tutma alışkanlığının olmaması ve tarihlerin daha çok On İki Hayvanlı Türk takvimine göre söyleniyor olması bu durumun temel sebeplerini oluşturmaktadır. Arabayev’in doğumu konusunda en doğru bilgi arşiv kaynaklarında bulunan kendi el yazması otobiyografilerindeki tarihlerdir. Bu kaynaklarda küçük farklar dışında Arabayev’in doğumu Ekim 1882’dir.¹²⁴ Arabayev, Karakol şehrinin Koçkor ilçesine bağlı Kün-Batış köyünde dünyaya geldi.¹²⁵ İlk olarak açıklığa kavuşturulması gereken şey Arabayev’in adı meselesidir. Arabayev’in adı konusunda bir karmaşa söz konusudur. Bunun sebebi Arabayev hakkında hatıra ve gazete yazılarının yanı sıra, arşiv kaynaklarında ve kendi kaleminden çıkan kısa özgeçmişleri arasında dahi farklılıklar bulunmasıdır. Bu durum Kırgız araştırma kitaplarında da onun adının farklı şekillerini ortaya çıkarmıştır. Buna göre

¹²² Bariy Azıkon, “Cürögümdö Saktap Cüröm”, **İşenali Arabayev Tuulgan Kününün 110. Cıldığına Arnalğan Cıynak**, Bişkek 1993, s. 83.

¹²³ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 8.

¹²⁴ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 25.

¹²⁵ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 29.

Arabayev'in adı çeşitli kaynak ve çalışmalarda; İşenali¹²⁶, İşangali (Esengali)¹²⁷, İşanaali¹²⁸ ve Arabay uulu İşengaliyeviç¹²⁹ şeklinde geçmektedir. Bunların yanı sıra Arabayev'in adının yaşatıldığı çeşitli okul ve sokak adları da karışıklıktan nasibini almıştır. Onun adını taşıyan Kırgızistan Devlet Pedagoji Üniversitesinde *İşanali*, sokak adlarında *Eşenaalı* şekli kullanılmıştır.

Arabayev'in adının farklı şekillerinin Türkçenin bölgeler arasındaki lehçe farklılıklarından kaynaklandığı söylenebilir. Bu durumu ortaya çıkaran temel sebep Arabayev'in adını oluşturan *Eşen* ve *Aali* (*Âli*) kelimelerinin Türkçede terim olarak kullanılmasıdır. Bu kelimelerin anlamı hemen bütün Türkistan Türk lehçelerinde aynı olup, söyleniş farklılıkları vardır. Şeyh anlamına gelen *eşen* kelimesi Özbekçede *İşon*, Kırgızcada *Eşen*, Tatarcada *İşan*, Kazakçada Tatarlardan etkilenme dolayısıyla *İşan* şeklinde kullanılır.¹³⁰ Ayrıca Arabayev'in adının *İşangali* şekli hariç diğerleri Kırgız söyleyiş şekillerine uygundur. *İşangali* ise Tatarca söylenişidir. Gali tabiri Âli¹³¹ kelimesinin Tatar lehçesinde söyleniş şeklidir.¹³² Dolayısıyla İşangali adı Arabayev'in Tatar mekteplerinde okurken veya Galiya medresesinde eğitim aldığı dönemde Tatarlarla ilişki kurmasından kaynaklansa gerektir. Nitekim Tatar yayınlarında onun adı İşangali şeklindedir.¹³³ Bu sebeple de Kazaklar arasında İşangali olarak tanınmaktadır.¹³⁴

Bu karmaşanın ortadan kaldırılması için yapılacak çalışmalarda, resmi belgelerde ve Arabayev'in eserlerinde çoğunlukla kullanıldığı şekil kabul edilmelidir. Buna göre Arabayev'in kaleme aldığı eserlerinde genellikle kısaltma kullanılmakla birlikte E. veya Eşenaalı şeklindedir.¹³⁵ Bunun yanı sıra ne kadar arşiv kaynaklarında küçük yazılış farklılıkları olsa da bu belgeler içinde ciddi olarak hazırlanan resmi Komünist parti özgeçmiş anketlerine Arabayev adını Eşenaalı şeklinde yazmıştır.¹³⁶ Ayrıca onu yakından tanıyan Saktın Sasıkbayev'in, 23 Aralık 1993'te Arabayev'in heykelinin açılış törenindeki

¹²⁶ Mola Kılıç Törekil, **Kıssa-i Zelzele**, Haz. İşanali Arabayef, Kazan 1911.

¹²⁷ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 50.

¹²⁸ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 3, 24, 25, 29.

¹²⁹ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 34.

¹³⁰ Yudahin, **Kırgız Sözlüğü**, s. 342; Rahmatullaev, **a.g.e.**, s. 129; Hasan Amid, **Farhang-i Farsi-yi Amid**, Tahran, Şemsi 1379, s. 277.; **Tatarsko – Russkiy Bolşoy Slovar**, <http://radugaslov.ru/tatar.htm>, 14.05.2012;

¹³¹ **Âli, Âliye**; Yüce, ulu. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Yay. Haz.: Aydın Sami Güneyçal, Ankara 2000, s. 28.

¹³² Maanaev E. Osmonkulov A., **a.g.e.**, s. 10.

¹³³ Galım Ahmetov, **a.g.e.**, Almatı 1996, s. 144.

¹³⁴ “Calpı Kazak-Kırgız Syezinin Kaulısı”, **Alaş Kozgahısı Kucattar Men Materialdar Cinagı**, , Tom 1, Almatı 2004, s. 182.

¹³⁵ E. Arabayuulu, **Kırgızdın Alıp-beesi**, Kırgızstan Mamlekettik Basması, 1928; Eşenaalı Arabayuulu, “Kırgız Kalkı”, **Erkin-Too**, No: 1, 1924, s. 3.

¹³⁶ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 3, 24, 25, 29.

konusmasında belirttiği, “*bu kişiye ezanla konulan ad Eşenaalı idi.*”¹³⁷ şeklindeki açıklama dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla Arabayev’in adı Kırgız Türk lehçesine göre Eşenaalı’dır. Ancak Türk şivelerinin çoğunluğunda din adamını karşılayan terim olarak *İşan* kavramının kullanılması sebebiyle Türkiye’deki çalışmalarda İşanaalı olarak kullanılmalıdır.

İslam ve Türk dünyası için kritik bir dönemde doğan Arabayev, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Rusya Türkleri arasında ortaya çıkan eğitim, kültür, siyaset ve millet anlayışındaki yenileşme düşüncesini başarılı bir şekilde ortaya koyan, özellikle Kırgız ve Kazak aydınlanmasına damga vurduğu gibi, Sovyet dönemi eğitim politikalarının karşısına dikilebilecek cesarete sahip bir pedagog, siyasetçi aydın olacaktı. Doğumu gerek Türkistan ve gerekse dünya Türklüğü için önemli gelişmelerin yaşandığı bir döneme rastlamaktaydı. Siyasi olarak İslam dünyası Avrupa’ya boyun eğmiş, Müslüman toplum batıda ortaya çıkan fikirlerden etkilenmeye başlayıp yeni toplumsal kimlik tanımları ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu da İslam merkezli bir anlayıştan milliyet esaslı bir topluma dönüşümü beraberinde getirmiş, kültürel ve eğitim alanında da uzun zamandan beri devam eden durgunluk Usul-i Cedit hareketi ile hızlı bir değişim ve gelişim sürecine girmişti.

Diğer taraftan Rus hakimiyetine karşı bağımsızlık mücadelesinde askeri alanda başarısız olunmuş, mücadele kültürel alana kaydırılmıştı. Aslında mücadelenin kültürel alana kaydırılması mecburi bir durum olmuştu. Çünkü Ruslar bölge halkını Ruslaştırmak için çok yönlü girişimlere başlamışlardı. Bu durumda Türkistan Türklerinin önünde duran en önemli sorun eğitim meselesi idi. Müslüman Türk çocukları, ya açılan Rus okullarında Avrupai tarzda eğitim alıp benliklerini kaybedeceklerdi veya da mevcut eğitim kurumlarında gerekli reformlar gerçekleştirilip kültürel gelişimin gelenek ve milliyete bağlı olarak doğal gelişimi gerçekleştirilecekti. Türkistan çocuklarının önünde duran bu kritik durumda geleneksel dini eğitimle eğitime başlamış olan Arabayev ailesinin yönlendirmesi ile tam bir Türkistan mollası olarak yetişmiş olmasına rağmen, Türkistan’da ilk Ceditçi aydınlardan, özellikle de Kırgızlar arasında milli eğitimin yaygınlaşmasında ve yenileşmesinde ilk Kırgız aydını oldu. Dolayısıyla Müslüman Kırgız halkının hizmetine modernleştirilmiş milli eğitim kurumlarını sundu.

1.1.3 Arabayev’in İlk Eğitimi

Arabayev’in doğduğu bölge şimdiki Kırgız topraklarının Kuzey bölgesini oluşturmaktadır. Bu coğrafyada yaşayan Kırgız boyları göçebe olarak yaşayıp, hayvancılıkla

¹³⁷ Şerali Şarapov, **Kırgız Tilçileri**, Tom 1, Bişkek – Narın 2004, s. 14.

geçimlerini sağlıyorlardı.¹³⁸ Bölgede eğitime çok fazla önem verilmediği gibi, ilk eğitimi veren camilerdeki mektepler de çok fazla yaygın değildi. Bu tür mektepler sadece ilçe ve il merkezlerinde bulunuyordu. Arabayev'in doğduğu köyde cami, göç ettikleri yerde Bozüy mektepleri yoktu. Bölge halkı, yaşam tarzının etkisi ile eğitim konusunda bilinçli değildi. Üstelik Arabayev'in babası ölmüş, ailenin geçim işi annesine kalmıştı. Ailede sadece Arabayev ve abisinin erkek işlerine bakmalarına rağmen oğlunun okuyup din adamı olmasını tercih eden anne, ilkokul çağına gelen Arabayev'i eğitime başlaması için Koçkor'daki cami imamının açtığı dini mektebe gönderdi. Onun, bu kadar çok zorluklara rağmen, Arabayev'i okutmak istemesindeki temel sebep Arabayev'in akıllı ve ilime meraklı oluşu idi.¹³⁹ Böylece bu düşünceli ve akıllı anne farkında olmadan Arabayev'in, soydaşlarının bağımsızlığı için ilk Kırgız eğitim savaşçısı olmasının yolunu açtı. Arabayev'in bu kadar küçük yaşta ailesinin yanından ayrılarak, başka bir yere eğitim almaya gitmesi onun kendine güvenini artırdığı gibi, kendi başının çaresine bakmayı da küçük yaşta ona öğretti. Bu durumun Arabayev'i daha sonra İslam alemindeki bir çok merkezi şehre gidip ufkunun açılmasına teşvik ettiği aşıkardır.

Arabayev annesinin isteği ile başladığı cami imamının eski usulde Arap alfabesini ve Kur'an okumayı öğrettiği bir mektebe kaydoldu. Bu mektepte yaklaşık 6 ay içerisinde harfleri tanıyıp Kur'an okumayı öğrendi.¹⁴⁰ Ancak buradaki eğitimi beğenmeyip altı aydan sonra bu mektebi bıraktı. Ardından Isıkgöl çevresinde bulunan, Karakol şehrinde bulunan Kanat Han'ın kurdurmuş olduğu okula kaydoldu.¹⁴¹ Arabayev böylelikle ailesinin yanından ilk defa ayrılmış olmakla, artık eğitim hayatında tek başınaydı. Bu durum onun bundan sonraki geleceği ile ilgili kararları da kendisinin vermesini sağladı.

Rusya'da II. Ekaterina (1762 – 1796) döneminde Müslümanlar için dini konularda bir serbestlik oluşmuştu.¹⁴² Bu durumdan faydalanan Tatarlar Türkistan'a giderek Kazak ve Kırgız çocuklarını okutuyorlardı.¹⁴³ Bu sayede hem para kazanıyor¹⁴⁴ ve hem de İslamiyet ile

¹³⁸ E. Maanayev, A. Osmonkulov, **a.g.e.**, s. 11.

¹³⁹ Öskön Saalaev, **Kırgız Elinin Tarihi İnsandarı**, Bışkek, 2009, s. 36.

¹⁴⁰ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 4.

¹⁴¹ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 4.

¹⁴² 1788 yılı Rusya Türkleri için bir dönüm noktası olmuştur. II. Ekatarina Müslümanlardan daha iyi yararlanabilmek için Ufa'da *Müslüman Dini İdaresini* kurdu. Bu şekilde dini serbestlik Müslüman din adamlarının faaliyetlerini artırdı. Din eğitimi Semerkand ve Buhara'nın tekelinden kurtulup, İstanbul, Kahire, Mekke-Medine gibi şehirlerdeki medreselere de Rusya Türkleri arasından kimseler gelip eğitim almaya başladılar. Bu da eğitimde yenileşmeye önemli derecede katkı sağladı. Diğer taraftan iyi eğitim almış Tatar öğretmenler Rus hakimiyetine giren Kazak ve Kırgızlar arasına giderek dini okullar açmaya başladılar. Nadir Devlet, **1917 Ekim İhtilali ve Türk – Tatar Millet Meclisi**, İstanbul, 1998, s. 44 – 45.

¹⁴³ Bu dönemde Kırgızlar genellikle göçebe olarak yaşadıkları için özellikle kuzey bölgelerde mektepler çok fazla yaygınlaşmamıştı. Kırgızlar arasında eğitim işleri güney bölgelerde Özbek ve Tacik hocalar tarafından yürütülürken, kuzey bölgelerde Tatar hocalar çocuklara okuma yazma öğretirlerdi.

¹⁴⁴ İsmail Türkoğlu, **Rızaeddin Fahreddin**, İstanbul, 2000, s. 100.

tanışmamış göçebe Kırgızlar arasında İslam'ı yayıyorlardı.¹⁴⁵ Bölgede kısa süre içinde zaten pek etkili olamayan Buhara ve Semerkant mollalarının yerini aldılar. Kırgızlar arasındaki bazı zenginler ise bu Tatar öğretmenleri kurdukları okullarda çalıştırıyorlardı. Bunlardan biri de Karakol şehri zenginlerinin kurduğu vakıf sayesinde öğrencilerin yatılı okuyabildikleri Kanat'ın mektebiydi. Bu mektep dini eğitim konusunda Tatar öğretmenleri sayesinde bölgede ününü artırmıştı. Koçkor'daki eğitimi beğenmeyen Arabayev'i Karakol'a getiren sebep de bu okulun din eğitimindeki ünü idi. Takriben 1890 yılında, yani Arabayev, sekiz yaşına girdiği zaman bu mektebe kaydoldu. Ancak buradaki öğretmenler yeni usulü bilmeyip eski usul ile çocuklara eğitim vermekteydiler.¹⁴⁶ Arabayev'in Tatarlarla ilk ilişkisi de Karakol'daki bu Tatar mektebinde oldu.

Bu okulda eğitim ağırlıklı olarak Arapça olmayıp, yerel Kırgız lehçesi ve Tatar lehçesinde yapılmaktaydı. Arabayev burada 5 yıl eğitim aldı. Tatar mektebinde aldığı 5 yıllık eğitimin ona sunduğu en büyük kazanç, Türkçenin Tatar lehçesini öğrenmesidir. Bu sayede Tatar öğretmenleri aracılığı ile Tatarlar arasındaki gelişmeleri takip ettiği gibi, Tatar matbuatına da ulaşma imkanı bulup tüm Rusya Türkleri arasında meydana gelen olaylardan haberdar olabilmekteydi. Çünkü burada eğitim veren Tatarlar Rusya içlerindeki gazete ve dergileri bölgeye getiriyorlardı.¹⁴⁷ Kırgızların yaşadığı bölgeye oldukça uzak olan İdil – Ural'dan İslam dinini göçebeler arasında yaymak için gelen Tatar öğretmenlerin fedakarlıkları Arabayev'de derin iz bırakmıştı. Bu durum Arabayev'in de kendi halkını aydınlatmak için zahmetlere katlanıp uzak diyarlardan eğitim almaya yönlendirdi. Memleketine döndükten sonra da bütün hayatını Kırgız ve Kazak Türklerinin eğitime ve kültürel gelişimine adadı. Ancak Arabayev, 5 yıl eğitim gördüğü bu Tatar mektebindeki eğitimin kalitesinden çok da memnun kalmadı. Çünkü bu mektepte eğitim yeni usulde değil eski usulde idi. Ayrıca o artık Rusya Türklerinin yayınlarını takip ettiği için eğitimdeki yeni gelişmelerden haberdardı. Türk basının etkisi ile Arabayev almak istediği eğitim için arayışlarını devam ettirdi. Bu konuda daha sonra Arabayev, eski usulün eksiklikleri ve arayışları hakkında; “*Çok iyi ezber yapmama rağmen (ezberlediklerimin) bunların anlamını bilmediğimin farkına varıp, eğitimimi devam ettirmek için başka şehirlerden yüksek eğitim almayı amaç edinmişim*”¹⁴⁸ değerlendirmesini yapıyordu. Bütün bunlara rağmen Arabayev, Kanat Han medresesinin orta derecesini bitirmekle Molla unvanını almış oldu. Artık isterse camilerde imamlığın yanı sıra çocuklara

¹⁴⁵ Hamid Algar, “The Last Great Naqshbandi Shaykh on the Volga-Urals Region”, **Muslim in the Central Asia Experiences on Identity and Change**, Johann Gross, London 1992, s. 123.

¹⁴⁶ KRBMSDA, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 4.

¹⁴⁷ O. Sıdıkov, **Tarih Kırgız Şadmaniya**, Yay. Haz.: H. Karasayev, Frunze, 1990, s. 37; B. Soltonov, **Kızıl Kırgız Tarihi**, 2. Cilt, Bişkek, 1993, s. 86.

¹⁴⁸ KRBMSDA, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 8.

okuma yazma da öğretebilirdi. Ayrıca din eğitimine Buhara veya Semerkant'ta bulunan medreselere giderek devam edebileceği gibi, bölgede yeni açılmaya başlayan Rus-Yerli okuluna kayıt yaptırabilirdi. Zira Kanat han medresesinin de bölgedeki diğer medreselerde olduğu gibi ders verebilecek hoca eksikliği sebebiyle yüksek derece sınıfları mevcut değildi.

Arabayev'in eğitim döneminde göçebe Kırgızların hayatlarında önemli değişiklikler gerçekleşmekteydi. Ruslar XIX. yüzyılın son on yılında Kırgız göçmenlerinin yaşadıkları dağlık bölgelere yeni girmeye başlamış olup, Rus yönetimi ve kanunları bölge halkına yeni uygulanmaya başlamıştı.¹⁴⁹ Bunun yanı sıra Rusya içlerindeki işsiz ve topraksız köylüler toplu olarak Kırgızların hayatlarını idame ettirdikleri otlaklarına yerleştiriliyorlardı. Bu duruma kimse karşı çıkamıyordu, çünkü Ruslara karşı koyabilecek güce sahip değillerdi. Sadece Rus hukuk kuralları çerçevesinde haklarını arayabilirlerdi. Fakat hiç kimse ne yöneticilerle iletişimi kurabilecek, ne de Rus kanunlarını anlayabilecek derecede Rusça biliyordu. Yönetimle arasında uçurum olan halkın olanlara boyun eğip yaşamını idame ettirmekten başka çaresi yoktu. Dönemin şartları gereği devletle ilişki kurabilmek için Rusça bilmek, bunun içinde Rusça eğitim veren bir okulda eğitim almak gerekmektedir. Tam da bu sıralarda Kırgızlar arasında Rusça eğitim veren ilk Rus – Yerli¹⁵⁰ (Russko-Tuzemnaya) okulu Karakol şehrinde Rus öğretmenler tarafından açılmıştı.¹⁵¹

Bu okul başlangıçta devletin resmi okulu olmayıp, bölgede yaşayan Rus öğretmenler tarafından kurulmuştu. Ancak 1885 yılından itibaren resmi devlet okuluna dönüştürüldü.¹⁵² Köy okullarını bitiren Kırgız öğrenciler eğer yapılan sınavı geçebilirlerse iki sınıflı Rus-Yerli okullarına gidebiliyorlardı. Bu okulda eğitim süresi iki yıldır. Kırgız halkının Rus okuluna rağbet etmemesine rağmen Arabayev bu fırsatı değerlendirip Rus-Yerli mektebine kaydoldu (1896).¹⁵³ Kırgızların Rus okullarına rağbet etmemelerinin en temel sebebi çocukların Hristiyanlaşması ve geleneklerinden yoksun yetişmesi korkusuydu. İlaveten Kırgız Türkleri Ruslara Hristiyan olarak bakıyorlardı.¹⁵⁴ Bütün bunlara rağmen Arabayev Rus – Yerli mektebinde iki yıl eğitim aldı. Böylelikle Avrupa tarzındaki eğitimle ilk defa burada karşılaştı. Rus – Yerli mektebi Arabayev'e birçok konuda kazanç sağladı. İlk olarak okulun Rusça öğretilmesine önem vermesinden dolayı Rusçayı iyi bir şekilde öğrendi. Bu durum onun

¹⁴⁹ Bendrikov, **a.g.e.**, s. 25.

¹⁵⁰ Rus-Yerli mektepleri hakkında ileride geniş bilgi verilecektir.

¹⁵¹ Bendrikov, , **Oçerki po İstorii**, s. 53.

¹⁵² İ. İlyasov, **İstoriya Kirgizkoy SSR**, Cilt. 2, Frunze, 1986, s. 244- 247.

¹⁵³ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 9.

¹⁵⁴ Ali Rıza Yeter - Ali Ünal, **Dükçü Eşan Vakası Ferganada İstibdad Cellatları**, Bişkek, 2010, s. 43.

Rusça kitapları okumasını, dini ilimlerden başka tarih, coğrafya, matematik gibi dünyevi ilimler ile de tanışmasını sağladı.

Rus okulunu bitirdikten sonra dini eğitimini daha da ilerletmek amacıyla başka bir Tatar okuluna devam etti.¹⁵⁵ Arabayev'in yaklaşık bir yıl eğitim aldığı bu Tatar okulunun nerede bulunduğu ve ne zaman başlayıp, ne zaman ayrıldığı konusunda kesin bilgi yoktur. Ancak Kırgızlar arasında 1900–1905 yılları arasında ilk ve tek Cedit okulu Tokmok şehrindeki *Ekbaliya* mektebidir. Bu medrese Tokmok şehri zenginlerinin yardımları ile kurulmuştur.¹⁵⁶ Kırgızistan'da *Ekbaliya* mektebi hakkında ilk Kırgız tarihçilerinden Belek Soltonoyev şu bilgiyi vermektedir: “*Kırgızlar arasında 1895 yılına kadar Özbek mollalar gelip, çocuk okutuyorlardı. Bu yıldan sonra Nogay mollalar Usul-i Kadim prensibinde eğitim veriyorlardı. 1900 yılında Tokmok’a Zakir Adammulla Abdılkaşapuulu adlı Tatar molla geldikten sonra Usul-i Cedit prensiplerinde eğitim başlattı. Bahçesaray’da (Kırım) çıkan “Tercüman” adlı gazeteyi alıp okumaya başladı.*”¹⁵⁷ Bunun yanı sıra ilk Kırgız Tarihi’ni yazan Arabayev’in arkadaşı Osmonaali Sıdıkov da bu konuya değinerek: “*O zamanlar “Koco Hafız”, anlamını bilmediği “Çahar Kitep” ile çocuk okutuyordu... bu kişi yanına Muhammed Ali adlı bir hoca getirdi. Tarladaki çobanlar, atçılar dahi okuma yazma öğrenmeye başladılar. Bu olayların olmasına daha 10 yıl olmadı! (yazar eserini 1911 yılında yayınlamıştır.) 1901 – 1902 yılları Troski’den Tokmok Şehrine Zakir Kari¹⁵⁸ ve Vohabov cenapları geldiler. Ondan sonra şakirtler çok hızlı arttı. Onun şakirtleri büyük şehirlerde yüksek ilim tahsil etmeye başladılar¹⁵⁹ Kırgızların yaşadığı bölgeye Cedit düşüncesinin gelişi ve etkilerini değerlendirmektedir. Bu arada Arabayev’i Orenburg’a gönderen Tatar molla da Osmanaali’nin bahsettiği kişi olmalıdır.*

Böylece ilk öğremini tamamlayan Arabayev’in eğitim hayatında Tatar Okulu bir dönüm noktası oldu. Çünkü Kırgızlar için eğitimin tamamlayıcı kurumu olan medreseler uzak şehirlerde olup, oralardan eğitim almaya imkan olmadığından, Kırgız gençleri Müslüman eğitimi almanın birinci basamağı ile sınırlı kalıyorlardı. Bu durum Kırgızlarda zaten az sayıda olan okur-yazarlık sadece ilköğretimle sınırlı kalıyordu. O da bilindiği üzere sadece Kur’an-ı Kerim’in okunması ve sık bazı dini bilgilerin verilmesi şeklindeydi. Bu durum Arabayev için geçerli olmamış, Kırgızlar arasından (özellikle de Kuzey Kırgızları) Rusya içlerine yüksek

¹⁵⁵ KRBMSDA, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 9.

¹⁵⁶ K. K. Koylubaev, *Cazgıç Akındardın Çıkarmaçılığı*, Karakol, 2010, s. 17; A. Çukubaev, *Klassovaya Borba i Obşestvennaya Mısl v Kirgizii (1900 - 1917)*, Frunze, 1967, s. 65.

¹⁵⁷ B. Soltonov, *a.g.e.*, s. 86.

¹⁵⁸ **Kari**; Arapça kökenli bir kelime olup, Türkistan’da Kur’an’ı ezbere bilen kişilere verilen ünvandır.

¹⁵⁹ Sıdıkov, *a.g.e.*, s. 38.

eğitim almaya giden ilk şahsiyet olmuştur. Arabayev'e bu yolu açan kişi ise Tatar öğretmeni oldu. Burada 1 yıl eğitim aldıktan sonra Arabayev'in akıllı ve istekli halini gören öğretmeni Tairdin Zakirov eğitimini devam ettirmesi için yeni usulde eğitim veren Orenburg'taki medreselere gitmesini tavsiye etti.¹⁶⁰ Bu yönüyle Tatar öğretmeni Arabayev'in eğitim hayatında büyük öneme sahiptir. Çünkü Arabayev'i Tatarlar arasında açılan yeni usuldeki medreselere yönlendirmesi onun tam bir Ceditçi olmasını sağlamıştır.

1.1.4 Arabayev'in İlk Öğretmenlik Tecrübesi ve Orenburg'a Gitmesi

Arabayev'in doğup büyüdüğü Koçkor bölgesinde (Kuzey Kırgızistan) bulunan bütün eğitim imkanlarını kullanmaya çalıştığı, bunda da başarılı olduğu görülmektedir. Onun, eğitim konusunda yaşadığı coğrafyanın sunduğu imkanlarla yetinmeyip farklı yollar araması eğitime olan isteğini ortaya koyması bakımından önemlidir. Ancak Arabayev öğretmenin tavsiyesini önemseyip, benimsemesine rağmen maddi engellerden dolayı Orenburg gibi uzak bir şehre gidip eğitimini devam ettirme isteğini hemen gerçekleştiremedi.¹⁶¹ Her türlü zorluğa rağmen ideallerinin peşinde koşan bu genç, ilk olarak para kazanması gerektiğinin farkındaydı. Bu arada molla unvanını da almıştı ve camilerde mollalık yaparak eğitimi için gerekli olan parayı kazanabilirdi. Bu arada onu uzak diyarlarda eğitim almaya yönelten en önemli etkenlerden birinin, halkına faydalı olmak gayesi olduğunu göz ardı etmemek gerekir.

Arabayev, aldığı eğitimi doğru şekilde kullanarak, sadece cami hocalığı ile yetinmeyip, daha 17 yaşında öğretmenliğe başlamakla eğitimcilik kariyerine ilk adımını atmış oldu. Öncelikle çocukluğunu geçirdiği kendi akrabalarının yaşadığı Künbatış Kışlağında 1899 – 1903 yılları arasında çocuklara okuma yazma öğretti.¹⁶² Böylece Arabayev eğitimine ilk adım attığı kendi köyünde ilk öğretmenlik hayatına da başlamış oldu. Öğretmenlikteki ilk yıllarında Arabayev, Isıkgöl çevresinde ve aslında Türkistan Müslümanlarının yaşadığı bölgedeki eğitim sorunlarını somut bir şekilde gördü. Sorunların başında çocukları okutmak için ders kitabı bulmak oldukça zordu. Elde bulunanlar da eski usulde kaleme alınmış olan kitaplardı. Bu sebeple Tercüman gazetesinden kısmen fikir sahibi olduğu yeni usuldeki eğitim sistemine yönelmişti. Yeni usulde kitap olmadığı için de kendi el yazması çalışmaları öğrencilere veriyordu. Eski Usul konusunda da tereddütleri ve eleştirileri mevcuttu.¹⁶³ Dolayısıyla daha sonra gideceği yeni usuldeki medreselerin önemini daha iyi kavramasında bu ilk öğretmenlik tecrübesinin etkili olduğu söylenebilir. Onun 1903 yılından sonra eğitimini

¹⁶⁰ KRBMSDA, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 9.

¹⁶¹ KRBMSDA, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 9.

¹⁶² KRBMSDA, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 8.

¹⁶³ Mola Kılıç Törekil, a.g.e., s. 2.

sürdürmek amacıyla dokuz aylık bir kursa katıldığı kesin olmakla birlikte, bu kursun nerede ve ne amaçla olduğu bilinmemektedir.¹⁶⁴ Arabayev'in tam olarak ortaya konulamayan bu eğitim süreci ve çeşitli hatıra parçaları¹⁶⁵ değerlendirildiğinde bir süre öğretmenlik yaptıktan sonra 1903 yılında katıldığı kursun Tokmok'taki Tatar mektebi (Ekbaliya) olması muhtemeldir.

Arabayev kurstan sonra tekrar Künbatış'a gelip öğretmenliğe devam etti. Bir süre çalıştıktan sonra yaşı artık medrese eğitimi için ilerlemiş olmasına rağmen Tatar öğretmenin tavsiyesi aklından çıkmamıştı. Bu arada 1905 Rus ihtilali gerçekleşmiş, ortaya çıkan özgürlük ortamında Rusya Türkleri kültürel ve siyasi konularda hareketlenmişlerdi. Ceditçilik hareketi özellikle İdil – Ural bölgesinde önemli derecede güç ve ün kazanmıştı. Bu gücün en önemli göstergesi özellikle Orenburg'daki Huseyniya ve Ufa'daki Galiya medreselerinin kurulmaları olmuştur. İki medresede de eğitim veren kadro Rusya Müslümanlarının önde gelen modernist aydınlarından oluşuyordu. Bu medreseler 1906 yılında kurulmuş, 1910'lu yıllara gelindiğinde verdikleri eğitim ile yüzyıllardan beri süregelen ünleriyle Türkistanlılar için kültürel merkez olan Buhara ve Semerkand'daki medreseleri geride bırakmışlardı. Bu arada birçok kongre toplanmış, halkı aydınlatmak amacıyla çıkarılan gazetelerin sayısı bir hayli artmıştı. Tatar ve Kazakları yakından takip eden Arabayev meydana gelen olayların ve özgürlük ortamının da etkisiyle tahsilini devam ettirme kararı aldı. Ardından Orenburg'daki ünlü Huseyniya medresesinde eğitim almak için 1906 yılında yola çıktı.

1.1.5 Huseyniya Medresesi

Arabayev'in gençlik yıllarında bölge halkının kültürel gelişimine katkı sağlayan en önemli etken eğitim kurumlarıdır. Ceditçiler için 1905 Rus ihtilalinin yarattığı liberal ortam kısmen de olsa kullanılarak, Ceditçilik hareketi Türkistan'a daha iyi yayılmalıydı. Bu durumda Ceditçilik, dönemin koşulları gereği eğitim kurumları vasıtasıyla gerçekleştirilebilirdi. Zira Ceditçilik hareketinin temelinde de eğitimin yaygınlaşması fikri mevcuttu. Dolayısıyla Usul-i Cedit mekteplerinin yaygınlaştırılabilmesi için yeni sistemde öğretmen yetiştiren medreseler gerekiyordu. Çünkü, 1906 yılı I. ve II. Rusya Müslümanları Kurultaylarında eğitimde “Usul-i Cedit'i” kullanma ve ortak müfredat uygulama kararları alınmıştı.¹⁶⁶ Ancak ortak müfredatı bütün Rusya Türkleri arasında uygulamaya koymak neredeyse imkansızdı. Çünkü yönetim aparatları içerisinde Müslüman eğitim kurumlarının

¹⁶⁴ E. Maanayev, A. Osmonkulov, **a.g.e.**, s. 40.

¹⁶⁵ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 10.

¹⁶⁶ A. B. Yunusova, **İslam i Musulmane Yujnogo Urala v İstoriko-Pravovom Prostranstve Rossii: Sbornik Zakonodatelnih Orgonov Vlasti i Upravleniya XX-XXI Vekah**, Ufa, 2009, s. 14.

hepsinin bağlı olduğu bir merkezi teşkilat mevcut değildi. Rus yönetimi Müslümanların eğitim işini yerel halktan bir tepki görmemek için kendi haline bırakmıştı.¹⁶⁷ Bu durumda yerel halk kendi eğitim kurumlarını oluşturmuş, eğitim işi ise din adamlarının şahsi olarak açtıkları mektep ve medreselere kalmıştı.¹⁶⁸ Dolayısıyla kabul edilen müfredatın uygulanmasını yönlendirme ve yönetme durumu söz konusu değildi.

Alınan kararların tatbiki, mektep ve medreselerin yöneticilerinin arzu, anlayış, bilgi ve maddi imkanlarına bağlı kalıyordu. Zira bu durumda en mantıklı çözüm yolu yeni sistemde öğretmenler yetiştirip, Rusya Türkleri arasında onlar aracılığıyla kültürel gelişimi sağlamaktır. Bu tür amaçlar için mücadele eden İdil – Ural aydınları Arabayev’in buraya gelmesiyle tam da yenilikçi aydınların ihtiyacına uygun bir eğitim fedaisi kazandı. Bu durum Arabayev için bir dönüm noktası oldu. İdil – Ural bölgesinde, hatta Rusya Türklerinin yaşadığı bütün coğrafyada, Orenburg’daki Huseyniya ve Ufa’daki Galiya medreseleri yeni sistemde bu işlevi yerine getiren tam donanımlı nadir eğitim kurumlarıydılar.

Bu bağlamda Huseyniya medresesi Orenburg’da kurulmuş yüksek dini eğitimi içinde barındıran bir kurumdu. Medrese 1889¹⁶⁹ yılında Ahmet Huseinov tarafından kurulmuştu.¹⁷⁰ 1906 yılında kendi binasına kavuşan medresenin kurucusu Huseinov, yeni binanın açılış konuşmasında medresenin amacını Rusya Türklerinin kültürel gelişimini sağlamak olarak belirliyordu.¹⁷¹ Medresede eğitim sınıf sistemine dayanmaktaydı. Her yıl bir sınıf olarak sayıldığında medresenin tamamı 3 başlangıç (ibtidai), 4 orta (Rüştiye) 4 Lise (İdadi), 3 yüksek (Âli) olmak üzere 14 sınıftan oluşuyordu.¹⁷² Medrese eğitimi bir bütün olarak görülse de ara sınıflardan da mezun olunabiliyordu. Örneğin medresenin idadi kısmını bitirenler Orta mekteplerde öğretmen olarak çalışabiliyorlardı.¹⁷³

Medresede eğitim yeni usulde yapılmaktaydı. Geleneksel dini eğitime ek olarak, Laik eğitim anlayışı geliştirilmişti.¹⁷⁴ Bu sebeple dünyevi ilimler (tarih, coğrafya, kimya, zooloji,

¹⁶⁷ A. İzmaylov, *Oçerki po İstorii Sovetskoy Şkoli v Kirgizii za 40 Let*, Frunze, 1957, s. 32.

¹⁶⁸ S. S. Daniyarov, *Stanovlenie Kirgizskoy Sovetskoy Kulturi (1917 – 1924 gg)*, Frunze, 1983, s. 26.

¹⁶⁹ Devlet, *Rusya Türklerinin*, s. 44.

¹⁷⁰ Medrese Sovyet yönetimi tarafından 1919 – 1920 eğitim öğretim yılında kapatılarak, Tatar Eğitim Enstitüsüne çevrildi. R. A. Utyabay Karimi, “Medrese Husainiya”, *Medrese Yujnogo Urala i Priuralya: İstoriya i Sovremennost Hrestomatiya*, Ufa, 2010, s. 135; M. F. Rahimkulova, *Medrese Huseiniya v Orenburge*, Orenburg, 1997, s. 5.

¹⁷¹ A.A. Rorlich, *The Volga Tatars*, California, 1986, s. 94.

¹⁷² M. N. Farhşatov, *Narodnoe Obrazovanie v Başkirii v Poreformennyy Period 60 – 90 Godı XIX. Veka*, Moskva, 1994, s 95.

¹⁷³ Farhşatov, *a.g.e.*, s. 96.

¹⁷⁴ Farhşatov, *a.g.e.*, s 95.

Türkçe, matematik) ve Rusça eğitimi de verilmekteydi.¹⁷⁵ Medresede Husainiya kardeşlerin yanı sıra R. Fahretdinov, S. Remiyev, S. Sunçalyay, Ş. Kamal, F. Karimi, Ş. Burhan gibi dini ilimlerde uzman hocalar da bulunmaktaydı.¹⁷⁶ Bu hocalar dünyaca ünlü klasikleri okutacak seviyede dünyevi ilimleri takip eden kişilerdi. Ayrıca Medresede Kazan bölgesinde yetişmiş önde gelen ceditçilerden Musa Carullah Bigi (1875-1939) 1909-1910 yılları arasında dinler tarihi, Zakir Kadiri¹⁷⁷ 1907- 1917 yılları arasında felsefe, psikoloji, mantık gibi dersleri okutmuşlardı. Dönemin önde gelen aydınlarından oluşan bu eğitim kadrosu sayesinde medrese adını kısa sürede bölgede duyurmuştu. Ayrıca Huseyniya medresesinin birçok dilde sanatsal, felsefi, eğitim edebi, ders kitapları ve süreli yayınlar ile zengin bir kütüphanesi vardı (Rusça, Tatarca, Arapça, Türkçe, Farsça, vb).¹⁷⁸

Bütün bu olanakları ile Huseyniya medresesi Arabayev'in aradığı eğitimi ona sunabilecek bir medreseydi. Ancak bilinmeyen bir sebepten dolayı Arabayev 1906 yılında Huseyniya medresesine giremediği aynı yıl İstanbul'a gelmesinden anlaşılmaktadır. Huseyniya medresesi öğrencilerini, özellikle yatılı kalacak öğrencileri sınavla alıyordu.¹⁷⁹ Ayrıca sınavı geçemeyenler için medreseye kayıt paralı idi.¹⁸⁰ Dolayısıyla Arabayev'in medresenin ücretini ödeyemediği için medreseye kayıt yaptıramadığı ihtimali yüksektir. Medreseye girememesine rağmen eğitimini devam ettirmekte kararlı olan Arabayev, memleketine geri dönmedi. Eğitim konusunda İslam dünyasında öne çıkmış diğer merkezlerle yöneldi ve öncelikle bu merkezlerden İstanbul'a geldi.¹⁸¹

Yaklaşık bir buçuk yıl İstanbul'da bulunan Arabayev 1908 yılında yeniden Orenburg'a döndü. Tekrar Huseyniya medresesinin giriş sınavlarına girdi. Bu defa medresede eğitim almaya hak kazanarak 1908-1909 eğitim öğretim yılında bir yıl burada yüksek dini eğitim gördü. Arabayev bu medreseye büyük değer vermiştir. Medrese hakkındaki değerlendirmelerine 1912 yılında Aykap dergisinde öğrenciyken yayınlattığı "Orenburgdan Taşkente Deyin" adlı makalesinde övgüyle şu şekilde yer verdi: "...Medrese Kuseyniya çağdaş zamana ve insana uygun iyi eğitim veren bir medrese. Burada, Buhara'da 10-20 yıl okuyup alınamayan Arap dilinden farklı dillerde de eğitim alıyorlar. Ve Rus liselerinde okutulan dersler burada da okutuluyor. Bizim yerli okullarından 7-8 yıl okuyan çocuklar gibi

¹⁷⁵ Devlet, **1917 Ekim İhtilali**, s. 48.

¹⁷⁶ Rahimkulova, **a.g.e.**, s. 151 – 152.

¹⁷⁷ Zakir Kadiri, Samara bölgesinde doğmuştur. Medine ve Kahire'de eğitim almıştır. Başta Turmuş gazetesi olmak üzere dönemin birçok basın yayın organında makaleleri yayınlanmıştır. Dönemin ceditçi aydınlarından. İbrahim Maraş, **Türk Dünyasında Dini Yenileşme**, İstanbul, 2002, s. 10.

¹⁷⁸ Rahimkulova, **a.g.e.**, s. 9.

¹⁷⁹ Yunusova, **a.g.e.**, s. 15.

¹⁸⁰ Rahimkulova, **a.g.e.**, s. 153.

¹⁸¹ **KRBMSD**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 11.

Rusça eğitim alıyorlar. Kırgız, Kazak kardeşlerimiz bu medrese gibi yerlerde çocuklarını okutup dünya üzerindeki gelişen medeniyeti çırak olup almalarını temenni ediyorum.”¹⁸² Arabayev bu Cedit medreselerindeki eğitimi sırasında Türkistan halkının eğitim ve sosyal gelişimi ile ilgili konular üzerinde bazı çalışmalarda bulundu. Yaz tatillerinde öğretmenlik yaptığı Kırgız – Kazak köylerinden okumak isteyen ancak maddi imkanı olmayan çocukları Huseyniya medresesine getirip yerleştirdi. Bu durumu kendisi makalesinin devamında: “...Sonra Medresenin hocası hazretleriyle görüşmeye girip, Medresenin olağan durumları hakkında konuştuk. Moldo Kalim hazretlerinin, “Kırgız Kazak çocukları daha çok gelip okusa” diye ihlaslı sözlerini dinleyip, “Baykuş Kırgızlara, Kazak çocuklarına medresenin yardımı var mı?” diye sordum. Çünkü bu zamana kadar dini ilimle Kırgız-Kazak çocuklarından bazıları okuyor, dünya ilimleri ile yalnız devlet memurlarının çocukları madalya almak için Rusça okuyorlar. “Son 5 yıl içinde eğitim yolunda gidenlerin sayısı artmaya başladı. Bunda da memleketimizde düzenli medrese olmadığından variyetli zenginler okusalar da yetim, fakir Kırgız, Kazak çocuklarının okumaya imkanları yok” dedim. Haziret cevap verdi; “sınavı geçebilirse Tatar-Kazak deyip ayırmadan şakirtleri (öğrenci) kabul ediyoruz” dedi. Benim Kazaklar arasından gelen şakirtlerimi yarı ücretine yurdu ile kabul etti”¹⁸³ diyerek açıklamaktadır. Ayrıca Arabayev’in Kazak ve Kırgız ayrımı yapmadan gençlerin modern eğitime verdiği önem manidardır.

Tatar öğrencilerin dışında birçok Kazak öğrencide burada eğitim alıyordu.¹⁸⁴ Medrese öğrencileri 1905 – 1907 yılları arasındaki özgürlük ortamında birçok grev ve demokratik oluşumların içinde bulunmuşlardı. Hatta şakirtler tekrar Çar yönetiminin tekrar baskıyı artırdığı 1907 yılından sonra bile mücadeleye devam ettiler.¹⁸⁵ Birçoğu daha sonra Kolçak, Dutov, 1916 bağımsızlık ayaklanması ve Basmacı hareketlerinde yer aldıkları gibi, bunlar yenildikten sonra da mücadeleye devam ettiler.¹⁸⁶ Bu öğrenciler sayesinde Rusya’da yaşanan siyasi gelişmeler doğru algılanıp Türkistan’a aktarılabilirdi. Bu tür medreselerde eğitim alan hemen bütün öğrenciler, devrimci hareket ve demokratik oluşumlar birbirleri ile işbirliği yaparak halklarının kültürel gelişimine katkı sağladıkları gibi Rus yönetiminin yerli halka haksız uygulamalarına karşı da mücadele etmişlerdir (Göçmen, Toprak, Bağımsızlık, kültürel haklar gibi meselelerde). Bu medrese birçok devlet ve toplum lideri, yazar, şair, bilim adamı ve sanatçı şahsiyetler yetiştirdi.

¹⁸² Arabayev, **Orenburgdan**, s. 2.

¹⁸³ Arabayev, **Orenburgdan**, s. 2.

¹⁸⁴ Devlet, **1917 Ekim İhtilali**, s. 48.

¹⁸⁵ Farhşatov, **a.g.e.**, s. 95.

¹⁸⁶ R. A. Utyabay Karimi, “Medrese Husainiya”, **Medrese Yujnogo Urala i Priuralya: İstoriya i Sovremennost Hrestomatiya**, Ufa, 2010, s. 135.

1.1.6 Arabayev Türkiye’de

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren özellikle Rusya Türkleri arasında yayılmaya başlayan milliyetçilik düşüncesi Türk dünyası aydınlarını birbirlerine yaklaştırdı. Türk dünyasında yetişmiş olan aydınlar nerede olurlarsa olsunlar İslam’ın merkezileşmiş şehirlerinde çıkan gazete ve dergiler ya da oralaradaki dostları aracılığıyla haberleri ve gelişmeleri takip etmeye başlamışlardı. Böylelikle geniş bir coğrafya üzerinde bulunan Türk illeri arasında çok güçlü bir iletişim ağı örülmüştü. Rusya Türkleri için batıyla ilişkilerin kurulduğu Petersburg, Kazan, Orenburg, Moskova gibi şehirlerin yanı sıra II. Ekaterina’nın Müslümanlara tanıdığı özgürlük ortamından sonra artık, Osmanlı Devleti’nin başkenti olan İstanbul da Türk aydınları için Batı ile temasın sağlandığı, gelişmelerin takip edildiği önemli merkezlerden biri haline gelmişti. Halifenin İstanbul’da bulunması, Türkistan Türklerinin hacca giderken bu kutsal şehre uğramalarına sebep oluyordu.¹⁸⁷ Dolayısıyla XX. yüzyılın başlarında İstanbul, Türk aydınlarının buluştukları önemli bir merkez haline dönüştü.¹⁸⁸ Özellikle Rusya’da yaşanan 1905 ihtilalinin ortaya çıkardığı özgürlük ortamında Rusya Türkleri gerek Hac ibadeti, gerekse eğitim için İstanbul’a yönelmelerini olumlu yönde etkiledi. Bu sırada Arabayev de bu fırsatı çok iyi değerlendirerek, 1907 yılında İstanbul’a geldi.¹⁸⁹

Arabayev’in İstanbul’a gelmekteki ilk amacının eğitimini devam ettirmek olduğu açıktır. Çünkü İstanbul’da ilk iş olarak geleneksel dini medreselerden birinin üçüncü sınıfına kayıt için başvurdu. Medrese tarafından da eğitime kabul edildi. Arabayev bir din adamı olarak yetişmiş olması hasebiyle İslam dininin ruhani merkezleri olan Mekke ve Medine’yi çok merak ediyordu. Ayrıca dini eğitilmiş bir Müslüman olarak hac ibadetini yerine getirmeliydi. İstanbul’daki bu medresede 6 ay kadar bir süre eğitim alıp girdiği üçüncü sınıfı bitirdikten sonra hac ibadeti için Mekke’ye yöneldi.¹⁹⁰ Bu hac yolculuğu sırasında İslam dünyasının ilmi merkezleri olan İzmir, Beyrut, Tahran, Mekke, Medine şehirlerinde bir buçuk ay gibi bir süre bulunup, Hacı olup İstanbul’a döndü.¹⁹¹ Arabayev’in bu genç yaşında (26) hac ibadeti için eğitimini bırakıp Mekke’ye gitmesi ilginç bir durumdur. Çünkü İstanbul’a medrese eğitimi için geldiği kesindir. Bu uzun yolculuk için yeterli maddi imkana da sahip

¹⁸⁷ Türkistan Müslümanları halifenin şehrini ziyaret etmeden hac ibadetini yerine getirilirse yarım hacı olduklarına inanıyorlardı. Bu ibadeti eksiksiz yapmak için halifenin şehrini (İstanbul) ziyaret etmek gerekiyordu. Seyfettin Erşahin, “Osmanlı Devleti ve Türkistan Müslümanlarının Hac Seferleri”, **Diyanet İlmî Dergi**, Cilt 35, Sayı 1, 1999, s. 231 – 248.

¹⁸⁸ Erşahin, **a.g.m.**, s. 233.

¹⁸⁹ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 11.

¹⁹⁰ **KRBMSD**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 10

¹⁹¹ Sabır Attokurov, “İşenali Acı”, **Kutbilim**, No: 2 (965), 05.01.1993, , s. 6.

değildir. Dolayısıyla Arabayev'in bir zengin hac yolcusunun hizmetine girmiş olması muhtemeldir.

Arabayev, İstanbul'a geldikten sonra hemen Rusya'ya dönmeyip, önceki eğitimine devam etmeyi düşünüyordu.¹⁹² Fakat İstanbul'daki eğitimini tamamlamadan Orenburg şehrine dönmek mecburiyetinde kaldı (1908).¹⁹³ Arabayev Rusya'da çıkan (Ufa, Orenburg, Peterburg) bazı gazeteleri bulundurduğu gerekçesiyle medrese hocaları tarafından medresedeki öğrenciliğine son verilmiştir.¹⁹⁴ Arabayev'in İstanbul'da kaldığı süre içerisinde kimlerle tanıştığı, hangi medresede eğitim aldığı, nelerle meşgul olduğu konusunda detaylı bilgi bulunmamaktadır.¹⁹⁵ Maalesef Arabayev İstanbul'da yaşadığı süreç hakkında Sovyet döneminde kaleme aldığı özgeçmişlerinde özellikle Türkiye'deki yaşamına fazla yer vermemektedir. Bunun en temel sebebi komünist parti üyesi olduğu dönemde Kırgızlar arasında ünlü aydın olarak tanınması dolayısıyla göz önünde olması bu tür bilgileri vermesinin Sovyet yönetimi içerisinde mümkün olmamasıdır. Arabayev bir din adamı olmasına rağmen doldurduğu komünist parti anketlerinde kendisini 25 yaşından itibaren dinsiz olarak tanıtmıştır.¹⁹⁶

1.1.7 Galiya Medresesi

Galiya¹⁹⁷ medresesi¹⁹⁸ Ekim 1906'da Ufa'da açılmıştır. Ziyaeddin Kamali¹⁹⁹ tarafından kurulmuş ve yönetilmiştir.²⁰⁰ 1907 yılında Tüccar S. Nazırov, S. Canturinov²⁰¹ ve

¹⁹² Arabayev'in bu yolculuğu sırasında Tahran, Bağdat şehirlerinde bir buçuk yıl eğitim aldığı, ondan sonra Kırgızistan'a dönüp öğretmenlik işine başladığı şeklinde iddialarda mevcuttur. (S. Baygaziev, **Kırgız Elinin Birinci Mugalimderi**, Bışkek, 1998) Ancak hem arşiv kaynakları hem de Arabayev hakkında geniş bir çalışma yapan E. Maanaev ve A. Osmonkulov'un çalışması bu iddianın doğru olmadığını göstermektedir. Zira Arabayev'in kaleme aldığı hiçbir özgeçmişinde bu konuda bilgi verilmemektedir. Arabayev bu gezisini hac ibadeti için gerçekleştirmiş ve bir buçuk ay içinde İstanbul'a dönmüştür.

¹⁹³ Arşiv kaynaklarında Arabayev Rusya'da çıkan (Ufa, Peterburg) bazı gazetelerden faydalandığının (bulundurduğu) Türkiye'deki medrese hocalarının farkına varmaları sonucu gözaltına alındığı ve eğitiminin devamının engellediği yönünde bilgi verilmektedir. **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188; Maanayev – Osmonkulov, **a.g.e.**, s. 4.

¹⁹⁴ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 10; E. Maanayev, A. Osmonkulov, **a.g.e.**, s. 3.

¹⁹⁵ Arabayev hakkında, Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki Hariciye Nezareti, Adliye Nezareti, Osmanlı Devletinin yardım ettiği Türkistanlı hacı kayıtları, Özbek Tekkeleri 1906-1910 misafir defterlerinde bir kayda ulaşılamamıştır.

¹⁹⁶ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 29.

¹⁹⁷ Gali – âli – yüksek, ikinci kullanılış şekli olan Aliye – isim olarak kullanıldığı için medreseye Aliye (Galiya) adı verilmiş olsa gerektir. Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 28; S. G. Sinenko, **Kratkaya İstoriya Ufi v Oçerkah i Zarisovkah**, Ufa, 2002, s. 184.

¹⁹⁸ Medrese-i Âliye-i Dîniye. Devlet, **1917 Ekim İhtilali**, s. 47.

¹⁹⁹ Ziyaeddin Kamaletdinov (1873 – 1942) Başkurt İslam araştırmacısı, eğitimci ve reformcu. O, “Guzman” Kahire Üniversitesi “el-Ezher” (1904) üniversitesi mezunu. Arapça, Türkçe, İngilizce dillerini iyi derecede bilmekteydi. Ziyaeddin Kahirede okurken milli ve dini dergilerde çalıştı. Medrese Galiya'da İslam'ın Temelleri, İslam Tarihi, ve psikoloji gibi dersleri verdi. 4 ciltlik İslam Felsefesi, Dini tesis etmek, Allah'ın adaleti, Bizim Dini Mektep ve Medreseler gibi eserleri vardır. Sovyet döneminde çeşitli kurumlarda çalıştı. 1938'de tutuklanıp hapse atıldı. Tutukluluğunun 7. yılında hapishanede öldü. İsmail Türkoğlu, **Rızâeddin Fahreddin**, s. 147.

başka bazı Ufa zenginlerinin destekleriyle merkez cadde üzerinde bir bina yaptırılmış ve medrese burada eğitime devam etmiştir.²⁰² Bu medrese ilkokulu bitirmiş olan 15 ila 45 yaşları arasındaki kişiler arasında yapılan bir sınavla öğrenci alınmaktadır.²⁰³ Medrese müfredatı içerisinde tarih ve felsefeye özel önem verilmiştir. İslami kurallar ve Kur'an'ın yorumlanması, Hz. Muhammed'in hayatı, Arapça, Türkçe, Rusça dilleri de okutulmaktadır.²⁰⁴ Bu medresede belirtilen konuların eğitimi modern şekilde yüksek eğitim düzeyine çıkarılmıştır. Medresede geleneksel dini konulara ek olarak psikoloji, pedagoji, didaktik, edebiyat, hat konuları da yer almaktadır.²⁰⁵ Medresede eğitim Z. Kadırı, T. Badigi, S. Ziganşın, L. Biksurin, G. Teregulov, H. Zayni, H. Fazılov, I. Abdişev gibi bir çoğu Mısır, Suriye, Türkiye ve diğer ülkelerde eğitim görmüş dönemin ünlü alimleri tarafından verilmektedir.²⁰⁶ 1915 yılından itibaren bazı öğrencilerin isteği üzerine medresede genç öğretmenler de ders vermeye başlamışlardır. G. İbragimov²⁰⁷ Tatar dili ve edebiyatı, A. Z. Validi Türk ulusları tarihi, F. A. Davletkildeeva²⁰⁸ pedagoji ve pedagoji tarihi derslerini vermişlerdir.²⁰⁹ Bu durum Galiya medresesini diğer geleneksel medreselerden ayıran temel özelliğdir. Çünkü geleneksel Müslüman eğitim kurumlarında dünyevi ilimler öğretilmemekle birlikte pedagoji dersi de yoktu. Galiya medresesi ile bağlantılı birçok ceditçi aydınının modern ilimlerin öğretimi için ders kitapları yazmışlardır.²¹⁰

Arabayev, bu medresede Osmanlı dünyasını bizzat görüp tanımakla birlikte, İslam âleminin çeşitli ilim merkezlerinde (İstanbul, Kahire, Buhara, Semerkand, Kazan) eğitim almış dönemin önde gelen aydınlarını tanıma fırsatı buldu. Bu durum Arabayev'in Müslüman dünyasındaki bütün yeniliklere vakıf olmasını sağladığı gibi, ona Cedit

²⁰⁰ Kemali, 1905 yılında Mısır'dan Ufa'ya döndüğünde ilk olarak eski usulde eğitim veren Medrese-i Osmaniye'de çalışmaya başlamıştır. Ancak istediği şekilde eğitim vermesine izin verilmediği için buradan ayrılarak, Ufa ileri gelenlerinin maddi destekleri ile (Sufiye Dcanturina, Mahpervaz Şeyhaliyeva, Anber Timova, Medine Sultanova, Selim Girey Efendi Dcanturin, Haydar Mirza Sırtlanov, Kutlu Muhammed Mirza Alkin) bu medreseyi 1906 yılında kurdu. Tatar-oglu, "Şkolniy Vapros v Russkom Musulmanstve (1910)", **İslam i Musulmane Yujnogo Urala v İstoriko-Pravovom Prostranstve Rossii: Sbornik Zakonodatelnih Organov Vlasti i Upravleniya XX-XXI vekah**, Editör: A. B. Yunusova, Ufa, 2009.

²⁰¹ Alper Alp, "Mir İslama Dergisine Göre 20. Asır Başında İdil Ural Bölgesinde Mektep ve Medrese Meselesi", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 26, 2009, s. 334.

²⁰² A. Lubimov, "Maktabı i medrese g. Ufi i 1-go rayona Ufimskogo Uezda", **Medrese Yujnogo Urala i Priuralya: İstoriya i Sovremennost Hrestomatiya**, Ufa, 2010, s. 37.

²⁰³ Sinenko, **a.g.e.**, s. 184.

²⁰⁴ T. M. Aminov, **İstoriya Professionalnogo Obrazovaniya v Başkırri Naçalo XVII. Veka – do 1917 Goda**, Moskva, 2006, s. 202.

²⁰⁵ Lubimov, **a.g.m.**, s. 37.

²⁰⁶ Devlet, **Unutturulan Türkçü**, s. 59; Aminov, **a.g.e.**, s. 176.

²⁰⁷ L. T. Mahmutova, "Fonetičeskiye Osobinnosti Kasimovskogo Govora Tatarskogo Yazıka", **Materialı po Dialektologii**, Red.: E. K. Bahmutova, AN SSSR, Kazan, 1955, s. 142.

²⁰⁸ Medresenin ilk kadın pedagoji öğretmeni.

²⁰⁹ Togan, **Hatıralar**, s. 136.

²¹⁰ H. Kurbangaliyev – felsefe, R. İbragimov – astronomi, G. Fahrudinov - botanik, G. Şenasi – kimya - G. Gismati – fizik, G. Gabudillin – anatomi ve temizlik, G. Mahmudi – mantık, K. Nasiri – etik vb.

düşüncesini, ilk düşünürlerinden öğrenme şansını verdi. Arabayev Galiya medresesinde okuduğu sırada Kazan, Ufa, Orenburg Müslüman matbuatçıların merkeziydi. Rusya Türklerinin gazete ve dergileri Taşkent hariç hemen tamamı bu şehirlerde yayınlanırdı.²¹¹ Dolayısıyla Arabayev neredeyse bütün Rusya Türkleri arasındaki olayları ve düşünceleri takip etme şansına sahipti. Hatta o bu matbuatların Türkistan Türkleri arasında dağıtılması için bizzat çalışmaktaydı. Örneğin İsmail Gaspıralı yayınladığı Tercüman Gazetesinin yanı sıra Rus yönetiminden aldığı yayın iznini en iyi şekilde değerlendirebilmek için birçok broşürde (*Tonguç, Şafak, Kamer, Ay, Yıldız...*) yayınlardı.²¹² Arabayev yaz tatillerinde veya Rus askerlerinin bölgede pek bulunmadıkları durumun uygun olduğu zamanlarda Türkistan Türklerini aydınlatma çalışmalarında bulunurdu. Bu faaliyetlerinde kendi kitaplarının yanı sıra halkı Rus politikalarına karşı bilgilendiren ve Rusya Türklerini kültürel gelişime yönlendiren Cedit matbuatı yayınlarını da dağıtıyordu.

Özbekler arasına yaptığı bir gezide İsmail Gaspıralı'nın yayınladığı genellikle dil meselelerini konu alan *Tonguç* adlı broşürü halka dağıttığı Galiya medresesinden bir öğrenci arkadaşı tarafından şu şekilde bildirilmektedir: “...Onun bu güz mevsiminde buraya gelmesinin sebebi, Galiya'daki Kazak-Kırgız öğrencilerin beş onu yayılıp, Rusya yönetimindeki Kazak-Kırgızların gözünü açmak ümidi ile bastırılan dört-beş türlü Kazakça küçük broşüre ve şiir kitaplarının iki nüshasını dağıtıyormuş. Rus misyonerlerinin ağzıyla söylersek, mümkün olan yerlerde hükümete karşı dağıtmaya gelmiş, fakat onun bu ayda gelmesi Nikolay'ın adamlarının olmamasından olsa gerek. Yoksa her türlü yakalanıp hapse atılır. ...Kahvaltıdan sonra İşenalı kalan kitapçıkları dağıtıp gelmek için at arabası ile başka yerlere gitmek istedi. Ben de o gelene kadar satacağımız beş tane *Tonguç* ile beş tane *Örnek* adlı kitapçıklardan alıp köye gittim. 1911 8 Eylül.”²¹³ Bu durum Arabayev'in Ceditçileri yakından takip etmesi ve Ceditçiliğin Türkistan'da yayılması için yaptığı çalışmaları göstermesi bakımından önemlidir. Dolayısıyla denilebilir ki, yeni usuldeki mektep ve medreselerin açılması fikrinin sahipleri Kayum Nasırı²¹⁴ ve İsmail Gaspıralı Arabayev'in eğitim konusundaki görüşlerinin oluşmasında etkili olan iki önemli şahsiyettir. Ayrıca bu medresede almış olduğu pedagoji dersleri sayesinde eğitimci kişiliğini geliştirme şansı buldu. Arabayev daha Galiya medresesinde okuduğu sırada Ceditçilik düşüncesinin mimarı olan

²¹¹ Mahmutova, s. 143.

²¹² Ilgar, a.g.e., s. 17; Devlet, **Unutturulan Türkçü**, s. 35.

²¹³ Momuncan Muhammedcanov, **Turmuş Kagiştarı**, Taşkent, 1926, s. 273.

²¹⁴ Halkın kendi dilinde ve Avrupa fenlerini okutmaya girişme ve bu dersler için gerekli olan ders kitaplarını yazmaya başlaması yönünden Türk dünyasında ilk “Usul-i Cedit” muallimidir. Devlet, **Unutturulan Türkçü**, s. 51.

aydınların teşvik ettiği yeni sistemde alfabe kitabını medreseden öğrenci arkadaşı Kazak H. Sarsakeyev ile beraber “*Yaki Töte Okuu*” (Hızlı ve Doğru Okuma) adıyla yayınladı.

Arabayev Galiya medresesinde aldığı eğitime büyük önem verdi. Dersleri büyük bir dikkatle takip etti. Arabayev’in İstanbul’da bulunmuş, Mekke, Medine gibi kutsal şehirleri görmüş olması medrese öğrencileri arasında ona farklı bir yer kazandırmıştı. Medrese hocaları da Arabayev’e diğer öğrencilere göre daha üstün bir gözle bakmışlardı. İhtilaldan önce öğretmenlik yapmış, 1921-22 yıllarında Semey Şehir Parti komitesinin sekreterliğinden sonra Kazakistan’ın pek çok yüksek öğretim kurumunda uzun yıllar dersler vermiş Sapih Kasimov, Arabayev ile aynı dönemde Galiya medresesinde eğitim almıştır. O, hatıralarında Arabayev’in Galiya medresesindeki eğitimi sırasında arkadaşlarının ve hocaların gözündeki yerini şu satırlarla açıklamaktadır: “*İşanaali Arabayev Ufa’daki Galiya medresesinde okurken aynı mektepte bende okuyordum. İşanaali Arabayev bizden 2 sınıf yukarda ve 5-6 yaş büyük şakirtlerdendi. Medresedeki şakirtlerin arasında İşanaali çok büyük kadir-kıymete sahip idi. Büyük, önemli toplantılar olduğunda o her zaman bizi okutan hocalarla aynı yerde duruyordu, çünkü o, yeni metot ile bir alfabe kitabı yazdığı gibi İstanbul, Mekke, Medine gibi önemli İslam şehirlerini görmüştü. Ayrıca medresedeki öğrencilerin ve Ufa’nın önde gelen hocalarının sempatisini kazanmış birisiydi.*”²¹⁵ Bu açıklamadan anlaşılacağı üzere çabaları ve girişimciliği ile kendini gösteren Arabayev, bir taraftan eğitime devam ederken, diğer taraftan da hem eğitim ihtiyaçlarını gidermek hem de halkı aydınlatma çalışmalarında bulunmak için yaz tatillerinde göçmen Kazak ve Kırgız köylerinde öğretmenlik yapıyordu.²¹⁶ Onun Türkistan’ın çeşitli köylerine öğretmen olarak girmek suretiyle Rus memurların dikkatini çekmeden Usul-i Cedit eğitim sisteminin ve Alaş partisinin propagandasını yaptığını söylemek mümkündür.

Galiya medresesi 1919 yılında kapatılarak, Başkurt ve Tatarlar için Sovyet 2. aşama Erkek lisesine dönüştürüldü.²¹⁷ Bina günümüzde Rusya İslam Üniversitesi olarak görev yapmaktadır.²¹⁸ Galiya medresesi 1906 – 1919 yılları arasında yaklaşık 1000 den fazla öğrenci mezun etti.²¹⁹ Medrese hizmet verdiği süre içerisinde Başkurt, Tatar, Kazaklar

²¹⁵ Ziyaş Bektenov, “Öçpöz izder Okumuştuu-Agartuuçu İşenalı Arabayev”, **Kırgızstan Madaniyatı**, No: 25 (1116), 16 İyun (Haziran), 1988, s. 7.

²¹⁶ Kuseyin Karasayev, “Zamandaşarım Cönündö Kıskaçı Bayan”, **İşenalı Arabayev Tuulgan Kününün 110. Cıldına Arnalgan Cıynak**, Bişkek, 1993, s. 6.

²¹⁷ R. A. Utyabay Karimi, “Medrese Galiya”, **Medrese Yujnogo Urala i Priuralya: İstoriya i Sovremennost Hrestomatiya**, Ufa, 2010, s. 133.

²¹⁸ Galiya medresesi, <http://www.e-riu.ru>, 14. 08. 2012.

²¹⁹ T. M. Aminov, “Musulmanskoe Professionalnoe (Dukhovnoe i Pedagogicheskoe) Obrazovanie”, **Medrese Yujnogo Urala i Priuralya: İstoriya i Sovremennost Hrestomatiya**, Ufa, 2010, s. 275.

çoğunlukta olmak üzere diğer Türk boylarından öğrenciler eğitim aldılar.²²⁰ 1906–1916 yılları arasında Türkistan’dan 242 öğrenci Galiya medresesinde okudu.²²¹ Bu öğrenciler Türkistan halkını yönlendiren ve kültürel gelişiminde önemli izler bırakan akın, şair, matematikçi, coğrafyacı, tarihçi, Sovyet yönetiminden sonrada açılan okullarda öğretmen ve çeşitli görevlerde çalışan kişiler oldular. Arabayev, Galiya medresesinde eğitim alan ve Türkistan Türklerinin kültürel ve siyasi gelişmesinde ön saflarda mücadele eden aydınlarla da tanıştı. Arabayev ile aynı dönemde medresede eğitim alan ünlü Kazak şairi Mağcan Cumabayev, bu sıralarda Orenburg’a sürgün edilen Kazak dil bilimci Ahmet Baytursunov,²²² Petersburg’da üniversite eğitimi alan Siyasetçi Muhammet Tınışpayev, Alihan Bükeyhanov, Mircakıp Dulatov gibi aydınlar bunlardan bazılarıdır.

Arabayev, Kazak Türklerinde dönemin toplumsal ve siyasi olaylarını şekillendiren bu aydınlardan özellikle Ahmet Baytursunov ile yakın ilişki içerisinde bulundu. Bu durum Baytursunov ve Arabayev’in Kırgız – Kazak dili hakkındaki çalışmalarının birbirinden güç almasını sağladı. Cedit eğitim düşüncesinin temeli anadilde ses sistemine dayanıyordu. Yeni usulde eğitim veren medreseler ve Cedit matbuatı da öğrencilerine ana dilde eğitime teşvik ediyordu. Bu fikri benimseyen her iki aydın da 1912 yılında Kazak ve Kırgız yazı dilinin oluşmasında başlangıç çalışmaları olarak kabul edilen yeni sistemde ana dillerinin ses sistemine uygun alfabe kitapları yayınladılar.²²³ Daha sonra kurulacak olan Sovyet döneminde de bu konuda iki aydın birlikte hareket ettiler. Baytursunov modern Kazak dilinin şekillenmesini sağlarken, Arabayev’de modern Kırgız yazı dilinin temellerini atan isim oldu. Galiya medresesi Arabayev’in hayatında sadece eğitim alanında etki etmekle sınırlı kalmayıp, Orenburg ve Ufa şehrinde siyasi çalışmalarını hızlandıran Kazak Alaş hareketiyle de tanışmasını sağladı. Arabayev hareketin çalışmalarında aktif olarak yer aldı. Bu sıralarda Arabayev, Alaş ve Cedit hareketinin yayın faaliyetlerine de katıldı. Bu durum Arabayev’in eğitim, toplumsal ve siyasi konulardaki fikirlerinin ve çalışmalarının şekillenmesini derinden etkiledi.

Kazak aydınlarının kültürel gelişim için yaptıkları çalışmalar o kadar güçlenmişti ki bu durum Çarlık yönetiminin dahi dikkatini çekmişti. İçişleri Bakanlığı valiliklere bu çalışmalar

²²⁰ Sinenko, **a.g.e.**, s. 184.

²²¹ G. Ahmedov, **Tandamalı Şıgarmalar Cinagı Estelikter Men Tarihi Derekter**, Cilt 2, Almatı, 2005, s. 144.

²²² Baytursunov, Karkaralı’da bulunduğu yıllarda Çarlık hükümetinin sömürge siyasetine karşı protesto mitinglerinin düzenlenmesinde ve şikayet dilekçelerinin yazılmasında görev aldığından Karkaralı hapisanesinde bir müddet tutuklu bulundu (1909). Bu sene içinde Semey’de bir kez daha tutuklandı. 1910 yılında sürgün cezasına çarptırılarak Orenburg’a gönderildi. Emin Özdemir, **20. Yüzyılın Başlarında Kazakistan’da Fikir Hareketleri**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Ankara, 2007, s. 122.

²²³ E. Arabyev, **Cazuu Örnekleri**, Orenburg, 1912; Akmat Baytursinov, **Okuv Kuralı**, Orenburg, 1912.

için ikaz mektupları göndermişti. Bunlardan bir tanesi açıkça Ceditçilerin ve aydınlarının çalışmalarının engellenmesine yönelik olarak Moskova'dan Orenburg Askeri Valiliği'ne gönderilen şu yazıdır: *“Ünlü bir Tatar mollanın Panislamist propaganda yaptığı görülmektedir. Kazak öğrencilerin eğitim aldıkları dini merkezlerin takip edilmesi gerekmektedir. Özellikle Rusya Müslümanlarından olmayan ve dış ülkelerde eğitim almış olanların dini hizmetler yapmalarına müsaade edilmemelidir. Bununla beraber Rusya'daki bazı Müslüman din merkezleri mesela yeni usulle eğitim veren Oruburg'da Hüseyiniya Medresesi ve Ufa şehrindeki Galiya Medresesi'nin çok fazla güvenilir mollalar yetiştirmedeği tecrübeyle sabittir.”*²²⁴ Arabayev de Galiya medresesinin öğrencilerinden birisi olarak bu takibattan nasibini almış, birkaç kez Rus askerleri tarafından tutuklanıp hapse atılmıştır.

Kırgız Türklerinden Galiya medresesinde eğitim alan ilk kişiler İşanaali Arabayev, Mambetali Nadırkula, Toktonalı Çingişeva, İskak Kanatov²²⁵ Osmonaali Sıdıkov, K. Şabdanov'dur.²²⁶ Arabayev'in bu medresede almış olduğu eğitim, onun Kırgız aydınlanmasına katkılarını şekillendirdi. Ayrıca Kırgız gençlerinin Galiya medresesinde eğitim almalarında Arabayev'in rolü büyük oldu.²²⁷ Kırgızistan'da açılan Tatar mekteplerinde aldıkları eğitimi yeterli görmeyip Orenburg ve Ufa'ya giden ilk Kırgız gençleri Arabayev ve Sıdıkov'dur. Arabayev 1906 yılında Orenburg'a, oradan da Türkiye'ye giderken O. Sıdıkov 1911 yılında Ufa'daki Galiya medresesinde eğitim almaya gitti. XX. yüzyıl Kırgız tarihinde önemli yere sahip olan iki Kırgız aydınının yolu burada kesişti. Ancak Sıdıkov'u Galiya medresesine Arabayev'in yönlendirmiş olması da muhtemeldir. Çünkü Osmonaali, Arabayev'i Orenburg'a gönderen Tatar öğretmeni ve Tokomok'taki okulunu bilmekte ve eserinde bu okulu överek anlatmaktadır.²²⁸ Arabayev'in daha Galiya medresesinde okurken Kırgız gençlerini buraya getirmeye çalıştığı bilinmektedir. Bu bağlamda Kırgızların ilk modern tarihçilerinden Osmonaali'nin çalışmalarını, Tarihçi Egemberdiyev'in şu değerlendirmesi Arabayev ile ilişkilendirmektedir: *“Osmonaali 1911 yılında Ufa şehrine gelip, bir yıldan fazla okudu. Orada Osmonaali'nin İşanaali Arabayev ile bağlantı kurduğunu söyleyebiliriz. İşanaali Kazan, Ufa şehirlerini daha önce gezip, okuyup Mekke'ye kadar gidip ziyaret yapıp geldikten sonra Osmonaali'yi da bu yöne yönlendirmiş, aydınlatma faaliyetlerine başlatmıştır. Ufa'ya Osmonaali'dan önce gelip, Galiya medresesini bitiren*

²²⁴ Özdemir, *a.g.e.*, s. 50.

²²⁵ A. Çukubaev, *a.g.e.*, s. 67; G. Muzipov, “Moy Uçitel”, *Mugalimder Gazetasi*, Bişkek, 25 Temmuz 1980, s. 3.

²²⁶ M. Bogdanava, *Kirgizskie Akımı XIX. i Naçala XX. Vekov*, Frunze, 1946, s. 150; S. Davletov, C. Osmonova, *Okumuştuu Pedagogtor Biobibliografiyalık Maalimat*, Karakol, 2010.

²²⁷ Arabayev, “*Orenburgdan Taşkenge*”, s. 2.

²²⁸ Sıdıkov, *a.g.e.*, s. 38

İşanaali, Osmonaali'yı oraya götürmüş ve bu medresede okutmuş olsa gerek."²²⁹ Osmonaali'nin medrese eğitiminin Arabayev'in Ufa'daki son zamanlarına denk gelmesi XX. yüzyılın iki önde gelen Kırgız aydınını birbirine yaklaştırmış olmalıdır. O. Sıdıkov Kırgız tarihi ile ilgilenirken, Arabayev Kırgızlar arasında yeni eğitim sistemini yaymaya ve okuma yazma oranını artırmak suretiyle eğitim, kültür ve siyaset işlerine yönelmiştir.

Sonraki sürece baktığımızda Galiya medresesi, birçok Kırgız genci eğitim almış Kırgızlar arasından, Kırgız aydınlanmasında öne çıkan iki isim kazandırdı. Bunlar E. Arabayev, O. Sıdıkov idiler. Buradan da görüyoruz ki Tatarlar arasında ortaya çıkan eğitimde ve kültürel hayatta yenileşme ve güçlenme çalışmaları özellikle yeni sistemde eğitim veren Ceditçi kadroların kurup çalıştıkları medreseler sayesinde modern eğitim, milli dil düşünceleri Türkistan Türklerinden Kırgız eğitim ve kültür hayatına da girdi. Kırgız Türklerinde modern düşüncenin gelişmesinde İşanaali Arabayev'in rolü büyük oldu. Arabayev Galiya medresesinde 1910 – 1912 yıllarında 3 yıl eğitim aldı. Buradaki eğitim süreci Arabayev'in hayatını temelden şekillendirdi. Arabayev, Galiya medresesini bitirmemesine rağmen 1912 yılında bitirmiş gibi diploma aldı. Artık öğrendiklerini hayata geçirme zamanı gelmişti. Ayrıca kültürel ve siyasi ortam da buna çok müsaitti. Tatarlardan başlamak üzere Kazaklar, Özbekler gibi Rusya Müslümanları arasında Cedit hareketi güçlenmiş, kültürel çalışmalarının yanı sıra siyasi hareketler de ortaya çıkmıştı. Eğitimde eski usul büyük bir hızla terk edilmeye başlamış, ana dilde eğitim Rusya Türk boyları arasında yaygınlaşma konusunda önemli adımlar atılmıştı. Böylece her yönden gelişmeye başlayan Türk boyları içinde Kırgızlar da nasiplerini almalıydılar. Bunu da ancak İslam dünyasını gezip görmüş, dönemin önde gelen aydınları ile tanışmış, Cedit eğitimini temel almış medreselerde eğitim görmüş birisi olarak Arabayev gibi birisi gerçekleştirebilirdi. Ayrıca uzun yıllar boyunca, meşakkatli çabalar sonucunda aldığı eğitim, yaşadığı hayat tecrübesi ile içinde yaşadığı halkı tanıyor, onların en çok neye ihtiyaçları olduğunu iyi biliyordu. Bu sebeple Arabayev, vatanına dönerek Isıkgöl bölgesinde öğretmenlik yapmaya başladı.

1.2 Arabayev'in Galiya Medresesinde İlk Cedit Faaliyetleri

1.2.1 Kırgız Yazı Dilinin Oluşum Süreci ve İşanaali Arabayev'in Yeri

Tarihi kaynaklara bakıldığında bilinen en eski Türk boylarından biri olarak Kırgızların dili tarihsel süreç içerisinde Türk dili ile beraber gelişmiştir. Kırgızlar, yaşadıkları kültür gereği, uzun süre Türklerin kullandığı dili kullana gelmişlerdir. Yazı dili olarak ise²³⁰ Eski Türk (VI – X. Yüzyıllarda Orhun – Yenisey, Uygur, Talas, Korkut-Ata, Oğuzname),

²²⁹ C. Egemberdiyev, "Karlıgaç Tarihçi", **Kırgız Tuusu**, No: 172, 24. Haziran 1993, s. 3.

²³⁰ Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara, 2004, s. 85.

Karahanlı dönemi (X – XII. yüzyıllarda Mahmut Kaşgari, Yusuf Balasagun, Ahmet Yesevi) yazı dilini kullanmışlardır.²³¹ Hokand ve Çarlık dönemleri Kırgız yazı dilinin gelişimi konusunda dönüm noktası oldu. XVIII – XX. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan bu dönem içerisinde Hokand Hanlığı ve Çarlık Rusya'sı döneminde çağdaş Kırgız yazı dilinin temelleri atılmaya başlandı. Dolayısıyla günümüz Kırgız dilinin oluşum sürecinin başlangıcı Sovyet dönemi değil XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarıdır. Yani Çarlık döneminde Kırgız yazı dilinin temelleri atılmış, Arabayev ise bu sürece, çalışmaları ile katkılarda bulunmuştur. Bu dönemdeki ilk çalışmaları ve örnekleri içine alan günümüz Kırgız edebiyatında Arabayev'in de içinde bulunduğu “*Cazgiç Akındar*” (Yazan Şairler) şeklinde bir terim ortaya çıkmıştır.²³² Bu terim ilk yazılı eser veren Kırgız aydınları ve onların el yazması veya basılı eserlerini anlatmak için kullanılmaktadır. Bu kişilerin çalışmaları günümüz çağdaş Kırgız yazı dilinin ilk örneklerini oluşturmaktadır.

Çağdaş Kırgız yazı dilinin oluşum sürecine genel olarak bakılacak olursa, XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında kaleme alınan eserleri ortaya koyan *Cazgiç akınların* kullandıkları yazı tamamen İslam dininin Türkistan'a yayılması ile ilişkili ve Arap alfabesi ile yazılmıştır. Bu yazıyı ne zamandan beri Kırgızların kullana geldikleri kesin olarak bilinmemektedir. Bu konuda ilk Kırgız dilcilerinden H. Karasayev: “*Kırgızlar arasında İslam dininin yayılması ve doğunun ünlü yazarlarının (Türk) eserlerinin halk arasında okunması ile Arap, İran kelimeleri Kırgız leksikasına girmeye başladı*”²³³ şeklinde doğru bir tespitte bulunmuştur. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Hokand hanlığının Kırgızları hakimiyeti altına almasıyla, İslam dini göçmen Kırgızlar arasında hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştı.²³⁴ Yerleşik toplum dini olan İslam'ın eğitim sistemi ve Arap alfabesi Kırgızlar arasında yayılmaya başladı. Böylelikle Kırgızlar arasından da İslami okullarda okuma yazma öğrenip çeşitli İslami eserleri okuyabilen insanlar yetişmeye başladı. Arap alfabesinin Kırgızlar arasında İslam dininin yayılması ile paralellik arz ettiğini birçok tarihi kaynak göstermektedir. Kırgız yazı dilinin oluşmasında, dini unsur ve eserlerin yanı sıra halkın siyasi, ekonomik ve kültürel hayatındaki gelişmeler de önemli derecede etkili olmuştur.

²³¹ İ. A. Batmanov, *Kratkie Vvedenie v İzučenie Kırgızskogo Yazıkı*, Frunze, 1947, s. 31; Saadettin Gömeç, *Kırgız Türkleri*, s. 124.

²³² Koylubaev, *a.g.e.*, s. 5.

²³³ H. Karasayev, *Kırgız Orfografyasının Tarihine*, *Turkologičeskoe İssledovaniya Sbornik Statey 80 Letiyu K. K. Yudahina*, Frunze, 1970, s. 79.

²³⁴ Seyfettin Erşahin, “Kırgızların İslâmlaşması Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 39, 1999, s. 404; A. Biyaliyev, *Kırgız Adabiy Tili Cana Anın Adabiy Norması*, Bişkek, 2002, s. 25.

Hokand Hanlığı ve özellikle Çarlık Rusya'nın Türkistan'a hakim olması, bölge halkı üzerinde önemli değişimlere sebep oldu. Bu sırada siyasi olaylar sonucunda Çağatayca ve Tatar Türkçesinin etkisi altında ilk Kırgızca yazılı metinler ortaya çıkmaya başladı. Hokand hanlığından rahatsız olan bazı Kırgız boylarının Rusya ile yakınlaşma çabaları sonucu mektuplar yazılmış, böylece ilk Kırgızca metinler de somut bir şekilde Rusya ile yapılan ilişkiler sonucu ortaya çıkmaya başlamıştır.²³⁵ Günümüzde bilinen ilk Kırgızca metin XVIII. yüzyılda kaleme alınmıştır. Elde bulunan bu ilk mektup 1785 yılında Atake Batır, Sarıbagış uruğu ve diğer bazı urug Beylerinin de girişimi ile yazıldı. Ateke batırın adıyla iki resmi mektup yazılmıştır. Bunlardan biri Omsk'daki Sibirya Askeri valisi N. Ogarev'e 1785 yılının 23 Ağustos, ikincisi ise aynı yılın 29 Aralık tarihinde Peterburg şehrine gönderildi. Bu işi gerçekleştiren Kırgız elçileri Abdrakman Kuçak uulu ve Şergazın'ı 15 Mart 1786'da II. Ekatarina kabul etti. Bu elçilerin gelmesi beklenmeden Ateke batır sonraki mektubunu yazıp, Satınbay Abdrakman uulu'nu Omsk'a elçi olarak gönderdi.²³⁶ Bunlardan başka Kırgız boy beyi Olcobay Akımbek ile aksakal Mambet Ümötov'un batı Sibirya Askeri valisine yazdığı mektup (5 Ağustos 1825), Kırgız uruğ beyleri Şerali ile oğlu Algaç'ın Batı Sibirya Askeri Valisine yazdığı mektupları (Aksu 9 Nisan 1827) sayılabilir.²³⁷ Ayrıca, Bugu uruğunun 1827 – 1855 yılları arasında Rusya hakimiyetine girmeyi kabul ettikleri anlaşmalar,²³⁸ Rus hakimiyetine girerken Omsk'daki Batı Sibirya Askeri valisine Çerik Uruğunun verdiği anlaşma metni (13 Kasım 1863), Kurmancan Datka'nın 17 Ocak'ta Rus yönetimine geçiş mektubu²³⁹ ve buna benzer anlaşma-mektup metinleri ilk Kırgızca yazılı metinler olarak kabul edilmektedir.

Bu tür resmi belgelerin yanı sıra Kırgızların Rus hakimiyetine girmesiyle XIX. yüzyılın ikinci yarısında açılan Rus-Yerli mektepleri ve XX. yüzyılın ilk on yılında bölgeye yayılan Tatar mekteplerinin etkisiyle Kırgızlar arasında okuma yazma bilen insanların sayısı artmıştır.²⁴⁰ Bunun sonucunda açılan bu okullarda eğitim alan yerli öğrenciler için Kırgız dilinde eserlerde ortaya çıkmaya başladı.²⁴¹ Bu durumda halk dilindeki sözlü edebiyat ve şairlerin çalışmaları, Hokand ve Rus yönetimi dönemlerindeki dini mektepler, XIX. yüzyıla kadar kaleme alınmış Türk edebiyatı çalışmaları, dini eserlerin etkisi, Kırgız okumuşlarının Türk klasiklerini okumaya başlamaları Kırgız yazı dilinin oluşmasında önemli etkiye sahip

²³⁵ A. Saparbayev, **Kırgız Tilinin Leksikologiyası Cana Frazologiyası**, Bışkek, 1997, s. 11.

²³⁶ Koylubaev, **a.g.e.**, s. 13.

²³⁷ Saparbayev, **a.g.e.**, s. 12.

²³⁸ E. Tenişev, "Uluttuk Doorgo Çeyinki Kırgız Adabiy Tili Cönündö", **Kırgızdar**, Cilt 2, Bışkek, 1993, s. 499.

²³⁹ **Gornaya Tsaritsa**, s. 80 – 84.

²⁴⁰ Kalen Sıdıkova, **Kırgız Tarihi**, Bışkek, 2003, s. 589.

²⁴¹ A. A. Akmatalliev, **Tandalgan Çıgarmalarının Cıynagı, Adabiyat Tanuu**, 2. Cilt, Bışkek, 1998, s. 115.

olmuştur.²⁴² Bu tür parametrelerin etkisiyle tamamı günümüze kadar ulaşmasa da XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında Kırgız yazı dili özellikle akın-şairler tarafından ilk örneklerini vermeye başladı.

Bu okur-yazar Kırgızların içinden kendi ana diliyle eserler yazmaya dikkat edenler ve bu yolda gayret sarf edenler olmuştur. Ancak söz konusu zaman zarfında tam olarak kaç Kırgız'ın kendi ana diliyle eser kaleme aldığını söylemek maalesef mümkün değildir. Ayrıca o dönemde Kırgız diliyle yazılmış olan eserler Sovyetler Birliği dönemine erişmiş olmakla birlikte, yazma eserlerin muhafaza edildiği resmi kurumlara intikal etmemiştir. Zira az sayıdaki bu yazma eserler, şahısların elinde veya resmî arşivlerde muhafaza edilmiş; bir kısmı Sovyetler Birliği döneminde, bir kısmı da Kırgızistan bağımsızlığına kavuştuktan sonra ilmi araştırmalara konu olmuş ve yayımlanmıştır. Sovyetler Birliği döneminden önce Kırgız dilinde yazdıkları eserleri günümüze kadar ulaşan yazarlar arasında Moldo Niyaz (1822–1896), Moldo Kılıç Şamırkan Uulu (1866–1917)²⁴³, Togolok Moldo (1860–1942) gibi Kırgız şairleri sayılabilir.²⁴⁴ Adları zikredilen bu kalem sahiplerinin eserlerinin hemen hepsi el yazması manzum eserlerdir. Kırgızcanın ilk yazılı eserleri olan bu çalışmaların çoğu, XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında, sadece kendi yaşadıkları bölgelerde şiir yazan ve nadir şahsiyetler olarak itibar gören Moldo Niyaz ile Moldo Kılıç'ın kalemlerinden çıkmıştır.²⁴⁵ Bu yazmaların tamamı manzum eserlerdir. Bu çalışmaların Moldo Kılıç'ın bir eseri dışında hiç biri yayınlanmamış, el yazması eser olarak kalmıştır.

Bilindiği üzere bir dilin gelişebilmesi, halk arasında yoğun bir şekilde kullanılmasına bağlıdır. Bu da ancak eğitim kurumlarının yaygınlaşması ve okuma yazma oranının artırılması ile mümkündür. Ancak söz konusu dönemde önemli derecede ana dilde yazılmış kitap sıkıntısı vardır. Diğer taraftan halkın ana dilini öğrenmesinde kendi kültür unsurlarını yansıtan okuma kitapları çok önemlidir. Zira bu durumun farkında olan Ceditçilerin çabalarından birisi de probleme çözüm bulmaktır. Kırgızlar arasında okuma yazma bilen şairler çeşitli eserler kaleme almışlar, ancak yayınlamadıkları için yaşadıkları bölgenin dışına çıkamamışlardır.

²⁴² Asel Kadırova, **XIX. Kılımdın Ayacı XX. Kılımdın Başındaki Kırgızlar Koldongon Dokumentterdin Tili**, Kırgız – Türk Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans tezi), Bişkek, 2008, s. 48.

²⁴³ Moldo Kılıç Şamırkan Uulu Kırgız yazı edebiyatının önde gelen temsilcilerinden biridir. O 1866 yılında Kırgızistan'ın Koçkor Bölgesinde doğmuştur. Yazar çocukluk yıllarında medrese eğitimini tamamlamış, daha sonra doğu edebiyatındaki Arapça, Farsça eserler ile tanışma imkânını yakalamıştır. Şair insanların iyi ve kötü niteliklerini açıklayan «Kız-cigir», Kırgızistan'ın tabii güzelliklerini, bitkiler ile hayvanlar dünyasını tasvir eden «Kerme-Too», «Cindi Suu», «Buudayık», «Bürküttün Toyu» gibi şiirlerini miras olarak bırakmıştır. Abılabeek Asankanov, (Ed.), «Moldo Kılıç», **Kırgız Tarihi: Entsiklopediya**, Bişkek, 2003. s. 294-295.

²⁴⁴ Bunlardan başka Sovyet döneminden önce yazılı eser veren Kırgız yazarlar; Eşenaalı Arabayev (1882 - 1933), Osmonaali Sıdıkov (1875 - 1940), Adlaş Moldo (1876 - 1930), Belek Soltonoev (1878 - 1938), İsak Şaybekov (1880 - 1957), Ebul Kasım Cutakaev (1882 - 1930).

²⁴⁵ Asankanov, **a.g.m.**, s. 294-295.

Bu durum Kırgızların ana dilde eğitimine önem veren Arabayev'i konu üzerinde çalışmaya yönlendirmiştir. Arabayev öğretmenlik yaparken çocuklara okuttuğu Arapça ve Farsça okuma parçalarının ana dil öğretiminde hiçbir işe yaramadığının farkındadır.²⁴⁶ Dolayısıyla ana dilde okuma kitaplarına ne kadar çok ihtiyaç olduğunu en iyi bilen kişidir. Bu bağlamda Arabayev eksikliklerin giderilmesi konusundaki girişimlerini: *“Bizim memlekette çalışırken Moldo Kılıç'ın gazelini okudukça düşünüyordum. Vay seni! Allah bizi çağdaş dünyaya çıkarsa, “Zar Zamanın”²⁴⁷ kitap yapıp bastırıp, halkıma dağıtsam diyorum”²⁴⁸* düşüncesi ile fırsat kolladığını açıkça dile getiriyordu. Fakat dönemin şartlarında bu işi gerçekleştirmek hiç de kolay değildir. Çünkü maddi külfetinin yanında matbaa teknolojisi Türkistan'da daha yaygınlaşmamıştır.²⁴⁹

Sovyet yönetiminin kurulmasına kadar Kırgızların yaşadıkları bölgede hiç matbaa yoktur. Aslında Türkistan coğrafyasında XIX. yüzyılın başlarında matbaa sıkıntısı çekilmektedir. 1910 yılında Rusya Müslümanları arasında çok az sayıda matbaa kısıtlı imkanlarla çalışmaktadır. Zira daha 1917 yılında dahi Rusya Ceditçileri kağıt dahi bulmakta zorluk çekmektedirler.²⁵⁰ Buna göre Çarlık Rusya'sı sınırları dahilinde Rusya Müslümanlarının 1910 yılında kitap ve gazetelerini yayınladıkları 13 matbaa mevcuttur.²⁵¹ Bu matbaaların çoğunun kuruluşu da zaten 1905 Rus ihtilalından sonra olmuştur.²⁵² Bunların 8 tanesi İdil – Ural bölgesinde, 3 tanesi Kafkaslarda, 1 tanesi Kazak (Orenburg) ve 1 tanesi de Özbeklerde (Taşkent) bulunmaktadır. Bu matbaaların bulunduğu şehirler arasında Türklerin yayın ve basım merkezi olarak özellikle Kazan şehri ön plana çıkmıştır.²⁵³ Arabayev'de uzun zamandır aklında olan ana dilde kitap yayınlama düşüncesini bu şehirde gerçekleştirmiştir.

Kırgızların yoğun olarak yaşadıkları coğrafya Rus hakimiyetine girdikten sonra Rus topraklarında yaşayan Müslüman Türk halkları ile Kırgızların ilişkileri artmıştır. Özellikle Tatarlar ve Başkurtlar Kırgız kültürünün gelişmesine ve çeşitli ilim dallarında araştırmaların

²⁴⁶ “Çocuklara alfabe okuturken (öğrettiğimiz kelimelerin) anlamını bilmeden; - Moldoke bu ne demek? diye sorulduğunda kendimizde onun anlamını bilmediğimizden ne diyeceğimizi şaşırıp, başka şeyleri söylüyoruz. Onlar gidip yalnız kaldığımızda gözümüzden yaşlar akıttığımız zamanlar da oldu. Törekil, *a.g.e.*, s. 3

²⁴⁷ Moldo Kılıç'ın el yazması gazeli.

²⁴⁸ Törekil, *a.g.e.*, s. 3.

²⁴⁹ Matbaa Türkistan coğrafyasında 1870 yılından itibaren ilk defa Türkistan genel Askeri Valisi Fon Kaufman tarafından Taşkent'te açılmıştı. Ancak bu matbaada Türklerin kullandığı Arap alfabesi ile baskı yapacak kalıplar bulunmamaktaydı. Ancak ertesi yıl Arap alfabesinin kalıpları getirilebildi. 1905 yılına kadar çeşitli matbaalar bölgede açılırsa bunlar Rusların elindeydi. Türk aydınları kendi matbaalarını ancak 1905 yılından sonra açabildiler. Geniş bilgi için bakınız; T. E. Ernazarov – A. İ. Akbarov, *İstoriya Peçati Turkestana (1870 - 1925)*, Ukituvçi, Taşkent, 1976.

²⁵⁰ Ernazarov – Akbarov, *a.g.e.*, s. 107.

²⁵¹ A. P. Yarkov, *Tatari i Başkiri v Kırgızstane*, Bışkek, 1996, s. 103.

²⁵² Taymas, *a.g.e.*, s. 59.

²⁵³ 5 matbaa, bütün Müslümanların yayınlarının %70 burada basılıyordu, diğeri ise Orenburg idi (3 matbaa). Esengulova, *a.g.e.*, s. 42.

başlamasına sebep olmuşlardır. Bu yakın ilişkiler sonucunda Kırgızca ilk matbu eser Moldo Kılıç Şamırkan Uulu'nun Koçkor'da meydana gelen bir depremin ardından Kırgız halkının yaşadıkları *Zar Zaman* adlı gazeli “Kıssa-i Zelzele“ adıyla 1911 yılında Kazan şehrinde İşanaali Arabayev tarafından yayınlanmıştır. Eserin yayınlanma masraflarını Arabayev'in ne şekilde karşıladığı kesin olarak bilinmemekle beraber Galiya medresesinde bulunan öğrenci arkadaşlarından ve hocalarından yardım aldığı düşünülebilir. Çünkü eserin giriş kısmında Arabayev; “... işte bu yıllarda medresede (Galiya) okuyan şakirtler ile birleşip, azdır-çoktur aramızda gerçekleştirmeye çalışıyoruz”²⁵⁴ diyerek bu konuya temas etmiştir. Ayrıca Kıssa-i Zelzele kitabının sonunda Arabayev'in adıyla birlikte “*Ufa Medrese Galiya*” ifadesi bulunmaktadır.²⁵⁵ Bu da medresenin eserin yayınlanmasında yardımcı olduğu düşüncesini artırmaktadır.

Bu eser Kırgız tarihinde Arap alfabesiyle matbaadan çıkan ilk Kırgızca eser olarak bilinmektedir. Ayrıca bu eserin yayınlandığı tarih (1911) günümüzde Kırgızların yazılı edebi hayatının ve kültürünün başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu da gösteriyor ki ilk basılan ilk Kırgızca kitap Kırgız – Tatar ilişkileri sonucunda Arabayev'in çabaları ile ortaya konulmuştur. Kırgızca ilk matbu kitap Kırgızların yazı dilinin oluşumunda önemli yere sahip olduğu gibi Kırgızlar arasında okuryazarlık oranının yükselmesinde de önemli bir rol oynadı. Dolayısıyla Kırgız yazı dilinin temelleri Sovyet döneminden önce bizzat Kırgız aydınları tarafından oluşturulmuştur. Arabayev'in Kırgız yazı dilinin temellerinin atılmasındaki yeri kuşkusuz çok önemlidir. O sadece ilk Kırgızca matbu eseri yayınlamakla kalmayıp çağdaş pedagoji yöntemleri ile Kırgız dilinin gelişimi için çeşitli gramer kitapları da yazıp yayımlamıştır.

1.2.2 Arabayev'in ilk Eğitim ve Dil Çalışmaları

Arabayev, 1908 yılında Türkiye'den Orenburg'a gelip Huseyniya medresesinde öğrenciliği sırasında yeni eğitim sistemini tanıdı. Bu sırada 1905 Rus ihtilalinin ortaya çıkardığı serbestlik ortamında ceditçiler önemli icraatlarda bulunmuşlar, Tatarlar arasında ceditçilik büyük güç kazanmıştı. Usul-i Cedit düşüncesinin Tatarların kültürel gelişimine yaptığı etkiyi bizzat yerinde gören Arabayev, Usul-i Cedit fikirlerini kendi soydaşlarının aydınlanmasında yegane yol olarak düşündü. Bu sebeple de her fırsatta Ceditçi fikirlerini ve eğitim sistemini Kazak – Kırgızlar arasında yaymak için çaba harcadı. Bilindiği üzere Ceditçilerin üzerinde çalıştıkları en önemli konu dil meselesi idi. İsmail Gaspıralı, Usul-i Cedit mekteplerinde tarih, coğrafya ve matematik gibi tamamen dünya ile alakalı bir eğitim

²⁵⁴ Töreki, a.g.e., s. 3.

²⁵⁵ Töreki, a.g.e., s. 18.

sistemine geçişi düşünmüş, bunun yanı sıra derslerde Arapça yerine Türkçe okutulmasını da istemiştir.²⁵⁶

Kazan Tatar Türkleri arasında İsmail Gaspıralı'dan önce Abdünnasır Kursavî tarafından başlatılan eski-yeni tartışması, medreselerde Kazan Türkçesiyle eğitim yapılması fikrinin gelişmesinde oldukça etkili olmuştur. Hüseyin Feyzhanî ve Abdülhabir Müslimî, öğretim dilinin Türkçeleştirilmesini savunmuş ve hatta ders kitaplarının da Türkçe olmasını, kolaydan zora doğru yazılmasını istemişlerdir. Hüseyin Feyzhanî ve Abdülhabir Müslimî'nin bu tür istekleri, Kayyum Nasırî tarafından belli bir ölçüde yerine getirilmiş ve onun tarafından pek çok ders kitabı Tatar Türkçesiyle yazılmıştır.²⁵⁷

Milli dil çalışmalarından ve Cedit matbuatından etkilenen Arabayev'de konu üzerinde büyük bir titizlikle durdu. Kıssa-i Zelzele adlı eserin giriş kısmında konu üzerinde durarak Kırgız dilinde eser yayınlama amacını şu şekilde açıklıyordu: “...Allah seni, Allah bizi yalan dünyaya gönderip, kendi dilimizde kitap çıkırsa “Kılıç'ın Zor Zamanı”nı bastırıp halkıma yaysam diyorum. Sonra çocuklara Alippe okutup, (okuttuklarımızın) Moldoke bu ne demek diye anlamı sorulduğunda kendimizde anlamını bilmediğimizden olmayan şeyleri anlatıp, sonra onlar gidip yalnız kaldığımızda gözümüzden yaşlar aktığı zamanlar da oldu.”²⁵⁸ Bu değerlendirmesi ile Arabayev halkın kendi dilinde eğitim almasına verdiği önemi açıkça ortaya koymaktadır. 1910 yılına gelindiğinde Arabayev, Huseyniya ve Galiya medreselerinden aldığı eğitim ile Türkçe, Arapça, Rusça, Tatarca dillerini tam olarak öğrenmişti. Bu dillerdeki tarih, coğrafya, fen bilimleri gibi konularda kitapları okuyup, halk edebiyatı, gazete ve dergileri yakından takip ediyordu. Bu sayede pedagojik tecrübesini geliştirmiş ve çağının aydını olmuştu.

Arabayev'in 1899'da başlayan ve aralıklarla devam eden Kazak – Kırgız köylerinde öğretmen olarak çalışmasının verdiği tecrübe ve aldığı eğitim pedagojik yönünü geliştirdi. Bizzat sahada çalıştığı için eğitim konusunda toplumun duyduğu ihtiyaçları çok iyi bir şekilde belirledi. İlk olarak Kazak ve Kırgızlardaki eğitim kurumlarında dersler Arapça ve Farsça ağırlıklıydı. Cedit eğitimini tam olarak uygulayabilmek içinse ana dilin seslerini karşılayabilecek gramer kitaplarına ihtiyaç vardı. Bu durumun farkında olan Arabayev, daha Galiya medresesinde okuduğu sırada öğrenci arkadaşı Kazak Hafız Sarsakeyev ile birlikte Kazak ve Kırgız çocukları için *Alifba Yaki Töte Oku* adlı gramer kitabını yazıp, 1911 yılında

²⁵⁶ Zeki Kaymaz, “İsmail Bey Gaspıralı'da Dilde Birlik Fikri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: V, Sayı: 1, 2005, s. 76.

²⁵⁷ İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme*, s. 303.

²⁵⁸ Töreki, a.g.e., s. 5.

Ufa'daki Şark matbaasında bastırarak yayınladı. Böylelikle Arabayev 1911 yılında kısmi de olsa Kırgız dili gramerinin temelini atmış oldu. Kitap genelde Kazak çocukları için Kazakça yazılmasına rağmen, içinde Kırgızca kelimeler, Kırgız diline uygun cümleler de barındırıyordu. Örneğin, Kırgızların ulusal yurdu boz üyün malzemeleri, hayvan adları, hayvan yavrularının adları, yabani hayvanların adları, ağaçların adları, bitkilerin adları, sayılar, eşya adları ve bazı atasözleri hem Kırgızca hem de Kazakça verilmişti.²⁵⁹ Zaten yayımlandıktan sonra Kırgızlar arasında da bu kitaba büyük talep olup, Kırgız öğretmenlerin de faydalandığı önemli gramer kitabı oldu. Bu konuda Kırgız Cumhuriyetinin halk yazarı, akademisyen Tügölbay Sıdıkbekov: “*Ben 1920 yılları Arabayev’in alfabeleri ile okuyup, okuma-yazma öğrendim. Arabayev’in çoğaltılmış çeşitli yıllarda çıkan alfabe kitapları yaygındı. ...Bizi okutan öğretmenlerin temel okuma kuralı Arabayev’in Alippesi idi*”²⁶⁰ değerlendirmesi ile Arabayev’in çalışmalarının yarattığı etkiyi ve önemini gözler önüne sermektedir.

Alifba Yaki Töte Oku kitabının giriş kısmı 2, metni 52 olmak üzere toplam 58 sayfadan oluşmaktadır. Eski usuldeki alfabe kitapları gibi harfler örneksiz tek bir sayfada verilmeyip, ilk 25 sayfasında Arap harflerinin başta, ortada ve sonda yazılışları örnek kelimeler ile açıklanmıştır. Kelime örneklerinin verilmesi çocukların önce harfin tanımladığı sesi öğrenip, daha sonra kelime içinde kullanılması metoduyla hazırlanmıştır. 26 – 52 sayfalarında ise Kazakça ve Kırgızca basit okuma parçaları, ay, gün adları ve sayılar yer almaktadır. Ancak kitapta dikkati çeken en önemli husus dil birliğine önem verilmiş olması, dolayısıyla Ceditçilerin dilde birlik fikrinin tipik bir örneğini teşkil etmesidir. Bu eser Kazakça ve Kırgızcanın XX. Yüylın başlarında bir bütün olarak değerlendirilmesi bakımından önemlidir. Arabayev’de bu durumda Kırgızları Kazaklarla bir bütün olarak değerlendirmektedir. Arabayev, kitabı oluştururken G. İbragimov, Z. Kamali, Z. Vaganov, S. Gabdelmanov gibi Tatar eğitimcilerinin görüşlerini almış, Türk boylarının ortak kullandıkları kelimeleri özellikle tercih etmiştir.²⁶¹ Çünkü Kazak ve Kırgız çocukları için kaleme alınan bu kitap sadece yazarlarının istediği şekilde yazılmayıp, *Galiya* medresesinde okuyan öğrencilerin oluşturduğu komisyonda kontrol edilmiştir. O dönemde medresede çalışan Tatar aydınlarından Gabdulla Şinasi tarafından bizzat okunup gözden geçirilmiştir.²⁶²

²⁵⁹ E. Arabayev, H. Sarsakeyev, *Alifba Yaki Töte Oku*, Ufa, 1911.

²⁶⁰ R. Bakirov, “Tunuk Bulak Ce Cazma Madaniyatımızdın Başatında Turgan Uluu İnsan Turaluu Kep”, *Bişkek Şaamı*, 27-29 Ocak 1993, s. 3

²⁶¹ S. Mamıtov, “Algaçkı Alippe Kantip Cazılğan?”, *Kut Bilim*, 28 Haziran 1997, s. 4.

²⁶² Maanaev - Osmonkulov, *a.g.e.*, s. 79.

Kitapta bulunan okuma parçaları Kazak ve Kırgızların yaşam tarzına uygun, insanların normal yaşamda iç içe oldukları unsurları barındırmaktadır. Yani göçebe yaşam tarzının içinde barındırdığı doğal unsurlara yer verilmiştir. Yazılış ve gramer yöntemi bakımından çocukların daha çabuk okuma-yazma öğrenebilmeleri için harf ve kelimeler kolaydan zora doğru sıralanmıştır.²⁶³ Bu özelliği ile Arabayev'in eserinin dönemin eğitim kurumlarında yakaladığı başarı hakkında yapılan şu değerlendirme: *...Arabayev'in "Töte Okusu" ile çocuk okutunca, çocuklar okuma-yazmayı çabuk öğreniyorlardı. Biz şakirtler yaz tatilinde Kazak köylerine gidip, çocuk okutup, para kazanıyorduk. Çocuklarını okumaya veren Kazaklar da: Çocuğu hangi kitapla okutuyorsun? "Töte okuu" ile mi? deyip bizden soruyorlardı"*²⁶⁴ bölgede yeni sisteme uygun ders kitaplarına duyulan ihtiyacı ve ilgiyi ortaya koymaktadır. Bu arada Arabayev, eserinde okuma parçalarında L. N. Tolstoy, K. D. Uşinskiy, İ. A. Krilov gibi Rus yazarların çocuklar için yazdıkları kitaplardan alıntılar da yapmıştır.²⁶⁵

Bu ilk gramer kitabının hemen ardından İşanaali Arabayev *Cazu Örnökleri* (Yazı Örnekleri) adında yeni bir kitapçık yayınladı. Bu çalışması 1912 yılında Orenburg şehrindeki Vahit matbaasında basıldı. Arabayev'in bu kitabı hacim bakımında küçük olsa da dönemin şartları göz önüne alındığında çocuklara okumayazma öğretiminde önemli bir yere sahiptir. Tamamı 35 sayfa olup, 18. sayfaya kadar harflerin özellikleri ve doğru yazılış örnekleri ile verilmiştir. Geri kalan sayfalarda ise daha çok Tatarca kelimelerin kullanıldığı Kazakça okuma parçaları verilmiştir.²⁶⁶

Arabayev hakkında elde edilen bilgilere göre doğumu Türkistan tarihinin en önemli dönüm noktasına denk gelmiştir. Bilindiği üzere Rus Çarlığı Türkistan işgalini XIX. yüzyılın sonlarında tamamlamıştır. Böyle bir siyasi ortamda doğan Arabayev aslında Kuzey Kırgızistan'da Kırgızların göçebe olarak yaşadıkları için eğitim kurumlarının bölgede yaygınlaşmamış olmasına rağmen annesinin yardımı ve kendisinin isteği ile eğitimine Karakol'daki dini mektepte başlamış, Orenburg ve Ufa'da Usul-i Cedit medreselerin de devam etmiştir. Bu medreselerdeki aldığı eğitim Arabayev'in Türk milliyetçiliği fikrini desteklemesine ve Türkistan Türkleri için mücadele etmesine öne ayak olmuştur. İlime olan merakı Arabayev'i İstanbul'a ve hatta Mekke-Medine'ye kadar götürmüş, bu seyahatleri sayesinde doğudan batıya Türk dünyasının durumunu kavrama şansını elde etmiştir.

²⁶³ Arabyev - Sarsakeyev, **a.g.e.**, s. 2.

²⁶⁴ Bektenov, **Öçpöz izder**, s. 7.

²⁶⁵ Arabyev - Sarsakeyev, **a.g.e.**, s. 2.

²⁶⁶ Arabyev, **Cazuu Örnekleri**, s. 1.

Arabayev'in, Türk halklarının kültürel gelişimini hızlandırmak suretiyle, çağdaş dünyaya ulaşacağına inanması onu, medrese eğitimi sırasında ve sonrasında gayret göstererek yeni usuldeki eğitim kurumlarını Türkistan Türk boyları arasında yaygınlaştırmaya çalışmaya yönlendirmiştir. Ceditçi fikirlerini, medrersede eğitim alırken, okulun yaz tatillerinde çalıştığı Kazak ve Kırgızlar arasında yaymıştır. Rusların Türk dillerini ve Türk boylarını parçalama politikalarına karşı daha öğrenciyken Türk dil bütünlüğünün korunması için mücadele etmiş, bu konuda somut çalışmalarda bulunmuştur. Ceditçilerin savunduğu Türk dilinin geliştirilmesi ve geçen yüzyılın başlarında Türkistan'da çok büyük ihtiyaç duyulan ana dilde alfabe ve gramer kitapları kaleme almıştır. Bunların yanı sıra içinden çıktığı Kırgız boyunun ilk matbu kitabı *Kıssa-i Zelzele*'yi yayınlayarak Kırgızca yazı dilinin temellerini atmıştır. Bu özellikleri ile Arabayev Cedit fikirlerinin Türkistan'da yaygınlaştırılması için ihtiyaç duyulan tam bir hareket adamı olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

KIRGIZLARDA EĞİTİM ve EĞİTİMCİ ARABAYEV

Kırgız toplumunun modern anlamda uyanış sürecinde bilim ve siyaset ile karakterize olan sosyal süreçlerin aydınlatılması Sovyet yönetiminin politikaları sebebiyle geri planda kalmıştır. Gerçekleşen uyanış ve modernleşmenin öncüleri devrim ideolojisinden farklı düşündükleri için bilinçli olarak toplumdan gizlenmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında genelde Türkistan'ın özelde ise Kırgız halkının modernleşmesinde ilk adımı atan, topluma olan ilgisi, eğitim alanındaki çabaları ve pedagojik mirası haksız yere unutulmuş eğitimci İşanaali Arabayev'in Sovyet politikasına kurban edildiği görülmektedir. Stalin dönemindeki katliamların İşanaali Arabayev'i de içine alıp gitmesi, araştırmacıları çok şaşırtmamaktadır. Çünkü o yıllarda hayatını idame ettirme çabasında olan küçük masum köylüler bile bu katliamdan nasiplerini almışlardır. Durum böyleyken Sovyet yönetimini iyi değerlendirebilecek ve halkı doğrulara yönlendirebilecek İşanaali Arabayev'in katledilmesi normal bir durum olarak karşılanmaktadır.

Arabayev'in ölümünden bir yıl sonra çıkan *Esep Kısap* adlı makale Sovyet yönetimin Arabayev gibi Ceditçi aydınlara bakış açısını net olarak ortaya koymaktadır. Ceditçi Türkistan aydınlarının Sosyalist düzenin en büyük düşmanları olarak burjuva milliyetçisi, halkın sömürücüleri, Türk dil birliği savunucuları olarak suçlandılar. Bu bağlamda aslında Sovyet yönetimi Arabayev başta olmak üzere Ceditçileri şu şekilde değerlendirmektedir: “...1905 yılındaki ihtilaldan sonra Kırgızların az çok entelektüelleri ortaya çıkmaya başladı. ...fakat bunların arasında işçilerden birisini göremiyoruz, bunların hepsi o zamanki Çar ve yönetimine karşıydılar. Onların bütün hazırlıkları tercümanlık ve dincilik yönünden aynı olup, bu birlik yolunda çalıştılar. Örneğin Osmanalı Sıdikuulu, İşanaali Arabayuulu, Abdikerim Sıdikuulu, Satarkul Cankaraçuulu, Kemel Şabdanuulu v.b. bunlar kendi amaçları ve istekleri ile bütün emekçileri ezme yollarını arayıp, üstünlük kuran zengin burjuvanın güvenilir ve ilk destekçileri olarak kabul edilir. Bir yönüyle tercümanlar, diğer yönüyle dinciler emekçileri zalim Çarın siyasetine hizmet ederek ezdiler. ...14-15 yıllarında Ufa ve Kazan'da okuyan zengin-burjuva entelektüellerin bazı hamleleri oldu. Bu hareketler tartışmasız Pantürkçülük üzerine kuruldu. Başka bir deyişle onların hareketleri bütün Türk halklarını ve dillerini birleştirme yönünde oldu. O zamanlar İşanaali Arabayuulu ve Osmanalı Sıdikuulu önderliğinde Kırgızların ilk aydınları yazı meselesine yöneldiler. Onların yazıları Kırgız

dilinde değil, Pantürkizmin önderliğinde Çağatay dilinde idi." ²⁶⁷ bu değerlendirmeye göre Sovyet yönetiminin gözü ile bakıldığında çalışmaları ve amaçları ile suçlanan Ceditçiler, aslında Türk dil birliğini savunan, kültürel ve eğitim meselelerinde çağa uygun hareket etmeye çalışan, halkın haksız uygulamalara karşı özgürlüğünü savunan kimselerdi. Ancak Sovyet politikaları karşısında Arabayev'in karalanmasını zamanın siyaseti olarak değerlendirmekten başka yol bulunmamaktadır.

Kırgız dilinin gelişmesi için yaptığı çalışmaların yanında İşanaali Arabayev, bir pedagog olarak, Kırgızistan'da eğitimin modernleştirilmesi için ilk çalışmaları yapan şahsiyet olduğu gibi kendisi bizzat okullar açarak modern eğitim kurallarına göre eğitimcilik yaptı. Arabayev'in kazandığı tecrübeyi dönemin şartlarına rağmen çok iyi değerlendirdiği zamanın resmi ideolojiyi savunan yazılarında dahi görmezlikten gelinemedi. Buna göre Arabayev'in Rus ve diğer Türk dillerini çok iyi sentezlediği; *"Dini konuları iyi bilmekle beraber buna bağlı felsefe, coğrafya, mantık, tarih ve diğer bilimlerden iyi derecede haberdar olup, fundamental bilime yetiştiğini görüyoruz"* ²⁶⁸ satırlarından açıkça görülmektedir. Bununla beraber Arabayev, Sovyet yönetimi tarafından da Kırgızların ilk aydını olarak değerlendirilmekte, daha çok *"...yazı meselesi yönünde hareketlendi, gerçek yönüyle onun yazıları Pantürkizm edebiyatı olup buna hizmet etti."* ²⁶⁹ denilerek aslında Arabayev'in nasıl bir aydın olduğu da ortaya konulmaktadır. Dönemin önemli merkezlerini gezip, dünyadaki gelişim durumunu iyi gözlemlemesinin kazandırmış olduğu tecrübe, ona eğitim konusundaki çarpıklıkları görme fırsatı verdi. Arabayev eğitimin yeniden yapılandırılmasına inanmış bir aydın olarak bu konudaki çalışmalarına ilk önce Kazak – Kırgız ilkokullarından başladı.

XX. yüzyılın başında Kazak – Kırgızların geri kalmışlıktan ve içine düştükleri cehaletten ancak eğitim yoluyla kurtulabileceklerine inanan ve geleneksel eğitim metoduna karşı olan İşanaali Arabayev, eğitimci kimliğinin de tesiriyle Aykap dergisinde daha Galiya medresesinde okurken eğitimle alakalı makale yayınladı. ²⁷⁰ Arabayev ilk açtığı okulun tersine Cedit eğitim sistemini öğrendikten sonra Ceditçilik akımını destekleyen bir aydın olarak açtığı okullarda yeni sistemi kullandı. Dönemin en önde gelen eğitim sorunlarından biri olan ders kitabı yokluğu meselesinin çözümünde Türkistan'da ilk adım atan aydın – pedagoğlardan birisi oldu. Bu yönde Cedit eğitim sistemine uygun alfabe, gramer ve okuma kitapları yayınladı. Arabayev'in Kazak ve Kırgızlar arasında yaptığı eğitim çalışmaları onun İdil-Ural

²⁶⁷ Aali Tokonbayuulu, "Esep Kısap", **Kırgız Keneş Adabiyatı Dergisi**, No: 2, 1934, s. 4 – 22.

²⁶⁸ Cumakadır Egemberdiyev, "Karalagandan da Aktığı Cangan İnsan", **İşenali Arabayev Tuulgan Kününün 110. Cıldığına Arналган Cынак**, Bışkek, 1993, s. 86.

²⁶⁹ Tokonbayuulu, **a.g.m.**, s. 4 – 22.

²⁷⁰ Arabayev, **"Orenburgdan Taşkenge"**, s. 3.

Tatarları arasında ortaya çıkan Usul-i Cedit hareketinin Türkistan'da yayılmasına önemli katkı sağladı.

2.1 Kırgızlarda Eğitim

Arabayev'in Kırgız tarihinde ve kültürel gelişimine katkısının doğru anlaşılabilmesi için o zamanki Kırgızların tarihsel koşullarının bilinmesi gereklidir. Arabayev'in eğitimci yönünün ön plana çıktığı için öncelikle, zamanın eğitim koşulları konu itibarıyla önem kazanmaktadır. Bu dönem XIX. yüzyılın sonu ve XX. Yüzyılın başlarındaki sosyo-kültürel ilköğretim ve sonraki eğitim durumunu kapsamaktadır. E. Arabayev'in yaşadığı dönem Kırgız tarihinde iki önemli siyasi olaya denk gelmektedir. Bunlar Türkistan'ın Rus hakimiyetine girmesi ve Rus yönetimi, diğeri ise 1917 Ekim ihtilali ile Sovyet rejiminin kurulmasıdır. Arabayev'in eğitimci yönünün oluşmasında ve eğitimde yenileşme fikrinin temelleri ihtilal öncesi döneme denk gelmektedir. Bu sebeple ilk olarak bu dönemdeki halkın eğitim durumu ve eğitim kurumları değerlendirilmelidir. Ayrıca Kırgızistan'da Arabayev hakkındaki yazılara ve onun arkadaşlarının hatıralarına baktığımızda Arabayev, Kırgızların ulusal aydını ve entelektüellerinin hocası olarak nitelendirilmektedir.²⁷¹ Dolayısıyla bir toplumun aydınlarını öncelikle eğitim kurumları belirler. Bu sebeple ele alınan dönem itibarı ile Kırgızlarda eğitim kurumları ve özelliklerinin bilinmesi Arabayev'in Kırgız tarihi ve Türkistan Türkleri içindeki yerinin ortaya konulmasına yardımcı olacaktır.

Ele alınan dönem itibarıyla ilk olarak halkın eğitim durumunu derinden etkileyen olay, Kırgızistan'ın Rus hakimiyetine girmiş olmasıdır. Kırgızistan 1855 yıllarından sonra Rus hakimiyetine girmeye başlamış ancak dağlık bölgelerde ve göçebe Kırgızlar arasında Rusların kültürel ve ekonomik şartları kısa sürede bu bölgelere girmemişti.²⁷² Bu sebeple bu tür bölgelerde yaşayanlar özellikle kültürel özelliklerini uzun süre daha korumaya devam edebilmişlerdir. 1917 yılına kadar Türkistan Türkleri genellikle kendi eğitim kurumları olan mektep ve medreselerde eğitim alırlardı. Eğitim Rus sisteminden tamamen farklı olup, temelde dini bir eğitim idi.²⁷³ Şüphesiz ki mektep ve medreselerin İslam ile kuvvetli bir bağı vardı. Ayrıca Türkistan bölgesinde yaşayan Türklerin kültürel hayatında ve yaşayış tarzında İslamiyet önemli yer tutmaktaydı.

²⁷¹ Maanayev, Osmonkulov, **a.g.e.**, s. 10.

²⁷² V. D. Tronov, **Materiali po Antropologii i Etimologii Kirgiz**, Sn. Peterburg, 1891, s. 9.

²⁷³ Bu sebeple Rus yönetimi ve yazarları bölge halkını okuma yazma bilmeyen kategorisine almışlardır. Devlet, **1917 Ekim İhtilali**, s. 42.

2.1.1 Dini Mektepler

Müslüman dünyasında mektep; mana itibariyle “*yazı yazma öğrenilen yer*” olup, Müslümanlarca bir çocuğun en önce Kur’an öğrenmesi lazım geldiğinden, hakikatte Kur’an öğrenilen yerdir.²⁷⁴ Türkistan’da bu kurum çocuklara Kur’an öğrenme ağırlıklı olmak üzere, okuma ve yazmanın da öğretildiği yer görevini yapmıştır.²⁷⁵ Medrese ise, Müslümanlığın dinî hukuk kurallarını, Müslüman’ın yapması gereken görevlerini, şeriat ve İslam dini hakkındaki meselelerin öğretildiği yer olarak bilinmektedir.

Türkistan’daki İslami eğitim kurumları, köklü bir tarihe sahiptirler. Bu kurumlardan medreseler hakkında ilk bilgiler, X. yüzyıla kadar gitmektedir. Bugüne kadar varlığını sürdüren medreselere örnek olarak; 1028 yılında Şerdor, 1051 yılında Tilla-Kari, 1420 yılında Semerkant’taki Uluğbek²⁷⁶, XV-XVI. yüzyıllarda Buhara’daki Mir-Abad, 1590 yılında yapılan Taşkent’teki Kukeldeş medreseleri sayılabilir.²⁷⁷ Muhakkak ki ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar döneminde Türkistan’da cami ve medreseler daha çok yapıldı. Fergana Vadisinde ilk medrese ve camiler ise daha çok XIV. yüzyılda Emir Timur döneminde kuruldu.²⁷⁸ Böylelikle Buhara ve Semerkant bölgenin kültürel merkezi haline geldi. Türkistan’da medreselerin yaygınlaşması, özellikle bugünkü Kırgızistan bölgesinde, XIX. yüzyılın ortasından XX. yüzyılın başlarına kadar ayrı bir hız kazandı.²⁷⁹ Bu duruma etki eden en önemli faktör de Özbek, Tacik ve Tatar din adamlarının Kırgızlar arasına daha yoğun olarak gelmeye başlamalarıdır.

Kırgızlarda eğitim konusunda Sovyet döneminde yapılan araştırmalar bilindiği üzere Komünist partinin ideolojik yönlendirmeleri ile şekillenmiştir. Bu çalışmalara göre 1917 Ekim ihtilalına kadar Kırgızlarda okuryazar bulunmamakla birlikte, sadece sözlü edebiyat türlerinin varlığının kabulü ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda Sovyet yazarlarının açıklamalarından: “*İhtilala kadar Kırgızların yazma eserleri, kitapları ve dergileri yoktur. Sovyet yönetimi ile beraber bu tür işler gerçekleştirilmiştir*”²⁸⁰ düşüncesi resmi görüşe örnek teşkil etmektedir. Ayrıca yine Sovyet dönemi çalışmalarda: “*yerli mektep ve medreselerde*

²⁷⁴ Vedat Günyol, “Mektep Maddesi”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt-7, Eskişehir, 1997, s. 652.

²⁷⁵ Mektep, **Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya**, Moskova, 1974, s. 38.

²⁷⁶ Bendrikov, **a.g.e.**, s. 49.

²⁷⁷ N. A. Bobrovnikov, **Rusko-Yerline Uçilişa Maktabı i Medrese Sredney Azii**, San-Petersburg, 1913, s. 86.

²⁷⁸ İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, TTK, Ankara, 1991, s. 120.

²⁷⁹ S. M. Şakirovna, **XIX. Kılımdın II. Carımı XX. Kılımdın Başındaki Tüştük Kırgızstandağı Bilim Berüünün Abalı**, Oş Mamlekettik Universiteti, (Doktora Tezi), Oş, 2007, s. 24.

²⁸⁰ A. K. Kanimetov, A. E. İzmaylov, **Kulturnoe Stroitelstvo v Kirgizskoy SSR**, Frunze, 1959, s. 61.

üstünkörü eğitim veriliyordu, belirlenmiş usulleri yoktu, hiçbir şekilde insanlara eğitim verilmemekteydi”²⁸¹ düşüncesi işlenerek, Kırgızlar arasında Sovyet iktidarının medeniyet getirdiği düşüncesi yayılmaya çalışılmıştır. Ancak bu tür görüşler yönetimin politikalarına uygun tek yönlü, Kırgızların ruhi yaşamındaki İslam’ın yeri görmezden gelinip, hatta bölgedeki İslam’ın varlığını yok etmeye hizmet eden değerlendirmelerdir.

Gerçekte ise İslam’ın mektep ve medreseleri Türkistan Türklerinin bir boyu olan Kırgızların kültürel ve dini anlayışlarının şekillenmesinde yüzyıllardan beri önemli rol oynamış var olan kurumlardır. Ekim ihtilalinden önce birçok Kırgız şair, tarihçi, gazeteci, devlet adamı ilk Kırgız pedagog ve aydını Arabayev gibi Kırgızistan’ın sosyal, ekonomik, ilmi hayatını şekillendiren milli aydınları yetiştiren bu kurumlardır. Kırgızlar arasında dini mektep ve medreselerin yaygınlaşması Hokand hanlığının burada gücünü artırması ile doğru orantılıdır. Çünkü tarihi kaynaklara göre Kırgızların büyük çoğunluğu XVIII. yüzyıla kadar ne kafirdir ne de Müslüman.²⁸² Hokand hanlığının bölgede güçlenmesi ile İslam, Kırgızlar arasında Özbek ve Tacik mollaları aracılığı ile güçlenmiş, cami ve mektepler de XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çoğalmaya başlamıştır.²⁸³ Açılan mekteplerde diğer Müslüman Türklerde olduğu gibi Kırgızlar da çocuklarını okutuyorlardı. Genellikle camilerde bulunan mekteplerde çocuklara çoğunlukla Arapça, Farsça, Türkçe yazma ve okuma, Kur’an’dan bazı sureler öğretilip, ağırlıklı olarak dini eğitim veriliyordu.²⁸⁴

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Kırgızlarda eğitim durumuna genel olarak bakıldığında Çarlık ve Sovyet Rusya döneminde yapılan propagandaların yanlış olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira Ruslara göre bütün Türkistan’da okuryazarlık oranı % 1-2’yi geçmemektedir.²⁸⁵ Kırgızların Özbeklerden sonra ikinci çoğunlukta yaşadıkları Fergana bölgesinde 1890 yılında 1232 mektepte 17609 erkek, 2411 Kız, 1891’de 1246 mektepte 16311 erkek, 2409 kız, 1892’de 941 mektepte 12451 erkek, 1960 kız karışık eğitim alıyordu. 1899 yılında ise 1814 mektepte 18793 erkek, 3099 kız eğitim alıyordu. 1904 yılında da Andican’da 514 mektepte 6816, Hokand’da 517 mektepte 7819, Margalan’da 534 mektepte 7828, Namangan’da 389 mektepte 5970, Oş’ta 524 mektepte 4202 toplam 2478 mektepte 32645 öğrenci eğitim alıyordu. 1897 nüfus sayımına göre okul çağındaki (9 – 19 yaşları)

²⁸¹ Daniyarov, a.g.e., s. 10.

²⁸² S. M. Abramzon, **Kırgızı i İh Etnogenetiçeskie i İstoriko – Kulturnoe Svyazi**, Frunze, 1990, s. 19. Kırgızların İslamı kabul etmeleri ile ilgili detaylı bilgi için bakınız; Seyfettin Erşahin, “**Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülâhazalar**”, s. 393 - 438

²⁸³ C. M. Malabaev, **Kırgız Mamleketinin Tarihi**, Bişkek, 1999, s. 77.

²⁸⁴ A. A. Asankanov, O. D. Osmonov, **Kırgızstandın Tarihi (En Bayırkı Doordon Azırkı Mezgilge Çeyin)**, Bişkek, 2003, s. 285.

²⁸⁵ Kanimetov, İzmaylov, a.g.e., s. 63.

çocukları aldığımızda, bunların %18,3'ünü erkekler, 17,6'sını kızlar oluşturmaktadır. 1904 yılı bütün erkeklerin sayısı 994940, kadınların sayısı 842478, bunlardan 9 – 19 yaş arası olanlar 187049 erkek, 148276 kız olup, okuyanların sayısı 335325'tir. 1904 yılı nüfus sayımına ve eğitim alanların sayısına göre halkın okuryazarlık durumu %10.1'dir.²⁸⁶ Ayrıca Kırgızlar arasında genellikle göçebe olarak yaşadıkları için çocuklarını bu tür mekteplere göndermeyip, Bozüylerde açılan yaz okullarında eğitim alan çocuklar da vardı.²⁸⁷ Sayıları bilinmemekle birlikte halkın okuryazar oranını az da olsa yükseltecekleri açıktır.

Kırgızların yoğun olarak yaşadıkları günümüz Kırgızistan'ın kuzey bölgesinde mektepler belirli binalarda olmayıp Bozüylerde de açılıyordu. Bu bölgedeki Kırgızların eğitim durumlarına bakıldığında ise; 1913 yılında çoğunlukla göçmen Kırgızların yaşadığı Pişpek ve Prjevalsk (Karakol) bölgesinde 109200 kişi yaşamaktadır. Bölgede 59 mektep olup, bu mekteplerde 1182 erkek 131 kız çocuk eğitim alıyordu. Her bir 5200 kişilik nüfus için en az üç mektep olup, her birinde ortalama 21 öğrenci bulunuyordu. 104000 nüfuslu Prjevalsk ilçesinde 28 mektepte 2276 erkek 42 kız çocuk eğitim alıyordu.²⁸⁸ Kuzey ve Güney Kırgızistan'ın verilerini karşılaştırdığımızda Kuzey Kırgızistan'da eğitim durumunun güneye göre daha düşük olduğu görülmektedir.²⁸⁹ Bunun da en temel sebebi kuzeyde yaşayan Kırgızların göçmen olarak yaşamaları ve İslam dini kültürünün daha tam olarak yaygınlaşmamasıdır. Aslında bu durum Arabayev'in bölge halkına yeni eğitim ve toplumsal fikirleri kabul ettirmesini kolaylaştırmıştır. Çünkü İslamiyet göçebe Kırgızların hayatı içerisinde tam anlamıyla daha şekillendirici bir özellik taşımamaktadır. Dolayısıyla yenilikler konusunda Buhara ve Hive Hanlıklarındaki Ceditçilerin karşısına çıkan güçlü dini bağnazlık (Kadimciler) göçebe Kırgızlarda bulunmamaktadır. Gerçekten de Arabayev'e karşı Kırgızlar arasında bir direnç olmamıştır. Gittiği bütün köylerde halk onu el üstünde tutmuştur. Ayrıca Bozüylerde açılan göçmen okullarının kayıtlara girmemiş olması da önemli bir etkidir. Kırgız çocuklarına okuma yazma öğreten Cami hocaları çoğunlukla Tacik ve Özbektiler.²⁹⁰ XX. Yüzyılın başlarından itibaren kuzey bölgelerinde Tatar mektepleri de açılmaya başladılar.

Kırgızlar arasında bir diğer eğitim kurumu ise *Ayal Bübülerin* evlerinde veya Bozüylerde kızlar için açtıkları okullardır. Kızlar için okullar az olduğu için Kırgızlar arasında okuma yazma bilen imam eşleri veya müderris kızları küçük kız çocukları için evlerinde

²⁸⁶ Sultanova, a.g.e., s. 23 – 26.

²⁸⁷ D. Aytmambetov, *Dorevolutsionnie Şkolı v Kirgizii*, Frunze, 1961, s. 12.

²⁸⁸ D. Aytmambetov, a.g.e., s. 12.

²⁸⁹ A. İzmaylov, *Oçerki po İstorii*, s. 29.

²⁹⁰ Sultanova, a.g.e., s. 33.

okullar açarlardı. Burada eğitim erkek çocukları için okullardaki gibi olmakla birlikte, Arap dilindeki kitaplar çok okunmayıp, daha çok Türkçe şiirler ve hikayeler öğretilirdi.²⁹¹

Camilerde ve Bozüylerde açılan mekteplerde okuyan çocuklara ilk olarak Arap alfabesi ezberlettirilip, birleştirip okuma öğretildikten sonra *Aptiek*'i²⁹² okumaya geçiliyordu. Arap alfabesini öğretme işi 3-6 ay arasında değişiyordu. Aptiek bittikten sonra Kur'an okumaya geçiliyordu. Kur'an'ı okuma bittikten sonra *Çar Kitap*²⁹³, *Ustazı Avval*,²⁹⁴ *Mugalim Sani*,²⁹⁵ *Hodca Hafız*,²⁹⁶ *Sufi Allayar*²⁹⁷ gibi kitaplar okunuyordu.²⁹⁸ Bu mekteplerde eğitim 2 – 7 yıl arasında değişip, 6 -15 yaş arası çocuklar eğitim alıyorlardı. Eğitim Cuma günü hariç tüm haftaya yayılıp, ailelerin onayı ile yazın 2 ay tatil yapılıyordu.²⁹⁹ Görüldüğü üzere Kırgızlar arasındaki ilk eğitim kurumu olan mekteplerde okutulan kitaplar tamamen dini içerikli idi. Arabayev de ilk eğitimini bu kitapların okutulduğu geleneksel mektepte almıştır. Dolayısıyla bu tür mekteplerin eksiklerini çok iyi bilmektedir. Eski sitemde 6 – 7 yılda öğretilen okuma yeni sistemde 45 güne kadar indirilmiştir. Arabayev, şahsi çabaları sayesinde bu durumu öğrenmişti. Bu sebeple var gücüyle yeni sistemi Kazak – Kırgızlar arasında yaygınlaştırmak amacıyla çalıştı.

Mekteplerin temel amacı bir sonraki eğitim kurumu olan medreselere öğrencileri hazırlama olduğu gibi, İslam'ın kural ve kaidelerini halka öğretmek ve Kur'an okumayı halk arasında yaygınlaştırma idi. Mekteplerde eğitim vermesi için özel öğretmen yetiştirme kurumları olmayıp, Cami imamı tarafından veriliyordu. İmanın görevi caminin bulunduğu yerdeki çocuklara okuma – yazma ve dinin kurallarını öğretmektir.³⁰⁰ İmamlar ücretlerini

²⁹¹ Bendrikov, **a.g.e.**, s. 47.

²⁹² Аптiek – Aptiek - Heftiyek; Farsçadan Kırgızcaya geçen bir kelimedir. Kur'an-ı Kerim'in yedide bir kısmı; Heft'ye (Eski mekteplerde okuma öğretmek için bir ders kitabı olarak kullanılan kitaptır). K. K. Yudahin, **Kırgız Sözlüğü**, s. 38. Kitap'ta Arap alfabesinin tamamı, harflerin birleşme şekilleri, okutucu hareketler ve kısa bazı sureler bulunmaktadır.

²⁹³ Dört Kitap, bu kitapta İslamın kuralları yer almaktadır. (Namaz, Zekat, Oruç, Hac gibi), A. Tabışalieva, **Vera v Turkestane**, Bışkek, 1993, s. 72.

²⁹⁴ Arap alfabesi ile Türkçe okuma-yazma öğretilen kitaptır. Tabışalieva, **a.g.e.**, s. 72.

²⁹⁵ Arap alfabesi ve Arapça gramerinin öğretildiği kitaptır. N. Ostroumov, "Musulmanskie Mektebi i Russko – Yerlinie Şkolı v Turkestanskoy Krae", **Turkestanskiy Sbornik**, S. 448, Taşkent, 1995, s. 85.

²⁹⁶ Hz. Muhammed'in hayatı, Allah'ı tanıma, adaletli olmak, iman gibi konularda bilgiler bulunan kitaptır. Dili Türkçedir. Ostroumov, **Musulmanskie Mektebi**, s. 85; B. Tümen Somuncuoğlu, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Türkistan'da Yerli Eğitim Kurumlarının Durumu", **OAKA**, Cilt:2, Sayı: 3, 2007, s. 112.

²⁹⁷ İslamı öven küçük şiirlerden oluşmaktadır. Türkistan'daki bütün mollalar bu kitabı kullanıyorlardı. Arap ve Fars dillerinde yazılmış olan bu kitabın içeriğini sadece öğrenciler değil öğretmenler de bilmiyorlardı. Kitapta Tacikçe ve Farsça ünlü şiirler yazan Şamsetdin Mahammed Hafız'ın (Şirazi) (Hafız, 1389 yılında öldü) şiirleri bulunmaktadır. Ancak kitabın dili ve içeriği çocukların anlayacağı şekilde değildir. Aynı zamanda kitapta biyografik, tarihi, edebi bilgiler hemen yok gibidir. Diğer kitaplarda olduğu gibi bu kitap, Arapça ve Farsça çalışmalardan derlemedir. İzmaylov, **a.g.e.**, s. 30.

²⁹⁸ Ostroumov, **Musulmanskie Mektebi**, s. 50.

²⁹⁹ P. İvanov, **Očerki po İstorii Sredney Azii (XVI Sredine XIX. vv.)**, Moskva, 1958, s. 59.

³⁰⁰ Daniyarov, **a.g.e.**, s. 26.

devletten değil öğrencilerden topluyorlardı.³⁰¹ Bu işte belirli kural ve kaideler çerçevesinde gerçekleştiriliyordu. Öğrenciler her Perşembe günü para veya çeşitli yiyecekler getirdikleri gibi, yaşı büyük olup çalışabilecek durumda olanlar imamın tarla ve ev işlerinde çalışırlardı.³⁰² Bu mekteplerde sınıf sistemi yoktu. Ancak Ustazı Evvel kitabını bitiren *moldo* unvanını alır, yarım bırakanlara da *Çala Moldo*³⁰³ denirdi. Mektebi tam olarak bitirenler ve eğitimini devam ettirmek isteyenler ya Medreseye veya Rus – Yerli mekteplerine devam ederlerdi.³⁰⁴ Arabayev mektebi bitirip *moldo* olduktan sonra, bölgedeki medreselerin durumunu bildiği için Rus – Yerli mektebinde eğitimine devam etmeyi tercih etmişti.

Kırgızlarda bir diğer dini eğitim kurumu da *Kari*³⁰⁵ *handar* mektebidir. Bu tür mektepler tam bir mektep özelliği taşımamaktadırlar. Çünkü belirli bir yerleri programları yoktur. Çocuk mektepleri gibi cami ve mescitlerde hafızlar tarafından yeni hafızlar yetiştirmek amacıyla açılan bireysel kurslar aracılığı ile yaygınlaşmıştır. Bu tür kurslara her yaştan insanlar katılabiliyorlardı.³⁰⁶ Buhara hanlığında bu tür eğitim kurumlarında engelli talebelerin okutulduğu da bilinmektedir.³⁰⁷

Türkistan'da Özbek ve Taciklere göre Kırgızlar arsında medreselerin sayısı daha azdır. Bunun da temel sebebi diğer Türk boylarına göre Kırgızların hem coğrafi ve hem de yaşayış tarzları gereği İslam'ın tesirinin az olmasıdır. Örneğin 1892 yılında bütün Kırgızistan'da yedi medrese bulunmaktadır. Bunlarında beşi Özbeklerin yoğun olarak yaşadıkları Oş'tadır. Kırgızlar arasında medreselerin sayısı mekteplerde olduğu gibi XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında artmıştır. 1914 yılında Oş şehrinde 88 medresede 1178 öğrenci eğitim almaktadır. Bu medreseler arasında Kırgızistan'da o tarihlerde ünlü medreseler Oş ve Kokan'da Alimbek, Kemin'deki Şabdan ve Kasımalı medreseleri idi.³⁰⁸

Rus yönetiminin yerli mektep ve medreselere bakışı dikkat çekicidir. Yönetime göre, bu tür okullar otokrasi ve egemen sınıflar için herhangi bir tehlike arz etmiyordu. Dini okullara ilişkin devlet politikası açıkça Türkistan Genel Valiliği'nin İçişleri Bakanı şu şekilde ifade ediyordu; “*Müslüman okullarına karşı pasif bir politika takip ediyoruz. Yönetime karşı*

³⁰¹ Öğretmenlerin ücretlerini öğrencilerden topluyor olmaları daha sonra Cedit eğitim sisteminin bölgede yayılmasıyla beraber eski sistemi savunanlar arasındaki tartışmayı daha da alevlendirecektir. Çünkü aileler çocuklarını Cedit eğitim sistemini uygulayan mekteplere yöneldiğinde eski geleneksel sistemde eğitim veren öğretmenler öğrenci bulamayacaklardı. Dolayısıyla gelirleri azaldığı gibi itibarları da azalacaktı.

³⁰² Sultanova, *a.g.e.*, s. 36.

³⁰³ Eksik, yarım Molla. K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 246.

³⁰⁴ Somuncuoğlu, *a.g.e.*, s. 54.

³⁰⁵ Karı – Kari; Hafız. K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 409.

³⁰⁶ Sultanova, *a.g.e.*, s. 36 - 40.

³⁰⁷ Eshenkulova, *a.g.e.*, s. 49.

³⁰⁸ Sultanova, *a.g.e.*, s. 46.

*bir hareketleri olmadığı sürece bu şekilde kalabilirler.”*³⁰⁹ Ayrıca yönetim yerel halkın tepkisinden de belli oranda çekiniyordu. Çünkü halkın İslam dinine bağlılığı güçlüydü.³¹⁰ Bu durum yönetimi Müslüman dini okulları için hoşgörüyü zorunlu kılıyordu. 1887 yılında Milli Eğitim Bakanı bir mektupta: *“yerli çocukların okudukları ilk mekteplere dokunulmamalıdır. Bu konuda onlar bizim okullarımıza gelmedikçe biz onları zorla kendi okullarımıza getiremeyiz.”*³¹¹ diyordu. Bütün bunlar, tabii ki, mekteb ile ilgili olarak Çarlık hükümetinin tam bir kayıtsızlık gösterdiği anlamına gelmez. Bu okullarda bir ölçüde okul işlerine Ruslaştırma politikalarına engel teşkil ettiği için Çarlık hükümeti, bazı kısıtlayıcı önlemler almaktan geri kalmadı. Türkistan Genel Valisinin isteği üzerine Müslüman okullarının denetimini güçlendirmek için bile özel personel alındı. Bu müfettişlerin görevi; dini mektepleri ve okutulan dersleri denetlemektir. Ancak bu okullar Müslüman din adamlarının gayreti ve onların yönetiminde hızlı yayılmasına devam etti.

Türkistan’da medreselerin eğitim metotları XI-XII. yüzyıllarda kalıplaşmıştır. Orta Asya’nın bütün medreselerinde eğitim metodu, okutulan kitaplar ve program çok küçük farklılıklar dışında birbirleri ile benzerlik arz etmektedir. Medreselerde okutulan dersler din ile iç içe ve din merkezlidir.³¹² XVI. yüzyıldan sonra medreselerdeki dünya ilimlerinden uzaklaşılması, dinî ve ezberci eğitimin daha da ağırlık kazanmasına neden olmuştu. Medreselerde anlatılan derslerin hepsine öğrenciler, ezberlenecek metin gözüyle bakıyorlardı. Mekteplerle medreseleri birbirinden ayıran en temel özellik, mekteplerde Kur’an, Fars ve Türk dillerindeki kitaplar okutulurken, medreselerde sadece Fars ve Arap dilindeki kitaplar okutuluyor ve bu kitaplar inceleniyordu. Ancak, mekteplerde öğrenme metodu yerine ezberleme metodu uygulandığı için öğrenciler bu dilleri bilmiyorlardı. Eğitimin yerel halk dilinde yapılmaması eğitimin baştan sağlıklı olmasına sebep oluyor, bu da öğrencileri ezbere yönlendiriyordu.³¹³

Medrese eğitiminin süresi, öğretilen içeriğe göre çok uzun süreye yayılmıştı. Bu durum öğrencilerin medreseye olan rağbetlerine engel teşkil ediyordu. Medreselerde eğitim başlangıç, orta ve yüksek olmak üzere üç bölüme ayrılmıştı. Medrese eğitimi, her bir sınıf için 5–6 yıldan toplam yaklaşık 12- 16 yılı buluyordu. Medrese, eğitim dili ağırlıklı olarak Arapça olduğu için öğrencilere birinci sınıfta, Kur’an-ı Kerim’i ve diğer Arap dilinde yazılmış kitapları anlayacak kadar Arapça, şerî hukuk, örfî hukuk, İslam tarihi, Yunan ve İslam

³⁰⁹ İzmaylov, a.g.e., s. 32.

³¹⁰ Bobrovnikov, a.g.e., s. 26.

³¹¹ İzmaylov, a.g.e., s. 33.

³¹² Somuncuoğlu, *Türkistan’da Eğitim*, s. 54-55

³¹³ Somuncuoğlu, *Türkistan’da Eğitim*, s. 54.

felsefesi öğretiliyordu. Bu bölümü tamamlayanlar İslam'ın namaz kılma ve kıldırma, ölenler için Kur'an okuma, oruç, zekât, hac gibi temel konuları hakkında bilgi sahibi oluyorlardı.³¹⁴

Medrese eğitiminin ikinci bölümünde, önceden işlenen dersler tekrar ediliyor ve dünyevi ilimler öğretiliyordu. Dünyevi ilimlerden, matematik, geometri, coğrafya ve şeriat hukuku temel dersleri oluşturuyordu.³¹⁵ Bu derslerde öğrencilere, miras hukuku, arazi ölçme, çocuklar arasında babadan kalan miras ve toprakları bölüştürme, toprak alıp- satma, medrese gelir-giderlerini hesaplama öğretiliyordu.³¹⁶ Derslerde okutulan kaynaklar ve pedagojik kitaplar Avrupa'dan değil doğu ülkelerinden sağlanıyordu. Rus hükümeti tarafından 1882 yılında Fergana'da bulunan medrese ve kitap satılan yerlerdeki kitaplar hakkındaki yapılan sayımda, Hindistan, Mısır, İstanbul, Kabil ve Kazan baskılı eserler çoğunlukta idi. Ayrıca bu sayımda eserlerin Kaşgar'dan Hive'ye kadar bütün Türkistan'da ucuza satıldığı için bu kadar çok yaygın olduğu vurgulanmaktadır.³¹⁷

Eğitim kurumlarının yetersizliğinin bilinmesine rağmen alimler, eğitim metodunu geliştirmek yerine, eski usulde eğitim vermeye devam ediyorlardı. Hâlbuki, bu eğitim sistemi artık zamanın ihtiyaçlarını karşılamamakta ve bu kurumda eğitim işi gitgide geriye gitmekteydi. Medreselerde düzenli bir müfredat, plan ve ders zamanı yoktu. Medreselerde eğitim metot olarak; müderris gözetiminde birinci sınıftan başlayıp ezberlenen konuların tekrar edilmesi ve müderrisin öğrencinin eksik ve yanlışlarını düzeltmesi şeklindeydi. Öğrencilerin önceki aldığı bilgiler tekrarlandıktan sonra, öğrencilerden birisi kitabı (kaynak kitap) okuyor, müderris, öğrencinin okumadaki eksiklerini tamamlayıp yanlışlarını düzeltiyordu.³¹⁸ Medreselerde öğrencinin sınıf geçmesinde sınav yapılmayıp, öğrencinin okuduğu sınıftaki durumuna göre müderris tarafından karar veriliyordu. Bundan sonra ders veren stajyer müderris, müderrisin öğrettiklerini öğrencilere tekrar ettiriyordu. Eğer stajyer müderristen öğrenciler şikâyetçi olursa değiştiriliyordu. Dersler, saatlere ayrılmayıp müderrisin belirlediği şekilde namaz veya yemek vaktine göre ayarlanıyordu.³¹⁹ Bu şekliyle istismarlı uygulamalara açık olan eğitim metodu müderrislerin keyfi uygulamalarına sebep olabiliyordu. Medreselerde müderrisleri denetleyecek bir devlet kurumu olmadığı için de müderrisler istedikleri gibi hareket edebiliyorlardı. Müderrisleri denetleyip onların kendilerini geliştirmesinde itici bir gücün olmaması, medrese eğitiminin gelişmesini de engelliyor,

³¹⁴ Sabri Arıkan, "Kırım'ın Bahçesaray Şehrinde Yayınlanan Tercüman Gazetesinden (1883-1918)", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, 156, Ağustos, 1999, s. 9.

³¹⁵ V. P. Nalivkin, **Oçerki Bita Jenşin Osedlogo Yerlinogo Naseleniya Ferganı**, Kazan, 1886, s. 60.

³¹⁶ K. K. Palen, **Otçet po Revizii Turkestanskogo Kraya**, San-Petersburg, 1910, s. 22.

³¹⁷ Palen, **a.g.e.**, s. 24.

³¹⁸ Somuncuoğlu, **Türkistan'da Eğitim**, s. 51.

³¹⁹ Palen, **a.g.e.**, s. 129.

Müslümanların dünyanın gelişiminde geri kalmalarına sebep teşkil ediyordu.³²⁰ Eski usul medreselerin bu halinin, halkın yenilikçi aydınlara ve fikirlere güveni ve desteğini artırdığını söyleyebiliriz. Bu da, ilk olarak halkın, kültürel daha sonra da siyasi manada yenilikçi ve birlikçi aydınların yanında yer almasında etkili oluyordu.

Medreselerde dünya ilimleri veriliyor, ancak bu ilimlerde ilerleme düşünülmeyp, sadece dönemin zaruri ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde öğretiliyordu. Derslerde kullanılan kitapların çoğunluğunu XVI. yüzyıldan önce yazılmış kitaplar oluşturuyordu. Aradan bu kadar vakit geçmiş olmasına rağmen bu kitaplar, yerli Türk diline çevrilmiyor, kitapları anlayabilmek için medreselerde kitapların yazıldığı dil olan Arapça ve Farsça öğretilerek bu dillerde eğitim veriliyordu. Durum böyle olunca halk cahil kalıyor, medrese eğitimi alanlar da ezber yöntemini kullandıkları için sadece kitapları ezberleyip tekrarlamış oluyorlardı. Eğitimde, Arapça ve Farsçanın kullanılması yerli Türk dilinin gelişmesinde ve boyların kullandığı Türk lehçelerinin birbirleri arasındaki benzerliklerin ortadan kalkmasına ve farklılaşmasına neden oluyordu. Arapça ve Farsçanın Türkistan'da Türk boyları arasında eğitim ve anlaşma dili olması³²¹ yerli Türk lehçelerinin birbirinden ayrılmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu da Rusların, Türkistan'ı işgal edip kendi kurumlarını ve Rusçayı bölgede etkin dil yapma politikalarına uygun ortam oluşturmuştur.

Görüldüğü üzere bütün İslam aleminde görülen mektep ve medreseler Kırgızlar arasında da Hokand hanlığının bölgeye hakim olmasıyla beraber hızlı bir artış göstermiştir. Bu mektepler Kırgızlar arasında İslam dininin yayılmasında önemli yer tutmaktadırlar. Mektepler halkın yaptırdığı cami ve mescitlerde açılmış, getirilen imamların ücretleri de halk tarafından karşılanmıştır. Ayrıca eğitim Kırgızların hayat şartlarına uygun hale getirilmiştir. Bu sebeple göçmenler için Bozüylerde, kız çocukları için Ayal bübüler evlerde, hafız yetiştirmek için dönemsel karıhandar kurslarında ilk eğitim faaliyetleri yürütülmüştür. Ancak bu eğitim kurumlarında amaç din eğitimi olmuş, X – XVI. Yüzyıllar arasında yazılan kitaplar kullanılmıştır. Bu durum Türkistan'ın bütün Türk halkı için böyle olduğu gibi Kırgızlar için de farklı olmamıştır. Dolayısıyla zamanın şartlarına uygun eğitim gerekli modernleşmeler yapılmadığı için de ileri durumda olan Ruslar karşısında yerli halk zor durumda kalmıştır. Bu durumu Kırgızlar arasında ilk fark eden Arabayev olmuş, zamanın şartlarına göre yapılması gereken yenileşmeyi bizzat kendisi başlatmıştır.

³²⁰ Somuncuoğlu, **Türkistan'da Eğitim**, s. 48.

³²¹ T. Türlügübu, **Kazak Elinin Kısaşa Tarihi**, Almatı, 1998, s. 126.

2.1.2 Rus – Yerli Mektepleri

Çarlık ordularının, Türkistan'ı işgal etmesinin hemen ardından hükümet tarafından Ruslaştırma politikalarını gerçekleştirmek maksadıyla, kültürel programların da Türkistan'da uygulamaya konulduğu tarihî bir gerçektir. Rus okullarının açılması, mahalli okulların kontrol altına alınması, gazete ve dergi yayınları, Rusçanın ön plana çıkarılarak, Türkistan Türkçesinin geri plana itilmesi gibi faaliyetler, Çarlık yönetiminin Ruslaştırma programının unsurlarını oluşturmaktadır. Rus Çarlığı'nın Türkistan'ı işgal ettikten sonra izlediği eğitim siyasetinin amacı, Türkistan ve halkını Rusya'nın düşünce ve hayat biçimine geçirmektir. Bunun için, dilin Ruslaştırılmasını ve dinin Ortodokslastırılmasını kabul ettirmek düşüncesi ile Rus kültürünü yerleştirmeye çalışıyordu. Bu siyaset, öncelikle okul ve medreseleri hedef almıştı.³²²

Türkistan'ın, Rus Çarlığı'nın işgali altına girmesiyle birlikte, Rusya'da serfler kanunu kabul edildikten sonra büyük Rus vilayetlerinden göçmen çiftçiler, başta Kazak bozkırları olmak üzere tüm Türkistan'a yerleştirilmişlerdi. Rus Çarlık yönetimi tarafından getirilen bu göçmenler belirli bölgelere yerleştirilmişler, göçmen Rus nüfusunun artmasıyla da yeni Rus köyleri çoğalmış, ayrıca Türkistan şehirlerinde de önemli bir Rus nüfusu oluşmuştu.³²³ Türkistan'da göçmen Rus nüfusunun artması ve Rus yerleşim bölgelerinin kurulmasıyla göçmenlerin eğitimi sorunu ortaya çıktı. İlk önce, Rus göçmen çocukları için küçük tek sınıflı eğitim merkezleri kuruldu. Genel vali fon Kaufman'ın girişimleriyle açılan Rus okulları, hazırlanan plan çerçevesinde genişletilerek, Rus sömürge sistemine hizmet eder hale getirildi.³²⁴

Çarlık tarafından Türkistan'da açılan bu okullar, direkt olarak yerli eğitim kurumları olan mektep ve medreseleri hedef almaktaydı. Çünkü Türkistanlılar, İslami kurumların bölgede yok edilmesinden sonra Hristiyanlaştırılabilir ve Ruslaştırılabilirdi. Genel vali fon Kaufman, 1880 başlarında Türkistan'da organize olmuş yerli eğitime karşı, Rus makamlarının harekete geçmesini Çar Aleksandr'a şu şekilde bildirmişti: *“Buradaki devletleri (Türkistan Hanlıkları) yöneten Hanlar ve Emirlerin yanında devleti yönetme işlerinde İslam dininin koruyucuları (müderresler, imamlar, şeyhler) yardımcı rolü oynuyorlar. İlim ve kültür onların elinde.”*³²⁵ Ayrıca hem Rus Çarlığı'nın Türkistan'ı işgal ettiği sırada, hem Ruslara karşı hareketlerde, hem de işgalden sonra Rus yönetimine karşı meydana gelen isyanlarda medrese

³²² Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin**, s. 165.

³²³ V. Voşinin, **Oçerki Novogo Turkestana Svet i Teni Ruskoy Kolonizatsii**, San-Petersburg, 1914, s. 43.

³²⁴ Sultanova, **a.g.e.**, s. 52.

³²⁵ Sultanova, **a.g.e.**, s. 54.

eğitimi almış din adamları ve şeyhler önemli rol oynuyorlardı.³²⁶ Medreselerde canlı tutulan İslam dini, Rus politikalarının önünde büyük bir engel teşkil ediyordu.

Tatar hocalar II. Ekaterina'dan sonra Kazaklar arasında eğitim veren Tatar hocalar, Rus Panslavistlerinin etkisiyle Ruslara göre Kazak Türkleri arasında kendi ideolojilerine uygun olmayan fikirler yayıyorlardı.³²⁷ XIX. yüzyılın başlarında Kazan'da kurulan üniversitede, Türk lehçeleri ve ilahiyat üzerine eğitim gören ve Rus milliyetçisi olan İlminskiy adındaki profesörün çabalarıyla Rus Çarlığı, içindeki yabancı milletlere uygulanacak bir eğitim politikası kabul etti. Eğitim bakanı D. A. Tolstoy bu kararı; *“Anavatanımızın sınırları dâhilinde yaşamakta olan bütün yabancı milletlerin eğitimi, onları, kayıtsız şartsız Ruslaştırma ve Rus halkı ile kaynaştırma hedefini gütmelidir”*³²⁸ şeklinde açıklamıştı. İlminskiy, gençliğinde Kazak topraklarının Ruslar tarafından işgalinden hemen sonra oluşturulan Step Komisyonunda çevirmen olarak görev yapmıştı. Komisyonun başkanı Türkleri Hristiyanlaştırmak için yollar arayan misyoner V. V. Grigorev'di. Grigorev'in tesirinde kalan İlminskiy, hayatı boyunca Tatarları ve Türkistan Türklerini Hristiyanlaştırmak için misyonerlik yapmıştır. İlminskiy, Kazan Üniversitesi'nde çalışırken Tatarları Hristiyanlaştırmak için “Tatar Vaftiz Okulu”nu kurmuş ve birçok tecrübeler edinmişti. İlminskiy, çalışmalarında Rus kilisesinin başkanı D. A. Tolstoy'dan maddi destek alıyordu. Bir süre sonra, D. A. Tolstoy eğitim işlerinin başına getirilince İlminskiy'den Tatar vaftiz okulunun benzerlerinin önce Kazakistan olmak üzere, tüm Türkistan'da kurulmasını istedi.³²⁹ Böylelikle, Rus hakimiyetine girmiş olan Türk boyları eğitim yoluyla hem Hristiyanlaştırılacak ve hem de Ruslaştırılacaktı. Bu okullarda yetişen ve Hristiyan olan çocukların ailelerine yardım yapılacak, Hristiyanlık kardeşliği çerçevesinde bu insanlar arasında iyi bir dayanışma kurulacaktı.³³⁰

Türkistan'da İslam dininin direncini kırmak, halkı Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak amacıyla oluşturulan bu plan çerçevesinde Kazak bozkırlarından başlanarak Rus yerli okulları açılmaya başlandı.³³¹ Rus Eğitim Bakanlığının aldığı karar doğrultusunda bütün Türkistan'da olduğu gibi Kırgızların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde de Rus – Yerli okulları açıldı.

³²⁶ N.A. Abdurahimov, *Priçini Narodnıh Dvijeniy 80-90-h Hodov XIX v. v Turkestane, İstoriya i İstoriografiya Natsionalno-Osvoboditelnyh Dvijeniy Vtoroy Poloviny XIX-Naçala XX v. v Sredney Azii i Kazahstane: İtogi, Poiski, Perspektivi İzucheniya*, Taşkent, 1989; B. M. Babadcanov, “Dukçi İşan i Andicanskoe vosstanie 1898 g.” *Podvijniki İslama Kult Svyatıh i Sufizm v Sredney Azii i na Kavkaze*, Bişkek - Moskva, 2003. s. 251 – 277.

³²⁷ Yarkov, a.g.e., s. 35.

³²⁸ Saray, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e*, s. 28.

³²⁹ Yarkov, a.g.e., s. 35.

³³⁰ Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri*, s. 119.

³³¹ Türkistan Genel Valiliğinde açılan Rus-Yerli okulları hakkında detaylı bilgi için Bakınız; Somuncuoğlu, *Türkistan'da Eğitim*, 2006.

Kırgız coğrafyasında resmi olmayan ilk Rus yerli okulu, 1 Ekim 1874 tarihinde Karakol'da (Prijevalski) açılmıştır. Resmi olarak ilk Rus yerli okulu 1884 yılında Tokmak'ta yer alan Kara-konuz Mahallesinde bilhassa Dungan³³² çocukları için açılmıştır. Daha sonra 1886'da Oş'ta açılmış olan Rus yerli okuluna önce az sayıda öğrenci kaydolmuş, sonraları çoğu Özbek olmak üzere öğrenci sayısı çoğalmıştır. 1897'de Tokmak'ta resmi olarak açılan Rus yerli okuluna Kırgız, Özbek, Tatar, Rus öğrenciler devam etmiş, 1903'te Tokmok'taki okulda Kırgız, Özbek, Tatar çocukları eğitim almıştır.³³³ 1898'de Sokuluk ve Nikolaevski'de, 1899'da Tınay ve Cumgan kazalarında, 1900 yılı Ketmen- Töbö'de, 1904 yılı Aleksandrovka'da (Kirov) ve Dimitrevka'da (Talas), 1905 yılı At-başında, 1906 yılı Prijevalski'de (Karakol), 1909 yılı Sazanovka'da, 1911 yılı Pamir'de Rus yerli okulları açıldı.³³⁴ Yine Kırgızistan'ın güneyinde Nanay'da bu dönemlerde Rus yerli okulu kurulmaya başlandı. Nanay'daki okula Kızıl-car, Kırk-uul, Saruu, Bayatsan kazalarının yerli çocukları gitmiştir.³³⁵ 1900'lü yılların başında kızlar için de Rus yerli okullarının açılmaya başlandığı görülmektedir. Kız okulları Tokmak'ta, Bişkek'te ve Karakol'da açılmıştır. Rus Yerli Okullarının açılmasını ilk olarak Bişkek, ikinci olarak da Karakol halkı istemiştir. Ekim Devrim'ine kadar Kırgızistan civarında açılan Rus yerli okullarının sayısı 16'ya çıkmış ve toplam 615 erkek, 56 kız öğrenci sayısına erişilmiştir.³³⁶

Rus yerli okulları açılırken genel amaç, yerli halkın çocuklarına günlük hayatta kullanabilecekleri Rusçayı öğretmektir. Rus yerli okullarında dersler aynı saatlerde iki ayrı sınıfta gerçekleştirilirdi. Her öğrenci iki saat Rusça dersi, iki saat yerel dilde ders alırlardı. Derslere iki ayrı öğretmen geliyordu. Rusça'ya yüksek okuldan tayin edilmiş müfettiş, yerli derslere ise halk içinden seçilen birisi girerdi. Türkistan bölgesindeki Rus yerli okullarının normalde eğitim süresi 4 sene olarak belirlenmiştir. Ancak bazı yörelerde eğitim süresi sıradan Rus okulları ile karıştırılarak 3 seneli de olmuştur. Bölgedeki halkın göçmen ve yarı göçmen hayat tarzına göre Rus yerli okullarının, standart eğitim takvimleri olmamıştır. Rus – Yerli okullarında eğitim şehirlerde 1 Ağustostan başlayıp, 1 Temmuz'a kadar, köylerde ise 1

³³² Müslümanlar ile Çinliler arasında gerçekleşen Talas savaşından sonra Çin'de kalan Müslüman askerler ve Çin ile ticaret yapan tüccarların Çin'de kalanlarına dayandırılmaktadırlar. Yaşayış tarzları Çinlileşse de dinleri olan İslamiyeti büyük bir bağlılıkla muhafaza etmişlerdir. Çoğunluk olarak Doğu Türkistan bölgesinde Uygurlarla karışık olarak yaşamaktadırlar. Doğu Türkistan'ın Çin işgaline uğramasından sonra Türkistan'ın çeşitli bölgelerine göç etmişlerdir. Kırgızistan'da ise çoğunlukla Tokmok, Karakol ve Isıkgöl çevresinde yaşamaktadırlar. Ticaret ve çiftçilik ile geçimlerini sağlamaktadırlar. V. Haug, "Demografiçeskiye Tendentsii Formirovaniye Natsiy i Mejetniçeskiye Otnoşeniya v Kirgizii", **Naseleniye Kırgızstana**, Bişkek, 2004, s. 109 – 157.

³³³ Sultanova, **a.g.e.**, s. 74.

³³⁴ Betül Çekeroğlu, **Kırgızlar İçin Açılan Rus Yerli (Tuzem) Okulları**, Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Bişkek, 2007, s. 56

³³⁵ İlyasov, **a.g.e.**, s. 244- 247

³³⁶ Çekeroğlu, **a.g.e.**, s. 56.

Eylül'den 1 Mayıs'a kadardı.³³⁷ Eğitimin ilk senesinde öğrenciler Rus dilinde etraftaki eşyaların isimlerini öğrenmişler, Rus harf sistemini, okumayı, işlenenleri yazabilmeyi öğrenmişlerdir. İkinci sınıfta kelimeleri ezberlemeyi, okumayı yazılı-sözlü anlatımı görmüşlerdir. Üçüncü sınıfta eserler okumaya devam etmişlerdir. Özellikle tabiat, köy, orman, dağ vb. konularını işlemişlerdir. Doğru yazmayı öğrenmek için okuma anlama, soru-cevap, üçüncü sınıfın ikinci sömestrinde ise açık dikteler şeklinde idi. Dördüncü sınıfta ise öğrenciler okumaya devam etmişler ve genel konularda sözlü anlatımlar yapmışlardır.³³⁸ Diğer dersler ise; 1, 2, 3 ve 4 sınıflar için Din Kültürü dersi 4'er, Rus Dili 12'şer, Ana dili 6'şar, Matematik 6'şar, Müzik 2'şer saat; iki sınıflı okullarda yukardaki dersler aynı olup ek olarak Rus tarihi ve coğrafyası 2'şer, Fen bilimleri ve Çizim dersi 3'er, Geometri ise 2 saat olarak veriliyordu.³³⁹

Rus göçmenlerinin çocukları için açılan Rus okullarına ilk başta yerli halkın çocukları alınmamaktaydı. Türkistan'da yaşayan halkların eğitim işlerini yürütmek için 29 Mayıs 1875 yılında kurulan komisyonun çalışmalarından sonra yerli halkın çocuklarının da bu okullara alınmasına karar verildi.³⁴⁰ Bu kararın alınmasında, Türkistan genel askeri valisi fon Kaufman, İlminskiy ve Eğitim Bakanı D. A. Tolstoy'un büyük etkisi oldu.³⁴¹ 1870 yılında Rusya Eğitim Bakanlığı tarafından "Rusya'da yaşayan Müslüman Halkın Eğitimi" hakkında bir kanun hazırlandı.³⁴² Bu kanunun temelini N. İ. İlminskiy'in Türkistan'ı Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma hedefleri doğrultusunda hazırladığı program oluşturdu. Programın ana hatları şunlardan oluşuyordu; Rus Çarlığındaki Rus olmayanlar kendi dilleri ile eğitim yapacak. Ukraynalılar ve Beyaz Ruslar, Rus sayılacak ve sadece Rus dilini kullanacaklardı. Rusların ve Yerlilerin beraber okudukları okullarda eğitim dili Rusça olacak ve önemli durumlar dışında yerli dili kullanılmayacaktı.³⁴³ Bu kararlar ile çok sayıda Türk yazı dilinin oluşturulması için temel atılırken, Rus, Beyaz Rus veya Ukraynalılar tek bir edebi dil temelinde birleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir.

Ancak açılan bu okullara yerli halkın rağbet etmemesi üzerine Türkistan Halk eğitim müdürü P. Ostroumov'un girişimi ile yerel dille eğitim kararı alındığı gibi mollalar da bu

³³⁷ Aytmambetov, **a.g.e.**, s. 63.

³³⁸ A. Osmonkulov, **Kırgızstanda El Agartuu İşlerinin Cana Ene Tili Okutuunun Tarihınan**, Frunze, 1971, s. 58; Somuncuoğlu, **Türkistan'da Eğitim**, 2006.

³³⁹ İzmaylov, **a.g.e.**, s. 43; Çekeroğlu, **a.g.e.**, s. 87.

³⁴⁰ M. P. Rahimova - T. V. Pankova - A. T. Kaldıbayeva, **Oçerki po İstorii Pedagogika**, Bişkek, 1998, s. 234.

³⁴¹ Bendrikov, **a.g.e.**, s. 7.

³⁴² Aytmambetov, **a.g.e.**, s. 48.

³⁴³ Somuncuoğlu, **Türkistan'da Eğitim**, s. 74.

okullarda ders vermeye başladılar.³⁴⁴ Yerli halk başlarda temkinli yaklaşıp da toplumun önde gelenleri ve yerel memurları modern tarzda eğitim verilen bu okullara çocuklarını göndermeye başladılar. 1900 yılına gelindiğinde Türkistan genel valiliği sınırları içinde bulunan 3 bölgede (Sır-Derya 20 okul, Semerkand 9 okul, Fergana 8 okul) yerli öğrencilerin sayısı 1000'e ulaşsa da³⁴⁵, yerli dini okullara göre bu öğrenci sayısı çok azdır. Dolayısıyla Çarlık yönetimi bu politikasında başarısız olmuştur.³⁴⁶ Bu duruma bakılmaksızın Rus – Yerli mekteplerinin bölgedeki eğitimin modernleştirilmesinde önemli derecede katkısı olmuştur. Çünkü bu tür okullarda eğitim alıp daha sonra Sovyet döneminin önde gelen Kırgız simaları bulunmaktadır. Bunlar Kırgız dilbilimci ve pedagog E. Arabayev ve K. Karasaev, siyasi figürlerden ilk Kırgız Sovyet Profesörü K. Tınıstanov, siyasetçi T. Sadıkov, Cengiz Aytmatov'un babası A. Aytmatov, Akademisyen T. Coldoşev, Siyasetçi Abdrahmanov, yazar – gazeteci C. Karaçev ve O. Aliyev'dir. Görüldüğü üzere Kırgız yerli aydınların büyük bir kısmı bu kurumlarda eğitim almış olanların arasından çıkmıştır. Bu Kırgız aydınlar arasında sadece İşanaali Arabayev ve Osmanaalı Sıdıkov dönemin bütün eğitim kurumlarında eğitim almışlardır (Geleneksel, Rus – Yerli ve Cedit Medreseleri). Ayrıca Rus – Yerli okulları ile Avrupalı eğitim tarzını tanımaya başladıkları için, yerel dini mekteplerdeki yenileşme çabaları hız ve güç kazanmıştır.

2.1.3 Kırgızlarda Ceditçilik

Kırgızlar arasında eski tip dini eğitim kurumlarında pedagojik anlayışın yenileştirilmesi fikrinin temellerinin atılması Sovyet ideolojisinin iddiasının tersine, ihtilal öncesi döneme denk gelmektedir. Bu dönemde yeni sistemde mektep ve medreselerin yanı sıra, karma (kız-erkek) okulları, Rus-Yerli mektepleri kuruldu.³⁴⁷ Bu okulların reforma tabi tutulmaya başlaması ve Rus-Yerli okullarının açılması eğitim sistemin işleyişinde önemli değişimlerin yaşanmasını etkiledi. Ancak Kırgızların 1855 yıllarından başlayarak Rus hakimiyetine girmelerine rağmen dağlık bölgelerde ve göçebe Kırgızlar arasında Rusların kültürel ve ekonomik şartları bu bölgelere girmemişti. Bu sebeple bu tür bölgelerde yaşayanlar özellikle kültürel özelliklerini uzun süre daha korumaya devam edebilmişlerdir. Ayrıca Kırgızların çoğunluğunun göçebe olarak yaşıyor olmaları yönetimin getirdiği değişimlerin diğer bölgelere göre daha uzun bir süreye yayılmasında önemli bir unsurdur.

³⁴⁴ Rahimova, Pankova, Kaldıbayeva, **a.g.e.**, s. 235.

³⁴⁵ Sultanova, **a.g.e.**, s. 127.

³⁴⁶ İzmaylov, **a.g.e.**, s. 47;

³⁴⁷ Bakınız; Eshenkulova, **a.g.e.**, 2007; Somuncuoğlu, **Türkistan'da Eğitim**, 2006; Çekeroğlu, **a.g.e.**, 2007.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kırgızların yoğun olarak yaşadıkları değişimi etkileyecek Tiyan-Şan'ın kültür merkezleri Pişpek, Karakol, Prjevalsk, Oş, Celal-Abad yerleşimlerinden oluşmaktadır. Bölgede bu tür kültür merkezleri olmakla birlikte aynı zamanda Tokmok ticari bir geçiş noktası olduğu için, Kaşgar, Sibiry, Rus ve Avrupalı tüccarlar buraya gelmekteydiler.³⁴⁸ Bu sebeple Tokmok Kırgızistan'ı etkileyen önde gelen önemli kültür merkezlerinden biri olarak sayılabilir. Bu şehirlerde Rusça, Özbekçe, Tatarca ve diğer Türk dillerinde gazete, dergi, edebi ve okul kitaplarının ticareti aktif bir şekilde yapıldı.³⁴⁹ Bütün bunlar XX. Yüzyıla kadar dini yenileşme konusunda az da olsa Kırgız halkını hazırlayan etmenlerdi.

XX. yüzyılın başlarına geldiğimizde artık Kırgızlar arasında eğitimle meşgul olan Tatarlar ve açılan Tatar mekteplerinin yaygınlaşması değişim konusunda önemli sonuçlar doğurdu. Bu durumun ortaya çıkmasında edebi ve dini konularda Kırgızlar arasında XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Moldo Niyaz (1826 - 1896), Togolok Moldo (1860 - 1942), Toktogul Satılğanov (1864 - 1933), Moldo Kılıç (1866 - 1917) gibi geleneksel halk şairlerinin Rusya hakimiyetinde yaşayan diğer Türk boyları ile kültürel bir bağlantı kurmuş olmaları etkili oldu. Kırgız kültürel hayatında Tatar kültürü ve edebiyatı ile bağlantı kurulmuş olması değişim için ayrı bir öneme sahiptir. Dil akrabalığı, din birliği iki toplumu yaklaştıran unsur olup, kültürel ve sosyo-ekonomik konularda bilgi alış veriş daha geniş alanlara yayıldı. Tatarlar bu yakın ilişki sonucunda Kırgızistan'da Tatar mektepleri açmaya başladılar.³⁵⁰ Ancak ne kadar Tatarlar yeni usuldeki eğitim sistemini Kırgızlara tanıtsalar da yeterli derecede yaygınlaşamadıkları gibi açtıkları mektepler öğretmen azlığı sebebiyle uzun süreli olmadı. Ayrıca yüksek eğitimi verecek kadro eksikliği de ihtiyacı tam olarak karşılamadı.

2.2 Arabayev'in Açtığı Usul-i Cedit Mektepleri

Tatar ilk mekteplerinde eğitim alan Kırgız çocuklar, yine Tatar öğretmenlerin yönlendirmeleri ile önde gelen Usul-i Cedit medreselerinde eğitim almak için Orenburg ve Ufa'ya gitmeye başladılar. İşte asıl değişim de yerli öğrencilerin Rusya Türklerinin modern ilim ve kültür merkezleri olan şehirlerde eğitim aldıktan sonra vatanlarına dönüp, halkı aydınlatma çalışmaları sonucu gerçekleşti. Yeni sistemde eğitim veren medreselerden en ünlüleri: “*Husayniya*” (Orenburg), “*Galiya*” (Ufa) medreseleri idi. Arabayev, bu kurumlardan eğitim alan ilk Kırgız modern aydınıdır. Orenburg ve Ufa'da eğitim alıp, tekrar

³⁴⁸ D. Aytmambetov, *Kultura Kirgizskogo Naroda vo Vtoroy Polovine XIX Naçala XX Veka.*, İlim, Frunze, 1967, s. 107.

³⁴⁹ Sultanova, *a.g.e.*, s. 90-97.

³⁵⁰ S. Mamitov, *Kirgizsko-Tatarskie Literaturnie Svyazi Vtoroy Polovini XIX. Naçala XX. v.*, Bişkek, 1999, s. 39.

memleketlerine gelenler yeni sistemdeki okulları ilk Pişpek, Tokmok ve Prjevalsk'da (Karakol) açtılar.³⁵¹ Arabayev de bu Kırgız gençleri içerisinde en ön sırada yer alıyordu. İşanaali Arabayev yüksek eğitimini alıp dönen ilk Kırgız olarak yeteri derecede yaygınlaşamayan Cedit okullarını Kuzey Kırgızistan'ın tamamına yaydı. Bu sebeple de Arabayev, Kırgızistan'da Kırgız aydınların *Moldokesi*³⁵² olarak görülmektedir.

2.2.1 Arabayev'in Kırgızlar Arasında Açtığı Mektepler

1913 yazında Ufa'dan vatanına dönen Arabayev, düşüncelerini pratiğe dökmek için hiç vakit kaybetmeden eğitim meselesine eğilme gayesindeydi. Ancak okul açmak, hayatını idame ettirebilmek için paraya ihtiyacı vardı. İdil-Ural bölgesinde Ceditçilerin bu tür maddi ihtiyaçlarını yerel zenginler karşılamaktaydılar. 1905 – 1916 yılları arası Türkistan'da Cedit hareketinin en canlı yılları olmuştur. Bu cedit hareketlenmesi siyasi bilinçlenme ve örgütlenmeyi de sağlayarak zirveye ulaşmıştı. Bu durum Ruslara karşı 1916 Türkistan bağımsızlık hareketini ortaya çıkarmıştı. Tatarlarda olduğu gibi Türkistan'da da zenginler, eğitimin geliştirilmesi ve halkın eğitilmesiyle kendilerine sosyal ve ekonomik faydalar sağlayacaklarını anladılar. Sosyal alandaki hizmetleri onların bölgedeki halk üzerinde nüfuzlarını etkiliyor, kendilerine olan inancı artırıyordu. Arabayev'in Kırgızistan'a döndüğü yıl Isıkgöl oblastının sınırları içinde bulunan Ton bölgesinin doğusundaki Tura-Su ilçesine bağlı Toguz-Bulak köyünde *Almaliya*³⁵³ adında yeni bir okul yaptırılmıştı. Bu okul bölgenin zenginlerinden Bugu boyu urug beylerinden Malı adında bir zengin tarafından finanse edildi.

Malı, Kırgızlar arasında ünlü beylerden Almatay Acı'nın küçük kardeşi idi. Halk arasında şimdiye kadar söylene gelen bilgilere göre; bu kişi Isıkgöl bölgesinde eski ilk mektepleri kurup öğretmen getirerek çocukları okutturuyordu. Kendisi eğitilmiş olmasa da gelecek nesillerin eğitilmiş olmasını isteyen, cahilliği ortadan kaldırmak için var gücüyle çalışan bir şahsiyettir.³⁵⁴ Yapımı 4 yıl süren okul, bölgede dönemin en büyük okul binasıdır. Bu okul daha sonra Sovyet yönetiminin eski düzene insanları özendirdiği gerekçesiyle 1933 yılında yıkıldı. Kerpiçleri bölgenin merkezi Bökönbayev (Koltsovka) kışlağına taşınıp M. Gorki adındaki ortaokulun yemekhane bölümünün yapımında kullanıldı. M. Gorki ortaokulunun binası döneminde bölgedeki büyük binalar arasına giriyordu.³⁵⁵

³⁵¹ Aytmambetov, *Dorevolutsionniye Şkolı*, s. 39.

³⁵² Okur-yazar kimse, rehber. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 569.

³⁵³ Bu mektep, Almaliya adıyla Isıkgöl çevresinde bilinmektedir. Mektebin adı Almatay ve Maalı adlarının birleşmesinden oluşmuştur. C. Mambetov, "İşenali Arabayevdin Ustatı Kim Bolgon", *Kutbilim*, Sayı: 236, 24 Kasım 1996, s. 3.

³⁵⁴ Mambetov, *a.g.e.*, s. 3.

³⁵⁵ Koylubayev, *a.g.e.*, s. 11.

Bilindiği üzere Kırgızlar arasında o dönemde eğitimli, öğretmenlik yapacak pek kimse bulunmadığından bu tür zenginlerin yaptırdıkları okullara hocalar başka bölgelerden getiriliyordu. Önceleri bu merkezler genellikle Semerkant, Buhara gibi medreselerin bulunduğu şehirler olurken, 1910'lu yıllardan sonra Ceditçilik hareketinin ortaya çıktığı Orenburg, Kazan, Ufa gibi şehirler ön plana çıktı.³⁵⁶ Anlaşılacağı üzere XX. yüzyılın başlarından itibaren bu şehirler, Türkistan'daki Türk gençlerine eğitim vermenin merkezi oldular.

Okulu yaptıran Malı büyük emek harcadığı okula bölgenin en iyi öğretmenini getirmek için etrafa öğretmen aradığı haberlerini yaydı. Arabayev'in aldığı eğitimi ve yaz tatillerinde Kazak köylerinde öğretmenlik yapması sebebiyle adı bölge halkı tarafından tanınmıştı.³⁵⁷ Malı, kendisine yapılan tavsiye üzerine haber gönderip Orenburg, Ufa, Türkiye'den eğitim almış Kırgız gençlerinden ilki olan Koçkorlu Arabayev'i Tura-Suu'daki mektepte öğretmenlik yapması için davet etti.³⁵⁸ Arabayev'de zaten Kırgız çocuklarını eğitip, modern kültürel gelişimin temellerini atmak için vatanına dönmüştü. Bu durum onun için bulunmaz bir fırsat oldu. Dolayısıyla bölgenin zenginlerinden olan Malı, Arabayev'in eğitim konusunda ihtiyaç duyduğu maddi desteği sağlayarak yolunu açtı. Ayrıca Malı, Arabayev'in halkı aydınlatma çalışmalarında tam bir destekçi oldu. Onun bu yolda ihtiyaç duyduğu bütün maddi gereksinimlerini karşıladı. Bunların yanı sıra eğitime önem veren Malı, Kırgızların ilk modern aydını Arabayev'i 1914 yılında abisi Almatay Acı'nın oğlu Abdılida'nın kızıyla evlendirdi.³⁵⁹ Hayatını tamamen ilim ve soydaşlarının aydınlanmasına adanmış Arabayev, 32 yaşında kendisine bir hayat yoldaşı bulmuş oldu. Abdılida'nın kızı Hatica hanım eğitimli olmayıp dönemin şartlarına uygun normal bir Kırgız kızıydı. Arabayev ile evlendikten sonra okuma yazmayı öğrendi.

1913 – 1916 yılları arasında, yani 1916 bağımsızlık isyanına kadar Ton bölgesinde öğretmen olarak çalışan Arabayev'in okulu hakkında Konur köyünden 95 yaşlarındaki Seyitkızı Aldaşov şunları söylemektedir; *“Toguz-Bulak'ın yanında değirmen bulunuyordu. Orada birçok ev yaptırıp, İşanaali Moldo'nun çocuk okuttuğunu biliyorum. Ben okumadım. Eşenali'nin geldiğini duyan Ton'lular okul yapıp onu çok iyi karşıladılar. İşanaali büyük moldo olsa gerek. İşanaali hakkında güzel sözler de halk arasında söyleniyordu. Toguz-*

³⁵⁶ Mamitov, *Kırgızsko-Tatarskie Literaturne Svyazi*, s. 26.

³⁵⁷ Sadıkov, *a.g.m.*, s. 76.

³⁵⁸ Mambetov, *a.g.e.*, s. 3.

³⁵⁹ Azıkon, *a.g.m.*, s. 83

Bulak'ta kurulan mektepte 300 den fazla çocuk okutulduğunu biliyorum."³⁶⁰ Arabayev, sadece Toguz-Bulak köyü ile sınırlı kalmayıp, bölgedeki köylere yeni okullar yaptırmak için çaba harcadı. Bir yıl Toguz-Bulak'ta çalıştıktan sonra bölgenin tanınmış zenginlerinden Sagalı Manap'ın davetiyle Tört-kül köyüne geçti. Burada İlebay adında bir zengin evlerinden en büyük olanın birine de *Kurmaniya* adıyla yeni usulde bir mektep açtı. İlebay'ın evi büyük duvarlı 4-5 odalı idi. Bu odaların her biri ayrı bir sınıf olarak kullanılabilirdi.³⁶¹ Arabayev Ton'un köylerinde açtığı okullarda bölgenin çocuklarının yanı sıra Isıkgöl ve çevresinden getirttiği öğrencileri de okutuyordu. Bu okulların yanı sıra Arabayev'in Narın, Karakol ve Koçkor'daki okullarda çalıştığı bilinmektedir.³⁶²

Kısa sürede bölgede adı duyulan Arabayev aranan öğretmen oldu. Çağa uygun iyi eğitim almak isteyen öğrenciler her yerden gelmeye başladılar. Bu durum hakkında Arabayev'i yakından tanıyan Narın'lı Mansur adında bir aksakal Arabayev'in okulu ve ünü hakkında önemli bilgiler vermektedir. Mansur Buguçu köyündeki medreseye kaydolurken, medresenin hocası ona şunları söylemiştir: “ *Bizim bu medresede sadece din-iman dersleri okutulur. Eğer daha büyük hoca olmak ve diğer bilimlerden de eğitim almak istiyorsanız Karakol yakınlarındaki Abayıl köyündeki Kanat beyin köyünde bulunan medreseye gidin. O medreseyi İşanaali Arabayuulu denilen büyük moldo uzun zamandan beri yönetiyor. Bazı çocuklar: o ne yapıp büyük moldo olmuştur? dediler. O, Kazan, Ufa, Buhara, Taşkent'te okudu. Sadece Arapça namaz, Kur'an'ı değil diğer bilimlerini de iyi öğrenip gelip, öğrendiklerinin hepsini öğrencilerine öğretiyor. Sadece kendi köyündeki akrabalarını değil, başka yerlerden gelenleri de okutuyor.*”³⁶³ Görüldüğü üzere bölge halkı Arabayev'e büyük önem veriyor, onu kendi uruklarındanmış gibi bağrılarına basıyorlardı. O da buradaki halka çok iyi ayak uyduruyordu.

Arabayev bu çalışmaları sonucunda eğitimci kimliği ile bölgede büyük molla (öğretmen – rehber) olarak tanındı. Böylece Arabayev, Cedit eğitim sistemini Kırgızlar arasında uygulamaya muvaffak oldu. Bölgede çalışan öğretmenleri de yeni sistemi uygulamaya yönlendirmeye çalıştı.³⁶⁴ Böylelikle geleceği olmayan eski eğitim sisteminin yerine modern eğitim sistemini yerleştirmekte önemli adımlar attı. Kırgızlar arasında açtığı

³⁶⁰ Munduk Mamirov, "Oozeki Çıkarmaçılıktı Cıynoonun Birinçi İyrimi", **İşenali Arabayev Tuulgan Kününün 110. Cıldığına Arnalğan Cıynak**, Bışkek, 1993, s. 99.

³⁶¹ A. K. Koylubayeva, **Okumuştuu Pedagogdor S. Davletov Cana C. Osmonova**, Karakol, 2010, s. 22; S. Baygaziyeve, **Alatodogu Agartuunun Tarihınan Kıskaçça Oçerki XVII. Kılımdan 1917 Cılga Çeyin**, Bışkek, 2005, s. 21

³⁶² A. Osmonkulov, **E. Arabayev – Körünüktüü Agartuuçu**, Bışkek, 1989, s. 42.

³⁶³ Cumakadır Egemberdiyeve, "Karalagandan da Aktığı Cangan İnsan", **İşenali Arabayev Tuulgan Kününün 110. Cıldığına Arnalğan Cıynak**, Bışkek, 1993, s. 88.

³⁶⁴ K. Bobulov, "Kırgızdın Közün Akçan", **Ene Til**, No: 1/37, Ocak 1993, s. 28.

yeni sistemdeki okullar ile geleneksel eğitim sistemini değiştirdi. Yetiştirdiği öğrencilerin birçoğu Sovyet yönetimi kurulduktan sonra yönetim içerisinde önemli görevlerde çalıştılar. Arabayev'in yetiştirdiği öğretmenlerden uzun yıllar pedagoji eğitimi veren Mamırov Okonbay Arabayev'den eğitim almış birisi olarak onun önemli hakkında önemli bilgiler vermektedir; *"Ben İşanaali'ya kadar Ömüraalı, Konokbay, Sagındık adlı mollalardan 3 yıl okudum. Kuran'daki harfleri heceleyecek kadar öğrenebildim. Fakat yazamıyordum. Ne zaman İşanaali'dan okumaya başladım iki ay içinde hızlı okuyup, hatasız hızlı yazmayı öğrendim. Önceki mollalar Kuran'ı şeriatın bazı kurallarını öğretmişler. İşanaali o zamanki eğitim konusuna da değişim getirdi. Çocukları sınıflara bölüp okutmayı da İşanaali getirdi. Beni başladığımda 2. sınıfa yazdı. Önce Bozüyde bağdaş kurup oturarak ders alıyorduk. İşanaali'dan ders alırken tahtadan yapılmış sıralara oturup, tahtaya yazıp, okumayı, hesap, coğrafya, tabiat gibi dersleri öncelikli hale getirip okuduk. Beni 1919 yılında Tokmok'taki öğretmen okuluna gönderen İşanaali Arabayuulu'dur. Ona ne kadar şükran duysam azdır.*³⁶⁵ Görüldüğü üzere Arabayev Kırgızistan'a ilk defa modern eğitim metoduna uygun yeni ses sistemi ile okuma yazma öğretmeye başlayan kişidir. Arabayev'in bölgede uygulamaya koyduğu cedit eğitim sistemi *Kurmaniya* mektebinin bütün Kırgızlar arasında ününü artırdı. Bu okul günümüzde Kırgız eğitimcileri arasında Kırgızların ilk modern okulu olarak kabul edilmektedir. *Kurmaniya* mektebi açıldığı yıldan itibaren 1916 bağımsızlık isyanına kadar kesintisiz, 1916 yılından Sovyet yönetiminin eski okulları tamamen kapattığı 1921 yılına kadar aralıklarla eğitime devam etmiştir.³⁶⁶

Arabayev derslerde yerel milli hikaye ve öykü gibi edebi unsurları da kullandı. Ayrıca geleneksel eğitimden farklı olarak öğrencileri sınıf sistemine geçirdi. Derslerde önceden çok fazla kullanılmayan tahta, sıra, kalem, defter gibi araçları kullandı.³⁶⁷ Geleneksel eğitim sisteminde bu gereçlerin hiç biri kullanılmazdı. Öğrenciler ders sırasında yerde oturur, öğretmenin söylediklerini yazmadan tekrar etmek suretiyle eğitim görürlerdi. Dolayısıyla kalem, kağıt gibi materyalleri de çok fazla kullanmazlardı.³⁶⁸ Arabayev'in yeni sistemdeki eğitim çalışmaları sonucunda Sovyet yönetimi kurulana kadar Ton bölgesinde okuryazar oranı artmıştır. Sovyet yönetiminin kurulduğu ilk yıllarda Ton bölgesi halkının kültürlü olduğu, dönemi yaşayan birçok kişi tarafından bildirilmektedir.³⁶⁹ Bu durumun en temel sebebi de burada ilk mektebi açıp eğitim veren Eşenalı Arabayev'in çalışmaları sonucudur. Ayrıca Tört-kül'de Arabayev'in yetiştirdiği öğrenciler Kırgızlar arasında Sovyet yönetiminin ilk yıllarına

³⁶⁵ Mamırov, **a.g.m.**, s. 103.

³⁶⁶ Koylubayeva, **a.g.e.**, s. 22.

³⁶⁷ Mamırov, **a.g.m.**, s. 103.

³⁶⁸ Bendrikov, **a.g.e.**, s. 178.

³⁶⁹ Mamırov, **a.g.m.**, s. 106.

(1920) kadar onun bu bölgede ilk defa uyguladığı cedit eğitim sistemini yaygınlaştırdılar. Bu durum, Arabayev'in ilk Kırgız eğitim kadrosunu yetiştiren kişi olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir. Onun Kırgızlar için eğitim alanındaki çalışmaları günümüz Kırgız halk şairleri tarafından edebi şiirler ile halka yansıtılmaya çalışılmaktadır. Bunlardan bir tanesi 1992 yılında K. S. mahlaslı bir şair tarafından Bişkek Şaamı gazetesinde yayınlanmıştır. Bu şiirde Arabayev'in eğitim çalışmaları şu şekilde anlatılmaktadır:

Biyik Kişi – Büyük İnsan

<i>Baraanduu, ötkür közdü, süyük cüzü,</i>	Buğulu, keskin gözü, sevecen yüzü,
<i>Baykalat sürötünön küyüt tüsü:</i>	Anlaşıyor resminden kederli görüntüsü:
<i>Baştagan agartuunu alippeden –</i>	Başladı aydınlatmaya alfabeden -
<i>Aydını Ala-Toodoy biyik kişi!</i>	Aydını Ala-dağ gibi büyük kişi
<i>Tuyunup kanığışka manızına,</i>	Dayanıp tecrübesine
<i>Turmuştun erecesiz kağışına:</i>	Hayatın kuralsızlığı ile
<i>İzildey teren süngüp kirip ketip,</i>	Takip edip derinden süngüsünü giren
<i>İz salgan Kırgız tildin tarihına!</i>	İz bıraktı Kırgız dilinin tarihinde
<i>Üzürlüü en algaçkı kadamdari,</i>	Üzürlü en eski kademleri
<i>Ümütkör sırlardı taap adamdagı:</i>	Ümit verici sırları bulup insandaki:
<i>Mektepke, okuuga ündöp perzentterdi –</i>	Mektebe, okumaya çağırdı çocukları
<i>Meerimi tüşö kitep kadalğanı...</i>	Sevgisi kitaplara yansıdı...
<i>Alıskı kalaalarga çabıt salıp,</i>	Uzak diyarları dolaşıp,
<i>Al cakta bilim köbü anıktalıp:</i>	Oralarda bilimleri tespit edip:
<i>Kezdeşip köp danışman kişilerge –</i>	Karşılaşıp danışman çok kişilerle -
<i>Köz açış keleşekke barıktalıp...</i>	Göz açmak için geleceğe saygı duydu...
<i>Kanatçan Kırgız curtı sızıp erkin,</i>	Kanatlanıp Kırgız yurduna sızdı hürriyet
<i>Kanıga ençileşke bilim kençin:</i>	Tecrübeye, ilme varis oğul oldu:
<i>Tolturup mektepterge Kırgız cerin –</i>	Doldurup mekteplere Kırgız yerini
<i>Tolıkşup Ala-Toosu açıp körkün...</i>	Doluştı Ala-dağı açıp körüğünü...
<i>Katarlaş konşu curtıtan kalıspaska,</i>	Sırayla komşu yurttan (geldiler) kalmadan
<i>Kayrattuu köödön kere arıştaşka:</i>	Gayretli yürekler her taraftan

*Kan-canın ayanbastan emgektengen
Kayran er Kırgızım dep talıkbastan!*

Kanı-canı ile korkmadan çalıştı
Gelişen er Kırgızım deyip duraksamadan!

*İnsandık sıymık oşol çındığında,
İsmi anın öçpöyt emi min kılınga!
Şıbaga-ençi bolgon anın dankı –
Şıbıştap akkan bulak şıldırında!*

İnsanlık gurur böyle gerçekte,
Adı onun silmez bin asırda
Hakkı-özgü olan onun şöhreti
Ses çıkararak akan çeşme şırıltısında!

*Dank-ısmı kart toolordun möngüsündö,
Danaza-ulamaluu el sözündö!
Kapıstan karşılaşıp düşman kelse,
Kaar otu aga çaçkan er közündö!*

Şöhretli adı yaşlı dağların buzullarında,
Danaza-ulamaluu halk dilinde
Ansızın karşı düşman gelse
Lanet ateşi ona saçılır er gözünde!

*Atağı Ala-Toonun caz tanında,
Ak tanday akındardın dastanında!
Mektepke bara catkan böböktördün
Meerimdüü moyton-moyton baskanında!³⁷⁰*

Şöhreti Ala-dağın yaz tarafında
Ak yüzlü şairlerin destanlarında
Mektebe giden çocukların
Zarif şen-şakrak yürümelerinde!

2.2.2 Arabayev'in Doğu Türkistan'a Gitmesi ve Doğu Türkistan Kırgız Yazı Dilinin Oluşmasına Etkisi

Günümüzde Kırgızistan Cumhuriyeti sınırları içinde yaklaşık 5 milyon Kırgız yaşamakla birlikte, Kırgızistan'ın sınırları dışında da 2 milyon civarlarında Kırgız yaşamaktadır (Çin, Kazakistan, Özbekistan, Afganistan, Türkiye, Ukrayna...).³⁷¹ Günümüzde bu ülkeler içerisinde Kırgızların yoğun olarak yaşadıkları ülkelerden ön plana çıkan ise Çin işgali altında bulunan Doğu Türkistan'da yaşayan Kırgızlardır.³⁷² Kırgızların buradaki tarihleri çok eskilere dayanmaktadır. Aslında Kırgızların anavatanlarının içine Çin işgalindeki Doğu Türkistan'ın batı kısımları da girmektedir. Ancak, 1884 yılında Rusların günümüz Kırgızistan bölgesini işgal etmesi üzerine Kırgız toprakları ikiye bölünmüştür. Dolayısıyla Kırgızların bir kısmı da Çin toprakları içerisinde kalmışlardır.³⁷³ Günümüzde Kırgız dili yazı dili olarak iki ülkede kullanılmaktadır. Bunlar Kırgızistan Cumhuriyeti ve Çin'deki Kızılısuu Kırgız otonom bölgesinde yaşayan Kırgızların kullandıkları edebi ve yazı dilidir. Bu yazı dilinin Kırgızistan'da olduğu gibi Arabayev'in temellerini attığı söylenebilir.

³⁷⁰ K. S. "Biyik Kişi İşenaalı Arabayevdin 110. Cıldığına", **Bişkek Şamı**, Sayı 117 (119), 21 – 24 Haziran, 1993, s. 3.

³⁷¹ T. Egemberdiyev, "Kurultay Bizdi Kur Koybos", **Asaba**, No: 9369, 27 Ağustos 1992, s. 4.

³⁷² Osmonov, Asankanov, **a.g.e.**, s. 550.

³⁷³ Osmonov, Asankanov, **a.g.e.**, s. 549.

Arabayev Kırgız çocukları için yeni sistemde okul açma ve Usul-i Cedit'i Kırgızlar arasında yaygınlaştırma çalışmalarına 1916 bağımsızlık isyanı sebebiyle ara vermek zorunda kaldı. Bütün Türkistan Türklerinin (Kazak, Kırgız, Özbek) katıldığı bu isyan özellikle Kırgızlar tarafından desteklenmiş Rus göçmenlerine dağıtılan topraklar Kırgızlar tarafından tekrar alınmıştı. Ancak kısa süre içerisinde ağır bir şekilde Rus birlikleri tarafından bastırılan bu isyan sonrasında yaşananlar Kırgızları ve Kazakları çok zor durumda bırakmıştı. Çünkü hem Rus askerleri ve hem de Rus göçmenleri isyan sonrasında intikam amacıyla Kırgızları öldürmeye başlamışlardı.³⁷⁴ Halkın çocukluk çocuk demeden katledilmeye başlanması sebebiyle hayatta kalmak için Çin işgalindeki Doğu Türkistan'a göç etmeye başladı. Olayların en şiddetli olduğu bölge olan Isıkgöl eyaleti idi.³⁷⁵ Bu sırada bölgede eğitim çalışmalarında bulunan Arabayev ve ailesi durumdan etkilenmiş ve Arabayev'de ailesini alarak Çin'e göç etti. Arabayev ve ailesi bin bir zorlukla Doğu Türkistan'daki Üç-Turfan şehrine ulaşabildi.³⁷⁶ Zira bu göç sırasında yüz binleri bulan sayıda Kırgız ve Kazak hayatını kaybetmişti.

Arabayev'in Doğu Türkistan'da yaşadığı dönem tamamen hayatta kalma mücadelesi ile geçti. Çünkü Çin yönetimi Çarlık Rusya'dan çekindiği için göçmenlere yardım etmediği gibi onlara engel olmaya çalıştı. Çin yönetimi göçmenlerin hayatlarını burada idame ettirmelerini istemediği için onlara çalışma ve ticaret yapma izni vermedi. Ağır şartlardan kaçıp gelen bu insanlara Doğu Türkistan'ın yerli halkı olan Uygur ve Kırgızlar evlerini açarak yardımcı olmaya çalıştılar.³⁷⁷ Ancak onların durumları çok fazla iyi değildi. Çünkü uzun zamandan beri Çin zulmü altındaydılar. Arabayev'in Üç-Turfan'da hayatını nasıl geçirdiği hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak Doğu Türkistan'da yaşayan yerli Kırgızlardan Manasçı Cusup Mamay ve Tarihçi Useyin Acı Arabayev'in Üç-Turfan'daki yaşamından habersiz olsalar da onun kitaplarını bilmekle birlikte onunla karşılaşmamışlardır.³⁷⁸

Arabayev hakkında başka bir bilgi de Doğu Türkistan'ın Urumçi şehrinde yaşayan Filolog ve redaktör Makalek Ömürbay'dır. Ömürbay, Arabayev hakkında bilgi verdiği "*Kırgız Cazuusunun Tarınınan Kısaça Bayan*" adlı makalesinde şunları yazmaktadır: "... ilk Kırgız yazı dilinin alfabesi 1911 yılında ortaya çıktı. İşanaali Arabay uulu Kazak yazar arkadaşıyla yazdığı eseri Kırgızlar ve Kazaklar arasında yaygın bir şekilde kullanıldı. ...

³⁷⁴ Turar Riskulov, "1916-Cıldagı Kazaktar Menen Kırgızdardın Kotorulusu Conundo", *Ürkün*, Bışkek, 1993, s. 134-137.

³⁷⁵ Kurmanov, **a.g.e.**, s. 43.

³⁷⁶ Mamırov, **a.g.m.**, s. 109.

³⁷⁷ Hamid Ziyaev, *Türkistan'da Rus Hükümetine Karşı Mücadele*, Çev.: Ayhan Çelikbay, Ankara, 2007, s. 361.

³⁷⁸ Esengulova, **a.g.e.**, s. 47.

Arabayev'in eserlerinden özellikle "Töte Okuu" adlı kitabı Kırgız Kazaklar arasında aranan kitap haline geldiği gibi Kırgız yazı dilinin gelişiminde çok önemli yere sahip oldu."³⁷⁹ Aynı makalede Arabayev'in 1916 yılında Üç-Turfan şehrine geldiği ve alfabe kitaplarını burada bazı insanlara verdiği belirtilmektedir. Ayrıca bazı Kırgız öğretmenlerin Doğu Türkistan'a öğretmenlik yapmak için gittikleri bilinmektedir. Bu öğretmenlerin Doğu Türkistan'da ders materyali olarak Arabayev'in alfabe kitaplarını kullanmaları da onun kitaplarının bölgede yaygınlaşmasını sağladı.³⁸⁰ Böylece Arabayev'in alfabe çalışmaları sadece Kazak ve Kırgızlar arasında kalmayıp Doğu Türkistan Türkleri arasına da yayılmış ve okullarda kullanılmıştır. Tabii ki Doğu Türkistan'daki Usul-i Cedit'in yaygınlaşması ve uygulanmasına önemli katkıda sağlamıştır.

Doğu Türkistan'da Arabayev'in sadece ilk gramer kitapları değil 1924 yılında yayınlanan "Kırgız Alipbesi"de yayılmış ve kullanılmıştır. Dolayısıyla Arabayev'in Cedit çalışmaları sadece kendi ülkesinde değil başka uzak diyarlardaki soy ve din kardeşlerine de faydalı olmuştur. Arabayev'in bu alfabe kitaplarının etkisiyle Çin'deki Türk – Müslümanlar arasında yeni usulde yeni okulların açılmasını sağladığı gibi cedit düşüncesinin yayılmasına da büyük katkı sağladı.³⁸¹

Arabayev'in alfabe kitapları Doğu Türkistan'da eğitimde sadece kullanılmakla kalmayıp günümüzde burada yaşayan Kırgızların kullandığı alfabenin de temelini oluşturdu. Bu konuda Doğu Türkistan Kırgız dili üzerine araştırmalar yapan Ömürbayev, Arabayev'in Doğu Türkistan Kırgızlarının yazı dilinin oluşmasındaki etkisini şu şekilde açıklamaktadır: "1938 yılında Abdıkadir Toktorov "Kırgız Alipbesi" yazıp, "Tüştük Tyan-Şan Geziti" matbaasında bastırıp yüksek tirajda yayınladı. Bu alfabe kitabının hazırlanmasında İşanaali Arabayev'in 1924 yılında yayınladığı alfabe kitabındaki materyaller kullanıldı."³⁸² Bu durumu Abdıkadir Toktorov'da: "O zamanlar Alfabe kitabını hazırlarken Doğu Türkistan'daki ve Kırgızistan'daki alfabe kitaplarından faydalanıldı"³⁸³ diyerek, doğrulamaktadır. Doğu Türkistan'da ilk Uygur ve Kazak Alfabeleri 1933 yılında hazırlanmıştı. Doğu Türkistan Kırgızları için alfabeyi de Abdıkadir Toktorov hazırlamıştı. Toktorov belirttiği üzere alfabe kitabını hazırlarken Arabayev'in 1924 yılındaki alfabe kitabını örnek alarak 2 harfin şeklini değiştirip, yeni 3 harf ekleyerek 30 harften oluşan

³⁷⁹ Makalek Ömürbay, "Kırgız Cazmasının Tarihine Kısaça Bayan", **Til Cana Kotormo**, Urumçi, 1994, s. 3.

³⁸⁰ Seyitbek İdirisov, **Kitaylık Kırgızdardın Adabiy Tili**, Kırgız – Türk Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkoloji Anabilimdalı, (Yüksek Lisans Tezi), Bişkek, 2007, s. 89.

³⁸¹ Makalek Ömürbay, "Kitaylık Kırgızdardın Til Cazuusu", **Ala-Too**, Bişkek, 2001, s. 12.

³⁸² Ömürbay, **Kitaylık Kırgızdardın**, s. 12.

³⁸³ A. Toktorov, "Çakınkı Cazuu Tarihıbzı Estegende", **Til cana Kotormo**, Urumçi, 1990, s. 15.

kitabını 1938 yılında yayınladı. A. Toktorov ve Makalek'in verdiği bilgilere bakıldığında Arabayev'in Üç-Turfan'da çok kısa bir süre yaşamasına rağmen pedagojik çalışmaları Çin Kırgızlarının aydınlanmasında da etkili oldu. Dolayısıyla Arabayev'in aydınlatma çalışmaları somut olarak sadece yaşadığı bölgede değil Doğu Türkistan'da da başarı sağladı. Arabayev Rusya'da yaşanan Ekim devriminin gerçekleştiğini duyunca hemen Kırgızistan'a döndü.³⁸⁴ Ekim ihtilalından sonra Türkistan milli aydınlarının önünde üstlenmeleri gereken çok önemli görevler bulunuyordu. Arabayev de bu durumun farkındaydı. Vakit kaybetmeden 1917 yılının sonunda vatanına döndü.

2.3 Arabayev'in Sovyet Dönemi Eğitim Faaliyetleri

Rusya'da Ekim Devrimi olarak literatüre geçen Bolşevik İhtilalı 25 Ekim 1917 tarihinde Lenin önderliğindeki Bolşevik kuvvetlerinin Çarın devrilmesinden sonra kurulan geçici hükümet yönetimini kansız bir darbeye devirmesiyle başlamıştır. Komünist ihtilali olarak da anılan bu olay Lenin, Stalin, Troçki gibi Bolşeviklerin liderliğinde gerçekleşti. Ceditçilerin çoğunluğu da bu ihtilalı, millî kurtuluşları ve bağımsızlıkları için bir şans olarak görüp desteklediler. Farklılıkları yanında Bolşevikler milletleri Çarlık despotizminden kurtaracaklarını ve isteyenlere kendi kendilerini idare etme hakkını vereceklerini vaat etmeleri Ceditçilerin desteklemesinin en temel sebepleriydi.³⁸⁵

Rusya'da ihtilalın yaşanmasından sonra Türkistan Ceditçilerinde de siyasi ve kültürel hareketlenmeler ortaya çıkmıştı. Özellikle de 15 Kasım 1917'de Lenin'in geçmişte Rusya mahkumu olarak tanımlanan ulusların bağımsızlık haklarını tanıyacağına dair bildirisi Ceditçileri bağımsızlık için umutlandırmıştır.³⁸⁶ Aynı dönemlerde "Müslüman Yürütme Kurulu" Kasım 1917'de Kırım'da Milli Tatar idaresini kurmuştu. Orenburg'da toplanan Kazak-Kırgız Kongresi de Aralık 1917'de biri Alihan Bükeyhanov liderliğine Doğu Kazakistan'da, diğeri Dost Muhammedov yönetiminde Batı Kazakistan'da olmak üzere iki Kazak hükümetinin temelleri atıldı.³⁸⁷ Her iki hükümet de ılımlı bir sosyalist parti olan Alaş Orda Partisine bağlıydı. Aynı zamanda Ceditçi aydınlarının Çarlık rejiminin yıkılmasından hemen sonra (17 Nisan 1917) Taşkent'te gerçekleştirilen Milli Şura toplantısı yapılmış,

³⁸⁴ KRBMSDA, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 37.

³⁸⁵ 25 Ekim 1917'de toplanan II. Sovyet kongresinde alınan kararlar şunlardır: 1. Rusya'da ulusal toplulukların eşitliği ve egemenliği tanınacaktır. 2. Rusya'da ulusal toplulukların ayrılma ve bağımsız devletler kurma hakkı dahil, kendi kaderlerini serbestçe tayin etme hakkı vardır. 3. Ulusal ve dinsel her türlü ayrıcalık ve sınırlamalar kaldırılacaktır. 4. Rusya'nın sınırları içinde yaşayan ulusal azınlıklar ve etnografik gruplar özgür gelişeceklerdir. Necip Hablemitoğlu, *Yüzbinlerin Sürgünü Kırım'da Türk Soykırımı*, İstanbul, 2004, s. 29.

³⁸⁶ Yaşar Onay, *Tarihte ve Günümüzde Rusya'nın Orta Asya Politikaları*, İstanbul Üniversitesi, (Doktora Tezi), İstanbul, 1995, s. 69.

³⁸⁷ Hankeldi Abcanov, "Alaş Kozgalısındaki Ulttıq İdeya Evolutsiyası", *Alaş Kozgalısı İdeyasının Euraziya Kenistigindegi İkpalı: Tarih Cane Kazırğı Kezen Materialdarı*, Semey, 2008, s. 10.

bağımsızlık kararı alınmıştı.³⁸⁸ Türkistan'da Ceditçilerin bağımsızlık düşüncesi ağırlıklı olarak hem Ekim devrimine kadar ve hem de Ekim devriminden sonra Bolşevik Partisini destekleme çerçevesinde gelişti. Ceditçilerin eğitim ve kültürel faaliyetleri de siyasal gelişmeler gibi Bolşevik partisi ile eş güdümlü idi. Ekim devriminden sonra da Bolşevik yönetimin eğitim seferberliği Ceditçilerin desteğini aldı. Çünkü Sovyetlerin eğitime önem verme politikaları Ceditçilerin eğitim konusundaki düşünceleri ile kısmen uyuşuyordu. Sovyetlerin başlattığı bu eğitim politikasını Ceditçi Arabayev en iyi şekilde değerlendirmek için var gücüyle çalıştı. Çünkü ona göre Kırgızların tam bağımsızlıkları Cedit anlayışı gereği kitlesel anlamda eğitim ve kültürel gelişimden geçiyordu.

2.3.1 Sovyet Yönetiminin Eğitim Politikası

Günümüzde Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra birlikten ayrılan devletlerde yaşayan insanların eğitim düzeyine bakıldığında halkın okuryazarlık durumu çok yüksektir. Sovyetler Birliğinden ayrılan bir devlet olarak Kırgızistan'da halkın okuryazarlık durumu %100'dür. SSCB'den ayrılmış devletlerin eğitim konusunda bu denli gelişmiş olmalarının yegane sebebi Sovyet yönetiminin uzun süre uygulamış olduğu eğitim politikalarından kaynaklanmaktadır. Yoğun bir şekilde uygulanan eğitim politikaları Sovyet yönetiminin diğer politikalarında olduğu gibi³⁸⁹ hiyerarşik, sömürgeci ve muhafazakar yönde ilerledi. Lenin'e atfedilen; *"Öğretim olmadan bilgi olmaz ve bilgi olmadan da komünizm olmaz"*³⁹⁰ söyleminin şekillendirdiği politika ile eğitim, tamamen siyasi organizasyonun bir kurumu olarak kullanıldı. Çünkü Sovyetler Birliği'nin gelişiminde çok önemli bir rol oynayan eğitim, Bolşevik politikalarının çok önemli bir kısmını oluşturuyordu. Zira bunun sonucunda da Sovyetler içerisinde ekonomik ve teknolojik ilerlemede uygulanan eğitim politikalarının önemli derecede yeri vardı.

1917 Bolşevik ihtilali gerçekleştiğinde ülke nüfusunun yarısından çok azı okuma ve yazma biliyordu. Bolşeviklere göre Çarlık Rusya'sı kendi dönemindeki diğer ülkelerle

³⁸⁸ Devleştin, **a.g.e.**, s. 142; Hayit, **Türkistan devletlerinin**, s. 217; Togan, **Hatıralar**, , s. 153; Onay, **a.g.e.**, s. 59.

³⁸⁹ Sovyetler Birliğinin yönetim politikaları hakkında bakınız; Togan, **Hatıralar**; Hayit, **Türkistan Devletlerinin**; Hayit, **Milli Türkistan Hürriyet Davası**; Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri**; Abdullah Demir, **Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler**, İstanbul, 1998; S. Enders Wimbush (Editör), **Stratejik Açidan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar**, Çev.: Yuluğ Tekin Kurat, Ankara, (Yayın yılı yoktur); Alexander Rabinowitch, **Bolşevikler İktidara Geliyor Petrograd'da 1917 Devrimi**, Çev.: Levent Konyar, İstanbul 2010; Edward Hallet Carr, **Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi 1917 – 1929**, Çev.: Levent Cinemre, İstanbul, 1992; Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, **Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze**, Çev.: Figen Dereli, İstanbul, 2011; Geoffrey Hosking, **Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla**, İstanbul, 2011; E. H. Carr, **Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 2. 1917 – 1923**, Çev.: Orhan Suda, İstanbul, 1998.

³⁹⁰ M. Mobin Shorish, **Sovyetler Birliği'nde Etnik Azınlıkların Eğitimi**, Haz.: Philip G. Altbach, Gail P. Kelly, Çev.: İbrahim Kalın, İstanbul, 1991, s. 22.

karşılaştırıldığı da eğitim öğretimde geri kalmış bir devlettir.³⁹¹ Ayrıca 1920 yılına kadar süren iç savaş eğitime ağır bir darbe vurmuştu. Bolşeviklere göre bir toplumun nüfusunun önemli kısmı gelişmemişken, sosyalist bir devlete ulaşmaları da mümkün olamazdı.³⁹² İç savaşın bitmesinin ardından ülke içerisinde 1920’den başlayarak, yönetim büyük ölçekte bir eğitim programı uygulamaya başladı. Tüm çocuklar için okulların kurulması ve yetişkinler arasında okuma yazma bilmeyenlerin oranının sıfıra indirilmesi amaçlandı.³⁹³ Sovyetlerin ilk zamanlarında Ceditçi okulların çevresinde yetişen Türk aydınlarının büyük kısmı da yeni şartların Çarlığa göre kendileri için daha uygun olduğunu düşünerek Bolşevik saflarına katıldılar. Şark-Müslüman Milletler Manifestosu bu katılımı hızlandırdı. İlk zamanlarda İşanaali Arbayev, Mollanur Vahidov, Sultan Galiyev, Zeki Velidi Togan, Osman Hocaoglu, Münevver Kâri, Mahmud Hoca Behbudî, Feyzullah Hoca, Abdurrauf Fitrat, Neriman Nerimanov gibi Ceditçi aydınlar Bolşevik eğitim politikalarına destek verdiler.³⁹⁴ Ancak daha sonra Komünist parti politikalarının kültürel ve siyasi amaçları gün yüzüne çıkınca Ceditçiler yönetime kuşku ile bakmaya başlayarak, Ceditçi Türk milli kültürel gelişimine daha fazla ağırlık vermeye başladılar.

Ceditçiler yönünden durum böyleyken, Bolşevikler ihtilalden kısa bir süre sonra Ceditçileri eğitim kurumlarından uzaklaştırma politikasına başladı. 16 Ekim 1918 yılındaki “Birleşik İş Okulları” konusundaki beyannameden sonra okulların, medreselerin, yeni usuldeki okulların, Rus yerli okullarının önceki biçimleri ortadan kaldırılmıştı. Cedit okullarındaki öğretmen ve müderrisler ilk zamanlarda Sovyet okullarında çalışmaya başlamışlardı. Daha sonra yönetim, “*Ceditçilerin Sovyet okullarında çalıştırılmaması gereklidir, çünkü onlar yeni nesli cahilliğe ve bilgisizliğe sürükleyecek*”³⁹⁵ bahanesi ile Ceditçilerin pedagoji çalışmalarını elverişsiz bularak, onları eğitim kurumlarından uzaklaştırmışlardı. Sovyet rejimi Türkistan Türk çoğunluğunun çıkarlarına önem vermeden XX. asrın ortasında yerli halkın eğitim sistemini feci bir duruma getiren okulları yeniden düzenlemeye başladı. 1920’de Kırgızistan halkının okuma-yazma oranı % 9,34 olurken³⁹⁶,

³⁹¹ A. Kanimetov, “Sovettik Kırgızstan Üçün Adisterdi Dayardoodo Rossiyanın Cardamı”, **El Agartuu**, Sayı 7, Bişkek, 1987, s. 21.

³⁹² Shorish, **a.g.e.**, s. 21.

³⁹³ Riasanovsky - Steinberg, **a.g.e.**, s. 629.

³⁹⁴ Togan, **Hatıralar**, s. 146.

³⁹⁵ Alima M. Auanasova, **Deyatelnost’ Natsional’noy İntelligentsii Turkestana v Pervoy Çetverti XX Veka**, (Doktora Tezi), Yujnoy-Kazahstanskiy Gasudasrtvenniy Universitet İmeni M. Auezova, Şımkent, 2002, s. 79.

³⁹⁶ “Statistika”, **Krestyanskiy Put Gazetesi**, 5 Mart 1926, s. 2.

tüm Sovyetler Birliği'nde XX. Asrın ortasında okuma-yazma oranı % 51,1 idi. Sovyet döneminden çok geride kalan Kırgızistan'da ise sadece % 15,6'ya yükselebilmşti.³⁹⁷

Eğitim meselesine Sovyet yönetiminin önem vermesinin Komünist ideolojiyi yaygınlaştırmak ve önemli bir sorun olarak gördüğü çok ulusluluk, çok dillilik ve çok dinliliği eğitim aracılığıyla ortadan kaldırmak suretiyle Sovyet insanı yaratmak gibi iki temel sebebi bulunurken, Arabayev'inde dahil olduğu Ceditçilerin düşüncesi eğitimle sağlanacak kültürel gelişim ve siyasi bilinçlenme ile Türkistan'ın bağımsızlığı sağlanması idi. İlk olarak 1917 tarihinde gerçekleşen Rus devrimini gerçekleştirenler halkın orta sınıfını oluşturan burjuva sınıfı idi. Ancak Ekim darbesi ile yönetim Komünistlerin eline geçmişti. Bunun sonucunda da bir iç savaş yaşanmış, sonuçta Komünist Bolşevikler mücadeleyi kazanmışlardı. Dolayısıyla Komünist ideoloji gereği yönetim işçi, köylü ve askerlerin elinde olmalıydı. Bunun içinde bu kitlenin Bolşevik ideolojiye uygun olarak eğitilmesi gerekiyordu. Ayrıca Bolşevik devriminin içeride başarıya ulaşması ve evrensel bir nitelik kazanabilmesi için ilk başta ideolojiye inanan insanı yetiştirmesi gerekliydi. Bu da ancak genç kuşağın eğitilmesi ile mümkün olabilirdi. Sovyet yönetiminin eğitim felsefesi de bu bağlamda şekillendi. Buna göre Sovyet eğitim politikası; “...*Eğitim politikalarının amacı halkın refahını arttırmak için işçi sınıfının egemenliğini sağlamak ve okulları eski burjuvalardan kalma düşüncelerden ve uygulamalardan temizlemek*”³⁹⁸ olarak açıklanıyordu.

Diğer taraftan Sovyet yönetiminin şekillenmeye başladığı ilk yıllarda yönetimin önünde duran en büyük sorunlardan biri çok ulusluluk ve çok dinlilik meselesi oldu.³⁹⁹ Sovyet yönetimi bu derin meselenin çözümünde eğitimi çok önemli bir araç olarak gördü. Bu meseleyi Sovyet yönetimi özellikle ilk yıllarında eğitim konusunda yumuşak politikalarla geçiştirmeye çalıştı. Böylelikle yönetim uluslar, diller ve dinler arasında yumuşak bir uyum ortaya çıkarmak suretiyle, sınıfsız bir toplum ortaya çıkarmayı gaye edindi. Bu konuda bir taraftan ideolojiyi kitleler arasında yaygınlaştırmak için eğitimi teşvik ediyor, yerel ulusal grupların üyelerinin yerelde nüfuz sahibi pozisyonlara gelmesine göz yumup, yerel halkların dil ve kültürlerinin korunmasına izin veriyordu. Diğer taraftan Sovyet yönetimi ideolojik politik, sosyal ve ekonomik işlerde bağımsızlığa izin vermiyor ve bazı durumlarda ulusal kimliğe bağlı olan dini pratiklerin uygulanmasını cezalandırıyordu.

³⁹⁷ Auanasova, **a.g.e.**, s. 79.

³⁹⁸ A. Kanimetov, **a.g.m.**, s. 21.

³⁹⁹ Sovyet dönemi boyunca Ruslar Sovyet nüfusunun ancak yarıya yakını oluştururken, diğer uluslar yarıdan fazlasını oluşturuyordu. Hristiyan grupların dışında (Ukraynalılar, Ermeniler, Gürcüler, Sibirya'daki bazı topluluklar) Müslüman gruplar da azımsanamayacak bir nüfusa sahiptiler. Riasanovsky, Steinberg, **a.g.e.**, s. 627.

Sovyetler Birliği'nin bütün bölgelerinde olduğu gibi, Türkistan'da da öğretimin en önemli amaçları Komünist ideolojinin yaygınlaştırılması ve sınıfsız toplumun yaratılmasıydı. Türkistan'da Çarlık döneminde ortaya çıkan milli uyanış (Ceditçilik) Sovyetlerin milletler meselesinde karşısındaki en büyük problemlerden biriydi. Sovyetler, hakimiyetleri altındaki Türklerin dil birliği gayesinden her zaman haberdardır. Çünkü, daha Çarlık devrindeyken Gaspıralı İsmail Bey'in İstanbul Türkçesi ile çıkardığı Tercüman gazetesi Türk Dünyasının her yerinde okunur ve bütün Türkler tarafından anlaşılır bir ortak dilin kullanılabileceğini göstermiştir. Tercüman gazetesinin yanı sıra 1905 ihtilalından sonra Türkistan Türkleri basın ve yayın faaliyetlerine önem vermişler, 1917 yılına gelindiğinde bir çok gazete ve dergi ortaya çıkmıştı.⁴⁰⁰ Ayrıca bu yayın faaliyetleri sayesinde bütün Türkler birbirlerinden haberdar olabilmekteydiler. Bu durum aynı zamanda onların ekonomik, siyasi ve kültürel konularda birlikte hareket etmede önemli derecede mesafe kat etmelerini sağlamıştı.

Milliyetçi Türklerin kendilerine muhalefet etmelerine Sovyetlerin ilk tepkisi, Türkistan'ın genç ve yaşlılarını sosyalistleştirmek oldu. Bu yolda en önemli araç olarak da dil konusu kullanıldı. Komünistleştirme politikasında iktidarın en önemli mücadele alanı olan dil, merkeze yerleştirilmiş ve dilin kapsam alanı içerisinde yer alan eğitim politikaları ile milli aydınların gücü parçalanmaya çalışılmıştır. Sovyet yönetiminin bu politikası şekilde milli, özelde sosyalist bir modelde Sovyetler Birliği dağılıncaya kadar devam etmiştir. Bu sebeple, Sovyetler döneminde, Sovyet dil ve eğitim politikası oldukça merkezîyetçi bir görüntü çizmiş ve Moskova'daki merkezi otorite tarafından biçimlendirilmiştir. Buna göre Çarlık döneminde Ceditçiler tarafından geliştirilmeye çalışılan yerel Türk lehçeleri Sovyet yönetimi tarafından ayrı diller olarak görülmüş, böylelikle Türkistan Türkleri ekonomik, siyasi ve kültürel olarak birbirinden koparılmaya çalışılmıştır. Bu sayede Komünist Parti'nin resmi doktrini ile aşamalı olarak milli farkların ve milletlerin zamanla ortadan kalkacağı umulmuştur. Yerel dillerin yerine Rusçayı üst dil olarak yerleştirmeye çalışılmıştır.⁴⁰¹ Ayrıca Federal yönetim şeklinin ve Rusça olmayan dillerin teşviki, bu yolda Komünist Partisi'nin iktidarının yayılması ve sürdürülmesini amaçlayan Sovyet politikası taktik olarak uygulanmıştır. Çarlık döneminde uygulamaya konulan ancak başarılı olamayan bu politika, Sovyet yönetimi döneminde özellikle 1930 – 1938 yıllarında milli aydınların cezalandırılmaları ve öldürülmeleri sonucu amacına ulaşarak Türkistan'daki Türk boyları kendi köklerine ve diğer Türk boylarına yabancılaşarak, günümüzdeki duruma geldi.

⁴⁰⁰ Tercüman, Terakki, Hurşid, Şurat, Asya, Tudcar, Buhara-i Şerif, Turan, Samarkand, Ayna, Kazak, Alaş, Sadak vb. Özdemir, **a.g.e.**, s. 148 – 178; Çağatay Koçar, **Türkistan İli ile İlgili Makaleler**, Ankara, 1991, s. 216 -217.

⁴⁰¹ A. V. Kozirev, **Şkola v Rossii v Period Potgotovki i Prevedeniye Velikoy Oktyabırskey Sotsialistiçeskey Revolyutsii**, Stavropol, 1948, s. 5.

2.3.2 Kara Kırgız Otonom Vilayeti'nde Eğitim

Kırgızistan'da ilk defa eğitim kurumları devlet eliyle (parasız eğitim) 1917 Ekim devriminden sonra yapıldı. Bu tarihten önceki eğitim kurumları Rus – Yerli mektepleri de dahil olmak üzere halktan toplanan paralarla yapılıyordu. Ayrıca eğitim bu kurumlarda paralı olduğu için genellikle öğrenciler, zenginlerin çocukları oluyorlardı. Ekim devriminden sonra devlet tarafından açılan okulların ekonomik ve diğer eğitim konuları hakkındaki kararları hükümet organları tarafından yürütüldü. Genellikle de bu işin uygulanması yerel düzeyde kurulmuş olan Eğitim Komisyonu'na bırakılmıştır. Ancak bu komisyonun işleyişini Sovyet Eğitim Komiserliği aracılığıyla merkezileştirmiştir. Yani asıl kararlar yerel Eğitim Komisyonunda değil Sovyet Eğitim Komiserliği'nde alınıp, bu kararlar yerel Eğitim Komisyonu tarafından uygulanmıştır. Ayrıca Sovyet Eğitim Komiserliğine yerel Eğitim Komisyonunu izleme ve denetleme yetkisi de verilmiştir.

Sovyet yönetimi için özellikle Türkistan halkına uygulanacak eğitim ve kültürel politikalar önem taşıyordu. Çünkü Türkistan'da yaşayan Türkler Müslümandılar.⁴⁰² Yönetim tarafından bu hassas durum göz önünde bulundurularak, Rusya Komünist Partisinin X. Kongresinde Rus olmayan milletlere uygulanacak eğitim politikası belirlenmiştir. Ortaya konulan eğitim politikası Sovyet iktidarının sağlamlaştırılması amacına hizmet etmeliydi. Ayrıca bu konuda öncelik Müslüman halka verilmeliydi. Sovyet iktidarının ve Komünist Parti'nin propaganda faaliyetlerinin başarıya ulaşması için şu karar alındı: “...Başta Kırgızlar olmak üzere anadilde eğitim veren okulların kurulması ve teknik ihtiyaçları karşılanarak yaygınlaştırılmasına önem gösterilmelidir. Bu konuda Sovyet yönetiminin yerel elemanlarını yetiştirmek için öncelik Kırgız, Başkı, Türkmen, Özbek, Tacik, Azeri, Tatar ve Dağıstanlılara verilmelidir. Ayrıca bu milletlerin yaşadığı bölgelerdeki Komünist parti üyelerinin propaganda için eğitimleri biran önce yapılmalıdır.”⁴⁰³ Bundan başka sıfırdan Komünist ideoloji çerçevesinde siyasi beklentilere uygun Sosyalist insan yetiştirmek amacıyla Aralık 1918 tarihinde Bolşevik devrimine kadar kurulmuş olan bütün okulların kapatılma kararının alındığı bir kararnameden sonra eğitim tamamen Komünist partinin politikalarına bağlı oldu. Bu politikalarda Marksist ve Leninist felsefeye uygun ideoloji ile gerçekleştirildi. 1919 Ağustos'unda düzenlenen Bütün Rusya Ulusları Eğitim Kongresi'nde Rus olmayan milletlere uygulanacak dil eğitimi politikası son halini alarak uygulanır hale getirilmiştir. Ayrıca bu kongrede Rus olmayan milletlerin okullarındaki teknik gelişimi,

⁴⁰² V. İ. Lenin, *Polniy Sbornik Soçinenie*, Cilt 53, Moskva, 1957, s. 105.

⁴⁰³ **KPSS v Rezolutsiyah i Reşeniyah Sezdov, Konferentsiy i Plenumov TsK**, Kommunističeskaya Partiya Sovetskogo Soyuza, Cilt: 1, Gospolitizdat, Moskva, 1953, s. 559.

okutulacak materyaller (kitaplar), verilecek eğitimin içeriği, yeni ders kitaplarının yayınlanması ve öğretmenlerin yetiştirilmesi konuları görüşülüp karara bağlanmıştır.⁴⁰⁴

Sovyet yönetimi ideolojiye uygun insan tipini yetiştirmek amacıyla Kasım 1920’de Rusya Sovyet Sosyalist Federal Cumhuriyeti (RSSFC), siyasi eğitim komitesi olarak Halk Komiserliğine bağlı Merkez Eğitim Politikaları Komitesi kurmuştur. Bu komiteye bağlı olarak da Rus olmayan milletlerin kurduğu Sovyet Cumhuriyetleri içinde merkezin aldığı kararlar çerçevesinde eğitim politikalarını uygulayacak komiteler oluşturuldu.⁴⁰⁵ Sovyet yönetimi içinde bulunan Türklerin çoğunluğunu içine alan Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne bağlı 1921 yılının başında Merkez Eğitim Politikaları Komitesi kuruldu. Bu komitenin görevi II. Bütün Rusya Komünist Parti Kongresi’nde alınan kültürel kararları Türkistan’da uygulamak üzere hayata geçirmektir.

Sovyet yönetimi, 1924 yılına kadar Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne bağlı olan Kırgız Muhtar Cumhuriyetin’de yaşayan halkı Sovyetleştirebilmek için bütün sosyal ve kültürel unsurları kullandı. İlk iş olarak ilk eğitimden başlanmak üzere bütün eğitim kurumları, (1918 yılında Kırgızistan’da 69 okul da yaklaşık 8 bin öğrenci eğitim görüyordu.) Matbaa, sinema, kütüphaneler ve gazeteler ideolojiye uygun hale getirilmek amacıyla devletleştirildi. Bununla yetinilmeyip yeni kültürel gelişim unsurları da kuruldu. Komünist ideolojinin basın organları 9 Mart 1918’de ilk Kırgız sosyalist gazete “*Pişpekskiy Listok*” aynı yılın sonlarında Prjevalsk’da eyalet gazetesi “*Golos Proletariata*” gazeteleri yayınlanmaya başladı.⁴⁰⁶ Ayrıca Türkistan Komünist Partisi VII. Kongresinde alınan kararlar ile devletleştirilen sosyal ve kültürel kurumlara ek olarak yeni kütüphaneler, göçebeler arasında propagandalar yapmak üzere mobil Kızıl yurtlar, halk kulüpleri köy odaları kuruldu. Gezici olarak oluşturulan sinema salonları, çay evleri, gezici kütüphaneler, tiyatrolar, spor ve işçi kulüpleri sürekli olarak siyasi eğitim çalışmalarında bulundular.⁴⁰⁷ Bu girişimler sonucunda 1925 yılında sadece Pişpek şehri sınırları içinde 39 köyde tam teşekküllü okuma odaları, 17 gezici Kızıl Yurt, 3 sabit Kızıl Yurt, 7 Kızıl Tiyatro, 2 işçi evi ve 4 köy çiftçi kulübü bulunuyordu. Bunların yanı sıra birçok yardım masası, gezici kütüphane, tarım

⁴⁰⁴ T. F. Çernous, “Rol Rossii v Razvitií Obrazovatel’nogo Prostranstva Kirgizstana: Problemy Rekonstruktivnogo”, *Vestnik KRSU*, Cilt: 8, No: 7, 2008, s. 4.

⁴⁰⁵ A. Zeki Velidi Togan, **1929 – 1940 Seneleri Arasında Türkistanın Vaziyeti**, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1940, s. 11 – 12.

⁴⁰⁶ O. DC. Osmonov, **İstoriya Kirgizstana s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney Uçebnik Dlya Vuzov.**, Bışkek, 2005, s. 460.

⁴⁰⁷ T. Koyçuyev, **İstoriya Kirgizskoy SSR s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney v 4 Tomah**, Cilt 3, Frunze, 1984, s. 465.

geliştirme komiteleri, Komünist parti şubelerindeki propaganda gruplarının düzenledikleri tartışma toplantıları, konferanslar, aralıksız faaliyet gösterdi.⁴⁰⁸

Yönetimin çok büyük önem verdiği diğer bir konuda ideolojik kitap ve yayınların halk arasında yaygınlaştırılması idi. Komünist parti tarafından yönlendirilen komisyonlarla Kırgızlar için Kırgız dilinde, Ruslar için de Rus dilinde Sovyet ve işçi propagandalarının yer aldığı kitaplar yayınlandı.⁴⁰⁹ Bu politikalar sonucunda ideolojik kitaplar ve gazeteler halkın daha kolay erişebileceği hale getirildi. 1924 yılında Kırgızistan'da 53 bin kitabın bulunduğu 44 kütüphane bulunur hale geldi. Ayrıca bu kütüphanelerin yarısı kırsal kesimlere kuruldu.⁴¹⁰

1928 yılına gelindiğinde kitlesel siyasi eğitim çalışmaları sonucunda sadece Bişkek ve çevresinde tam donanımlı 100 kütüphane ve Sovyet kültürünü yaygınlaştırma kurumları bulunuyordu. Bunların 71 tanesi kırsal bölgelerde kurulmuştu. Ayrıca 5 adet sabit ve 2 mobil sinema salonu ve birçok kırsal siyasi eğitim kursları çalışıyordu.⁴¹¹ 1928 yılında hazırlanan bir rapora göre Kırgızlar arasında gezici Kızıl Yurtlar aracılığıyla göçebeler için yapılan çalışmalar sonucunda 340 konferansa 26600 kişi katıldı. Kütüphane konusunda da önemli derece gelişme sağlanarak, bütün Kırgızistan'da Rusça, Kırgızca, Tatarca, Özbekçe kitapların bulunduğu 380 kütüphaneye ulaşıldı.⁴¹²

20 Ocak 1919 tarihinde çıkarılan bir kararla yüksek öğrenimi de Sovyet ideolojisine uygun akademisyenler (Kızıl Profesörler) yetiştirmek amacıyla Devlet Akademik Konseyi kurulma kararı alındı. Halk Komiserliği tarafından 11 Şubat 1921 tarihinde alınan bir karar ile de Devlet Akademi Konseyi kuruldu. Bu karar ile Rusya'da yüksek öğrenim kurumları hemen açılmaya başlanırken Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde yüksek eğitim kurumlarının açılması ancak 1930 yılından sonra gerçekleştirildi. Mayıs 1930 yılında, Kırgız Özerk Cumhuriyeti ekonomik ve kültürel gelişme ve beklentileri hakkındaki raporlar değerlendirildi. Bu raporun sonuçlarından hareketle 1931 yılında SSCB Halk Komiserleri Konseyi Kırgızistan'da yüksek öğrenim kurulmasına izin veren kararı çıktı. Merkezin izni ile Kırgızistan Eğitim Komisyonunun 12 Şubat 1931'de aldığı kararla, 5 Kasım 1932 tarihinde Kırgızların ilk yüksek öğretim kurumu olan Kırgız Devlet Pedagoji Enstitüsü kuruldu.⁴¹³

⁴⁰⁸ Koyçuyev, a.g.e., s. 465.

⁴⁰⁹ D. S. Baktıgulov, *Sovetskiy Kirgizstan v Dokumentah 1917 – 1967*, Frunze, 1983, s. 129.

⁴¹⁰ Koyçuyev, a.g.e., s. 464.

⁴¹¹ A. F. Pradko, *Sotsialisticheskoe Stroitelctvo Kirgizskoy SSR: Stat / Sbornik*, Kirgizgosizdat, Frunze, 1940, s. 92.

⁴¹² Koyçuyev, a.g.e., s. 466.

⁴¹³ Çernous, a.g.m., s. 4.

Burada bu kadar gecikmenin temel sebebi Komünist partinin ve yerel Sovyet organlarının taraftarlarını yerleştirip güçlenmesinden sonra gerçekleştirilmesidir.

2.3.3 Arabayev'in Ekim Devriminden Sonraki Eğitim Çalışmaları

Rus Çarlığının yıkılarak yerine Sovyetler Birliğinin kurulması Rusya'da olduğu gibi Türkistan'da da siyasi, ekonomik ve kültürel olarak önemli değişimlere sebep oldu. Bu değişimin yaşanmasındaki en önemli aparat Komünist partinin siyasi çıkarları doğrultusunda yönlendirdiği Eğitim Kurumu idi. Çarlık döneminde eğitim çalışmalarına başlayan Arabayev, 1916 bağımsızlık isyanının çıkmasıyla Doğu Türkistan'a kaçmış ve eğitim çalışmalarına ara vermek zorunda kalmıştı. Yaklaşık bir yıl kadar Doğu Türkistan'da bulunup, döndükten sonra eğitim alanındaki faaliyetlerine Sovyet döneminde de devam etti. Komünist partinin eğitim politikaları Arabayev'e eğitimcilik çalışmalarında geniş bir alan sundu. Arabayev Doğu Türkistan'dan döndükten sonra Sovyet eğitim politikalarının sunduğu kolaylıkları ve imkanları Kırgız halkının en iyi şekilde faydalanabilmesi için çalıştı.

Günümüzde Kırgızlar tarafından ilk rehber-öğretmen olarak görülen Arabayev, Rus ihtilalını Türkistan Türkleri için bir fırsat telakki ettiği için bütün çabasını eğitim alanında gösterdi. Onun bu konuya çok fazla önem vermesi dönemin şartlarından kaynaklanıyordu. Çünkü Şubat ihtilalından sonra Rusya'yı yönetecek geçici bir hükümet kuruldu. Çarlık döneminde Türkistan'ı yöneten Türkistan Askeri Valisi'nin yerine de bölgeyi yönetecek 22 üyeli bir icra heyeti oluşturuldu. İcra heyetini oluşturan 22 üye arasında halkın %2'sini oluşturan Rus ve yabancı milletleri temsilen 18, büyük çoğunluğu olan Müslümanları temsilen sadece 4 üye kabul edildi. Bu duruma karşı çıkan Türkistan Türkleri merkezi hükümete yazdıkları dilekçelerle karşı çıktılar. Merkezi yönetim bu haklı isteklere göz yumduğu gibi Türkistan Türklerini küçümseyip, onların daha kültürel gelişmeyi tamamladıklarını bahane ederek istekleri geri çevirdi. Geçici hükümetin başkanı Kerensky Türklerin isteklerine karşılık; *"Sizin toplumsal işlere hazırlığınız yok, Siyasi ve sınıfsal teşkilatlardan yoksunsunuz. İnkılap zamanlarında memleket ancak böyle teşkilatlar tarafından yönetilir. Ne vakit demokrasi ve sosyalizm esaslarına göre teşkilatlar kurar ve toplumsal hayata hazırlanırsanız o zaman kendi nüfusunuzla uygun bir hak sahibi olabilirsiniz"*⁴¹⁴ cevabını vererek geçici hükümetin Çarlıktan farklı olmadığını gösterdi.

Oysa Türkistan Türkleri daha 1905 ihtilalinden sonra bir çok dergi, gazete, cemiyet ve hatta partiler kurmuşlardı. Bilindiği üzere Kerensky'nin bu cevabı Türkistan yönetimini elde

⁴¹⁴ İsrail Kurtcephe, "Teşkilat-ı Mahsusa Belgelerine Göre 1917 Rus İhtilali Sırasında Türkistan", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi Atatürk Yolu**, Sayı: 12, Ankara, 1993, s. 395

tutmak bahanesinden başka bir şey değildi. Bu durumda Türkistan’da Türklerin Bolşeviklere yardım etmekten başka çıkar yolları yoktu. Ayrıca Rus yöneticiler tarafından bahane olarak kullanılan kültürel gelişim meselesi en iyi şekilde ele alınmalıydı. Arabayev de bu durumun farkında olduğu için Bolşevik ihtilalinden sonra yönetimin sunduğu bütün imkanları sonuna kadar kullanarak Kazak ve Kırgızlar arasında eğitimin yaygınlaştırılması için çaba harcadı. Arabayev, Bolşevik ihtilalından sonra kurulan Türkistan Otonom Cumhuriyeti bünyesinde oluşturulan yönetim organizasyonlarında önemli görevler üstlendi. İlk olarak Karakol bölgesinde kurulan 10 kişilik halk yönetimi komitesine başkan olarak seçildi.⁴¹⁵ Buradaki ilk işi Doğu Türkistan’dan dönen göçmen Kırgızlara yardım etmek oldu. Bu çerçevede geri dönen göçmenlerin barınmaları, temel ihtiyaçlarının karşılanması yanı sıra Kazaklardan yardım istediği gibi Sovyet Merkez hükümetine göçmenlerin eski topraklarına yerleştirilmesi ve parasal yardım yapılması için mektuplar yazdı.⁴¹⁶

Aynı zamanda halkın eğitimine çok önem veren Arabayev Karakol bölgesinde ve özellikle Ton ilçe ve çevresinde ilk eğitim organizasyonunu gerçekleştirecek yerel komisyonları kurdu. Kırgız köy ve kışlaklarını gezerek halkı eğitimin yaygınlaştırılması için yönlendirmeye çalıştı. Bu gezilerinden bir tanesinde Arabayev’in at bakıcılığını yapan Cumakul Sadıkov Ak-bel adında bir köyde onun köylülerle sohbetini şu şekilde aktarıyor: *“...Konudan konuya geçilip sonuçta söz mektep kurma, çocuk okutmaya getiren İşanaali Aksakal: Kendi maddiyatınız ile iyi mektep yapınız. Ne zamana kadar çocuklar eski camide okuyacaklar. Halkı organize ederek yeni mektep açıp, bütün çocukları okutmak lazım. Bizden önde giden eğitim, bilim medeniyetine yetişmemiz gerek. Sovyet hükümeti okuyup, eğitim almak için ne kadar çok iş görüyor. Onun için kendinizde harekete geçmelisiniz. Mektebi kurana kadar eğitimi durdurmadan camide olsa da çocukları okutmak lazım. Altı üstü sağlam evler varsa sahibi ile görüşüp zaman geçmeden mektep olarak kullanmaya başlamak gerek. ...Mecliste ağız birliği ile mektep kurmaya destek verildi. ...Gittiğimiz yerlerde sözleri hep mektep açma, eğitim, cahilliği yok etme, çocukları okumaya gönderme şeklindeydi.”*⁴¹⁷ Kırgız eğitim kadrosunu yetiştirmeyi önemseyen Arabayev ayrıca çocuklara eğitim verecek yerli Kırgız öğretmen kursları açtı. Açtığı kurslarda özellikle Kırgız gençlerinin eğitim almasını istiyordu. Bu sebeple Kırgız ailelerle görüşüp kurslar için öğrenci topladı. 1922 yılında abisi ve akrabalarını ziyaret için geldiği Künbatış köyünde kaldığı 10 gün boyunca öğrenci topladı. *“...Başka köylere de gidip, oralarda mektep kurmak için halkın önde gelenleri ile görüştü. Bizim köydeki okuma yazma bilen çocukları yeni açılan 6 aylık öğretmenleri hazırlama*

⁴¹⁵ KRBMSDA, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 37.

⁴¹⁶ Arabayuulu, “Biçare Kırgız Boorunardı Unutpagıla”, **Kazak**, No: 236, 7 Aralık 1917, s. 3.

⁴¹⁷ Sadıkov, **a.g.m.**, s. 75 – 76.

kursuna göndermek için aileleri ile anlaştı."⁴¹⁸ Kırgızlar arasında açılan eğitim kurumlarıyla yetinmeyen Arabayev Kırgız gençlerini ayrıca Taşkent ve Almatı'daki çeşitli yüksek eğitim kurumlarına yönlendirdi. En çok da 1918 yılından beri eğitimci olarak çalıştığı Almatı'daki Halk Eğitim Enstitüsüne Kırgız öğrencileri götürdü.⁴¹⁹ Arabayev'in çabaları sonucunda 1923 yılında bu enstitüde 30'dan fazla Kırgız genci eğitim alıyordu.⁴²⁰

Halk arasında milli değerlerin öğrenilip yaygınlaşmasını sağlayacak yerel yazarlar birliğini kurdu.⁴²¹ Kurduğu yazar birliklerine genellikle okuma yazma bilen Kırgız gençlerini yerleştirdi.⁴²² Bu gençler bulundukları bölgelerde halk hikaye ve destanlarını toplayıp yazıya geçirmede önemli çalışmalar yaptılar. 1920 Temmuzundan sonra Türkistan Otonom Cumhuriyeti Halk Eğitim Komiserliğinin görevlendirmesi ile Öğretmen yetiştirme kurslarında çalıştı.⁴²³ 5 Aralık 1921'de yapılan Yedi-Su yönetim kongresinde Yedi-Su Eyalet Yönetimi başkan yardımcısı olarak seçildi.⁴²⁴ 1923 yılından itibaren Türkistan Halk Eğitimi Komiserliğinde Yönetim Kurulu üyesi ve müfettiş (inspektor) olarak çalıştı.⁴²⁵ Sovyetlerin ilk dönemlerinde ilk Kırgız aydını Arabayev'in çalışmaları sonucunda açtığı kurslar Kırgız eğitim kurumlarının yaygınlaştırılmasında önemli yere sahip oldu. Arabayev'in açtığı kısa süreli öğretmen yetiştirme kurslarında yetişen Kırgız öğretmenler Sovyet Kırgızistan'ın ilk öğretmenleri oldular.

1924 yılında Türkistan Otonom Cumhuriyeti'nin parçalanması ile Kara Kırgız Muhtar Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Arabyev, Kara Kırgız İlim Komisyon Başkanlığına seçildi (3 Haziran 1924).⁴²⁶ O burada Kırgız gençlerini eğitime yönlendirmek ve eğitim faaliyetlerini hızlandırma çalışmalarının yanı sıra Kırgızca yayın faaliyetlerine önem verdi. İlim Komisyonuna Arabayev'in başkanlık ettiği 1 yıllık dönemde yerel dilde ilk Kırgızca gazetenin yanı sıra okuma, gramer, dini ve edebi kitaplar olmak üzere 13 eser yayınlandı.⁴²⁷ Bu eserlerden bir çoğu Arabayev'e aittir. Özellikle 1924 yılında kısa sürede Arap harfleriyle hazırlayıp yayınladığı *Kırgız Alippesi* adlı Kırgızca alfabe ve gramer kitabı günümüz Kırgız yazı dilinin temeli olarak kabul edilmektedir. Bu kitaptan sonra hazırlanan Kırgızca bütün alfabe ve gramer kitapları Arabayev'in bu önemli eseri örnek alınarak yayınlandı.

⁴¹⁸ Sadıkov, **a.g.m.**, s. 76.

⁴¹⁹ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 38.

⁴²⁰ Sadıkov, **a.g.m.**, s. 76.

⁴²¹ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 38.

⁴²² Mamırov, **a.g.m.**, s. 103.

⁴²³ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 38.

⁴²⁴ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 38.

⁴²⁵ Maanaev - Osmonkulov, s. 46.

⁴²⁶ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 39.

⁴²⁷ **Seketbay**, Haz.: Arabay uulu, Moskova, 1925, s. 62.

2.3.4 Birinci Kazak – Kırgız İlim Adamları Kongresi ve Arabayev

Eğitim çalışmalarının yanı sıra Arabayev aynı zamanda Kazak – Kırgız dilinin gelişmesi için de önemli katkılarda bulundu. Sovyet yönetiminin yerel Türk lehçelerini isteği yönde şekillendirme politikaları çerçevesinde bütün Sovyetler birliğinde yapılan kongrelerden birisi de Orenburg’da Kazak Kırgızlar tarafından gerçekleştirildi. Kongrenin adı I. Kazak – Kırgız İlim Adamları Kongresi olarak bilinmektedir. Kongrenin ana gündem maddesi “*Eğitim Meseleleri*” olarak belirlendi.⁴²⁸ Ancak bu kongrede Ceditçi aydınların çoğunlukta olmaları sebebiyle yönetimin isteği dışında görüşmeler yapıldı. İnisiyatif Ceditçilerde idi. Yönetim harf değişimi konusunu ön plana çıkarırken kongre üyeleri Türk lehçelerinin gelişimi üzerinde yoğunlaştı.

Haziran 1924’te Orenburg şehrinde gerçekleştirilen kongre, şu konuları ele aldı:

1. Yazım
2. Alfabe
3. Halk edebiyatının yazıya geçirilmesi (Folklor)
4. Bilimsel literatür, kitap oluşturma çalışmaları
5. İlkokullarda uygulanacak program
6. Bilimsel terimler.
7. Teknik eğitim kurumlarında okutulacak teknik ders kitapları⁴²⁹

Bu kongre Kırgız ve Kazak aydınlarının bir arada oldukları ilk bilimsel kongreydi. Kongreye A. Baytursunov, A. Bukeyhanov, M. Dulatov, E. Omarov, N.Torekulov, T. Şonanov gibi önde gelen Kazak aydınlarının⁴³⁰ yanı sıra Sovyet Türkistan Otonom Cumhuriyeti Halk Eğitimi Komiserliği Kırgız temsilcisi olarak da Arabayev katıldı.⁴³¹ Arabayev, bu kongrede eğitim konusunda özellikle alfabe meselesi hakkında yapılan görüşmelerde aktif rol oynadı. Görüş ayrılığının yaşandığı alfabe konusunda Arabayev Türk lehçeleri için oluşturulacak alfabeler üzerinde önemle durarak, Türk boylarının birbirlerini anlayabilecekleri, birbirlerinin eserlerini okuyabilecekleri şekilde hazırlanmasını istedi. Yani uzun zamandan beri Ceditçilerin savunduğu ortak Türkçeyi savundu. Kazak alfabesinin hangi harflerden oluşması gerektiği konusundaki tartışmalar kongreyi oldukça meşgul etti. Kazakların bir kısmı Kazak lehçesinde kullanılmayan “*h, f, v, p*” harflerinin alfabaya konulmamasını savunuyorlardı. Arabayev bu konuda söz alarak böyle bir girişimin Türk halkları için kabul edilemeyeceğini savundu. Ona göre bu girişim Türk halklarının dil

⁴²⁸ Kazak Kırgız İlimpozdorunun Tungaç Syezdi, Kırğısızdat, Orenburg, 1925, s. 5.

⁴²⁹ Kazak, Kırgız İlimpozdorunun, s. 15.

⁴³⁰ Kazak, Kırgız İlimpozdorunun, s. 4.

⁴³¹ KRBMSDA, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 39.

bütünlüğünü parçalayacaktı. Bu görüşünü Arabayev, dil birliği düşüncesine uygun olarak hassas davranılması gerektiğini şu şekilde beyan etti: *“Bizim çıkarmayı düşündüğümüz dört harfi (h, f, v, p) alfabeden çıkarırsak, biz diğer Türklerin yazılarını okuyamayız. Onlarda bizim edebiyatımızı okuyamazlar. Bu büyük bir hatadır. Bu dört harfi çıkarmamız gerek. Bu harfleri Kazakçada kullanmasak da, onları alfabe kitabına koyup, başka dillerden giren kelimeleri (Arapça, Farsça) yazarken kullanılacak harfler olarak çocuklara öğretmemiz gerek.”*⁴³² Arabayev konuşması ile Kazak aydınlarını Türk dilinin geleceği için 4 harfin çıkarılmamasına davet ediyordu. Ayrıca tecrübeli bir dilci ve eğitimci olarak Sovyet politikalarının farkındaydı. Kazakçadan bu harflerin çıkarılmasıyla gelecekteki neslin Türkçe konuşacağını ancak birbirini anlayamayacağını öngörmüştü. Günümüzde Türk lehçelerinin durumuna baktığımızda Arabayev’in ne kadar haklı olduğunu görebiliriz.

Kongre tartışmalarında özellikle Türk dillerinin gramer ve alfabe meselesi üzerinde sıklıkla duran Arabyev kapanış konuşmasında Sovyet politikalarını Türkler için en olumlu şekilde kullanılması gerektiğini vurguladı. O kongrenin kapanış konuşmasında zamanın siyasi ve sosyal koşullarının dikkatle izlenerek, ortaya çıkacak fırsatların halkın yararına azami derece kullanılmasına vurgu yaparak, toplantıya katılanların dikkatini şu konuşmayla çekmeye çalıştı: *“Kongreye sunulan meselelerin hepsi değerlendirildi. Bu kongre Kazak – Kırgız halkının bundan önce bakılmayan eğitim meselelerinin yeniden değerlendiren Kazak – Kırgız ilim adamlarının başvurduğu ilk kongresiydi. Bu kongrenin önemi büyük, amacı yerindedir. Kongre belirlenen meseleleri çoğunlukla çözdü. Halkın geleceğine el atıp, yol belirledi. Kırgız – Kazak halkı karanlıktan çıkıp medeniyet yoluna girdiğini gösterdi. Bu şekilde olmasının temel sebebi, Ekim ihtilalıdır. Ekim ihtilalı halkın yaşamına nasıl bir değişim getirdiyse, eğitim, edebiyat yönünden de aynı değişimi gerçekleştirecektir. Bizim bu kongredeki çalışmamız da bu ihtilalın bir getirisi. Komünist partisinin yönettiği Sovyet hükümeti ihtilal dönemini başarıyla tamamlayıp eğitim, edebiyat çalışmalarını ele almaya başladı. Biz bugün gözümüzle görüp sevinip, elimiz ile çalıştığımız işimiz bu az zamanda yapılan çalışmaların sonucu. Kazak – Kırgız halkının uykusu açılıp, medeniyet yolunda daha ileriye gitmek için bundan böyle bütün gücümüzü Sovyet hükümetinin verdiği görevlere yöneltmemiz gerek. Sovyet hükümetine belirlediğimiz gerçek problemlerin çözümü için isteklerde bulunup, vakit kaybetmeden çalışmalarımıza başlamamız gerek.”*⁴³³ Arabayev’in bu konuşması, Türk halklarının eğitim, kültürel ve yaşamsal kalkınması için yaptığı ilerici çalışmalarının bir kanıtı olarak gösterilebilir. Ayrıca Arabayev Kazak – Kırgız I.

⁴³² Kazak, Kırgız İlimpozdorunun, s. 117.

⁴³³ Kazak, Kırgız İlimpozdorunun, s. 117.

Kongresi'nden döndükten hemen sonra öğretmenler için Kırgızca öğretiminin ilk metot kitabı “*Cazuu Colunda Saamalık*” adlı eseri kaleme alıp yayınladı.⁴³⁴

1925 yılı Arabyev için zor bir yıl oldu. Arabyev'in eğitim ve siyasal alandaki çalışmaları tamamen Türk halklarının gelecekteki refahını artırmak ve bağımsızlığını elde etmek yolundaydı. Bu durum Komünist partinin Türkistan'da uyguladığı politikalara tersti. Ayrıca yönetim Türklerin kullandığı Arap alfabesini değiştirmek istiyordu. Komünist partinin bu isteğine Türkistan'da Arabyev ve Baytursunov karşı çıkıyorlardı. Baytursunov 1921 yılında partiden çıkarılmıştı. Bakü'de düzenlenecek olan Türkoloji kurultayından önce Arabyev saf dışı bırakılmalıydı. Bu sebeple Arabyev 1925 yılında milliyetçi, dinci ve gerici olarak suçlanarak tutuklanıp bütün siyasi ve kültürel görevlerinden azledildi.⁴³⁵ Bu olaydan sonra Arabyev sınırlı şekilde zorluklarla çeşitli okullarda eğitim çalışmalarına devam etti. 1926 Şubatından itibaren Polis okulunda, Frunze 8 nolu Sovyet Parti ilkokulunda ve çeşitli okuma kurslarında Kırgız dili derslerini verdi. 1929 yılından itibaren de Politik Teknik okulda hoca olarak çalıştığı gibi 1931 – 1933 yılları arasında Eğitim Araştırma Enstitüsünde kadrosuz yardımcı görevli olarak çalıştı.⁴³⁶

Kırgızların ilk Ceditçi aydını olan Arabyev Çarlık döneminde olduğu gibi Sovyet döneminde de hayatını Türkistan Türklerinin ve özellikle Kırgızların kültürel gelişimi için adamıştır. O, Doğu Türkistan'dan döndükten hemen sonra Sovyet yönetimi içerisinde çeşitli görevler alarak halkının geleceğine eğitim yoluyla yatırım yapmak istemiştir. Sovyet yönetiminin izin verdiği ölçüde okullar ve kurslar açmış, Kırgız gençlerinin olabildiğince fazla eğitim alması için çaba harcamıştır. Bu çabalar boşa gitmemiş onun yetiştirdiği ve yönlendirdiği bütün Kırgız gençleri Sovyet Kırgızistan'ının ve günümüz Kırgızlarının ilk aydınları, öğretmenleri ve siyaset adamları olmuşlardır. Ayrıca Arabyev, Sovyet döneminde yazdığı eserler ile günümüz yazılı Kırgız edebiyatı ve yazı dilinin temellerini atmıştır.

2.5 Türk Dünyasında Alfabe Meselesi ve Arabyev'in Alfabe Çalışmaları

Türkistan'da ve Rusya Müslümanları arasında Ceditçilik sadece kısır bir alanda değil, toplumu ilgilendiren her konuda yenileşmeyi amaç edinen bir hareketti. Türkler geçirdikleri tarih süreci içerisinde ve çeşitli coğrafyalarda birçok alfabe kullanmışlardır.⁴³⁷ Ancak Türkler tarafından kullanılan bu alfabeler içinde yaygınlık ve süreklilik bakımından en önemlileri

⁴³⁴ Arabyev, *Cazuu Colunda Saamalık*, Mosködökü Borbor Halk Basmahanasında, 1925.

⁴³⁵ KRBMSDA, F. 10, Op. 15, d. 198, s. 4.

⁴³⁶ KRBMSDA, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 27.

⁴³⁷ Uygur, Mani, Branmi, Süryani, Arap, Ermeni, İbrani, Got, Slav ve Latin alfabesi, Zeynep Korkmaz, “Türk Dili ve Arap Alfabesi”, *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 11-12.

Orhun, Uygur, Arap, Latin ve Kiril alfabeleri olmuş, diğerleri ise devamlılığını kaybederek belirli zümreler tarafından belirli sınırlar içinde kullanılan alfabeler olarak kalmışlardır. Türklerin kullandığı alfabeler içinde en uzun ömürlüsü ise Arap alfabesi olmuştur.⁴³⁸ Ancak zamanla Arap dilinin ses yapısı ile Türk dilinin ses yapısı arasındaki farklılıklar sebebiyle, Arap alfabesi ile Türk lehçelerinin yazımında eksiklikler ortaya çıkmasıyla karmaşıklaşan ve çözüm bekleyen bir alfabe sorunu ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda ele aldığımız coğrafyada Ceditçiliğin gündeme getirdiği yenileşme gerektiren konulardan biri de Alfabe meselesi idi. Çarlık Rusya sınırları içinde yaşayan Türkler arasında Cedit okullarının açılması, Kazan, Orenburg, Ufa gibi şehirlerde matbaaların kurulmasıyla basın faaliyetlerinin artması, Türk toplumunda okuryazar kitlesinin artırılmaya çalışılması gibi girişimler Alfabe sorununu ortaya çıkardı. Bunların sonucunda da Türk toplumları arasında Ceditçiliğin şekillenmeye başladığı XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren Alfabe konusu çeşitli aydınlar tarafından tartışılmaya başlandı.

2.5.1 Türk Dünyasında Alfabe Tartışmaları

Rusya Müslümanları arasında Alfabe konusunun ilk ortaya çıktığı dönem, Cedit düşüncesinin teorik olarak oluşmaya başladığı XIX. yüzyılın ortalarına denk gelmektedir. Bu konuda, Cedit düşüncesinin ilk teorisyenlerinden Kayyum Nasiri eğitimde yenileşmenin gerekliliğinin yanı sıra kullanılan Arap alfabesindeki eksikliklerden bahsetmekte idi. Arap alfabesinin Türkçenin ünlülerini göstermede yetersiz kaldığı⁴³⁹, bu yüzden eş yazılı durumların ortaya çıktığı, eski alfabenin zor öğrenilmesinden dolayı okuma yazma oranının düşük olduğu birçok aydın ve eğitimci tarafından da dillendirilmekte idi.⁴⁴⁰ Bu düşüncüyü gündeme getiren ve ciddi girişimlerde bulunan ilk Türk aydınlarından biri de Azeri Türkü Mirza Fethali Ahundov'dur. Ahundov, ilk başta Arap alfabesinin Türkçeyi karşılayacak şekilde ıslah edilmesini, bir süre sonra da Arap alfabesinin tamamen Latin alfabesi ile

⁴³⁸ Hasan Eren, "Türk Dilinin Kurucusu ve Kurtancısı Atatürk", **Ankara Üniversitesinin 60. Kuruluş Yılı Armağanı**, Ed.: Doğan Atılğan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2006, s. 89.

⁴³⁹ Türkçedeki temel 8 ünlüye karşılık Arap alfabesinde bunları karşılayabilecek üç harf vardı (elif, vav ve ye) (ا, و, ي). Türkçede yer almayan, sadece Arapça ve Farsça asıllı sözcüklerde kullanılan harfler mevcuttu (peltek se, ha, hı, zal, zı, ayın) (ث, ح, خ, ذ, ظ, ع). K (ke), g (ge) ve nazal n ünsüzleri için de tek bir harf atanmıştı: kef (ك). Bunun yanı sıra ha-hı-he (ح, خ, ه), peltek sesin sad (ص, ث, س), te-tı (ط, ت), peltek ze-ze-zı (ذ, ز, ظ) gibi Türkçede tek sesle karşılanan birden fazla harf bulunmaktaydı. Harflerin yazımı sırasında da özellikle noktalı harflerde sorunlar yaşanıyor, nokta eksikliği ya da fazlalığı yanlış okumalara yol açıyordu.

⁴⁴⁰ Arap alfabesinin ıslahıyla ilgili geniş bilgi için bakınız: **1926 Bakû Türkoloji Kurultayı Tutanakları**, (Çev: Kâmil Veli Nerimanoglu, Mustafa Öner), TDK Yay., Ankara, 2008; Mustafa Öner, "I. Bakû Türkoloji Kongresinde İdil-Ural Türkleri": **1926 Bakû Türkoloji Kongresi'nin 70. Yıl Dönümü Toplantısı**, TDK Yay., Ankara, 1999, 13-25; Bilal Şimşir, **Türk Yazı Devrimi**, Ankara, 1992, Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884)", **Belleten**, 1953, c. XVII, Ankara, 1950; Mustafa Altun, "Alfabe Değişiminin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme", **Cumhuriyetimizin 81. Yılına Armağan**, (Editör: Yrd. Doç. Dr. Enis Şahin), Adapazarı, Aralık 2004, 57-63; Mehmet Kutalmış, "Tarihte ve Günümüzde Kazakistan'ın Alfabe Meselesi", **Bilig**, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 2004, 1-21.

değiştirilmesi gerektiğini savunmuş, bunun için çeşitli girişimlerde bulunmasına rağmen sanuç alamamıştır.⁴⁴¹ Arap alfabesinin Türkçeyi Bunların yanı sıra Arap alfabesi ile Türk dilinin yazılmasında eksikliklerin olduğu konusunda hemen bütün Türk dünyasındaki (Osmanlı, Azeri, Tatar, Kazak, Kırgız, Türkmen, Özbek) yenilikçi aydınlar hem fikir olmakla birlikte çözüm önerileri farklılık göstermektedir.

Modernleşmenin bir gereği olarak ortaya çıkan Alfabe meselesine Türk dünyasında genel olarak bakılacak olursa, Batı Türklerinde (Anadolu) Türkçe kelimeleri yazmaya elverişli olmayan Arap alfabesinin eksiklikleri Tanzimatla birlikte dile getirilmeye başlandı. Bu mesele hakkında fikirlerini beyan eden ilk kişi Münif Paşa olmuş, kurucusu olduğu Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’de verdiği bir konferansta alfabe konusunu ele alarak, Arap harflerine yeni bir şekil verilmek suretiyle ıslahı yoluna gidilmesinin zorunluluğunu ve yazılış ile okunuşların kolaylaştırılması konusunda çeşitli çalışmalar yapılması gerektiğini savunmuştu.⁴⁴² Sonraki dönemlerde ise Ali Suavi, Şinasi, Meşrutiyetle birlikte de İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Abdullah Cevdet, Hakkı Kılıçzade, Hüseyin Cahit Yalçın Arap alfabesinin yetersizliği hususundaki fikirlerini dile getirmişlerdi.⁴⁴³ Çözüm önerileri çok çeşitli olmuş, öne çıkanlar arasında harekeler kullanılmasıyla Türkçe kelimelerin doğru okunup yazılacağını savunanların yanında, bazı ünsüzleri karşılayan harflere özel işaretler koyarak meselenin çözüleceğini ileri sürenler de olmuş, uygulamalardan gerekli sonuçların alınamaması üzerine Latin kökenli bir harf sisteminin getirilmesi düşünülmüştü.⁴⁴⁴ Tabii ki bu tür çözüm önerilerine karşı olarak çeşitli fikirler de ortaya çıkmıştır. Arap alfabesinin değiştirilmesi konusundaki fikirlere karşı çıkanların en temel dayanak noktası geniş bir coğrafyada yaşayan İslam halklarının ve geçmişten gelen zengin kültürel birikim ile yeni neslin bağlantılarının kopacağı düşüncesi öne çıkmıştır.⁴⁴⁵

Alfabe Meselesi Osmanlı Türklerinden ayrı olarak gelişen Rusya Türklerinde Anadolu’ya göre çok yönlü bir özellik taşımaktadır. Bu durumun en önemli sebepleri olarak

⁴⁴¹ Detaylı bilgi için bakınız; Agah Sırrı Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1972; Hatice Şirin, “Türklerde Alfabe ve Kimlik”, **Türkler**, Cilt 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 740 – 751; Hasan Eren, “Dilde Birlik yazıda Birlik”, **Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler**, Atatürk Kültür Dil ve tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 3 – 10.

⁴⁴² Şimşir, **a.g.e.**, s. 48.

⁴⁴³ Sami Özerdim, **Yazı Devriminin Öyküsü**, Yeni Gün Haber Ajansı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 10.

⁴⁴⁴ Hamza Zülfiyar, “Arap Harflerinden Yeni Türk Harflerine”, **Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 29-39; Rekin Ertem, **Elifbe’den Alfabe’ye Türkiye’de Harf ve Yazı Meselesi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1991.

⁴⁴⁵ Değişime karşı çıkanlarla ilgili geniş bilgi için; Şimşir, **a.g.e.**, Fevziye Abdullah Tansel, **a.g.m.**; Yusuf Akçay, “Osmanlı Dönemi Alfabe Tartışmaları Bağlamında Dr.İsmail Hakkı Bey ve Islah-ı Huruf Cemiyeti” **Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi**, Erzurum, Nisan 2007, <http://turkoloji.cu.edu.tr>, (17.05.2012). 16 s.

Çarlık Rusya'sı, Ceditçilik ve Sovyet Yönetimi gibi unsurlar sıralanabilir. Çarlık Rusya, hakimiyetine giren Türkleri asimile etmenin ilk adımı olarak Arap alfabesinin kaldırılarak yerine Rus alfabesinin uygulanma fikri Rus misyoner Nikolay İ. İlminsky (1822 -1892) tarafından ortaya atılmıştı.⁴⁴⁶ N. İ. İlminsky Kırgızcanın (Kazakçanın) Tatarlaşmasına karşı çıkarak, Arap alfabesinin yerine Rus alfabesini kullanılmasının Kazak dili açısından daha iyi olacağını tavsiye ediyordu.⁴⁴⁷ Çarlık Rusya'sının bu tür girişimleri sonucunda az sayıda Hristiyanlaşan Türk Kiril alfabesini kullanmıştır.⁴⁴⁸ Ayrıca Tatarlar arasında Arap alfabesini değiştirme fikrini destekleyenler arasında Zakir Remiyef⁴⁴⁹, Sait Remiyef⁴⁵⁰, S. Halfin⁴⁵¹, Mirza Kazembek (1802-1870)⁴⁵², gibi şahsiyetler sayılabilir.⁴⁵³ Ancak bu durum Türkler arasında rağbet görmediği gibi Ruslara karşı bir nefret uyandırmıştır.⁴⁵⁴ Rus misyoner faaliyetlerinin bir uzantısı olarak ortaya çıkan bu görüş ve çalışmalar karşısında Türk Tatar

⁴⁴⁶ İlminsky; Kazan Üniversitesinde eğitim gördü ve burada akademisyen olarak çalıştı. Çok iyi derecede Tatarca ve Arapça bilmekte idi. 1851 – 1854 yıllarında Sibirya, Filistin, ve Mısır'da bulundu. 1891'de Kazan Üniversitesi Türk – Tatar kürsüsü profesörü oldu. 1863'de onun teklifi ve önderliği ile vaftiz edilen Tatarlar için merkezi okul açıldı. Yalçinkaya, **a.g.e.**, s. 260; Devlet, **Rusya Türklerinin**; Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri**, s. 119.

⁴⁴⁷ T. Tacibayev, **Razvitiye Prosveşeniye i Pedagogičeskoj Mıslı v Kazakstane**, Alma-Ata, 1958, s. 83.

⁴⁴⁸ 1862'de Hristiyanlaştırılmış Tatar Türkleri (Kreşen Tatarları), 1871'de de Çuvaş Türkleri Rus (Kiril) alfabesini kullanmaya başlamış, onları Yakut Türkleri takip etmiştir.

⁴⁴⁹ Takma adı Derdmend'dir (1859–1921). Derdmend'in gerçek adı - Möhemmetzakir Möhemmetzadiy oğlu Remiyev'dir. Roza Kurban, "Ölümünün 90. Yılında derdmend",

<http://www.turkocagi.org.tr/exweb/modules.php?name=Izbirakanlar&file=print&pid=198>, 15.06.2012. Tatarların zengin şairlerindendir. İki kardeşin İdil gazetesinde yayınladıkları alfabe değişimi konusundaki makalelerine Tatarlar arasında Ekim ihtilaline kadar bu görüşlerini destekleyen kimse çıkmadı. S. Uygur, "Türk Dünyasında Arap Alfabesinin İslah Edilmesi ve Latin Alfabesine Geçiş Tartışmaları Üzerine", **Maarif ve Okutguçı**, Sası. 2, Taşkent, 1922, s. 35.

⁴⁵⁰ Sakir Remiyev, Arap alfabesini tenkit ettiği "İdil" Gazetesinin 1911 yılının 3. sayısında şöyle demektedir: "Bizim için Arap harflerini ıslah gereklidir ama bu yolda yapılan işlerden herhangi bir netice çıkmadı. Bunu için Arap harflerini ikinci bir harf ile bütünüyle değiştirmemiz gereklidir." S. Uygur, **a.g.m.**, s. 35. Zakir Remiyev'in kendisinden 2 yaş büyük olan ağabeyi Sakir Remiyev (1857–1912), kardeşi ile beraber Orenburg şehrinde "Vakit" (Vakit) gazetesi ve "Şura" dergisi çıkarmıştır. 1906 yılının 21 Şubat tarihinde yayınlanmaya başlayan "Vakit" adlı gazete, 1908 yılının Ocak ayından itibaren "Şura" adlı edebiyat dergisi 1918 yılına kadar faaliyetini sürdürmüş olup, o zamanın ünlü yazar ve şairlerine kapılarını açarak onların fikirlerini Türk Dünyasına tanıtmıştır. Remiyev kardeşler gazete ve dergi konusunda sadece kendi yayınları ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda Kırım'da İsmail Gaspıralı'nın (1851–1914) çıkardığı "Tercüman" gazetesine de maddi yardımda bulunmuşlardır. Roza Kurban,

<http://www.turkocagi.org.tr/exweb/modules.php?name=Izbirakanlar&file=print&pid=198>, 15.06.2012.

⁴⁵¹ Orenburg Vilayetin'in baş tercümanı Sait Halfin Kazan yatılı okulunda ve Kazan üniversitede de Tatarca – Arapça dersi verdi. Kiril alfabesi ile hazırlanmış Tatar Dili Alfabeti (Azbuksa tatarskogo yazıka) isimli gramer kitabı 1778 yılında Moskova Üniversitesi matbaasında basıldı. S. Halfin halktan topladığı el yazma kaynakları bulup, bilimsel açıdan işleyip, açıklamalarla yayınlamaya da çok önem verdi. Onun hazırladığı Ahvali Cingiz Han ve Aksak Temir eserleri 1822 yılında basılıp, üniversitede ders kitabı olarak kullanıldı. 1824 yılında Abulgazi'nin Şecareyi Türki kitabını yayınladı. Bu eseri Rus, Alman, Fransız dillerine de tercüme edildi. S. Halfin'in hazırladığı tarihi-edebî kaynaklar Rus ve Avrupa bilim adamlarında büyük ilgi uyandırmıştır. Nil Yuziyev, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Cilt 18.

⁴⁵² Derbend'de doğmuş, Türk kökenli şarkiyatçı ve Türkolog, Rusya'da doğu araştırmalarının kurucularındandır. Muhit Mert, "Rusya'da Şarkiyat Çalışmalarının Öncüsü, Ünlü Türk Alimi: Mirza Kâzım-Bey", **Türk Yurdu**, Cilt 19, Sayı 145, 1999, s. 26-34.

⁴⁵³ Ümit Özgür Demirci, "Türk Dünyasında Latin Alfabesine Geçiş Süreci (Geçmişten Günümüze)", **Türk Yurdu Dergisi**, Cilt 31, Sayı 287, 2011, s. 226.

⁴⁵⁴ Timur Kocaoğlu, "Türkistan Kültürünü Öğrenmede Türkistan Türk Lehçelerinin Önemi", **Türk Kültürü**, Sayı 302, 1988, s. 331.

aydınları alfabenin değiştirilmesi yerine mevcut Arap alfabesinde bazı reformlar yaparak⁴⁵⁵ sorunu çözmeyi düşünüyorlardı.⁴⁵⁶ Alfabe meselesi konusunda Ceditçiliğin ilk ortaya çıktığı Türk topluluğu olarak Tatarlarda durum böyle iken, Türkistan Türklerinde de (Kazak, Kırgız, Özbek) eğitim alanında Tatarlardan etkilenmeleri sebebiyle farklı bir durum söz konusu değildi.⁴⁵⁷

2.5.2 Kırgız – Kazaklarda Alfabe Meselesi ve Arabayev

Kazak ve Kırgızlarda Alfabe çalışmaları ilk olarak Çarlık döneminde başladı. XIX. yüzyıl ortalarında Kazak Türkçesinin yazı dili olması için birçok çaba harcandı. Bu dönemde Rus Türkologları Kırgızca veya Kazak-Kırgızca adını verdikleri Kazak metinlerini Rus alfabesiyle (Kiril) yayınladıkları ilmi eserlerde ilk kez yazıldı.⁴⁵⁸ İlminsky'nin tesirinde kalan İbray Altınsarın (1841-1899)⁴⁵⁹ da 1879'da Rus alfabesiyle ilk Kazak alfabesini hazırlamıştı.⁴⁶⁰ Kazak İbray Altınsarın'ın yanı sıra Çokan Velihanov (1837 - 1865)⁴⁶¹ gibi Türk aydınlar da Rusya Türkleri için Kiril alfabesinin kullanılmasını desteklemişlerdi.⁴⁶² Ancak bu tür çabalar Tatarlarda olduğu gibi Kazak - Kırgız halkı ve aydınları arasında da rağbet görmedi. Böylece Rusların Türkleri asimile etme politikalarının bir ayağı olan Türklerin kullandığı Arap alfabesi kökenli Çağatay Türkçesinin yerine Kiril alfabesini getirme girişimleri sonuçsuz kaldı.

İlk olarak Azeri ve Tatar Türkleri arasında başlayan Alfabe reformu tartışmaları kısa süre sonra Ceditçilik hareketinin Türkistan'a yayılmasına paralel olarak Kırgız ve Kazaklar arasında da önemli bir gündem haline geldi. Bütün Türkleri ilgilendiren böylesine önemli kültürel mesele İşanaali Arabayev'in dikkatinden kaçmamıştı. Alfabe reformu meselesinin Arabayev'in dikkatini çekmesinin önemli sebeplerinden birisi onun Rus misyonerlerinin

⁴⁵⁵ Tatar Türklerinde alfabe ve ses bilgisi çalışmaları hakkında geniş bilgi için bakınız; Hülya Gökçe, **İdil – Ural Sahasında Ceditçilik Dönemi Türk Tatar Gramerciliği**, (Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri Ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Ankara, 2008.

⁴⁵⁶ Andreas Frings, "Sorevnovanie Modeley: Tatarskaya Delegatsiya na Turkologičeskom S'ezde v Baku v 1926 g.", **Etnografičeskoe Obozrenie**, No: 6, 2005, s. 44.; Şimşir, **a.g.e.**, s. 48.

⁴⁵⁷ Ahmet Baytursunov'un Okuv Kuralı bu düşüncenin ilk örneği olmakla birlikte yeni sistemde yazılan Kazakça ilk alfabelerdendir.

⁴⁵⁸ Kiril alfabesi ile yazılan Kazakça eser; İbray Altınsarın, **Kirgizskaya Hrestomatiya**, Orenburg, 1879.

⁴⁵⁹ Kazak eğitimcisidir. İlk eğitimini Rus dilinde aldıktan sonra, önce Orenburg'da tercüman olarak çalışmış, 1860'da Torgay'da açılan okula Rus dili öğretmeni olarak atanmıştır. Halkının geleceği için eğitimin çok büyük önem taşıdığını kavrayan Altınsarın, köy ve kasabaları dolaşarak halkı eğitim konusunda bilinçlendirmeye çalışmıştır. Kazak araştırmacılar tarafından Altınsarın doğuştan pedagog olarak tanımlanmaktadır. İlminsky ile yakın ilişkiler kurmuş ancak fikirlerini son zamanlarında desteklemiştir. Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi**, İstanbul, 1981, s. 491.

⁴⁶⁰ **İstoriya Kazahstana s Drevneyşih Vremeni do Naşih Dney**, Almatı, 1993, s. 236.

⁴⁶¹ Türkistan Türklerinin (Kazak) XIX. yüzyıldaki Avrupa medeniyetiyle temas eden en büyük dehalarından birisidir. Çokan Velihanov'un fikirleri, o zamanki Rus liberalizminin tesiriyle gelişmiştir. Ona göre, Türkistan Türklerinin modern dünyadan geri kalma sebebi İslamiyet ve Şamanizm inançlarıdır. C. Kasımbaev, **Kazakstan Tarihi**, Almatı, 1998, s. 114.

⁴⁶² Tacibayev, **a.g.e.**, s. 87.

faaliyetlerine ve fikirlerine karşı olması idi. Rusların uyguladıkları asimile politikasının en önemli ayağı bilindiği üzere kültürel ve eğitim ayağıdır. Arabayev, yukarıda bahsettiğimiz Kiril alfabesini Arap alfabesinin yerine Türkler arasında etkin kılma çalışmalarının da buna hizmet ettiğinin farkındaydı.⁴⁶³ Arabayev'e göre Arap alfabesinin Türk dilleri için eksiklikleri ortada idi. Rus misyonerleri bu konuyu bildikleri için Kiril alfabesini Türklere dayatmada bahane olarak kullanmaktaydılar. Öyle ise misyonerlerin elinden bu dayanak noktası alınmalıydı. Bunun da ancak tartışmaları seyredip görüş bildirerek olması imkansızdı. Ayrıca Arabayev'e göre eğer Türk yazı dilini tam olarak karşılamayan Arap alfabesinde Türkçe seslere ve gramer kurallarına uygun, yazma – okuma karmaşasını giderecek bir reform yapılırsa Kırgız – Kazaklar arasında eğitim daha da hızlandırılabilirdi. Böylelikle Rusların, Türklerin eğitim ve kültürel hayatına müdahaleleri önlendiği gibi bağımsızlığa götürecek olan milli bilinç eğitimin yaygınlaştırılması ile gerçekleştirilebilecekti.

Bu sebeplerle Kazak ve Kırgızlar arasında bu konu üzerine çalışmalar yapan az sayıdaki aydınların arasında İşanaali Arabayev'de ön saflarda bulunuyordu. Arabayev'in bu konu üzerindeki dikkati sadece düşünce olarak kalmamış, alfabe reformu hakkındaki fikirlerini daha Galiya medresesinde öğrenci olduğu sırada pratikte uygulamak amacıyla büyük çaba harcamıştır. O, ilk baskı deneyimini yaşadığı zamanın çağdaş düşünürü ve şairi olan Şamırkan Uulu Moldo Kılıç'ın *Kıssa-i Zelzele* adlı manzum şiirinin önsözünde, Kırgız ve Kazak çocuklarını yeni usul ile çocukların anlayacağı şekilde okutmak ve gerekli şartları oluşturmak şeklinde ideallerinin olduğunu söylemektedir.⁴⁶⁴ Alfabe meselesi hakkındaki düşüncelerini hayata geçirmek için kolları sıvayan Arabayev ilk olarak Kazak ve Kırgız çocuklarının daha kolay faydalanabileceği eski harflerin aynen yer aldığı ancak yeni usulde (Usul-i Cedit) bir alfabe kitabı yayınladı.⁴⁶⁵ Bu çalışma Kazak ve Kırgızlar için yeni usulde hazırlanan ilk alfabe kitabı idi. Onun bu girişiminin en temel sebebi alfabeyi reforma tabi tutmadan önce Kazak – Kırgızlar arasında eğitimi yaygınlaştırma işine önem vermesiydi. Çünkü onun için öncelikli sorun Türkistan halkı arasında okur-yazarlığı artırmaktı. Hemen arkasından da Arap alfabesinde her sese bir harf metodunun kısmen uygulandığı Kazak ve Kırgız dilinin ses özelliklerine uygun *Cazuu Örnekleri* (Yazı Örnekleri) kitabını yayınladı.⁴⁶⁶ Arabayev'in bu çalışmaları kısa sürede meyvelerini verdi. Eserlerin yayınlanmasının

⁴⁶³ Eşenaali Arabayev Ufa'daki Galiya medresesinde okurken medresedeki Alfabe ve Rusça dersleri hakkındaki tartışmalarda Rus yönetiminin baskılarına karşı bir duruş sergilemiştir. Onunla aynı dönemde bu medresede eğitim alan Tatar Miftakov ise yönetim taraftarı bir tutum sergilemiş, el yazmasında bu konudan Arabayev'i eleştirmiştir. Kırgız İlimler Akademisinin El Yazmalar ve Yayınlama bölümünde Kayyum Miftanov, **El Yazması inv. No: 96 (298)**, s. 25-26.

⁴⁶⁴ Torekil, **a.g.e.**, s. 3.

⁴⁶⁵ Arabayev, Sarsekeyev, **a.g.e.**

⁴⁶⁶ Arabayuulu, **Cazuu Örnekleri**.

üzerinden daha 2 yıl bile geçmeden Kazak ve Kırgızlar arasında bilinen yaygın kaynak kitaplar halini aldı.

Arabayev'in bu çalışmalarının Kazak ve Kırgız çocuklarına okuma yazma öğretmede yaygın bir şekilde kullanılması onun fikirlerinin başarıya ulaştığını göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü okuma-yazma öğretiminde bu çalışmalar yayınlanmadan önce tamamen eski usulde hazırlanmış *Alifba* kitapları kullanılıyordu. Bu durum da Kazak ve Kırgız çocuklarının okuma-yazmayı daha uzun sürede öğrenmelerine sebep oluyordu. Zaten Rusların Kiril alfabesini Türklere önermelerinin en temel dayanak noktasını da bu durum oluştuyordu. Arabayev'in yeni usulde kaleme aldığı Alfabe kitaplarının yaygınlaşması ile çocuklara okuma-yazma öğretimi daha da hızlanmış, ayrıca önemli derecede eksikliği hissedilen kaynak kitap sorununun çözümünde bir adım ileriye gidilmişti.

Burada Arabayev'in alfabe ve dil konusunda çok önemli bir ön görüşü bulunmaktadır. Bilindiği üzere Çarlık dönemi eserlerinde Rus hakimiyetinde yaşayan Türk boylarının konuştukları dil lehçe (Nareçiye - Наре́чие) olarak görülmektedir. Sovyet dönemi kaynaklarda ise Türklerden bahsedilirken *Türkoyazıçniye* (Türk dilliler) tabiri kullanılıyordu. Bu görüş Sovyet döneminin ilk yıllarından itibaren değişmiş her bir Türk boyu için ayrı bir dili ifade eden terim kullanılmaya başlanmıştır. Arabayev, daha Sovyet dönemi gelmeden yani Çarlık döneminde Türk boylarının kullandığı lehçelerin ayrı diller olarak ortaya çıkmamaları için yeni Alfabe kitaplarının yaygınlaştırılarak, bu tehlikeyi önceden engellemeye çalışmıştır.

İlk bakışta yeni ve farklı alfabelerin yazılması Çağatay yazı dilini parçalıyormuş gibi görünmektedir. Ancak elde bulunan alfabenin Türk dili ses ve gramer yapısına uygun bir reforma ihtiyacının olduğu da açıktır. Kaldı ki Çağatay yazı dili halkın kullandığı yazı dili olmayıp, edebi ve sanat dilidir.⁴⁶⁷ Yani halk dilini yansıtabilen hiçbir alfabe kitabı mevcut değildi. Eğitimin yaygınlaştırılabilmesi için ise halkın kullandığı dili karşılayacak bir yazı diline ihtiyaç vardır. Alfabede yapılacak reform ancak Türk dili içerisindeki lehçelerinde dikkate alınarak gerçekleştirilmesiyle çağa ve ihtiyaçlara uygun olabilirdi. Dolayısıyla ilk yapılan yeni alfabelerde küçük farklılıkların olması doğaldı. Arabayev bu sorunun bir lehçe için yapılan alfabede o lehçede kullanılsa bile bazı harflere (h, f, v) diğer lehçelerin ve İslami kelimelerin anlaşılabilmesi için Alfabede yer verilmesi ile çözüleceğini

⁴⁶⁷ **Yarlıki Toktaşıa i Temir-Kutluga**, Zap.Vost.Otd. Russk. Arhel.Obş., C. 3, Akademi Nauk, Sank-Peterburg, 1889, s.2.

düşünüyordu.⁴⁶⁸ Ona göre böylece Alfabe sorunu Türk boylarının kullandıkları lehçelerin ihtiyaçlarını giderdiği gibi dil birliğini de sağlamak suretiyle çözülmüş olacaktı. Böylece Alfabe meselesi Rus çıkarlarına uygun Kiril - Latin alfabelerine geçmeye gerek olmadan, Türk aydınlar tarafından Türklerin kültürel çıkarlarına uygun olarak halledilecekti.

Bu durumun farkına varan İşanaali Arabayev'in arkadaşlarından ve Kazaklar arasında Kazak âlimi olarak tanınan Ahmet Baytursunov, Arabayev'in başlattığı Alfabe reformu konusunu bir adım daha ileriye taşıdı. Çalışmaları gören Ahmet Baytursunov, uzun süre Kazak bölgelerinde öğretmenlik yaptığı dönemde edindiği tecrübeler sonucu Kazak – Kırgız çocuklarına okuttuğu Kazak ve Tatar dilindeki Arap harfli alfabenin eksikliklerinin farkına varmıştı. O da Cedit eğitim sistemini Kazak çocuklarına uygulamayı, bu sayede okuma-yazmayı yaygınlaştırmayı amaç edinmişti. Kazaklar arasında Tatarca olarak adlandırılan Arap harfli alfabedeki Türkçede kullanılmayan harfleri atıp, eksik olan sesler içinde yeni harfler türetmek suretiyle Kazak konuşma dilinin sesleri ve ses yapısını esas alarak, yazı diline göre düzenledi ve yeni bir imla belirledi. Bu çalışmasını da 1912 yılında *Oku Kuralı Kazakşa Alıfba* adıyla Orenburg'da bastırdı.⁴⁶⁹ Baytursunov, 16 harfi Arap alfabesinden aynen alıp, Arap işaret şekline uygun ve Kazak konuşma dili esasında yeni 8 harf ekleyerek 24 harfli bir alfabe oluşturdu. Baytursunov'un oluşturduğu Kazak alfabesindeki harflerin 17'si sessiz (b, p, t, c, d, r, z, s, ş, ga, ka, ke, ñ, l, m, n, y) (ب پ ت ج د ر ز س ش غ ق ک گ ل م ن ی), 5'i sesli (a, e, ı, ü, o) (ا و ؤ ی ة), 2'si yarı seslidir (inceltme sesleri) (ء, -).⁴⁷⁰ Arabayev ve Baytursunov'dan sonra başka eğitimciler tarafından da yeni usulde alfabe ve okuma kitapları yayınlandı.⁴⁷¹ Oluşturulan alfabenin en temel özelliklerinden birisi Arap alfabesinden farklı olarak her ses için bir harf kullanılması idi. Ancak oluşturulan bu alfabeye baktığımızda bütün seslerin ayrı harflerle karşılanmadığını görmekteyiz. Bu sorunu Arabayev ve Baytursunov, yarı sesli harflerle çözmeye çalışmışlardır.

Arabayev ve Baytursunov'un belirttiğimiz amaçlarla meydana getirdikleri eserlerin kısa sürede bölgede yaygınlaşması, etkin bir şekilde kullanılması ilk olarak önemli derecede kaynak eksikliğinin olduğunu göstermektedir. Her yıl tekrar eden yeni baskıların yapılması da okuma yazma öğretiminde bu kaynakların ihtiyaca cevap verebildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca yapılan alfabe yenileştirme çalışmalarıyla bu konuda somut adımlar atılmış,

⁴⁶⁸ **Kazak-Kırgız İlimpozdorunun**, s. 32; Arabayev, **Cazuu Örnekleri**, s. 3.

⁴⁶⁹ Ahmet Baytursunov, **Til Tagılımı Kazak Tili Men Oku – Agartuga Katıstı Enbekteri**, Haz.; Garifolla Anesov, Amankos Mektepov, Ana Tili, Almatı, 1992, s. 33.

⁴⁷⁰ Akmat Baytursunov, **Til Kural (Kazak Tilinin Sarfı)**, 2. Baskı, Orınbor, 1915.

⁴⁷¹ M. Deberdiyev'in "Kazak Balalarına Kiragat Kitebi", M. Nurbayev'in, "Kazakşa Alippe, M. Moldobayev'in "Kazakşa En Canı Alippe", S. Kubayev'in "Ülgülüü Bala", Beysen Uulu'nun "Kazakşa Durus Cazuu Kaidaları" v.b. A. K. Bektemisov, **Knigoizdanie v Sovetskom Kazahstane**, Alma-Ata, 1970, s. 33.

matbaa işleri ve okuma kolaylaşmıştı. En önemlisi de uzun süre (Sovyet politikalarına kadar) Kazak ve Kırgız aydınları arasında Kiril veya Latin alfabesine geçiş tartışmalarını bitirmiş olmalarıdır.

2.5.3 Sovyet Dönemi Latin Alfabesine Geçme Tartışmaları ve Arabayev

Türkistan Türklerinde 1910'lu yıllardan sonra gündemden düşmeye başlayan Alfabe değişimi meselesinde Rusya'da yaşanan 1917 Ekim (Bolşevik) Devrimi önemli dönüm noktası oldu. 1920 yılına kadar ülkedeki iç savaşı bitiren ve Türkistan Türklerini tekrar hakimiyet altına alan Bolşevikler, Çarlık döneminde hararetli tartışmalar sonucu kapanan Alafabe meselesini tekrar gündeme getirmişlerdir. Bu dil politikasının amacı Türklerin dil birliğini bozmak ve dolayısıyla Türk boylarının birbirleriyle anlaşmalarını zorlaştırmaktır. Uygulamaya konulan bu politika gereği Sovyet dilbilimcileri, Müslüman halkların kullandıkları Arap alfabesinin bu dillerin özelliklerine uygun olmadığını iddia etmişlerdir. Lenin'in "*Latin harfleri Doğu'da devrim hareketlerinin başlangıç unsurudur*" sözleri, Sovyet Rusya için doğuda uygulanacak devlet politikasıdır ve Arap harfleri de devletin düşmanı olarak görülmeye başlanmıştır. Tarihi olaylar göstermektedir ki, Sovyet yönetiminin esas amacı Türk halklarının Kiril alfabesine geçmesini sağlamaktır. Ancak böyle bir dayatmanın yaratacağı tepkiyi Çarlık dönemindeki tecrübelerden bilen yönetim, bir geçiş stratejisi ve süreci belirledi. Buna göre önce Latin alfabesine geçiş gündeme getirilecek, halkın tepkisi böylece ortadan kaldırılacak ve daha sonra Kiril alfabesine geçilecekti. Üstelik Latin alfabesine geçişin gerekçesi de Rusya Türkleri arasında Alfabe birliğinin sağlanması olacaktı.

Komünist partinin politikası gereği, Ekim devriminden sonra Alfabe konusundaki tartışmalar için çeşitli komisyon, kurultay ve toplantılar oluşturulmaya başlandı. Bu konuda 1919 yılında Kazan'da, gündeminde Arap harflerinin değiştirilmesi meselesinin görüşüldüğü "*Bütün Rusya Türk Halkları İmlâ Meseleleri*" konferansı yapıldı. Uygulamaya konulan politikaya rağmen bu konferansta ağırlıklı olarak Arap harflerinin ıslahı konusu üzerinde durulmuştur.⁴⁷² Bu konferanstan sonra Türkler arasında Sovyet yönetimi, alfabe değişimi gündemli birçok kurultay toplamak suretiyle meseleyi gündemde tuttuğu gibi, halkı da alfabe değişimi konusuna hazırlamaya çalıştı. Kongre ve kurultaylarda yeni alfabeye geçişin

⁴⁷² Frings, a.g.m., s. 49.

sebepleri olarak, Arap alfabesinin Türkçe sesleri karşılamaması, Matbaalarda meydana gelen aksaklıklar, okuma ve yazma karmaşaları gündemde tutuldu.⁴⁷³

Ayrıca konuya özel önem verilerek bilimsel metotlar en iyi şekilde kullanıldı Arap alfabesinin eksikliklerinin ağır bir dille eleştirildiği ve Latin alfabesine geçişin faydalarının anlatıldığı broşür – Kitapçıklar basılıp dağıtıldı. Bu kitapçıklarda Arap Alfabesinin eksikleri şu şekilde sıralanabilir; Arap harfleri ile yazı yazmak daha zordur. Örneğin, Arap harfleri birbirinden noktalar ile ayrılır. Sağdan sola yazarken kelimeyi yazdıktan sonra tekrar elini soldan sağa getirip harflerin noktalarını koymak gerekir. Bu da zaman kaybıdır. Yeni Latin harfleri ile yazarken harfler birbirinden noktalarla ayrılmaz. Bu sebeple kelime yazıldıktan sonra tekrar geri dönmek gerekmediği için daha hızlı ve kolay yazılır. Arap harflerini okumak Latin harflerine göre daha zor ve karmaşıktır. Örneğin Kırgız dilinde yumuşatma harfinden başka 24 harf mevcut. Bunlardan 17 tanesi başta, ortada ve sonda farklı yazılırlar. Böylece bu harfler otomatik olarak 68 harf olur. Kalan 7 harf ise iki ayrı türde yazıldığı için 14 farklı harf ortaya çıkar. Sonuçta 24 harf 82 harf halini alır. Bu da yeni okuma öğrenen bir çocuğa 82 harfi öğretmek demektir. Ayrıca Arap harfleri birbirlerinden noktalar ile ayrıldıkları için örneğin “b, p, y” harflerine yanlışlıkla fazla veya eksik nokta konulduğunda kelime tamamen değişir. Latin harflerinde ise bu şekilde bir problem yoktur. Ayrıca Latin harfleri ile çocuklara daha hızlı okuma yazma öğretilir. Arap harflerini matbaada basmak Latin harflerine göre daha zor ve daha maliyetlidir. Arap harfleri başta, ortada, sonda farklı yazıldığı için alfabe için 82 harf kalıbı gerekir. Bu da matbaa işçisinin çok daha fazla çalışmasına ve Arap harfleri ile basılan bir kitabın Latin veya Rus harflerine göre çok daha pahalıya mal olmasına sebep olur. Latin ve Rus harflerinde böyle bir sorun yoktur. Ayrıca bu kitapçıkların yanı sıra Latin alfabesine geçmek için kadrolar hazırlamak amacıyla Latin alfabesinin öğretildiği öğretmenler eğitimi kursları açıldı.⁴⁷⁴

Toplanan kongre ve kurultaylar ilk meyvesini Sovyet amaçlarına uygun olarak Azerbaycan’da verdi. 1922’de kurulan *Yeni Alfabe Komitesi*’nin çalışmaları sonucu Azerbaycan’da Latin alfabesi kabul edilerek yürürlüğe girdi (20 Ekim 1923).⁴⁷⁵ Ancak diğer Rusya Türklerinde bu süreç daha uzun bir zaman aldı. Kazak ve Kırgızlar Latin alfabesine geçişi kesinlikle kabul etmeyip, İşanaali Arabayev ve Ahmet Baytursunov gibi aydınlar öncülüğünde yönetime karşı direndiler. Toplanan kurultaylarda ya yönetimin isteği aleyhine

⁴⁷³ **Bizdin Canı Alıp – bee (Kırgızdın Canı Alıp-beesinin Kısaça Tarihı)**, Kırgızistandın Basmasöz Taratuu Mekemati, Prunze, 1927, s. 4.

⁴⁷⁴ **Bizdin Canı Alıp – bee**, s. 3 – 7.

⁴⁷⁵ **1926 Bakü Türkoloji Kurultayı**, s. 16; Elövset Zakiroğlu Abdullayev, **Türk Dillerinin Tarihsel Gelişme Sorunları**, Ankara, 1996, s. 96.

ya da kararsızlık sonucu çıkıyordu. İşanaali Arabayev Çarlık döneminde olduğu gibi Alfabe değişimi konusuna kesin olarak Sovyet döneminde de karşı çıktı.⁴⁷⁶ Arabayev'in bu duruma karşı çıkmasının temel sebeplerinden biri de kendisinin aynı zamanda din adamı olmasından kaynaklanmaktaydı. Çünkü yönetimin gerçekleştirmeye çalıştığı bu değişim dini aidiyetten ziyade Sovyet aidiyet esasında tanımlanan ulusal kimlik, ulusal dil ve edebiyatın oluşturulmasında İslami mirastan kopuşu temel alıyordu. O bu karşı duruşunu yönetimin ortaya koyduğu değişimin gerekçelerine somut cevaplar vererek savunuyordu.

Yönetim Latin alfabesine geçişin en güçlü ve temel sebebi olarak Türk dilleri arasındaki yazım farklılıklarının giderilmesinde ortak Latin alfabesine geçişle mümkün olacağını savunuyor, Türk dil birliğinin de bu şekilde sağlanacağı görüşünü dillendiriyordu. Arabayev bu propagandaya karşı asıl Latin alfabesinin Türk yazı dilinin farklılaşmasına sebep olacağını savundu. O'na göre Kırgız ve Kazak lehçeleri birbirinden farklı olmasına rağmen Arap alfabesi ile yazıldığında yazım şekli ve harfler aynıdır. Ancak okuma ve söyleyiş farkı vardır.⁴⁷⁷ Bu durum gerçekten de böyledir. Örneğin, “iki” kelimesi, Arap harfleriyle aynı şekilde yazılır. Fakat bu kelimeyi Kazaklar “eki” ve Kırgızlar “ekki” şeklinde, Özbekler “ikki” şeklinde, Tatarlar ise “ike” şeklinde farklı okurlar. Bu sözcük Latin veya Kiril alfabesinde yazıldığında ayrı lehçe gramer kurallarına uymak için alfabe ortak olsa da yazı dili farklılaşmaktadır. Bu da lehçeler arasındaki farklılıkları zamanla derinleştirecektir.

Arabayev, Haziran 1924'te Orenburg şehrinde ilk defa düzenlenen “*Kazak – Kırgız İlim Adamları Kurultayı*”nda fikirlerini dile getirme fırsatı buldu. Arabayev bu kurultay'ın dört başkanından biriydi.⁴⁷⁸ Yönetimin bu tür kurultayların toplanmasını desteklemesinin ve gündem maddeleri arasına Alfabe meselesini koymasının sebebi Türkleri Alfabe değişimine zorlamaktı. Ancak düzenlenen bu kurultayda alfabe meselesi tartışılmış olmasına rağmen, tartışmalar tamamen Arap alfabesinde yapılması gereken reformlar etrafında şekillenmiş, yeni bir alfabeye geçilmesine çoğunluk sıcak bakmamıştır.⁴⁷⁹ Kurultay'da durumun bu şekilde olmasının en temel sebebi Kurultay başkanlıklarına İşanaali Arabayev'in ve Ahmet Baytursunov'un seçilmiş olmalarıdır. Bu aydınlar bilinçli olarak Türklerde yeni bir alfabeye (Latin veya Kiril) geçilmesini desteklemedikleri için kurultayın gündemi arasına bu konuyu almamışlardır. Arabayev bu kongrede Alfabe meselesi hakkında bir bildiri sunmuştur. Bildirinin konusunun bir kısmını da alfabe meselesine ayırmış ve Lehçelerin birbirinden

⁴⁷⁶ KRBMA, F. 647, op.1, d. 40, s. 2.

⁴⁷⁷ E. Arabayev, *Kırgız Alıppesi*, Taşkent, 1924, s. 2.

⁴⁷⁸ Bektenov, *Öçpöz izder*, s. 7.

⁴⁷⁹ *Kazak Kırgız İlimpozdorunun*.

ayrılmaması için bazı harflerin (h, f, v) Kazakçada kullanılmamasına rağmen Kazak alfabesinden çıkarılmaması gerektiğini savunmuştur.⁴⁸⁰ Görüldüğü üzere Kazak-Kırgız İlim Adamları Birinci Kurultayında yönetim istediği kararı aldırılmamıştır.

Bu kurultaydan yaklaşık bir yıl sonra 25 Mayıs 1925 yılında Bişkek'te Kara Kırgız Otonom Bölgesi'nin öğretmenlerinin, pedagoji ve ilim meseleleri ile ilgili ilk kongresi gerçekleşmiş, Arabayev burada Kırgızların yazı dili ve Arap alfabesine uygulanması gereken reformlar hakkında bir bildiri sunduğu gibi, kongreye Ahmet Baytursunov'u da özel olarak davet edip, Alfabe ve dil konusunda konuşma imkanı sağlamıştır. Bu kongrede Alfabe değişimi konusu en önemli gündem maddesi olmuştur. Arabayev'in sunduğu bildiri önemlidir. Çünkü önceden beri üzerinde çalıştığı ve uygulamada olan reforma tabi tuttuğu 28 harften oluşan Arap alfabesinin resmen kabul edilmesini talep etmiştir.⁴⁸¹ Ancak kongrede bu alfabe kabul edilmekle birlikte bazı harfler çıkarılmış, 24 harfli hali kabul edilmiştir. Burada Arabayev ve Baytursunov Latin alfabesine karşı, Arap alfabesi üzerinden yazı dili, imla, ilmi terimlerin yazılışı meseleleri hakkında görüşler bildirilmişlerdir.⁴⁸² Ancak Tınıstanov'un ve Sovyet taraftarlarının ısrarcı girişimleri sonucu bu kongreden Kırgız eğitim sisteminde Latin alfabesine geçiş kararı çıkarılmıştır.⁴⁸³ Arabayev'in yönetimin politikalarına karşı bu kadar açık cephe almış olması dönemin şartlarına bakıldığında bir cesaret örneğidir. Çünkü Baytursunov görüşleri ile çeliştiği Bolşevik politikaları desteklememesi sebebiyle daha 1921 yılında Komünist partiden çıkarılmıştı.⁴⁸⁴ Zaten Baytursunov'da Bolşeviklerin kendisine güvenmediğini bilmektedir. Arabayev'in özel davetiyle katıldığı Kara Kırgız Otonom bölgesi İlim kongresindeki konuşmasını: *"Bizim gibi parti üyesi olmayanlara Sovyet hükümeti güvenmemektedir. Ama biz Sovyet'lerin sağladığı bu imkanları bilmeyen akılsızlardan değiliz ve "Yaşasın Sovyetler ve Öğretmenler Kongresi!"*⁴⁸⁵ şeklinde bitiriyordu. Kazak ve Kırgızlar arasında Alfabe meselesi Arabayev ve Baytursunov'un çalışmaları ile şekillenirken bütün Rusya Türklerini ilgilendiren Bakü'deki I. Türkoloji Kurultayı bu konuda önemli bir dönüm noktası oldu.

⁴⁸⁰ Kazak Kırgız İlimpozdorunun, s. 37.

⁴⁸¹ KRBMA, F. 647, op.1, d. 40, s. 8.

⁴⁸² KRBMA, F. 647, op.1, d. 40, s. 4.

⁴⁸³ KRBMA, F. 647, op.1, d. 40, s. 3; A. Bolponova, K. Tınıstanov – *Uçeniy i Gosudarstvenniy Deyatel Kırgızstana*, Krakol 2011, s. 49.

⁴⁸⁴ Ahmet Baytursunov, "Cazığım Ne? (Orınbor, 1921)", *Alaş Akıktarı* 5, Almatı, 2006, s. 221.

⁴⁸⁵ Karboz Dıykanov, "Baytursunov'un 125. Yıl Dönümüne Armağan Kırgız Dili ve Akmat Baytursunov", Çev.: Ulanbek Alimov, Cıldız Alimova, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: V, Sayı 2, İzmir, 2005, s. 325.

2.5.4 1926 I. Bakü Türkoloji Kurultayı ve Arabayev

Bolşeviklerin yönetimi ele geçirdikten sonra uygulamaya tekrar konulan Alfabe değişimi meselesi 1924 yılında Sovyet Cumhuriyetlerinin kurulması ile gündemin ön sıralarına oturdu. Bunun en temel sebebi Bolşeviklerin artık kurulan cumhuriyetlerin yönetimlerine taraftarlarını getirmeleri ve merkezde güçlenmeleri idi. Azerbaycan'da 1923 yılında Latin alfabesine geçilmiş olması da Bolşeviklerin elini güçlendiren önemli unsurlardan biri oldu. Ayrıca Azerbaycan'da Latin alfabesine geçiş büyük tartışmalar sonucu olsa da yönetimin direkt müdahalesine gerek bırakmamıştı.⁴⁸⁶ Arap alfabesinden Latin alfabesine geçişin tüm Sovyetler Birliği Cumhuriyetlerinde Türk dilli halklar arasında da uygulanmasının sağlanması kolay görünüyordu.

Zaten kökleri çok eskilere dayanan Türkoloji çalışmaları belli bir noktaya gelmiş, önde gelen Türkologlar da bir Türkoloji kongresi düzenleme girişimlerine başlamışlardı.⁴⁸⁷ Bolşevik yönetim, çıkarlarına hizmet edecek bu girişimleri desteklemekte tereddüt etmedi. Çünkü Sovyetler Birliği içerisindeki Cumhuriyetler yeni kurulmuştu. Hem bu mekanizmaların ihtiyaç duyduğu elemanların yetiştirilmesi, hem de halkın ideolojiye sahip çıkması gerekiyordu. Bunun içinde halka ideolojinin öğretilmesi şarttı. Ancak yeni cumhuriyetlerde eğitim düzeyi yönetimin istediği seviyede değildi. Dolayısıyla hızlı bir eğitim seferberliği şarttı. Ayrıca Sovyet yönetiminin eğitim seferberliğine ihtiyaç duymasının çıkış noktası halkın eğitilmiş olması mücadelesi olmayıp, bir Sovyet insanı yetiştirmekti. Fakat Sovyet insanına dönüştürülmek istenen kitlenin büyük çoğunluğu Müslüman'dı ve yönetime göre yazı dilinde eğitimin hızını yavaşlatan Arap alfabesi kullanılıyordu. Eğer eğitim seferberliği Arap alfabesi değiştirilmeden gerçekleştirilirse Müslüman Türklerin geçmişleri ile bağlantısı kesilmeyecek, bu da eğitilmiş bir Sovyet insanı yerine eğitilmiş bir Müslüman yetiştirmek anlamına gelecekti. Dolayısıyla sistem kendi taraftarını değil, düşmanını yaratmış olacaktı. Zira 1917 – 1930 yıllarında Müslüman Türklerin yaşadıkları bölgelerde, milli ve dini düşünce çok güçlü idi.⁴⁸⁸

Sovyet yönetimi alfabeyi değiştirmekle çıkarına uygun birçok sonuca ulaşacaktı. Örneğin, Türklerin kullandığı Arap alfabesinin değiştirilmesi ile din adamlarının gücünü kırdığı gibi, halkın geçmişi ile bağlantısını kesecek, böylece yeni nesli istediği gibi

⁴⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız; Abdullayev, a.g.e., s. 96;

⁴⁸⁷ Türkoloji'nin kökenleri ve Kongre çalışmaları için bakınız; **1926 Bakü Türkoloji Kurultayı**, s.17-37; Mustafa Oral, "Türkoloji Tarihinde 1926 Bakü Türkiyat Kongresi", **Folklor/Edebiyat**, Cilt X, Sayı 37 Ocak 2004, s.17-37; Ahmet Buran, "Sovyet Türkolojisi Ve Birinci Türkoloji Kurultayı", **International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 4/3 Spring, 2009, s. 430 – 444.

⁴⁸⁸ Ayça Ergun, "Azerbaycan'da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri", **Bilig**, , Sayı 54, Yaz 2010, s. 146.

yönlendirebilecekti. Bu sebeplerle Sovyet yönetimi tarafından desteklenen 26 Şubat-6 Mart günleri arası 1926 yılında gerçekleşen Bakü Türkoloji Kurultayı, Latin alfabesinin tüm Türk Sovyet Cumhuriyetlerine yayılmasında çok önemli bir rol oynadı.

Bakü Türkoloji Kurultayına giden süreçte diğer birçok Sovyet Cumhuriyetinde olduğu gibi, Kara Kırgız Otonom Cumhuriyetinde de Latin alfabesine geçiş için hazırlıklar Mayıs 1925’de yapılan Kırgız Öğretmenleri kongresinde alınan Latin alfabesine geçiş kararının ardından hızlandırıldı. Buna göre, Bakü Türkoloji Kurultayı’ndan önce Arabayev, hem Komünist partiden ve hem de Kırgız İlim Komisyonluğu başkanlığından çıkarıldı.⁴⁸⁹ İlim komisyonun yeniden şekillendirilmesinden kısa süre sonra Bakü’de I. Türkoloji Kurultayı gerçekleştirildi. Kırgız Otonom Bölgesinden yeni Bilim Komisyonun kararının aksine Tınıstanuulu ve Daniyaruulu temsilci olarak kongreye katıldılar.⁴⁹⁰ Arabayev ilk Kırgız alfabesini oluşturan ve bu konuda Kırgızlar arasında en deneyimli pedagog olmasına rağmen temsilciler arasına alınmadı. Aslında 1925’te yapılan Kara-Kırgız Öğretmenler kongresinde alınan karara göre 1926 Bakü Türkoloji kurultayı’na gidecek Kırgız heyetinin başında Arabayev bulunuyordu.⁴⁹¹ Ancak partiden uzaklaştırılmış olması sebebiyle Arabayev’in yerine Kırgız heyeti başkanı olarak, yerine yönetim Latin alfabesine geçişi destekleyen kişileri temsilci olarak gönderdi. Burada ilginç olan şey ise kongreye Kırgızların temsilcisi olarak gönderilen Tınıstanov’un Arabayev’i hocası olarak görüyor olmasıdır.⁴⁹² Ancak bu aydınlar arasında Alfabe meselesi konusunda görüş ayrılığı olduğu açıktır.⁴⁹³ Arabayev yönetim tarafından kongreye resmi temsilci olarak seçilmemiş olmasına rağmen katılmıştır. Ancak Kongrenin önemli oturumlarına Alfabe meselesinde aynı görüşü⁴⁹⁴ paylaştığı arkadaşı Ahmet Baytursunov’un söz alması sebebiyle o söz almamış, daha alt oturumlara katılmıştır.⁴⁹⁵

A. Osmonkulov’a göre, Arabayev Bakü Türkoloji kurultayında Latin alfabesine geçiş tartışmaları hakkında dokuz kez söz aldı. Arabayev’in konuşmalarının özünde alfabenin değişmesiyle Türklerin kültürel hayatı üzerinde olumsuz değişimlere sebep olacağından korkuyordu. Ona göre kültürün varlığının ve devamının garantisi olan temel gelenekler ve Doğu kültürü ile yeni neslin bağlantısı kesilecek, bu da bütün bir kuşağın tarihsel belleğini

⁴⁸⁹ Maanaev - Osmonkulov, **a.g.e.**, s. 33.

⁴⁹⁰ **KRBMA**, F. 647, op.1, d. 92, s. 1.

⁴⁹¹ **KRBMA**, F. 647, op.1, d. 14, s. 85.

⁴⁹² Bolponova, **a.g.e.**, s. 53.

⁴⁹³ **1926 Bakü Türkoloji Kurultayı**, s. 344 – 345.

⁴⁹⁴ I. Bakü Türkoloji Kongresinde Baytursunov’un konuşmaları için bakınız; A. N. İyasova, **Stanovlenie i Razvitiye Pedagogičeskoy Teorii Kazahstana (1900 – 1960 gg.)**, Almatı, 1997; Kenesbay Musaulı, ”Ahmet Baytursunulı Cane Türk Tilderi Grammatikasının Maseleleri”, **Ultık Ruhtın Ulı Tini**, Almatı, 1999, s. 47 – 56; **1926 Bakü Türkoloji Kurultayı**.

⁴⁹⁵ K. Riskulova, “Eskerü”, **İşenaalı Arabayev’din Tuulgan Kününö 110. Cıldığına Arnalğan Cıynak**, İlim Tabılga, Bışkek, 1993, s. 47.

silecekti. K. Karasayev'in anılarına göre ise E. Arabayev'in gözlemlerine, tecrübelerine dayanarak Arap alfabesi reformu hakkında gerçekçi birçok düşüncesi vardı. Ancak bu fikirlerini uygulama fırsatı bulamadan alfabe değiştirildi. Latin alfabesine geçişten sonra aksaklıklar ve eksikler daha iyi anlaşıldı. Bu değişime destek verenlerin yönetim içindeki pozisyonları ve çıkarları da kısa süre sonra ortaya çıktı. Sovyet politikalarına destek verenler devlet kurumlarında yönetime getirildiler. Karşı çıkanlar ise yönetimden uzaklaştırıldılar.⁴⁹⁶

Görüldüğü üzere Rus hakimiyetinde bulunan Türkleri asimile etme politikalarının bir ayağı olan Alfabe meselesinde Arabayev'in görüşleri ve çalışmaları yönetime karşı olmuştur. İşanaali Arabayev'in Alfabe meselesi konusunda Çarlık dönemi ve Sovyet döneminde yaptığı çalışmalar ve mücadeleler daha sonra yönetim taraftarları tarafından Pantürkçü olarak suçlanmasına sebep oldu. Buna örnek olarak Sovyet iktidarının Türkistan'da güç kazandığı 1930'lu yıllarda kaleme alınan şu satırlar: *"Onların hareketleri bütün Türk toplumlarını ve onların dillerini birleştirme yönünde oldu. O zamanlar İşanaali Arabayev ve Osmanlı Sıdıkuulu önderliğinde ilk aydınları yazı meselesine yöneldiler. Onların yazıları Kırgız dilinde değil, Pantürkizmin önderliğinde Çağatay dilinde idi"*⁴⁹⁷ gösterilebilir. Arabayev'in bütün çabalarına rağmen yönetimin isteği gerçekleşmiş böylece Kiril alfabesine giden yolda önemli bir adım atılmıştır. Ancak yeni alfabe ile kitap baskısı yapılamadı. Bunun sebebi hem daha Sovyet yönetimi içindeki Türkler için bir ortak alfabe belirlenmemiş hem de yeni alfabeyi basacak matbaa makineleri Kırgız Otonom Cumhuriyetinde olmamasıdır.⁴⁹⁸ Ayrıca Kırgız Otonom Bölgesinde yeni alfabeyi oluşturacak birikime sahip kimsenin olmaması Arabayev'i sürecin dışında tutan yeni alfabeye geçiş sürecini yürüten Alfabe komisyonunun bu işi Arabayev'e vermiş olması da ilginçtir.

2.5.5 Yeni Latin Alfabesine Geçiş ve Arabayev

Arabayev'in Kırgız İlim Komisyonu başkanlığından çıkarılmasının ardından komisyonun en önemli gündem maddesi Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş oldu. Bu durum Latin alfabesine geçişe kadar da böyle devam etti. Bilim Komisyonu Latin alfabesine geçiş hazırlıklarında ilk iş olarak Öğretmenlerden başladı. 1925 yılındaki Öğretmenler kongresinden başlayarak, 1917 yılına kadar 405 öğretmene Latin alfabesi kursu verildi. Bu öğretmenler çalıştıkları okullarda öğrencilere yeni alfabeyi tanıtmaya başlayacaklardı. Ancak ellerinde yeni alfabeye uygun ne gramer ne de alfabe kitabı mevcuttu. Kırgızlarda yeni alfabeye geçiş sürecinde 14 Ekim 1926 tarihi bir dönüm noktası oldu. 1926 I. Türkoloji

⁴⁹⁶ Esengulova, a.g.e., s. 54.

⁴⁹⁷ A. Dunayev, "Grammatika", *Kırgız Keneş Adabiyatı Dergisi*, No: 2, 1934, s. 9.

⁴⁹⁸ Ernazarov – Akbarov, a.g.e., s. 265.

Kurultayında alınan karar gereği⁴⁹⁹ Kırgız Otonom Bölgesel Yönetim Komitesi okullarda Arap alfabesi ile birlikte Latin alfabesine geçilmesi kararını aldı. Aynı gün bir de *Yeni Alfabe Komitesi* kuruldu. Komite başkanlığına Orozbekuulu, üyeliklere de Abdırakmanuulu, Saadayuulu, Tınıstanuulu, Aaliuulu, Aydarbekuulu, Bayışuulu, Börübayuulu, Bolotuulu, Daniyaruulu, Cakıpbayuulu, Ceen-bayuulu, Zulpubayuulu, Karaçuulu, ve Kudaybergenuulu seçildiler. 2 Kasım 1926'da yaptığı ilk toplantı ile komite temsil heyetine dönüştürüldü. Burada da yapılan seçimle Oruzbekuulu başkanlığa, Tınıstanuulu'da yardımcılığına seçildi. Üyeliklere ise, Abdırakmanuulu, Saadayuulu, Aaliuulu seçildiler.⁵⁰⁰ Bu heyetin görevi Kırgız ses sistemine göre Latin alfabesine geçiş işini gerçekleştirmektir.

Yeni yönetimin kendini halka kabul ettirebilmesi için eğitim seferberliğine ihtiyaç duyduğuna yukarıda değinilmişti. Bu sebeple bölgeyi ele geçirdiği 1920 yılından itibaren okuryazarlık işine eğilmiş, çeşitli araştırmalarda yapılmıştı. Buna göre 1920 yılında yapılan nüfus sayımında halkın eğitim durumu da değerlendirildi. Bu tarihte Kırgızistan'da yaşayan 883 bin kişiden 17,5 bini (%2), 510 bin Kırgız'dan da 6,5 bini (%1,3) okuma yazma biliyordu.⁵⁰¹ 1928 yılına gelindiğinde de okuryazar oranında önemli denebilecek bir değişim yaşanmadı.⁵⁰² Sovyet yönetimi için Kırgızistan'da da eğitim seferberliğine daha çok önem verilmeliydi. Çünkü artık Arap alfabesinin yanında Latin alfabesine geçiş kararı da verilmişti.

Latin harfleri ile Kırgız alfabesini belirleme işi heyet içinde Kasım Tınıstonov'a verildi. O, bu konu üzerinde çalışırken yönetimin de bazı harfler konusunda direktmesi sebebiyle işi kolay olmadı. Tınıstanov'un yeni alfabe için yaptığı çalışmaların müsveddelerine baktığımızda Latin alfabesinde olmayan “ç, ş, ö, ü, ı” harflerini Sovyet Tatar ve Türklerinin ortak Latin alfabesi ve Türkiye'deki Latin alfabesi ile benzer olmasına rağmen⁵⁰³ 1927 yılında yayınlanan Yeni Alfabe kitapçığında gösterilen yeni Kırgız Latin alfabesinde bu sesler Kiril alfabesindeki harfler ile karşılanmıştır.⁵⁰⁴ Buradaki amacın Sovyet yönetimi içerisinde yaşayan Türk boylarının lehçelerini kesin olarak birbirinden ayırmayı güttüğü açıktır.

Yeni Latin alfabesine göre gramer ve alfabe yazımı görevinin Tınıstanuulu'na verilmiş olmasına ve onun da yoğun çalışma yürütmesine rağmen⁵⁰⁵ istenilen sürede bir gramer ve yeni alfabe kitabının hazırlanamamış olması yönetimi harekete geçirdi. Yeni alfabe komitesi

⁴⁹⁹ Kongrede Yeni Türk Alfabesi hakkında alınan karara bakınız; **1926 Baku Türkoloji Kurultayı**, s. 456.

⁵⁰⁰ **Bizdin Camı Alıp – bee**, s. 5.

⁵⁰¹ “Statistika”, **Krestyanskiy Put Gazetesi**, 5 Mart 1926, s. 2.

⁵⁰² V. P. Şerstobitov, **Kırgız SSRinin Tarihi**, Frunze, Cilt 1, 1973, s. 388.

⁵⁰³ Bolponova, **a.g.e.**, s. 56.

⁵⁰⁴ **Bizdin Camı Alıp – bee**.

⁵⁰⁵ Bolponova, **a.g.e.**, s. 41.

1927 yılında yeni alfabeyi öğretme sorunları ve genel durum hakkında rapor hazırladığı gibi Kırgız dili eğitimini hızlandırmak için de bir program kabul etti. Eğitim konusunda yeterli yetişmiş eleman ve materyal eksikliğinin vurgulandığı kararda, çözüm olarak Arabayev 1924 yılında kaleme aldığı alfabe ve gramer kitabı şu ifadeler ile referans gösterildi: “*Bugüne kadar mekteplerde kullanılacak materyal bulunmadığından, öğretmenler okuttukları çocuklara ne öğreteceklerini kendileri dahi bilmiyorlar. Yeni alfabeye göre metot kitabı çıkmadığı için eski Alfabe kitabındaki ses sistemine göre okutsunlar.*”⁵⁰⁶ bu kararın hemen arkasından da öğretmenler için yeni kurslar açıldı. Yeni alfabeye geçişi hızlandırmak için bu türlü önlemler alınsada yeterli görülmedi. Öğretmenler ne kadar eğitilseler de ellerinde materyal bulunmayınca istenilen sonuca ulaşamayacağı açıktı. Sorunu daha hızlı çözmek amacıyla yönetim, büyükler için alfabe kitabı hazırlama işini Kırgızlar arasında Pedagoji alanında en tecrübeli kişi olan ve yeni Latin alfabesine geçişin karşısında duran İşanaali Arabayev’e verdi. Yanında Kırgız İlim Komisyonu üyelerinden Kuseyin Karasayev görevlendirildi.⁵⁰⁷ Bu konuda çok fazla tecrübesi olmadığı gibi daha o yıllarda öğrenci olan Karasayev’in Arabayev ile beraber çalışmak üzere görevlendirilmiş olması yönetimin Arabayev’i kontrol altında tutma girişimi olarak görülebilir. İşte büyükler için oluşturulan bu programa göre Arabayev, Karasayev ile beraber Latin alfabesi ile “*Canlık*” Alfabe ve Gramer kitabını yazıp 1928 yılında her bir baskısı 10 bin adet olmak üzere iki defa yayınlandı.⁵⁰⁸ Kırgızların ilk alfabesini oluşturan Arabayev böylelikle Kırgızların Latin alfabesine göre ilk alfabesini de oluşturmuş oldu.

Canlık adlı bu çalışma ne kadar iki yazarlı görünse de sadece Arabayev’in kaleminden çıkmıştır. Bunu Karasayev şu cümleler ile doğrulamaktadır: “*1927 yılında İşanaali ile beraber “Canlık” adlı büyükler için alfabe kitabını oluşturduk. Kitap çok başarılı olup, 1928 yılında yayınlandı. Benim yazar olarak çok bir katkı yok. Basılı sayfalarda (Gazete ve diğer yayınlarda) öyle değerlendirildi.*”⁵⁰⁹ Çalışmanın zamanın tüm ihtiyaçlarına cevap verdiği gibi kendisinden sonra yapılan Alfabe ve Kırgız dili ile ilgili program ve pedagojik kitaplara da örnek – temel olmuştur. Sovyet politikaları gereği Arabayev gibi aydınların övülmek bir tarafa adlarının dahi anılmasının yasak olduğu bir süreçte; “*Büyük ihtiyaç duyulan o yıllarda E. Arabayev ve Kırgız Sovyet dil bilimcilerinden H. Karasayev’in ana kaynak olarak büyükler için Gramer kitabı Canlık (Yenilik) yayımlandı. O’nun içinde okuma ve öğretmenlerin ders verebilmeleri için pedagojik gereçler ile birlikte*

⁵⁰⁶ A. Osmonkulov, “Sabatsızdıkçı Coyuu Kuralı”, **Mugalimder Gazetasi**, Sayı 58, 18 Haziran 1975, s. 9.

⁵⁰⁷ Karasayev, **Zamandaşarım Cönündö**, s. 5.

⁵⁰⁸ E. Arabajuulu, Q. Qarasajuulu, **Canlık**, Kırgızstan Memleket Basması, 1 -2. Baskı, Frunze, 1928.

⁵⁰⁹ Karasayev, **Zamandaşarım Cönündö**, s. 5.

*edebi metinler gibi Sosyo-politik konular hakkında makalelerde dahil olmak üzere alfabe öğretimi için geniş malzeme vardı. Bu sebeple kitap sadece basit bir alfabe ders kitabı olmayıp bir tür antoloji ve minyatür kitap özelliği de taşıyordu*⁵¹⁰ ifadeleri ile övülmesi onun çalışmalarının bütün çabalara rağmen gizlenemediğinin açık bir göstergesidir. Ayrıca görüldüğü üzere metinde Karasayev Kırgız Sovyet dil bilimcisi olarak tanımlanırken Arabayev'in bilinçli olarak ayrı tutulduğu açıktır.

Arabayev'in Latin alfabesine karşı olmasına rağmen bu görevi neden yerine getirdiği meselesi net olmayan konudur. Ancak bu konuda kesin fikir verebilecek kaynak bulunmamasına rağmen eldeki verilerle bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Arabayev'in Kırgızlar arasında okuryazarlık oranının artırılmasına çok önem verdiği bilinmektedir. Buradan da onun sisteme küsmeyip Ahmet Baytursunov gibi⁵¹¹ halkın yararına olabilecek durumları iyi değerlendirmeye çalıştığı düşünülebilir. Artık olan olmuş ne kadar karşı olsa da alfabe değiştirilmiştir. Arabayev'e kalan gerçekçi bir değerlendirme ile sistemi olabildiğine lehte kullanmaktır. Ayrıca Kırgız Türkçesine göre Latin alfabesinin ilk defa oluşturulacak olması da çok önemli bir durumdur. Çünkü bu yeni alfabe mevcut hali ile ihtiyaçları karşılamıyor “ç, ş, ö, ü, ı” gibi sesleri karşılayacak harfler türetilme ihtiyacı ortaya çıkıyordu. Bakü Türkoloji kurultayında alınan “*Her bir Cumhuriyetin harfleri kendisinin belirlemesi*”⁵¹² kararı daha baştan Türk lehçelerini birbirinden ayırmanın yolunu açmıştı. Dolayısıyla bu durumu göz önünde tutacak birisinin yeni alfabeyi oluşturması büyük önem arz ediyordu. Eğer yönetimin çıkarlarına hizmet eden bir şahıs bu alfabeyi oluşturursa önü alınamayacak bir hata yapılmış olacaktı. Bu durumun da Arabayev'i yeni Latin alfabesinin gramerini oluşturmaya iten sebeplerden birisi olduğu söylenebilir. Çünkü Arabayev'in Latin alfabesi ile yazdığı alfabe kitabı *Canılık*'ta bu durum özellikle göz önünde bulundurulmuştur.

Kırgızistan'da Sovyet yönetiminin yönlendirdiği Alfabe komisyonu 1927 yılında yayınladığı kitapçıkta Ortak Latin Türk-Tatar alfabesinden bazı farklılıklarla ayrılan bir alfabe yayınlamıştı. Bu alfabede, Latin alfabesinde bulunmayan sesler Kiril alfabesindeki harfler ile karşılanmıştı.⁵¹³ Arabayev hazırladığı Latin alfabesinde Kiril alfabesine hiç yer vermedi. Rusça'daki “б” yumuşatma işareti Arabayev'in alfabesine hiç alınmadı. Çünkü bu işaret Rus Kiril alfabesi mantığına göre konulmuştu. Onun yerine alfabeye koymamakla birlikte

⁵¹⁰ K. N. Kulmatova, **Moguçiy Faktor Natsionalno – Yazıkovogo Razvitiya**, Frunze, 1982, s. 226.

⁵¹¹ “Bizim gibi parti üyesi olmayanlara Sovyet hükümeti güvenmemektedir. Ama biz Sovyetlerin sağladığı bu imkanları bilmeyen akılsızlardan değiliz ve “Yaşasın Sovyetler ve Öğretmenler Kongresi!”, Dıykanov, **a.g.m.**, s. 325.

⁵¹² **1926 Bakı Türkoloji Kurultayı**, s. 456.

⁵¹³ **Bızdın Canı Alıp – bee**, s. 6.

yumuşak ünlülerin üzerinde metin içinde kullandığı ve zamanla nokta yerine kullanılabileceğini düşündüğü “ ” işaretini kullandı.⁵¹⁴ Bu sebeple Arabayev’in Latin alfabesi 24 harften oluştu. Aynı zamanda bu işaret kelime başlarında daha önce Arap alfabesinde kullandığı *hemze*’nin (ء) kullanılış mantığına uygun kullanılıyordu. Burada değinilecek önemli bir husus da Kırgız lehçesinin Kiril alfabesi mantığına uygun değil, Arap alfabesinin mantığına uygun yapılmasıdır. Bu da Sovyet yönetiminin oluşturmaya çalıştığı Sovyet insanın üst dili olan Rusçaya yönlendirmesini, Arabayev’in önceden fark ettiğini gösterdiği şeklindeki değerlendirmenin dayanak noktası olabilir. Buna benzer diğer bir durumda “*у-ç, и-ş, ve ы-ı*” harflerinde gözlenmektedir. Arabayev Rus Kiril alfabesindeki harflerin yerine “*ç, ş, ı*” harflerini kullanmıştır.⁵¹⁵

İşanaali Arabayev modern anlamda Kırgızların ilk eğitimci ve pedagogu olarak Çarlık döneminde ve Sovyet döneminde önemli çalışmalar yapmıştır. Eğitim konusunda ilk olarak Arabayev aldığı Cedit eğitimi sebebiyle dünyevi ilimlerinde okutulduğu yeni usuldeki mektepleri Kırgızistan’da açmış ve yaygınlaştırmıştır. Onun çalışmaları sayesinde Kırgız Ceditçi yani modern aydınlar yetişmiştir. 1913 – 1916 yılları arasındaki kısa zamanda Kuzey Kırgızistan’da eğitim okuryazar durumu gözle görülür bir şekilde artmıştır. 1916 Kırgız bağımsızlık isyanı sonucu yaşanan katliam sırasında Doğu Türkistan’a gitmesi Doğu Türkistan’daki eğitim faaliyetlerine katkı sağlamasına ortam hazırlamış, bölgede yaşayan Kırgızların yazı dillerinin oluşmasına doğrudan faydası dokunmuştur. Ekim ihtilalından sonra vatanına dönerek Sovyetlerin eğitim politikalarından faydalanarak Kırgızların ilk Sovyet öğretmenlerini yetiştirdiği gibi kültürel faaliyetler ile milli bilinci uyandırmaya çalışmıştır. Diğer taraftan Komünist partinin asimile politikalarına karşı korkmadan en iyi şekilde mücadele etmeye çalışarak, Türk alfabe birliğini savunmuş ve Alfabenin değiştirilmemesi için aktif rol oynamıştır. 1925 yılında Komünist partiden çıkarıldıktan sonra Eğitim çalışmalarını durdurmayıp çeşitli eğitim kurumlarında dersler vererek Rus dili karşısında Kırgız dilinin gelişmesi ve yaygınlaşması için büyük çaba göstermiştir. Onun çabaları sayesinde ki Kırgız dili Sovyet dönemini aşarak günümüzdeki seviyesine ulaşmıştır.

⁵¹⁴ Arabajuulu, Qarasajuulu, **a.g.e.**, s. 27.

⁵¹⁵ Arabajuulu, Qarasajuulu, **a.g.e.**, s. 9, 10, 20.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARABAYEV'İN SİYASİ ve KÜLTÜREL ÇALIŞMALARI

XIX. yüzyılın sonlarında Türkistan'da kurulan Rus yönetimi yerel halkı, kurmuş olduğu idari birimler aracılığı ile Rus kanunlarına göre yönetmeye başladı.⁵¹⁶ Böylelikle beylerin yerini askeri valiler ve ordu komutanları, aksakal meclislerinin yerini çoğunluğunu Rusların oluşturduğu komisyonlar, halk adetlerine ve şerî hukuka uygun şekillenen kadı mahkemelerinin yerini ise Rus kanunlarına göre kurulan idari mahkemeler aldı.⁵¹⁷ Rus politikası öylesine karmaşıktı ki Rusları ilgilendirmeyen konularda ise halk arasındaki adaleti beyler ve kadılar sağlıyorlardı.⁵¹⁸

Yaşanan siyasi gelişmelere bağlı olarak Türkistan'da siyasi ve toplumsal yaşam şekli değişmeye başladı. Çarlık yönetimi boyunca göçmenlerin Rusya içlerinden Türkistan'a yerleştirilme politikası devam etti.⁵¹⁹ Bu tür girişimlerle Ruslar, bölgede kalıcı olmayı amaçlıyorlardı. Bu durumun demografik yapıya etkisi olduğu gibi, toplumsal yaşam şeklinin değişmesinde de önemli rol oynadı. Bölgede uygulanan yeni Rus kanunları ve gelen göçmenlerin sayılarının artması üzerine Türkistan yerli halkı yeni düzene ayak uydurmak zorunda kaldı. Arabayev gibi Ceditçi aydınlar sayesinde batı ile temasların artması, halkın yaşam ve düşünüş tarzının değişmesine yol açtı. Bu durumun da batı medeniyetini tanımış olan Ceditçi aydınlar, modern dünyaya uygun hem siyasi, hem de toplumsal değişimin önderleri oldular. Kırgızlar için bu işi gerçekleştiren Ceditçi Arabayev'di. Ceditçileri modernleşme konusunda etkileyen unsurlar küçük de olsa farklılıklar arz ediyordu. Rus okullarında eğitim alan Ceditçiler, medrese eğitimi alan Ceditçilere göre daha fazla laik, liberal ve milliyetçi idiler. Türkistan'da yaşayan Türk boylarının modernleşmesi, toplumsal ve siyasal değişimleri de bu duruma göre yön bularak şekillendi. Dolayısıyla bu doğrultuda Rus idaresini kabul etmek istemeyen yerel halkın isteklerini siyasi ve toplumsal olarak gerçekleştirmeye çalıştılar. İşe kültürel gelişim ile başlayan Ceditçiler 1905 Rus ihtilali ile siyasi alanda da çalışmaya başladılar. Bu durum Arabayev'in Kırgız siyasi ve kültürel hayatını şekillendirmesinde de kendini gösterdi.

⁵¹⁶ Ziyayev, **a.g.e.**, s. 321

⁵¹⁷ Bendrikov, **a.g.e.**, s. 24

⁵¹⁸ Togan, **Bugünkü Türkili Türkistan**, s. 273.

⁵¹⁹ Serik Mesimbaev, **Patsalık Reseydin Otarlık Sayasatı**, Almatı, 1994, s. 42-49.

3.1 Türkistan Türklerinin Siyasi Çalışmaları ve Arabayev

1905 öncesi dönemde Rusya'nın Türkistan'da uyguladığı baskı sebebiyle Türkler arasında siyasi hareketler gelişmemişti. Rusya Türkleri, dolayısıyla Ceditçileri arasında siyasi bilincin gelişmesinde 1905 ihtilali sonrası oluşan kısmi serbestlik ortamı etkili oldu. Rus ihtilali sonunda meşruti yönetime geçilmesi sonucu Rusya Devlet Duma'sının açılması bütün Rusya genelinde olduğu gibi Türkistan'da da siyasi faaliyetleri hızlandırdı. Rusya Türkleri, hızlı bir şekilde siyasi organizasyonların oluşturulması için harekete geçtiler. Bu çabaların sonucu olarak Türkler kongreler düzenlenmeye başladılar. Birinci kongre Sibir Tatarlarından Abdürreşid İbrahim⁵²⁰ ve Yusuf Akçura'nın⁵²¹ çabalarıyla gerçekleşti.⁵²² Ağustos 1905'te Nijniy Novgorad'da Oka nehri üzerindeki bir vapurda ortalama 150 delegenin katılımıyla I. Rusya Türkleri Kongresi toplandı. 15 Ağustos'ta çalışmalarını tamamlayan kongre, "*İttifak-ı Müslümin*" teşkilatının kurulmasını kararlaştırdı.⁵²³ İttifak, siyasi olarak Rusya'daki bütün Müslümanları temsil etmeyi amaçlamış, Rusya Müslümanları arasında ılımlı sağcı bir politika takip etmiştir. İttifakın tam bağımsızlık veya toprak talebi gibi istekleri yoktu. Amaçları Çarlık rejimine siyasi olarak bağlı kalıp sosyal ve kültürel alanda bazı özgürlükler talep etmektir.⁵²⁴

Bu ilk kongrenin ardından Rusya Türklerinin ikinci Kongresi Kazanlıların çabaları sonunda Petersburg'da toplandı. 13–23 Ocak 1906 tarihleri arasında Tatar, Kazak, Kırım ve Kafkasyalı 100 delegenin katılımıyla yapılan kongrede kurulması düşünülen Müslüman ittifakına "Rusya Müslümanları İttifakı" adı verildi.⁵²⁵ Üçüncü kongre ise 16 – 21 Ağustos 1906 tarihleri arasında Nijniy Novgorad'da gerçekleşti. Yapılan bu kongrelerin ortak amacı Rusya Türklerinin siyasi ve kültürel haklarını savunmaktır.⁵²⁶ Zira bu amaçla hareket eden Türkistan Ceditçileri yapılan kongrelerden sonra yerel halkın kültürel ve siyasi haklarını elde

⁵²⁰ Abdürreşid İbrahim (1857-1944), Batı Sibirya'da Tibolisk şehrinde dünyaya gelmiştir. Medine'de eğitim aldıktan sonra Doğu Avrupa ve İstanbul'a seyahat eder. "Çolpan Yıldızı" ve siyasetini açıkça eleştirmiştir. Bkz; İsmail Türkoğlu, *Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdurreşid İbrahim*, Ankara, 1997; Hisao Komayasu, "Üç Ceditçi ve Değişen Dünya", *Osman Hoca Anısına İncelemeler*, Hazırlayan - Timur Kocaoğlu, Sota, Harlem, 2001, 305-306

⁵²¹ Yusuf Akçura (1879-1935); idil-Ural bölgesinde Simbir'de doğmuş olup ilk tahsilini Kazan'da yapmıştır. Orta tahsilini İstanbul askeri Rüştiye'sinde tamamlayıp, 1905'te Kazan'a dönen Akçura, Muhammediye Mederesesinde dersler vermiş, Tarih ve Ulum adlı bir kitap yazmıştır. Ayaz İshaki ile birlikte "Kazan Muhbiri" adlı gazeteyi çıkarmış ve İttifak-ı Müslümin teşkilatının kurulmasında aktif rol oynamıştır. Akçura yazmış olduğu "Üç tarz-ı siyaset" makalesinde İslamcılık, Türkçülük ve Osmanlılık fikirlerinden Türkçülük fikrinin Osmanlı devletinin geleceği açısından faydalı olacağını savunmuştur. Bkz; Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset* Ankara, 1998, 1-8.

⁵²² Türkoğlu, *Sibiryalı Meşhur Seyyah*, s. 54; Nadir Özbek, "Abdurreşid İbrahim İslamcı Bir Eylem Adamı", *Toplumsal Tarih*, Cilt 4, Sayı 19, İstanbul, s. 10

⁵²³ Devlet, *Rusya Türklerinin*, s. 133.

⁵²⁴ Alexandre Bennigsen, "Panturksm and Panislamism in History and Today", *Central Asian Survey*, Vol. 3, Nu. 2, 1984, s. 42.

⁵²⁵ Devlet, *Unutturlan Türkçü*, s. 141.

⁵²⁶ Devlet, *Unutturlan Türkçü*, s. 145.

etmek için mücadele ettiler. Ancak Türkistan aydınları, Çarlık rejiminin 1907 yılından sonra tekrar baskıyı artırması sebebiyle 1917 yılına kadar etkili bir siyasi organ oluşturamadılar. Bu yöndeki çabalar sonuçsuz kalınca Ceditçiler, küçük gruplar halinde gazete, dergi ve Rus partileri içerisinde toplanarak mücadeleyi devam ettirmeye çalıştılar.⁵²⁷ Bu süreç içerisinde Ceditçiler, mücadelede sistematik olarak şekillenemeseler de siyasi konularda önemli derecede tecrübe kazandılar. Edinilen tecrübe ile 1917 Şubat ihtilalından sonra Türk aydınlar, Türkistan'da partiler kurdukları gibi, Komünist parti içerisinde de mücadelelerini etkin olarak sürdürdüler.

Arabayev'in siyasi çalışmaları Rusya Türklerinin bu çabalarına bağlı olarak şekillendi. Huseyniya ve Galiya medreseleri, eğitim konusunda olduğu gibi Arabayev'in siyasi düşüncelerinin oluşmasında da etkili oldu. Zira her iki medrese de 1905 – 1906 yıllarında gerçekleştirilen Rusya Müslümanları kongrelerinde eğitim konusunda alınan kararlar çerçevesinde eğitim, kültür ve dil eğitimi politikası takip ediyorlardı.⁵²⁸ Ayrıca Rus mektep ve üniversitelerinde eğitim almış bazı Kazak aydınları da Orenburg'da bulunmakla Türkistan aydınlarının çok yönlü düşünce tarzlarını etkiliyorlardı.⁵²⁹ Büyük fedakarlıklar ve zorluklarla dolu geçen eğitim hayatı Arabayev'i olgunlaştırmış, bütün Rusya ve Anadolu Türklüğünü tanımış birisi olarak deneyimi olan kişilik sahibi bir insan haline getirmişti. Bireysel çabaları sonucu kazandığı tecrübe ile içinden çıktığı halkı iyi tanımış, onlara acil olarak nelerin gerekli olduğunu anlamış, hangi yönde çalışması gerektiği konusundaki kararını vermişti.

Arabayev için öncelikli mesele genelde Türkistan Türklerinin, özelde ise Kırgız Türklerinin eğitim ve dil meselesi idi. Siyasi çalışmalarını da bu konular üzerine şekillendirdi. Özellikle Galiya medresesinde okuduğu dönemde Orenburg, Kazak Ceditçilerinin yoğun olarak yaşadıkları ve çalışmalarını sürdürdükleri şehirdi. Bu durum Arabayev'in siyasi düşüncelerinin Kazak siyasi anlayışı çerçevesinde gelişmesini etkiledi. Ayrıca Arabayev doğduğu yer itibari ile Kazaklarla iç içe büyümüştü, Kazakçayı da çok iyi biliyordu. XX. yüzyılın başında Kazaklar arasında gelişen batıcılık düşüncesinin öncüsü kabul edilen Alihan Bökeyhanov, Ahmet Baydursunov ve Mircakıp Dulatov Arabayev'in Galiya medresesinde eğitim aldığı sırada Orenburg'da bulunuyorlardı. Kazak aydınlarının Batıcı ve Ceditçi olarak ikiye ayrılmalrı⁵³⁰ Arabayev'in siyasi anlamda Ceditçilik düşüncesini etkileyen önemli

⁵²⁷ Devlet, **Rusya Türklerinin**, s. 224.

⁵²⁸ Detaylı bilgi için bakınız; Devlet, **Unutturulan Türkçü**, s. 145 – 160.

⁵²⁹ Modern Kazak siyasi ve kültürel hayatını şekillenmesinde önemli katkılar sunan Alihan Bükeyhanov, Ahmet Baytursunov, Mir Cakıp Dulatov gibi Kazaklar çalışmalarını çoğunlukla Orenburg'da yapıyorlardı. Detaylı bilgi için bakınız; Özdemir, **a.g.e.**, 2007.

⁵³⁰ Auanasova, **a.g.e.**, s. 47.

unsurlardan biri oldu. Çünkü Arabayev, başta Ahmet Baytursunov olmak üzere batıcı Kazak aydınları ile sıkı ilişki içerisindeydi.⁵³¹

1905 ihtilalı sonrası oluşan siyasi serbestlik, Kazak aydınlarının siyasi faaliyetlerini artırmalarında etkili oldu. Ancak Kazak aydınları arasında yenileşme konusunda fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştı. Bu ayrılığın temelinde Kazak aydınlarının aldıkları eğitim belirleyici olmuştu. Medreselerde eğitim alan Muhammetcan Şeralin, Bakıtcın Karatayev, Cihanşa Seydalın gibi isimler yenileşmenin İslam dini ve kültürü çerçevesinde gelişmesi fikrini savunuyorlardı. Batıcı olarak nitelendirilen diğer grup ise Rus okullarında eğitim görmüş ve genel itibarıyla Rusya'daki yüksek eğitim kurumlarından mezun olmuş aydınlardan oluşuyordu. Alihan Bükeyhanov, Ahmet Baytursunov ve Mircakıp Dulatov batıcı aydınların başını çekiyorlardı.⁵³² Onlara göre yenileşme tamamen Avrupalı tarzda gerçekleşmeliydi. Kazak düşünce hayatında aydınlar arasındaki bu iki farklı oluşum XX. yüzyılın başlarındaki Kazak aydınları tarafından “*Oruşşa Okugandar* (Rus okullarına gidenler)” ve “*Müşliğanşa Okugandar* (Medreselerde eğitim alanlar)” şeklinde ikiye ayrılmıştı. 1905 ihtilalından sonra Ceditçi aydınlar ile batıcı aydınlar arasında belli başlı konularda fikir ayrılıkları yaşansa da siyasi alanda birlikte hareket ettiler.⁵³³ Siyasi olarak başta Alihan Bükeyhanov olmak üzere diğer batıcı aydınlar batı tarzı demokrasiyi benimsedikleri için Tatarların tersine Rusya Anayasal Demokrat Partisi (Kadet) çatısı altında siyasi faaliyet yürütmekte bir beis görmemişlerdi. Kazak Ceditçileri Tatarların öncülüğünde gelişen Türkçülük hareketine ve onların siyasi örgütü olan İttifak-ı Müslümin teşkilatının faaliyetlerine karşı mesafeli yaklaştılar. 1905-1906 yıllarında gerçekleşen 1. 2. ve 3. Rusya Türkleri kongrelerine katılmadılar.⁵³⁴

Kazak batıcı Ceditçileri özellikle milliyetçilik konusunda diğer Ceditçi aydınlardan ayrılıyorlardı. Çünkü Kazak Ceditçileri milliyet konusunda İslami kültür çerçevesinde Türk birliği fikrine mesafeli olup, *Kazakçılık* düşüncesini çok fazla ön plana çıkarıyorlardı.⁵³⁵ Bu bakış açısının temelinde Kazak Ceditçilerin düşünce olarak İslami faktörlerin dışında batının örnek alınması düşüncesi yatıyordu. Zira Alihan Bükeyhanov Hokand Ceditçilerinin daha tam olarak dini hurafelerden kurtulamadıklarını düşünüyordu.⁵³⁶ Ahmet Baytursunov, Kazak gazetesi aracılığıyla *Kazak* kimliğinin oluşması yönünde çaba harcadığı gibi, Kazak

⁵³¹ KRBMA, F. 647, op. 1, d. 40, s. 10.

⁵³² Özdemir, a.g.e., s. 105.

⁵³³ Özdemir, a.g.e., s. 114.

⁵³⁴ Günar Kendirbayeva, “Alaş”, *Türkler*, Cilt 18, Ankara, 2002, s. 654.

⁵³⁵ Özdemir, a.g.e., s. 114.

⁵³⁶ Hayit, *Türkistan Devletlerinin*, s. 254.

gazetesinin ilk sayısındaki baş makalesinde “*Gazetemizin ismi Kazak, sloganımız ise Kazakların milli karakterinin korunmasıdır*” diyerek, Kazak Ceditçilerinin milliyet anlayışlarını ortaya koymaktaydı.⁵³⁷ Kazak aydınlarındaki bu düşüncenin Arabayev’de *Kırgız* milli kimliğinin yaratılması ve buna göre Kırgız siyasi – sosyal örgütlenmesinin oluşturulması fikrini uyandırdığı söylenebilir. Zira Arabayev’in Ekim ihtilalinden sonraki siyasi ve kültürel faaliyetleri bu fikri doğrular mahiyettedir.

1905 ihtilalından sonra kendilerine ait siyasi bir organ oluşturamayan Kazak Ceditçileri Rus Kadet Partisi içerisinde ve yayın organları etrafında toplanmışlardı. Fikir hayatında olduğu gibi yayınlarda da Kazak aydınlar, ayrı yayın organları çevresinde birleşmişlerdi. Medrese eğitimi görmüş Ceditçiler Aykap dergisinin etrafında şekillenirken, Rus okullarında eğitim görmüş Ceditçiler Kazak gazetesi etrafında çalışmaya başlamışlardı. 2 Şubat 1913 tarihinde Orenburg’da yayın hayatına başlayan Kazak Gazetesi’nin baş redaktörlüğünü Ahmet Baytursunov yapıyordu.⁵³⁸ Huseyniya ve Galiya medrese talebelerinden de destek alan Kazak Gazetesi 3000 olan tirajını kısa sürede 8000 çıkarmıştı.⁵³⁹ Gazetenin yayın politikasını batıcı Kazak aydınları şekillendirmişler, genellikle milli dil, milli edebiyat ve milli tarih temalarını işleyerek hedeflerine ulaşmaya çalışmışlardır.⁵⁴⁰ Arabayev de batıcı Kazak aydınlarının şekillendirdiği Kazak gazetesinin yayıncıları arasında yer almış ve ilk sayı için bir de makale kaleme almıştır.⁵⁴¹ Dolayısıyla Arabayev’in siyasi faaliyetleri bu gazete etrafında toplanan Kazak aydınları ile birlikte Galiya medresesinde eğitim alırken başlamıştı. Ancak 1913 yılında vatanına döndükten sonra yoğun olarak eğitim meselesi ile meşgul olduğu için Ekim ihtilalına kadar siyasi işlerle pek alakadar olamamıştı. Onun somut siyasi faaliyetleri Ekim ihtilalından sonra, Doğu Türkistan’dan dönmesiyle başlamıştır.⁵⁴² 1917 Rus ihtilalinden önce olduğu gibi Arabayev, Türkistan Ceditçilerinin gerçekleştirdikleri siyasi faaliyetlerde Kazak aydınlarıyla beraber hareket etmiştir.

3.2 1917 Şubat İhtilali ve Arabayev’in Siyasi Faaliyetleri

Çarlık Rusya’sının İtilaf devletleri safında girmiş olduğu I. Dünya savaşının beklenenden uzun sürmesi zaten ekonomik zorluklar içinde bulunan Rusya’da ekonomik şartların daha da ağırlaşmasına sebep oldu. Şubat ayında Petersburg’daki fabrikalarda grevlerin sayısı artmış, karışıklıklar ve gösteriler başlamıştı. 26 Şubat’ta Petersburg’un Viborg

⁵³⁷ Özdemir, **a.g.e.**, s. 106.

⁵³⁸ D. Eşimhanov, **Bes Arıs**, Jalın, Almatı, 1992, s. 111.

⁵³⁹ Özdemir, **a.g.e.**, s. 166.

⁵⁴⁰ Eşimhanov, **a.g.e.**, s. 112.

⁵⁴¹ Arabayev, **Orenburgdan**.

⁵⁴² **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 49.

kısmı ayaklanan işçiler tarafından işgal edildi. İşgali bastırmak için gönderilen birliklerde işgalcilere katılması sonucu durumun kötüleşmesi üzerine karışıklıkların kaynağını Duma olarak gören Çar II. Nikolay 26 Şubat'ta Duma'nın dağıtılması kararını aldı. Duma'nın dağıtılma haberi karışıklıkları daha da artırdı ve ihtilale dönüştü. Askeri birlikler cephede olduğu için ihtilal önlenemedi. 27 Şubat'ta IV. Duma'nın Kadet, Menşevik ve Es-Er Partisi (Demokratlar) vekillerinin seçtiği Rodzyanko başkanlığında hükümet işlerini yürütmek üzere "Geçici Komite" kuruldu. Aynı zamanda Duma'da temsilcisi bulunmayan Sosyalistler de İşçi ve Asker Sovyet'i adı altında örgütlendiler. Geçici Komite 2 Mart tarihinde Knez Lvov'un başkanlığında Geçici Hükümete dönüştü. Bu gelişmeler üzerine Çar II. Nikolay tahttan çekildiğini, yerine kardeşi Mihail'i varis bıraktığını açıklamışsa da durumun zorlaşması üzerine Mihail bunu kabul etmedi. Böylelikle Rusya'da Çarlık rejimi son buldu.⁵⁴³

Çarlık rejiminin yıkılmasına, demokrat ve sosyalist vekillerden oluşan bir Hükümet'in kurulmasına sebep olan Şubat ihtilali, Çarlık rejiminin baskısı altında ezilmiş bütün Rus olmayan milletler gibi Türkler arasında da sevinçle karşılandı.⁵⁴⁴ Başta Arabayev olmak üzere Türkistan Ceditçileri Rusya'daki gelişmeleri yakından takip ettiler. Arabayev ihtilal haberini alır almaz Doğu Türkistan'dan Isıkgöl'e hemen geri döndü.⁵⁴⁵ Bu arada Ceditçiler yayın organları aracılığı ile yaptıkları haberlerle halka gelişmeleri duyurdular. Yapılan yayınlarda halkı Şubat ihtilali sonrası kurulan yeni hükümeti desteklemeye teşvik ettiler.⁵⁴⁶ Türkistan Ceditçileri, Şubat ihtilalını milli bağımsızlık mücadelesinin önemli aşamalarından biri olarak gördüler. İhtilalle birlikte doğan demokratik ortamda Türklerin toprakla ilgili problemleri çözülecek, Türkistan'a Rus göçü duracak ve Çarlık döneminde Müslümanlara yapılan haksızlıklar son bulacaktı. Bu sebeple Şubat İhtilali sonrasında Geçici Hükümet'in işbaşına geçmesiyle birlikte Türkistan aydınlarının büyük çoğunluğu Hükümet'in yanında aktif olarak görev aldılar.

Geçici Hükümet'in eski Çar memurları ile yönetime devam etmesi ve çözüm için somut adımlar atmaması üzerine gelişen siyasi olayları milli çıkarlar doğrultusunda tartışıp, Rusya Türkleri arasında birliğin sağlanması için kongre ve kurultaylar topladılar.⁵⁴⁷ Bu

⁵⁴³ Kurat, **a.g.e.**, s. 434.

⁵⁴⁴ Mustafa Çokayoğlu, "25. 10. 1917 – 7. 11. 1933", **Yaş Türkistan**, Sayı 48, s. 8.

⁵⁴⁵ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 47.

⁵⁴⁶ Abdullah Battal Taymas, **Rus İhtilalinden Hatıralar I 1917 – 1919**, İstanbul, 1947, s. 24.

⁵⁴⁷ Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı: Çarlık Rejiminin yıkılmasından sonra kurulan Geçici hükümetin bütün milletlere eşitlik verileceği şeklindeki açıklamasının ardından harekete geçen Rusya Türk grupları önce Mart ve Nisan aylarında kendi aralarında küçük kurultaylar düzenleyip isteklerini belirledikten sonra 1 – 11 Mayıs 1917 tarihinde Moskova'da 900 delegenin katılımıyla düzenlenmiştir. İhsan Ilgar, Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi, Ankara 1990, s. V – VII, 1 – 5; Devlet, **Unutturulan Türkçü**, s. 137 – 153; Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri**, s. 139.

girişimin sonucu olarak toplanan *Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı*'nda Rusya Müslümanlarının birlikte hareket etmesini sağlayabilmek amacıyla tüm Türk gruplarının temsil edileceği şekilde 30 kişiden oluşan bir *Milli Şura* heyeti oluşturulma kararı alındı.⁵⁴⁸ Ancak bu karar gerçekleştirilemedi. Zira Tatar Türkleri İdil – Ural Otonom Cumhuriyetini, Başkurtlar Başkurt Otonom Cumhuriyetini, Azeri Türkleri Azerbaycan Cumhuriyetini, Kırım Türkleri Kırım Otonom Cumhuriyetini, Kazaklar Kazak Otonom Cumhuriyetini, Özbekler Hokand Otonom Cumhuriyetini kurmak istiyorlardı.⁵⁴⁹

Durum böyleyken Kazaklar kendi aralarında önce yerel kongreler, arkasından da bir Genel Kazak Kongresi düzenleyerek Alaş Orda Hükümeti'ni kurduklarını açıkladılar.⁵⁵⁰ Özbekler ise Türkistan Genel Valiliği topraklarını kapsayan bir devlet kurma çabasına girmişlerdi. Bu girişimlerin sonucu olarak Özbekler arasında Kadimci ve Ceditçi olmak üzere iki siyasi grup ortaya çıktı. Bunlar Ceditçilerden oluşan gurubun başında Münevver Kari'nin bulunduğu *İslam Şurası* ve Şir Ali Lapin'in liderlik ettiği Kadimcilerden oluşan *Ulema Cemiyeti* idi.⁵⁵¹ İslam Şurası, Türkistanlıların çoğunlukta olduğu muhtar bir meclis kurmaya çalışırken, Ulema Cemiyeti Rusya'daki federatif sisteme uygun Rusların çoğunlukta bulunacakları meclise bağlı bir İslam adliyesi kurulmasını yeterli görüyordu. Ancak daha sonra Ulema Cemiyeti İslam Şurası ile birlikte hareket ederek Ekim 1917'de düzenlenen Türkistan Kongresinde Hokand Otonom Cumhuriyetini ilan ettiler.⁵⁵² Bu sırada Buhara Emirliği'nde Osman Hoca ve Abdurrauf Fitrat Önderliğinde Buhara Devleti kurulmuştu.⁵⁵³ Kırgızlar ise ilk başta Güney Kırgızları Hokand Otonom Cumhuriyeti, Kuzey Kırgızları ise Kazak Otonom Cumhuriyeti içerisinde kalmışlardı.⁵⁵⁴ Bolşeviklerin telkini ile 1920 yılından sonra Kırgızlar, Kırgız Otonom Vilayeti'ni kurma gayreti içine girdiler.

Bütün bu görüş farklılıkları arasında Arabayev, düşüncelerini hayata geçirmeye en yakın siyasi kadro olarak Alaş Orda kadrosunu görüyordu. Çünkü başta Alihan Bökeyhanov olmak üzere Alaş Ordacılar, Türkistan'ın tam bağımsız ve özgür bir ülke olmasını istiyorlar, Avrupa demokrasisini örnek aldıkları için Avrupa tarzı bir devlet yapılanması düşünüyorlardı. Milli modern okulların açılması, milli kültürün korunması, ana dilde eğitim yapılması, dergi –

⁵⁴⁸ İlgar, *Rusya'da Birinci Müslüman*, s. 502 – 503; Kırımlı, *a.g.e.*, s. 70 – 72; Devleştin, *a.g.e.*, s. 144; Devlet, *1917 Ekim İhtilali*, s. 88.

⁵⁴⁹ İlgar, *Rusya'da Birinci Müslüman*, s. XXIV – XXV; Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri*, s. 143.

⁵⁵⁰ D. Amancolova, *Alaş v Etnopolitičeskoj İstorii Kazahstana*, Almatı 2009, s. 42.

⁵⁵¹ *Turkestan v Naçale XX Veka: K İstorii İstokov Natsionalnoy Nezavisimosti*, Red.: R. M. Abdullayev, S. S. Agzamhodcayev, İ. A. Alimov ve baş., Şark, Taşkent, 2000, s. 78; Hayit, *Türkistan Devletlerinin*, s. 246.

⁵⁵² Abdulvahap Kara, *Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığı Yolundaki Mücadelesi*, (Doktora Tezi), Mimar Sinana üniversitesi, İstanbul, 2002, s. 87.

⁵⁵³ Hayit, *Türkistan Devletlerinin*, s. 260.

⁵⁵⁴ C. Cunuşaliev, *Kırgızstan Preobrazovatelnie Protsessı 20 – 30'h Godov*, Bişkek, 1993, s. 33.

gazete yayımlanması çalışmalarına büyük önem veriyor ve kendisi de bu tür faaliyetlerde yer alıyordu. Kuzey Kırgızlarından olan Arabayev de 1924 yılına kadar Kazak devletini kurmaya çalışan Alaş Orda hareketi içerisinde bulundu. Dolayısıyla Arabayev, siyasi çalışmalarını ihtilal öncesinde olduğu gibi, sonrasında da Kazak siyasi oluşumu Alaş Orda hareketinin içerisinde yürüttü.

3.2.1 Kazak Kongreleri – Alaş Orda Partisi ve Arabayev

Kazak Otonom Cumhuriyeti'ni kurmak isteyen Kazak Ceditçileri 1917 Şubat ihtilalından hemen sonra çalışmalarına başlamışlardı. Bu doğrultuda Kazak aydınları ilk önce bölgesel çapta kongreler düzenlediler.⁵⁵⁵ Bölgesel kongrelerden en önemlisi 2 – 8 Nisan 1917 tarihinde Orenburg'da düzenlenen kongre oldu. Ahmet Baytursunov'un başkanlık ettiği kongreye İşanaali Arabayev, Alihan Bükeyhanov, Mustafa Çokay, Mağcan Cumabayev, Mircakıp Dulatov gibi önde gelen Ceditçi aydınların yanı sıra yaklaşık 300 kişi katıldı. Kongrenin gündeminde Geçici Hükümet'in desteklenmesi, sivil komiteler kurulması, Genel Kazak Kongresi'nin toplanması ve Müslümanlar kongresine delege seçilmesi, din ve eğitim meseleleri, mahalli idare organlarının kurulması, basın faaliyetleri, posta teşkilatı, savaş ve işçiler meseleleri bulunuyordu.⁵⁵⁶ Kongrede şu kararlar alınmıştır:

- 1- Şubat ihtilalından sonra oluşan yeni düzeni korumak ve geçici hükümete destek sağlamak amacıyla köy, ilçe, şehir ve eyalet merkezlerinde komiteler kurmak.
- 2- Bütün Kazakların istek ve ihtiyaçlarını tespit etmek üzere Genel bir Kazak kongresinin düzenlenmesi gerekmektedir. Toplanacak olan genel kazak kongresinin yer, tarih ve gündemini belirlemek üzere bir büro kurulacaktır.
- 3- Rusya devletinin yönetim şekli Demokrat Parlamenter Cumhuriyet olsun. Oluşacak olan yeni Rusya meclisine Rusya'da yaşayan halkların sayısına göre vekil gönderilsin.
- 4- Din ve devlet işleri birbirinden ayrılsın. Turgay bölgesinde yaşayan Kazaklar Orenburg Müftülüğü'ne bağlansınlar. Müftü ve kadıların seçimine her millet sayısına göre vekil göndersin. Mescitlerin sayısı halkın istediği miktarda olsun.
- 5- İlk okulların sayısı artırılsın, her yüz ev için bir okul olsun. Eğitim ana dilde olsun ve ilk okullarda kız ve erkek çocuklar aynı sınıflarda eğitim görsünler. Okulların masrafları Rusya devleti hazinesi tarafından karşılansın.

⁵⁵⁵ 2 – 8 Nisan'da Orenburg'da, 12 – 13 Nisan'da Yedisu'da, 19 – 22 Nisan'da Ural eyaletinde, 25 Nisan 7 Mayıs Ombi'da, 27 Nisan 7 Mayıs 1917'de toplam 5 tane bölgesel kongre düzenlendi. Düzenlenen bölgesel Kongrelerde genel itibariyle Orenburg'da düzenlenen kongrede alınan kararları destekler mahiyette kararlar alındı. M. Koygeldiyev, **Alaş Kozgalısı**, Sanat, Almatı 1998, s. 305.

⁵⁵⁶ **Kucattar Men Materialdar Cinagı Alaş Kozgalısı**, Cilt 2., Alaş, Almatı, 2005, s. 23.

6- Kazak topraklarının kamulaştırılması durdurulsun. Daha önce alınan yerler iade edilsin.

7- Mahkemelerde yeniden önemli değişiklikler yapıluncaya kadar Kazak hakimleri görevlerine devam etsinler. Hakimlere halkın güveni yoksa yeniden seçimler yapılsın.

8- Turgay eyaletine yerel yönetim hakkı verilsin.

9- Kazak gazetesinin kalitesi yükseltsin. Halka faydalı olacak olan kitaplar basılsın.

10- Halka faydası olmayan ve zarlari dokunan memurluklar kaldırılsın. Suçları olan memurlar varsa cezalandırılsın.⁵⁵⁷

Orenburg'da İşanaali Arabayev'in katılımıyla düzenlenen kongre bölgesel nitelik taşımasına rağmen aldığı kararlar tüm Türkistan halkını kapsar nitelikte olmuştur. Arabayev bu kongrede alınan 1. karar gereği Kırgız bölgesi temsilcisi olarak seçilmiş, Kırgızlar arasında örgütlenme ve alınan kararların uygulanması görevini üstlenmiştir.⁵⁵⁸ Bu kongrede Kazak gazetesi etrafındaki Ceditçi aydınlar etkin olarak çalışmışlar, sadece kongre yönetiminin seçilmesi aşamasında değil Kongre gündeminde tartışılan konularda ve alınan kararlarda da etkili olmuşlardır. Toplantıda alınan kararlar kurulacak olan Alaş siyasi hareketinin de programını teşkil edecektir.⁵⁵⁹ Kongrelerin düzenlenmesinde Kazak gazetesi önemli rol oynamış, Kazak aydınları Kazak gazetesi aracılığı ile yapılan çalışmaların değerlendirmesini yapmışlardır.

Kazak Ceditçileri arasında Genel bir Kazak Kongresi'nin düzenlenmesi fikri Şubat ihtilalından beri vardı. Ancak siyasi gelişmeler onların bu düşüncelerini hemen hayata geçirmelerini engelledi. Yerel kongrelerin yapılması da aynı zamanda genel kongre için bir hazırlık süreci şeklinde gelişip, düşünceleri olgunlaştırması sonucu Arabayev'in de katıldığı 21 – 26 Temmuz 1917 tarihinde Orenburg şehrinde I. Genel Kazak Kongresi düzenlendi.⁵⁶⁰ Yine Ahmet Baytursunov başkanlığında gerçekleşen kongrenin gündeminde; Ülkenin yönetim şekli, toprak meselesi, yerel ordu, yerel yönetimler, adli işleri, eğitim, din, kadının toplumdaki yeri, Kurucu Meclis çalışmalarına katılmak üzere delege seçiminin yapılması, Kazak siyasi partisi, Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı, Yedisu eyaletinde çıkan ayaklanmanın değerlendirilmesi, Kiev şehrinde gerçekleşecek olan Bütün Rusya Federalistleri toplantısına ve Petersburg'da yapılacak olan eğitim komisyonuna Kazak delegeler seçilmesi konuları bulunuyordu.⁵⁶¹ Kongrede alınan kararlar ise şunlardı.

⁵⁵⁷ Kucattar Men Materialdar, s. 23; Özdemir, a.g.e., s. 114.

⁵⁵⁸ Saken Seyfullin, *Ternistiy Put*, Cazuşı, Alma-Ata, 1975, s. 124.

⁵⁵⁹ D. A. Amancolova, *Alaş v Etnopolitičeskoj İstorii Kazahstana*, Almatı, 2009, s. 54.

⁵⁶⁰ A. Pirmanov, *Kazak İntellegentsiyası*, Almatı, 1997, s. 312.

⁵⁶¹ Pirmanov, a.g.e., s. 312.

- 1- Ülke yönetimi konusunda Rusya Demokratik Federal Parlamenter Cumhuriyet olsun.
- 2- Kazak eyaletlerine milli güce dayanan eyalet otonomisi olsun.
- 3- Kazak toprakları hiç kimseye verilmesin. Kazaklara ait kullanılabilir arazi az olduğundan önceden alınan araziler iade edilsin.
- 4- Askerlik meselesinde günümüzdeki askeri teşkilat yerine halktan oluşan bir ordu kurulsun.
- 5- Göçmen Kazakların yaşadıkları yerlere de yörel yönetim idareleri kurulsun.
- 6- Eğitim meselesinde genel olarak ilk okulların açılması acilen gereklidir. İlk iki yıl eğitim anadilde olsun. Ders kitapları Kazak kültürüne uygun olarak hazırlansın.
- 7- Hukuk sisteminde mevcut mahkemeler kaldırılmalı yerlerinde eyaletlerde oluşturulacak komisyonlarında yeni mahkeme sistemi oluşturulsun.
- 8- Dini meselelerde Akmoła, Semey, Yedisu, Turgay, Ural, Zakaspi Kazakları Orenburg müftülüğüne bağlansınlar. Yeni mahkemeler kuruluncaya kadar Şer'i konular Tatarlarda olduğu gibi çözülsün. Mahkemelerdeki yazışmalar Kazakça yapılsın.
- 9- Kadın meselesinde kadınlar siyasi hukukta erkeklerle eşit olsunlar. Kadınlara evleneceği erkeği seçme hakkı verilsin. 16 yaşını doldurmamayan kızlar evlendirilmesin.
- 10- Kurucu Meclis için her eyalete seçimler yapılarak vekiller tespit edilsin.
- 11- İslam Şurası'na şu vekiller seçilmiştir: Akmoła'dan Turlıbek Aydarbayev, Semey'den Abikey Setbaliyev, Turgay'dan Alcan Baygurin, Ural'dan Cihança Dosmuhammetov, Bökey'den Velihan Taşanov, Sırderya'dan Mustafa Çokayev, Fergana'dan Gabdurahman Orazev.
- 12- Kazak Siyasi Partisi: Kazak halkının kendisi adına bir siyasi partiye sahip olması gerekmektedir. Kongre bu partinin programını hazırlama görevini İslam Şurası'na seçilen vekillere vermiştir. Kurulacak olan partinin amacı Demokratik Federatif Cumhuriyet kurmaktır.
- 13- Yedisu olayları: Kongre Rusya savaş bakanlığına bir telgraf çekerek Yedisu bölgesinde öldürülen Kazaklarla alakalı olarak bilgi almış ve bu bölgede yaşayan Kazaklara yardım edilmesi için karar almıştır.
- 14- Kiev'deki Federalistler toplantısına Alihan Bökeyhan, Cihança Dostmuhammetov ve Velihan Taşanov'un gitmesine karar verilmiştir.⁵⁶²

⁵⁶² Özdemir, a.g.e., s. 244 – 246.

Kurultayın en önemli kararlarından biri yaklaşan Rusya seçimlerine katılmak üzere bir siyasi partinin kurulması kararının alınması idi. Yeni kurulacak partinin tüzüğünün belirlenmesi görevi İslam Şurası'na seçilen 8 üyeye verilmiş olmakla birlikte, bu üyeler bir araya gelerek her hangi bir çalışma yapmadılar. Bu durum üzerine seçimlere katılmaya önem veren Kazak aydın önderleri Alihan Bükeyhanov, Ahmet Baytursunov, Mircakıp Dulatov liderliğinde oluşturulan komisyonla I. Genel Kazak Kongresi'nin aldığı kararlar düzenlenerek Alaş Partisi'nin programını hazırlanmış ve eyaletlerdeki Kazak komitelerine Alaş Partisi'nin kurulduğu, Kazak gazetesi aracılığı ile ilan edilmiştir.⁵⁶³ Böylelikle Arabayev'in birlikte hareket ettiği Kazak siyasal hareketi daha güçlü bir hal almış oluyordu.

Kazakların efsanevi atası olduğuna inanılan Alaş Han (Orda Han)'dan gelen "Alaş" kelimesinin manası kesin olarak belli değilse de bugünkü kullanışı ile Kazak ve Kırgızları ortaklaşa anlatan bir kelime olarak bilinmektedir.⁵⁶⁴ Türkler arasında Cedit düşüncesinin yaygınlaşması sonucu milli bilinç uyandıkça millileşme gayretleri artmış ve Türk toplulukları kendilerini daha birleştirici adlarla anma ihtiyacı duymuşlardır. Alaş Hareketinin bu ihtiyaçtan doğan siyasi bir kuruluşur.

Alaş partisinin kurulması ile daha düzenli ve etkin çalışmaya başlayan Kazak Ceditçileri, Rusya'da yaşanan Bolşevik ihtilali ve Ukrayna gibi ülkelerin kendi yönetimlerini kurmaya başlamaları gibi siyasi gelişmelerin de etkisiyle 5 – 13 Aralık 1917 tarihleri arasında II. Genel Kazak Kongresi'ni topladılar.⁵⁶⁵ Bu kongreye Arabayev, Mustafa Çokay'ın da aralarında bulunduğu 14 özel davetliden biri olarak katıldı.⁵⁶⁶ Aslında Kazak aydınlarının kafaları yeni gelişen siyasi olaylar (özellikle Bolşevik İhtilali) karşısında karışık durumdaydı. Medrese eğitimi görmüş Ceditçilerin etrafında toplandıkları Kazakların Üç Cüz partisi Bolşevikleri desteklerken,⁵⁶⁷ Alihan Bökeyhanov ve Ahmet Baytursunov'un başında bulundukları Alaş Partisi Bolşeviklere karşı cephe almışlardı.⁵⁶⁸ Bu sebeple de Orenburg'da toplanan II. Genel Kazak Kongresi'nde geçici olarak Alaş Orda adında bir Kazak Hükümeti kurulması kararı alındı.⁵⁶⁹ II. Genel Kazak Kongresi sonunda Alaş Orda Otonomisi ve onun idare organı olarak Alaş Orda Hükümeti'nin kurulması bütün delegeler tarafından kabul edilmişse de Otonomi'nin resmen ilanı konusunda fikir ayrılığı yaşandı. Ural, Sırderya ve

⁵⁶³ M. C. Abdirov, *İstoriya Kazaçestvo Kazahstana*, Almatı, 1994, s. 379.

⁵⁶⁴ Amancolova, *a.g.e.*, s. 48.

⁵⁶⁵ Koygeldiev, *a.g.e.*, s. 331.

⁵⁶⁶ *KRBMSDA*, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 37; Seyfullin, *a.g.e.*, s. 123.

⁵⁶⁷ G. O. Otepova, *Politiçeskie Protsessi Na Territori Kazahstana v Naçale XX Veka (Na primere Partii Uç Cuz)*, Pavlodarskiy Abdirov Gosudarstvenniy Pedagogičeskiy İnstitut, Pavlodar, 2005, s. 45; *a.g.e.*, s. 300.

⁵⁶⁸ Amancolova, *a.g.e.*, s. 56.

⁵⁶⁹ Koygeldiev, *Alaş Kozgalısı*, s. 333.

Bökey eyaletlerinden gelen delegeler otonominin hemen resmen ilan edilmesini istediler. Çünkü Otonomi resmen açıklanmazsa Kazak ve diğer halkların Alaş Orda Hükümeti'ni tanımaları zorlaşacaktı. Alihan Bökeyhanov, Ahmet Baytursunov ve Mircakıp Dulatov'un başını çektiği diğer grup ise tüm Kazakların birliğini sağlamadan Otonomi'nin ilan edilmesinin Kazakistan'da yaşayan Rusları ayağa kaldıracığını savunuyorlardı. Onlara göre Türkistan bölgesindeki Kazakların Alaş Otonomisi'ne katılıp katılmayacakları belli oluncaya kadar Otonomi resmen ilan edilmemeliydi.⁵⁷⁰ Otonominin ilanı konusunda iki farklı görüşün ortaya çıkması işleri zorlaştırmıştı. Bu durumda Arabayev yakın arkadaşları olan Ahmet Baytursunov tarafını tutarak Hükümetin ilanının gerekli hazırlıkların tamamlanmasından sonra yapılması görüşünü savundu.⁵⁷¹ Zira Arabayev bütün gelişmelere rağmen daha Kazak ve Kırgızların hükümet kurup yönetecek alt yapıya sahip olmadıklarını düşünüyordu.

Arabayev'in Alaş Partisi'nin Orenburg'da düzenledikleri kongreye katılması, onun Alaş partisinin içinde olduğunu gösterse de diğer taraftan Üç Cüz partisi liderlerinden Saken Seyfullin⁵⁷² ile de yakın ilişki içinde olması⁵⁷³ bu konuda kesin bir siyasi görüşe sahip olmadığını göstermektedir. Buna rağmen Arabayev, II. Genel Kazak Kongresi'nde Alaş Partisinin Kırgızlar arasında örgütlenmesinin sağlanmasında Yedi-su Oblast komitesi sekreterlik görevini kabul etti.⁵⁷⁴ Bu seçimin temelinde Alaş Orda Partisi liderlerinin batı demokrasisine ağırlık vermeleri karşısında, Saken Seyfullin önderliğindeki Üç Cüz partisinin daha çok Bolşeviklere bağlı bir sistem düşünüyor olmaları etkili olmuş olsa gerektir.

3.2.2 Arabayev'in Kırgızlar Arasında Alaş Orda Partisini Kurması ve Çalışmaları

Bu görev üzerine Arabayev Bişkek'e döndükten sonra aynı zamanda öğrencileri ve yakın arkadaşları olan A. Sıdıkov⁵⁷⁵, D. Sooronbayev, K. Tınıstanov, İ. Aydarbekov⁵⁷⁶ gibi

⁵⁷⁰ Amancolova, a.g.e., s. 56.

⁵⁷¹ Kucattar Men Materialdar, s. 26.

⁵⁷² Saken (Sadvakas) Seyfullin, 15 Ekim 1894'te eski ismi Akmola olan Jana-arka vilayetine Nildi kasabasına bağlı Birinci Köy'de (Günümüzde Jezkazgan vilayeti, Jana Arka ilçesi) doğmuştur. Kazak Sovyet edebiyatının temelini atan büyük fikir adamı, yazar, şair Saken Seyfullin Kazak Türkleri için çok önemlidir. Gülnar Kokybassova, "Kazak Şairi Saken Seyfullin ve Eserleri Üzerine", **Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 3/1 Winter, 2008, s. 316.

⁵⁷³ Seyfullin, a.g.e., s. 123.

⁵⁷⁴ KRBMSDA, F. 10, op., 1, d. 31, s. 3.

⁵⁷⁵ Abdikerim Sıdıkov; 1889 yılında Çüy bölgesindeki Başkara – Suu köyünde zengin bir ailede doğmuştur. Önce dini mektepte, sonrasında ise Almatı Gimnazyumunda Rus eğitimi almıştır. 1913 yılından sonra Bişkek ilçe yönetiminde çevirmen olarak çalışmıştır. 1917 yılında Alaş Partisine girerek, Arabayev'in Bişkek'teki çalışmalarına katılmıştır. Kara Kırgız Otonom Vilayetine kurulması çalışmalarında bulunmuş ve Vilayet oluşturulduktan sonra önemli görevlerde bulunmuştur. Otuzların mektubu ile görevlerinden azledilmiştir. 18 Şubat 1938'de ölüm cezasına çarptırılarak kurşuna dizilmiştir. Asılbek Dotaliev, "Abdikerim Sıdıkov Uluttun Lideri", **Şookum**, Haziran 2009, s. 52.

⁵⁷⁶ İmanalı Aydarbekov, 1884 yılında Bişkek'te doğdu. Dini eğitim aldıktan sonra 1909'da Bişkek'te bulunan Rus – Yerli okulunu bitirdi. 1918 – 1920 yıllarında Bişkek şehir yönetim kurulu üyeliği, 1920 – 1921'de Karakol ilçe Komitesi üyeliği gibi 1928 yılına kadar Sovyet Kırgızistan'ında çeşitli görevlerde bulundu. 5 Kasım 1938'de

Kırgız okumuşlarının desteği ile Bişkek'te Alaş Partisi'nin Bişkek Kırgız – Kazak şubesini 1917 yazında kurdu.⁵⁷⁷ Arabayev'in Kırgızlar arasında oluşturduğu bu örgütlenme kısa sürede önemli işler yapmaya başladı. I. Dünya savaşı sebebiyle bölgeyi özellikle de Isıkgöl ve çevresini kasıp kavuran açlık sorunu ile sistemli bir şekilde mücadele edildi. 1916 – 1917 yıllarında devam eden dünya savaşı, Rusya'nın Bolşevik ihtilalinden sonra yaşanan iç savaş ve 1916 bağımsızlık mücadelesi sonucu yaşananlar ülke ekonomisinin çökmesine sebep olmuş, ayrıca kara ve demir yollarının harap edilmesiyle ulaşımın mümkün olmaması durumu daha da kötüleştirmişti.⁵⁷⁸ Ayrıca bölge halkı savaş sebebiyle bütün üretimlerini devlete kaptırmıştı.⁵⁷⁹ Üstelik yerli Kırgız - Kazak halkının büyük çoğunluğu Doğu Türkistan'a zorunlu göç etmek zorunda kalmış, geri dönenlerin evleri ve hayvanları Ruslar tarafından yağmalanmıştı.⁵⁸⁰ Kısacası halk ekmeksiz ve barınaksız ortada kalmıştı.

Arabayev Alaş Partisi aracılığı ile ilk iş olarak, 1916 yılında Doğu Türkistan'a göç etmiş ve çok zor durumda olan Kırgız göçmenlerinin tekrar dönmeleri ve onlara Sovyet hükümetinin yardım etmesini sağlamak için çalıştı. Bu konuda Kırgızlara göre daha iyi örgütlenmiş olan Kazaklardan yardım almaya önem verdi.⁵⁸¹ Göçmenlerin zor durumlarını diğer Türk boylarına ve yönetime duyurmak için gazetelerde göçmenler hakkında haberler yayınlattığı gibi kendisinin de içinde bulunup desteklediği Kazak gazetesinde 17 Haziran 1917'de zor duruma düşen Kırgız halkına yardım edilmesini sağlamak amacıyla “*Beçara Kırgız Boorunardı Unutpagıla*” adıyla makale yazdı. Yazısında özellikle kardeş Kazaklardan yardım talebinde bulundu.⁵⁸² Kazak sosyalist liderlerden Turar Rıskulov'un⁵⁸³ başında bulunduğu İşçi ve Köylü Gençler Birliği'nin alt birimi olarak yoksul halka yardım amacıyla Besin Maddeleri Komitesi kurulmuştu. Komite öncelikle Kazaklara yardım etmekle birlikte,

öldürülmüş, cesedi Bişkek'teki Atabeyt toplu mezarında bulunmuştur. Tınçtık, “İmanalı Aydarbekov”, **Ala-Too**, 12. 9. 2012, <http://kyrgyzym.com/viewthread.php?tid=444>, (15,10,2012)

⁵⁷⁷ **KRBMSDA**, F. 10, op., 1, d. 31, s. 90; Kurmanov, **a.g.e.**, s. 45; Bolponova, **a.g.e.**, s. 31.

⁵⁷⁸ B. İsakeyev, **Kirgizskoe Bosstanie 1916 Goda**, Kirgizizdat, 1932, s. 48.

⁵⁷⁹ C. Cunuşaliyev, **Kırgızstan Preobrazovatelnie Protsessı 20 – 30 h Godov**, Avtoferat Dissertatsii Doktora İstoriçeskih Nauk, Bişkek, 1993, s. 33.

⁵⁸⁰ İsakeyev, **a.g.e.**, s. 38 - 40.

⁵⁸¹ Baktıbek Maksutov, **Kırgızdın Belgilüü Agartuuçuları**, Bişkek, 2008, s. 5.

⁵⁸² Arabayuulu, **Biçara Kırgız**, s. 3.

⁵⁸³ Turar Rıskulov 26 Aralık 1894'te Yedisu Vilayetinde, Doğu Talğar'da doğdu. Babası Rıskul Cılkaydarulı Ruslar aleyhinde ayaklanmalara katılmak suçu ile 1905 yılında Sibiry'a sürülmüştür. 1907-10 yılları arasında Merkez şehrinde Rus okulunda eğitim gördü. 1910 yılında Bişkek'teki Ziraat okuluna girdi. Taşkent'e giderek 1916 yılındaki ayaklanmaya katıldı ve hapsedildi. 21 Ekim 1917'de Evliya Ata şehir Sovyetlerinin başkanlığına seçildi. 1919'da Türkistan Komünist Partisi Müslüman bürosunun başkanı oldu. Aynı yıl Türkistan Sovyet Cumhuriyeti İcra Komitesinin Başyardımcısı seçildi. 1920'de Komünist Partisi Müslüman Bürosunun ve Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İcra Komitesi Başkanı oldu. 1921-22 yıllarında Moskova'da Milliyetler Halk Komiserliğinde Muavin olarak çalıştı. 1923-24'te Türkistan Muhtar SSC Halk Komiserleri Şurasının Başkanı olarak görev yaptı. Bu tarihten sonra onu Moskova'da göz önünde bulundurmak amacı ile Komünist Beynelmilel Komitesinde Doğu Teşkilatları Başkan yardımcısı olarak görevlendirdiler. Moğolistan'da Komintern yetkilisi olarak çalıştı. 1930'larda Rusya Bakanlar Kurulu Başbakan Yardımcılığı görevinde bulundu. Hüseyin Adıgüzel, **Milli Komünizmin öncüleri Rıskulov**, İleri Yay., İstanbul, 2005.

diğer bölgelere de yardım edecek kadar ağını genişletmişti.⁵⁸⁴ Arabayev Rıskulov'u yakından tanınması hasebiyle ondan Kırgız göçmenleri için de yardım talep etti. Bu talebi geri çevirmeyen Rıskulov, Kırgız göçmenleri için önemli miktarda başta ekmek olmak üzere çeşitli yiyecek maddeleri yardımında bulundu. Ayrıca Arabayev, yine Rıskulov aracılığıyla geçici hükümet tarafından el konulan göçmenlerin toprak ve hayvanlarının geri iade edilmesi çalışmalarında yer aldı.⁵⁸⁵

Zor durumda olan Kırgız halkına yerel imkanları kullanmak suretiyle yardım etmeye çalışan Arabayev, Bolşevikler nezdinde de girişimlerde bulundu. Bu konuda bizzat Alaş Partisi'nin de desteğini alarak Kırgızlar arasında oluşturduğu şube aracılığı ile Lenin'e mektup yazdı. Arabayev'in Bişkek merkezli oluşturduğu Alaş Orda Partisi'nin Kırgız şubesine destek veren D. Baycanov, İ. Şaybekov, İ. Şabdanov'larla birlikte merkezi hükümete gönderilmek üzere kaleme alınan mektupla, Lenin'den Bolşevik ihtilalinden önce verdiği sözlerden biri olan halkların kendi geleceklerine istedikleri şekilde yön verecekleri hakkından⁵⁸⁶ yerli halkın faydalanamadığı ve bu konuda gerekli düzenlemelerin yapılmasını istedi. Ayrıca Doğu Türkistan'a kaçan Kırgızların durumlarının kötülüğünden, Göçmenlerin tekrar vatanlarına dönmelerinin önündeki zorlukların acilen giderilmesi gerektiğinden, göçmenlerin geri dönmelerinin kolaylaştırılmasını yapacak bir komisyon kurulması ve tüzüğünün oluşturulmasıyla beraber komisyona göçmenler için kullanmak üzere maddi yardım yapılması gerektiğinden ve son olarak da Çin ile Sovyet yönetiminin diplomatik ilişkilerle göçmenlere yardım edilmesinin zorunlu olduğunu belirtti.⁵⁸⁷ Bu mektup gönderildikten sonra mültecilere yardım edilip, para ayrıldı.⁵⁸⁸

V. İ. Lenin Arabayev'in gönderdiği mektubu Stalin'e (veya Kaminskiy'e) vermiş, üzerinde durulan problem, Moskova'nın onay vermesiyle 3 Şubat 1920'de Türkistan Merkez İcra Komitesi'nin altında ayrıca bir birim aracılığı ile çözülmeye çalışılmıştır.⁵⁸⁹ Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yedi-su Bölgesi İhtilal Komitesi'nin (REVKOM) içinde sadece göçmen meselesi ile uğraşan bu komisyonun çalışmaları için vatanından ayrılıp

⁵⁸⁴ Adıgüzel, **a.g.e.**, s. 80.

⁵⁸⁵ Bektenov, **Öçpöz izder**, s. 7.

⁵⁸⁶ 3 Kasım 1917'de Rusya Halkları Deklarasyonu'nda halkların hakları, eşitlikleri, kurulan Sovyet devletinin yapısı ve dayandığı unsurlara yer verilmiş, işçi ve köylülere çeşitli garantiler yer almıştı. Bu deklarasyonda halkların birliği ve egemenliği, hiçbir etki altında olmadan kendi kaderlerini belirleme hakkı ve hukuku, milli sınırlamaların ve üstünlüklerin ortadan kaldırılması, Rusya sınırları içerisinde yaşayan tüm halkların kendi kültürlerini geliştirme ve yaşatma gibi bölümler bulunmaktaydı. Yu. Semenov, **Bolşeviki Prihodyat k Blasti Revolutsiya 1917 God v Petrograde Ves Mir**, Moskva, 2001, s. 190.

⁵⁸⁷ V. Ploskih, "Moldoke Natsionalnoy İntelligentsii", **İşenali Arabayev Tuulgan Kününün 110. Cıldığına Arnalğan Cıynak**, Bişkek, 1993, s. 52.

⁵⁸⁸ E. Maanayev, "İ. Arabayevdin Koombuk-Sayası İşmerdigi", **Erkintoo**, 25 Dekabr, 2007, s. 10.

⁵⁸⁹ Ploskih, **Moldoke Natsionalnoy**, s. 52.

giden halkın geri dönmesinin sağlanması amacıyla 50 milyon som ayrıldı.⁵⁹⁰ Arabayev de aynı zamanda bu komisyon içerisinde aktif rol aldı. Arabayev'in komisyon içerisindeki görevi, Çin hükümet organları ile gerekli görüşmelerin yapılması, Kırgız göçmenlerinin vatanlarına dönmelerini zorlaştıran unsurları gerekirse para kullanarak ortadan kaldırma, dönenlerin temel yiyecek ihtiyaçları, yerleşmeleri için gerekli yer ve toprak işlemede kullanılacak gereçlerin temini ile yerleşmelerini sağlamaktı.⁵⁹¹ Arabayev çalışmalarını büyük bir titizlik ve özveri ile yerine getirdi. Dönen bütün göçmenleri iyi bir şekilde karşılayıp, ihtiyaçlarını giderdiği gibi Doğu Türkistan'a iki defa giderek kalanların da dönmelerini sağladı.⁵⁹² Arabayev'in bu özverili çalışması kısa sürede sonuç vererek, aynı yılın Nisan ayında Doğu Türkistan'dan Yedi-su bölgesine 300 bine yakın Kırgız ve Kazak göçmeni döndü.⁵⁹³

3.2.3 Arabayev'in Komünist Partiye Katılması

Rusya'da 1917 Şubat ihtilalinden sonra Kerenskiy başkanlığında bir Geçici Hükümet kurulmuş, ancak siyasi kargaşa ortadan kalkmamıştı. Aynı zamanda ihtilalin gerçekleşmesinde ön saflarda yer alan Rus Sosyalistleri ve Liberalleri kendi aralarında iktidar mücadelesine girmişlerdi. Bu arada Rusya Türkleri de kargaşa durumunda olayları en iyi şekilde kullanıp bağımsızlık yollarını aramaya başlamışlardı. Ancak aralarında yukarıda bahsedildiği üzere bir birlik söz konusu değildi. Siyasi yönden böyle karışık bir ortamda bir de Ekim 1917'de Bolşevik devriminin yaşanması siyasi durumu daha da zora sokmuş, bir de iç savaş baş göstermişti. Arabayev bu karışık ortamda Alaş Orda taraftarlarının yanında yer alıp çeşitli siyasi faaliyetlerde bulunuyordu. Ancak 1920 yılında Rusya'da Kızıl ordunun iç savaşı bitirmesi ve Türkistan'da kurulan Muhtar Türk Cumhuriyetlerini yıkıp yerine 1918 yılında kurulmuş olan Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni (TÖSSC) askeri işgaller ile güçlendirmesi, Türkistan'da siyasetin yönünü bir anda Bolşevikler lehine değiştirdi.⁵⁹⁴ Ortaya çıkan bu yeni durumlar aynı zamanda Arabayev'in Komünist Parti'ye katılma kararı almasını sağladığı gibi halkın çıkarlarını savunmak için Bolşeviklerin safına katılmaktan başka çare görünmüyordu.

Arabayev'in Komünist Parti'ye katılmasını sağlayan diğer bir sebep ise 1920 yılında Rusya Komünist Partisi içerisinde kurulan Türkistan Müslüman Bürosu'nun başında bulunan

⁵⁹⁰ C. Cunuşaliyev, **a.g.e.**, s. 33.

⁵⁹¹ Riskulova, **a.g.m.**, s. 48.

⁵⁹² Maksutov, **a.g.e.**, s. 6.

⁵⁹³ Cunuşaliyev, **a.g.e.**, s. 33.

⁵⁹⁴ Zuhra Altımişova, **1920 – 1930 CC. Kırgızstanda Sovet Rejiminin Kulaktardı Tap Katarı Coyuu Sayasatı**, Kırgız – Türk Manas Üniversitesi (Doktora Tezi), Bişkek, 2010, s. 4.

Turar Rıskulov'un fikirleri ve Komünist parti içinde 1917'den beri yaptığı çalışmalar olmalıdır. Turar Rıskulov Kazaklar arasında Sosyalist derneklerin kurulmasını sağlayan Kazak milliyetçisidir. O Türkistan'da özellikle Kazaklar arasında Komünist parti için yaptığı çalışmalarla parti içinde önemli yerlere gelmiş, 1923 – 1924 yıllarında TÖSSC'de hükümet başkanlığı yapmıştır. Rıskulov, Türkistan'da Komünist Parti'nin en önde gelen savunucularından birisi olmasına rağmen, Arabayev gibi Çarlık yönetimine karşı 1916 isyanına katılmış, Kazak gazetesini yakından takip edip çeşitli konularda yazılar yazmış, Türkistan halkının milli dil ve kültürel gelişimi için çaba harcayan, özellikle de bağımsızlık için mücadele eden bir siyasi şahsiyettir.⁵⁹⁵ Rıskulov ile Arabayev ihtilal öncesinden beri birbirlerini tanımaktadırlar ve birçok konuda aynı düşüncededirler.⁵⁹⁶ Sadece Arabayev fikirlerini Alaş Orda içerisinde gerçekleştirme yolunu seçerken, Rıskulov Sosyalistler safında çalışmayı tercih etmiştir. Ancak 1920 yılında Rıskulov'un Türkistan Müslüman Bürosu başkanlığına gelmesi ve buradaki TÖSSC hakkındaki bağımsızlık tezi Arabayev'i etkilemiştir.⁵⁹⁷ Dolayısıyla Arabayev de diğer birçok milliyetçi Türk aydını ve Alaş Ordacılar gibi 1918 yılında Bolşeviklerin yönettiği Komünist Parti'ye katılmıştır.⁵⁹⁸ Bundan sonraki faaliyetlerini Komünist Parti içerisinde yürütmüştür. Ancak hiçbir zaman Alaş çizgisinden ayrılmamıştır.

Arabayev, Komünist Parti içerisinde 1925 yılında siyasetten men edilene kadar önemli görevler üstlendi. 1918 – 1919 yıllarında Karakol şehrinde Halk Aydınlatma Şubesinin Müslümanlar Bölümü Başkan Vekilliği, 1919 – 1920 yıllarında Yedisu Halk Aydınlatma Komisyonu İlmi – Kültürel ve Edebi kaynakları Derleme ve Yayınlama Komisyon Şefi (Rehberi), 1920 – 1921 yıllarında Almatı'daki Bölgesel Dönüşüm Komitesi Yönetim Konseyi Üyeliği, Yedisu Kooperatif Birliği Kırgız Bölümü Başkanlığı, 1922 yılında Yedisu Komünist Bölgesel Çiftçi derneği Başkanlığı, Yedisu bölge meclisinin görevlendirmesiyle “Koşçu”⁵⁹⁹ birliği başkan vekilliği görevlerinde bulundu.⁶⁰⁰ Bunların yanı sıra siyasi örgütlenmelerde de önemli mevkilerde görev aldı. 26 Şubat 1921'de Rusya Komünist Partisi üyeliğine geçtikten

⁵⁹⁵ Detaylı Bilgi için Bakınız; Adıgüzel, **a.g.e.**, s. 17 – 82.

⁵⁹⁶ Kırgız Bilimler Akademisi El Yazmaları Bölümü, **No 96**, s. 40.

⁵⁹⁷ Rıskulov'un Türkistan Devleti tezine göre; 1. Şimdiye kadar yürürlükte olan Rus kanunları kaldırılmalı ve hukuk işleri Türkistanlılara devredilmelidir. 2. Türkistanlılar kendi milli meclislerine sahip olmalı ve bütün kanunlar bu meclis tarafından çıkarılmalıdır. Türkistan'da şimdiye kadar kanun çıkaran Rus organı, kanun dışı ilan edilerek feshedilmelidir. 3. Ruslara özel imtiyazlar tanıyan seçim düzeni yürürlükten kaldırılmalıdır. 4. Bundan böyle Türkistan'a Rus askerleri gönderilmemelidir. Şimdiye kadar gelip yerleşmiş olan askerler Türkistan'dan alınmalı ve yerlerine Tatar ve Başkir askerleri yerleştirilmelidir. Hayit, **Türkistan Devletlerinin**, s. 231.

⁵⁹⁸ **KRBMSDA**, F. 10, op., 1, d. 31, s. 25.

⁵⁹⁹ Türkistan'daki milletlerin tarihi, etnik ve nüfus yoğunluklarını araştırıp sınırların belirlenmesi için Sovyet idaresi tarafından oluşturulan komitedir. Gulmira Dcunuşalieva, “Kırgızskaya Natsiya Kak Natsionalny Proekt SSSR”, **Vestnik KRSU**, Cilt 10, No: 8, Bişkek, 2010, s. 57.

⁶⁰⁰ **KRBMSDA**, F. 10, op., 1, d. 31, s. 39.

sonra 1921 yılında oluşturulan Türkistan Meclis Hükümetinin Bölgesel Kongresine, Koşçu Birliği Yönetim Kurulu üyesi olarak Yedisu Değişim Komitesi Kongresine, 1922 yılında Bütün Sovyetlerin Moskova’da gerçekleştirilen IX. Kongresine delege olarak katıldı. Ayrıca Türkistan Komünist Partisinin Bölgesel Komitesi üyeliği, Türkistan Komünist Partisi Yedisu Bölgesel Komitesi Yönetim Kurulu üyeliklerinde bulundu. Sistem içerisindeki konumunu kullanarak 1922 yılından sonra Kırgız aydınları ile birlikte TÖSSC’ye bağlı Kırgız Bölgesel Yönetim Biriminin oluşturulmasında belirleyici rol oynadı.⁶⁰¹

Arabayev’in Komünist Parti üyesi olması, fikirlerini ve çalışmalarını değiştirmede. Çünkü o, parti üyesi olmadan öncede sosyal, siyasi ve kültürel alanlarda bir parti üyesinden daha etkin olarak çalışıyordu. Sadece çalışmalarını ve fikirlerini daha hızlı ve etkin hayata geçirme şansı yönetimin içinde yer alacağı için güçlenmişti. Ayrıca Alaş Orda taraftarları ile bağlantısını koparmamış, onların çalışmaları içinde de etkin bir şekilde devam etmiştir. Bu sebeple sık sık Almatı’ya gidip Kazakların faaliyetlerine katılmıştır.

3.2.4 Kara Kırgız Otonom Vilayeti’nin Kurulması ve Arabayev

25 Ekim 1917’de Ekim ihtilali gerçekleştirilip, geçici hükümetin yıkılmasıyla Bolşevikler Rusya’da yönetimi ele geçirdiler. Komünizmi temsil eden Bolşevik Partisi Çarlık yönetimi döneminde Rus hakimiyetinde bulunan bütün bölgelerde sosyal, ekonomik ve siyasi alanlarda yeniden yapılanma başlattı. Kırgızlar da Rus Çarlığı hakimiyetinde bulundukları için Rusya’da meydana gelen bütün gelişmeler, doğrudan Kırgızları da etkilemiştir.⁶⁰² Sovyetlerin Bütün Rusya II. Kongresinde (25 – 26 Ekim 1917) Düzen ve Toprak konusunda kararlar alındı.⁶⁰³ 3 Kasım 1917’de Rusya Halkları Deklarasyonu’yla Rusya halklarının eşit hakka sahip oldukları ve bağımsız hareket edebilecekleri kabul edildi. 22 Kasım 1917’de ise Rusya ve Doğu Müslümanları Deklarasyonu ile Sovyet Hükümeti tarafından Müslümanların inanç ve kültürel özgürlüğü kabul edildi. Bu deklarasyonların sonucu olarak 1918 yılı içerisinde Kırgızistan’ın birçok bölgesinde Sovyet yönetiminin kurulma aşaması başladı.⁶⁰⁴

30 Nisan 1918’de Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti’ne (RSFSC) bağlı merkezi Taşkent olmak üzere Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti oluşturuldu. Aynı zamanda bütün Türkistan ve Kırgızistan’da 1918 – 1920 yılları arasında iç savaşın yaşandığı sırada Türkler de bağımsız olmak için çeşitli hükümetler kurup ilan ettiler. Ancak İç

⁶⁰¹ KRBMSDA, F. 10, op., 1, d. 31, s. 38.

⁶⁰² İstoriya Kirgizskoy , s. 96.

⁶⁰³ S. M. Abramzon, **Kırgız Cana Kırgızistan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter**, Çev.: S. Mamabetaliyev, D. Sulaymōankulov, s. Makenov, Bışkek, 1999, s. 483.

⁶⁰⁴ Altımışova, a.g.e., s. 52.

savaşın bitmesi ile 1920 yılında Sovyet yönetimi Türklerin ilan ettiği bütün hükümetleri yıkarak kendi yönetimini güçlendirmeye çalıştı. Bağımsızlıklarını ilan eden Türkistan Hükümetleri (Alaş Orda, Hokand, Buhara) Kızıl Ordu tarafından yıkılınca milliyetçi Ceditçiler Türkistan halklarının haklarını korumak için Komünist Parti içerisinde mücadelelerini devam ettirmekteydiler. Hareketin öncülüğünü Kırgızlarda Arbayev, Kazaklarda Riskulov, Özbeklerde Abdurraşidhanov yapmaktaydılar. Bu liderlerin Komünist Parti içinde yaptıkları birlik çalışmaları ise yönetimi kuşkulandırmaktaydı.⁶⁰⁵

Bu sebeple Sovyetlerin yeniden yapılanma politikası çerçevesinde Türkistan'da TÖSSC'ye bağlı Türkistan Merkezi Dönüşüm Komitesi kurulmuştur. Komitenin başında bulunan Kazak Sosyalistlerden Turar Riskulov, Türk halklarını birleştiren tezini yani bağımsız ve bütün Türk Sovyet Cumhuriyetini kurmayı RKP'nin bölgesel V. Kongresinde kabul ettirmişti. Bu teze göre Türkistan'daki Türk halklarından olan Kazaklara Kırgızları ekleyip, Özbekler, Türkmenler, Kara Kalpaklar, Kıpçaklar ve Türk halklarından olmayan Tacikler, Ruslar, Ermeniler, Yahudiler (bu halkları sınırlarla ayırmanın zor olması sebebiyle) bütün halklarından oluşan Türk Cumhuriyeti kurulması planlanıyordu.⁶⁰⁶ Ancak bu proje Moskova tarafından desteklenmeyip, 1920 yılı 27 Ağustos'ta Bütün Birlik Merkezi Dönüşüm Komitesinde Türkistan'ı birçok yönetim birimine ayırmak suretiyle yeniden kurma planı oluşturuldu. Bu plan çerçevesinde Türkistan'ın milli farklılıkları değerlendirilecek ve bölgesel başkanlıklara bölünme kararı alınacaktı.⁶⁰⁷

Bu sebeple 1921 yılında yapılan Rusya Komünist Partisi'nin X. Kongresinde Rusya içerisindeki halkların her alanda geliştirilmesi kararı alınmış, bunun da Rus olmayan Türkistan halkının milletlere bölünerek kendi yönetim birimlerini oluşturmalarına bağlı olduğu görüşü ortaya atılmıştı. Türkistan'daki topluluklar arasındaki ilişkilerde otonom hürriyeti verme konusu, RKP'nin X. Kongresinde değerlendirilen meseleler arasında bulunuyordu.⁶⁰⁸ Azınlık olarak kabul edilen Türk boylarını geliştirme şartlarını oluşturma gibi ana dili, kültürel gelişim, yerli kadroları oluşturma, otonom hakları verme, otonomi bölgesi, otonomi cumhuriyeti oluşturma meseleleri görüşülüp karara bağlanmıştı. X. Kongrede öne çıkan görüşlerin gereği olarak vakit kaybedilmeden 30 Aralık 1922'de Sovyetlerin Bütün

⁶⁰⁵ Dcunuşalieva, **a.g.e.**, s. 58.

⁶⁰⁶ Adıgüzel, **a.g.e.**, s. 110.

⁶⁰⁷ **Turkestan v Naçale XX Veka**, s. 153.

⁶⁰⁸ E. Beyşembiev - D. Dcunuşaliev - V. Ploskih, **Vvedenie v İstoriyu Kırgızskoy Gosudarstvennosti**, İlim, Bişkek, 1994, s. 85.

Rusya I. Kongresinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin kurulduğu ilan edilmesinin yanında TOSSC'de bölünme fikirleri ortaya atılarak RSFSC'ye tekrardan bağlandı.⁶⁰⁹

Bu durumda Komünist Parti tarafından oluşturulan yönetime göre; Yönetimin en başında bulunan organ Birlik Merkez Komitesi, Sovyet ve Milletler Sovyeti olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Birlik Hükümeti, Halk Komiserleri Sovyet'i SSCB Merkez Yönetimi tarafından oluşturuluyordu. Mayıs 1922'de Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi (RKPMK) tarafından RKPMK Türkbüro, RKPMK Orta Asya Bürosu olarak değiştirildi.⁶¹⁰ 1924 yılında ise 1922'deki girişim sonuçlandırılarak TÖSSC ortadan kaldırılmak suretiyle Özerk Cumhuriyetler kuruldu.⁶¹¹

Türk boylarının birbirlerinden sınırlarla ayrılmasına giden süreçte Kırgızların günümüz siyasi, ekonomik ve sosyal gelişimlerini derinden etkileyip şekillendiren çalışmalarda bulunuldu. Arabayev, Sovyetlerin Bütün Rusya IX. Kongresinin delege sıfatıyla katılımcıları arasındaydı.⁶¹² Alınan kararlar karşısında Arabayev'e göre Kırgızların da kendi yönetim birimlerini oluşturmaları gerekiyordu. Çünkü Kırgızlar özellikle Kazak ve Özbeklerin çoğunlukta oldukları şehirlerde parçalanmış bir şekilde bulunuyorlardı. Eğer Kırgızların tamamı tek bir yönetim birimi içerisinde bulunmaz ise Özbek, Kazak ve Uygurlar arasında eriyip yok olacaklarını düşünen Arabayev⁶¹³, yakın arkadaşları ile beraber Kırgız Otonom bölgesinin oluşturulması için çalışmalara başladı.⁶¹⁴ Arabayev'in ayrı bir Kırgız Otonom bölgesi oluşturma düşüncesini savunmasında Kazak ve Özbeklerin Sovyetler içerisinde kendi hakimiyet bölgelerini oluşturma girişimleri etkili oldu.⁶¹⁵ Yukarıda belirtildiği üzere 1918 yılında bütün Türkistan'ı içine alan merkezi Taşkent şehri olmak üzere TÖSSC kurulmuştu. Ancak 1918 yılında Alaş Orda Hükümeti'nin Bolşevikler tarafından yıkılmasıyla, Alaş kadrosu Sovyet yönetime geçmişti. Bu durumda Kazak aydınları Sovyet devleti içerisinde de otonomluk kazanma girişimlerinden geri durmadılar. Bu isteklerin sonucu olarak 1920 yılından itibaren Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyet'i (KÖSSC) adında TÖSSC'ye bağlı olarak bir Kazak Sovyet Hükümeti oluşturmaya çalışıyorlardı.⁶¹⁶ 1921 yılında ise Kırgızların da yaşadıkları Sırderya ve Yedisu eyaletleri Kazak yönetim

⁶⁰⁹ Altımoşova, **a.g.e.**, s. 53.

⁶¹⁰ Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri**, s. 245.

⁶¹¹ Kazakistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Özbekistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Türkmenistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Türkmenistan otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Kırgızistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Tacikistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti. Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri**, s. 142 – 143.

⁶¹² **KRBMSDA**, F. 10, op., 1, d. 31, s. 39.

⁶¹³ Dcunuşalieva, **a.g.m.**, s. 58.

⁶¹⁴ Maanayev, **İ. Arabayevdin Komduk**, s. 10.

⁶¹⁵ Dcunuşalieva, **a.g.m.**, s. 57. Türkistanlı, **a.g.e.**, s. 44.

⁶¹⁶ A. S. Elagin, **Kazaçestvo i Kazaçii Voyska v Kazahstane**, Almatı, 1993, s. 96

birimine dahil edildi. Bu durumda Kırgızların yarısı KÖSSC’inde diğer yarısı ise TÖSSC’de kaldı.⁶¹⁷ Arabayev ise bu durumun Kırgızlar için ileride önü alınamaz menfi sonuçlar doğuracağı düşüncesiyle TÖSSC’ye bağlı olarak Kırgızların çoğunlukta yaşadıkları bölgelerden oluşan ayrıca bir Kırgız Otonom yönetim birimi oluşturulması için çalışmaya başladı.

1920 – 1924 yılları arasında Türkistan’da yaşanan siyaset, ekonomi, toprak ve sosyal meseleler konusunda büyük bir kargaşa yaşanmıştır. Bir tarafta Sovyet Bolşevik iktidarının Türkistan’ı istediği gibi şekillendirme çalışırken, diğer tarafta yerel halkın çıkarlarını korumak için Komünist sistem içerisinde mücadele eden Ceditçi aydınlar bulunmaktaydı. Hemen bütün konularda belirsizlik söz konusu olduğu gibi Moskova’nın (Rusya Komünist Partisi) onayı alınmadan yaprağın bile kıpırdamaması durumu bütün çabaları zora sokuyordu. İşte bu dönemde Kırgızların sistem içerisinde varlık mücadelelerinin çözülmesinin başında Moldoke Arabayev, A. Sıdıkov, daha sonraları Yu. Abdırakmanov⁶¹⁸ gibi Kırgız ileri gelenleri Kırgız devletini kurma girişimlerine doğrudan katılmış ve bu meselenin önde gidenlerinden olmuşlardır.

1920 yılında KÖSSC’inin kuruluşu ve Kazakların yaşadığı bölgeleri TÖSSC’den ayırıp Kazakistan’a katıldığı sırada Türkistan’da azınlık olarak görülen Kırgızlar bütün Türkistan halkının %13.5’ini oluşturup, 5. sıraya sahiptiler. Çoğunluğa göre sıralandığında Semerkant Bölgesinde 4., Hocent ve Sırderya bölgesinde 10., Evliya-ata’da 1., Taşkent’te 2., Fergana’da 1., Yedisu’da 3. çoğunluk durumdaydı. Belirtilen bölgelerin hemen hepsinde diğer Türk boyları çoğunluğu oluşturuyordu. Örneğin Yedisu’da Kazaklar, Sırderyada Kazaklar ve Özbekler, Fergana’da Özbekler çoğunluğu oluşturuyorlardı.⁶¹⁹ Dolayısıyla Kırgızlar, ayrı ayrı devletler içerisinde kalarak parçalanma tehlikesi ile karşı karşıyaydılar. Yani Arabayev’in korkusu boşuna değildi. Diğer taraftan 1921 – 1922 yıllarında Sovyet politikası gereği Türkistan’da yaşayan halkın etnoğrafik haritası oluşturulmuş, Sovyet milletler ayrımına göre⁶²⁰ çoğunluk olan Özbek, Kazak, Türkmenlere azınlık olarak görülen diğer Türk boyları

⁶¹⁷ Dcunuşaliev, **a.g.m.**, s. 57.

⁶¹⁸ Yusup Abdrahmanov, 28 Aralık 1901’de Isıkgöl bölgesindeki Karakol’un Çirkey Kungey köyünde zengin bir ailede doğmuştur. Dini mektepte eğitim aldıktan sonra Karakol Ruz Yerli mektebini bitirmiştir. Arabayev gibi 1916 isyanına katılarak Doğu Türkistan’a göç edip dönen Kırgızlardandır. 1917 yılında geri dönerek Alaş Orda hareketine katılmış Bişkek çalışmalarına yardım etmiştir. Komünist Parti içerisinde önemli görevler üstlenmiş, Arabayev’in yazdığı Otuzların mektubuna imza attığı için görevlerinden azledilmiştir. 5 Kasım 1938’de milliyetçi olarak suçlanıp öldürülmüştür. Dc. Dcunuşaliev, **Yusup Abdrahmanov İzbrannie Trudi**, Bişkek, 2001.

⁶¹⁹ Cunuşaliev, **a.g.e.**, s. 33.

⁶²⁰ Sovyet yönetimi her bir Türk boyunu ayrı millet olarak dikte etmiştir.

çoğunluğu oluşturan milletlere Otonom Cumhuriyet, azınlıklara otonom topluluk statüsü verilmesi düşüncesi ortaya çıkmıştı.⁶²¹

Yaşanan bu tür gelişmeler karşısında Yedisu Oblastlaştırma Komitesi başkanı Abdikerim Sıdıkov ve Kırgız birim başkanı Arabayev'in girişimleriyle Kırgız Otonom Vilayeti kuruldu. Kara Kırgız Otonom Vilayetinin kurulma sürecinde Arabayev, eğer mümkün olursa bütün Türkistan Türklerinin tek çatı altında toplandığı KÖSSC'nin parçalanmasını engellemeye, bölünmenin kaçınılmaz olduğu durumda ise Kırgızların farklı Cumhuriyetler içinde kalarak parçalanma durumunu engellemek amacıyla birçok küçük yerleşim yerinde yoğun olarak yaşayan Kırgızları ilçelerden ayırıp, kendi içinde federasyon sistemine uygun Muhtariyet oluşturmaya çalıştı.⁶²² Bu düşünce 1922 yılı Bütün Türkistan Merkezi İcra Komitesinin XIII. Kurultayında gündeme getirilip, gerektiğinde desteklenmeye alındı.⁶²³

Bir süre sonra bu konu üzerinde çalışan A. Sıdıkov'un Partiden çıkarılıp, 23 Mart 1922'de Yedisu bölgesinin başkanlığından da ayrılmasıyla Kara Kırgız Bölgesinin belirlenmesinde Arabayev devreye girdi. Bu durumda yeniden yapılanma komisyonu içerisinde Kırgız temsilcisi olmadığı halde, Türkistan Merkezi İcra Komitesi başkanlığında 26 Mart'ta yapılan toplantıda, Kırgız Toolu (Dağlı) Bölgesini oluşturma girişimi karara bağlandı.⁶²⁴ Buna göre Bişkek, Prjivalsk, Narın, Evliya-ata bölgeleri Toolu Kırgız Otonom Bölgesi'ne dahil edilip, Koçkor merkez yapıldı. Bununla beraber Fergana'daki Kırgızlar, o zamanki karışıklıklar sebebiyle karara bağlanmadı.⁶²⁵ Bu işi gerçekleştirmede komisyonun üyelerine ayrı ayrı görevler verilip, Arabayev'e I. kongrede Bölgesel Koşçu Birliğinin adıyla Kırgız halkının geçmiş tarihini araştırma ve onların Kazaklardan ayrı halk olduğunu ortaya koyma görevi verildi.⁶²⁶ Arkasından yapılan bir dizi kongre toplantılarının sonunda Arabayev ve Sıdıkov'un girişimleriyle Kırgız bölgesinin adı Toolu Bölge yerine Kara Kırgız Bölgesi olması kararlaştırılmakla birlikte, Evliya-ata, Fergana, Namangan, Oş, Andican şehirleri de buraya katıldı.⁶²⁷ Bu konuda Arabayev'in girişimleri belirleyici oldu.⁶²⁸ Kongrenin kararının Kırgız devletini oluşturmadaki ilk resmi ve ciddi girişim olarak kabul etmek mümkündür.

⁶²¹ İzvestiya TurkTSİK, 24 Mart 1920. URL: <http://www.centrasia.ru/newsA>, (24.5. 2011).; Maanayev, İ. Arabayevdin, s. 10.

⁶²² Asilbek Dotaliev, a.g.m., s. 54.

⁶²³ KRBMSDA, F. 10, op., 1, d. 31, s. 39.

⁶²⁴ Beyşembiev – Dcunuşaliev - Ploskih, a.g.e., s. 85.

⁶²⁵ Z. Kurmanov, "Abdikerim Sıdıkov", Ala-Too, No: 1, Bişkek 1991, s. 122.

⁶²⁶ Beyşembiev – Dcunuşaliev - Ploskih, a.g.e., s. 85.

⁶²⁷ Dcunuşaliev, a.g.m., s. 57.

⁶²⁸ KRBMSDA, F. 10, op., 1, d. 31, s. 37.

Arabayeve ve Sıdıkov'un Kırgızlar için ayrı bir yönetim birimi kurma girişimlerine R. Hudaykulov, D. Babahanov ve I. Toyçunov Kırgızların, Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden ayrılmamasını istedikleri için karşı çıktılar.⁶²⁹ Ancak onların Kırgız Otonom Vilayeti'nin kurulmasına karşı çıkmaları Sırderya ve Yedisu bölgesinin KÖSSC'den ayrılmaması için sınırlı kalıyordu.⁶³⁰ Hudaykulov ve taraftarlarının Sırderya ve Yedisu bölgelerinin KÖSSC'de kalmasında ısrar etmelerinin temel sebebi Sarıbagış uruğundan olmaları ve kendilerini Kazak olarak görmelerinin büyük etkisi olsa gerektir.⁶³¹ Nitekim Hudaykulov'un 2 Şubat 1922 tarihinde komiteye sunduğu dilekçede açık bir şekilde görülmektedir. Hudaykulov Sırderya ve Yedisu'nun Kırgız Otonom Vilayeti'ne dahil edilmemesi gerektiği şeklindeki düşüncesini bölgede yerel zenginlerin çokluğuna, 1916 yılındaki isyanın bu bölgedeki boy milliyetçiliğine dayandığına, yine bu isyan sebebiyle halkın Çin'e göç edip dönmesi hasebiyle zor durumda olduğuna, eğer KÖSSC'den ayrılırsa durumun daha da kötü olacağına dayandırarak açıklamaktadır.⁶³² Arabayev ve Sıdıkov taraftarlarının Yedisu ve Sırderya bölgelerinde ısrar etmelerinin sebebi ise bu bölgede Kırgızların çoğunlukta yaşamalarından kaynaklanıyordu.⁶³³ Bu iki grup arasındaki siyasi görüş ayrılığı Arabayev ve Sıdıkov taraftarlarının yönetimden uzaklaştırılmasına kadar devam etmiş, merkezi yönetimin politikalarını Kırgızistan'da uygulamayı destekleyen Hudaykulov taraftarlarının Arabayev'in yönetimden uzaklaştırılmasında belirleyici olmuşlardır.⁶³⁴

1922 yılında yapılan bu çalışmalar sonucunda kesin olarak Kara Kırgız Otonom Bölgesi'nin oluşturulması 1924 yılında gerçekleştirildi. 23 Mart 1924 tarihinde gerçekleştirilen kongreye Türkistan Komünist Partisi'nin merkezi komite üyeleri ve temsilcileri, Türkistan Merkezi İcra Komitesi'nin (TMİK) yönetim kurulu üyelerinin yanı sıra Arabayev de katıldı. Kongrede söz alan 12 delegeden birisi de Arabayev'di.⁶³⁵ Arabayev konuşmasında mevcut siyasi bölünmüşlük içerisinde Kırgızlara otonomi hukuku verilmesi gerektiğini savundu. Daha sonra Sovyet politikasına da uygun olan durum Komünist Partinin Orta Asya Bürosu 28 Nisan 1924'te Türkistan'ın bölünmesi için komisyon oluşturdu ve

⁶²⁹ KRBMSDA, F. 10, op., 1, d. 31, s. 40.

⁶³⁰ Valeriya Andreyeva, "R. Hudaykulov: Poçemu ne Nado Sozdavat Kirgizskuyu Avtonomiyu", <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1271966700>, (22.07.2012), s. 1.

⁶³¹ Kalkan, a.g.e., s. 224.

⁶³² Andreyeva, a.g.m., s. 1.

⁶³³ Maanayev, İ. Arabayevdin, s. 10.

⁶³⁴ Kurmanov, Abdikerim Sıdıkov, , s. 122.

⁶³⁵ KRBMSDA, F. 10, op., 1, d. 31, s. 37.

kongrenin kararına uygun olarak Kara Kırgız Otonom Bölgesi'ni oluşturmayı kabul etmekle birlikte nereye bağlanacağını sonuçlandırmadı.⁶³⁶

Kırgız devletini oluşturmadaki Kara Kırgız Otonom Bölgesinin hangi cumhuriyete bağlanacağı sorununun çözülmesinde de Arabayev etkin rol aldı. Bu sorun karşısında Arabayev TÖSSC'nin dağılacağını anladığı için Abdrahmanov ve Sıdıkov'un desteği ile RSFSC'ye direkt olarak bağlanmanın yeni Kırgız devletinin ekonomik, kültürel gelişiminde daha faydalı olacağı düşüncesini savundu.⁶³⁷ Böylelikle 15 – 16 Eylül 1924'te bölünme konularının değerlendirildiği TÖSSC Merkezi İcra Komitesi toplantısında Kara Kırgız Otonom Bölgesi TÖSSC'den ayrıldı. 14 Ekim 1924'te de Bütün Birlik Merkezi İcra Komitesinin ikinci toplantısında Kara Kırgız Otonom Bölgesi RSFSC'ye bağlanması kararı alındı.⁶³⁸ 25 Mayıs 1925 tarihinde Kara Kırgız Otonom Bölgesi'nin adı Kırgız Muhtar Vilayeti olarak değiştirilmiş, 1 Şubat 1926 tarihinde ise Kırgız Otonom Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak adı değiştirilmiştir.⁶³⁹ 1936'da ise Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak SSCB'ye bağlanmıştır. Dolayısıyla Arabayev'in etkin olarak ortaya koyduğu düşünce ve fikirler çerçevesinde günümüz Kırgızistan Cumhuriyeti'nin temelleri resmen atılmış oldu. Kara Kırgız Otonom Bölgesi'nin TÖSSC'den ayrılması konusunda Arabayev başta pek istekli olmasa da Sovyetlerin yönlendirdiği siyasi olayların etkisi sonucu Arabayev Kırgızların kendilerine ait yönetim birimlerinin oluşturulmasının uygun bir hareket olacağını düşünmüş ve bu yönde çalışmalarda bulunmuştur. Dolayısıyla Kırgız aydınlarının rehberi (Moldokesi) olarak kabul edilen Arabayev'in düşünceleri Kırgızlar tarafından desteklenmiş ve Kırgızistan Cumhuriyeti'nin temelleri atılmıştır.

3.3 Arabayev'in Kültürel Çalışmaları

Rusya Komünist Partisi yani Bolşeviklerin Sovyet yönetimini kurup, Türkistan Türklerini de SSCB ye bağlı TÖSSC aracılığıyla birliğe kattıktan sonra onlar için asıl iş olarak görülen Türkistan halkının Sovyetleştirilmesi meselesi ön plana çıkmıştır. Öncelikle halk arasında Komünist ideolojinin yaygınlaşması ve kabul görmesi için halkın sıkı bir eğitimden geçmesi gerekmektedir. Ancak bu durum Sovyetler Birliğinin siyasi geleceği için tehlikeli olabilirdi. Çünkü eğitilmiş Türkistan halkı Sovyet iktidarının çıkarlarına hizmet etmediğinde birliğin dağılmasında etkili olabilirdi. Dolayısıyla uygulamaya konulacak bütün politikalar Birliğin geleceğini pekiştireceği gibi halkın yaşayış, düşünüş ve kültürel gelişimini

⁶³⁶ Beyşembiev – Dcunuşaliev - Ploskih, **a.g.e.**, s. 87.

⁶³⁷ Kurmanov, **Abdikerim Sıdıkov**, , s. 122.

⁶³⁸ **KRBMSDA**, F. 21, op. 6, d. 139, s. 65.

⁶³⁹ Altımyşova, **a.g.e.**, s. 22.

de kontrol altında tutma gereksinimi açtı. Bu sebeple Bolşevikler Komünizm ve ekonomik politikayı, Sosyalist toplumu ortaya çıkarmak amacıyla iki temel eğilimle oluşturdular. Bunlardan birincisi anlaşılması ve uygulanması çok karmaşık bir özellik taşıyan toplum mühendisliği ve toplumun modernizasyonu, ikincisi ise her alanda (siyasi, toplumsal, ekonomik, eğitim) merkeziyetçilik ve merkeze bağlı olarak azami gelişimdi.

Lenin'in belirlediği bu iki temel politika bütün Sovyet liderleri tarafından da benimsenip artırılarak devam ettirilmiştir. 1922 yılında imzalanan birlik anlaşması Sovyet merkezi yönetiminin uygulamak istediği merkeziyetçi politikanın önünü daha da açmıştır. Özellikle 1924 yılında Türkistan'da otonom cumhuriyetlerin oluşturulmasıyla merkezin yetkileri artmış, hatta Türkistan Cumhuriyetlerinin güçleri pratik manada ellerinden alınmıştır.⁶⁴⁰ Bu durumda SSCB teoride federal, uygulamada ise merkeziyetçi devlet özelliği taşımıştır. SSCB'nin siyasi yapılanmadaki bu merkeziyetçiliği toplumsal olarak da uygulanmaya çalışılmış, ilmi kurum ve çalışmalar da oluşturulan sistemle merkeze bağlı hale getirilmiştir. Halkın istenilen şekilde eğitimi ve istenilen özellikte araştırmaların şekillendirilmesi için her cumhuriyet içerisinde Bilim Komisyonları kurulmuş, bu komisyonların tamamı merkeze bağlanmıştır.⁶⁴¹ 1924 yılından itibaren ise Bilim Komisyonlarının yerini Bilim Enstitüleri almış, Bilim Komisyonları enstitülere, enstitüler ise merkezdeki Sovyet İlimler Akademisine bağlanmıştır. Diğer taraftan eğitim politikalarının oluşturulması içinde siyasi anlamda Halk Eğitim Komiserlikleri 1925 yılından itibaren kurulmaya başlanmıştır.⁶⁴² Bu sayede Sovyet İlimler Akademisi tüm Sovyetlerdeki Bilim Enstitülerinin çalışmalarını yönlendirdiği gibi denetleme yetkisine de sahip olmuştur.

Belirtilen çerçeve doğrultusunda merkezi yönetimin amaçlarına uygun olarak Türkistan'da eğitim meselesi konusunda tamamen yeni bir yapılanma gerçekleşti. 1920 yılına kadar bu halk eğitimi görevini Sovyet yönetimi içerisinde oluşturulan Halk Aydınlatma Komiteleri üstlendi.⁶⁴³ 1920 yılından 1924 yılına kadar ise Kırgız, Kazak, Özbek ve Türkmenleri içine alan TÖSSC bünyesinde 22 Eylül 1920 tarihinde alınan karar ile oluşturulan Halk Eğitimi Komisyonu'nu⁶⁴⁴, 1925 yılından sonra da Türkistan'da kurulan Özerk Türk Cumhuriyetleri bünyesinde Halk Eğitim Komiserlikleri eğitim çalışmalarını yürüttüler. Arabayev ne kadar Komünist Parti'nin siyasi organları içerisinde yer alsın da onun

⁶⁴⁰ E Beyşembiev – Dcunuşaliev - Ploskih, **a.g.e.**, s. 97.

⁶⁴¹ G. D. Dcunuşaliev, "Ob Otsenkah Natsionalno – Gosudarstvennogo Razmejanija Sredney Azii v 1924 g.", **Voprosi İstorii Kırgızstana**, No: 1, Bişkek, 2006, s. 69.

⁶⁴² A. M. Turgunbaeva, "Mesto i Rol Yazıkovoy Politiki v Kulturnoy Revolyutsii v Kırgızstane", **Vestnik KRSU**, Cilt 8, Sayı 7, Bişkek, 2008, s. 178.

⁶⁴³ **İstoriya Kırgızskoy SSR S Drevneyşih Vremen do Naşih Dney**, Cilt 4, Frunze, 1986, s. 463.

⁶⁴⁴ C. O. Artıkbaev, **İstoriya Kazahstana**, Astana, 2004, s. 159.

asıl önem verdiği nokta Türkistan halkının kültürel siyasi ve dil eğitimi meselesi idi.⁶⁴⁵ Bu sebeple Sovyet döneminde siyasi çalışmaların yanı sıra halk eğitimi konusunda daha etkin bir şekilde çalışmayı tercih etti. Arabayev, 1919 – 1920 yıllarında Yedisu Halk Aydınlatma Komisyonu İlmi – Kültürel ve Edebi kaynakları Derleme ve Yayınlama Komisyon Şefliği ve 1920’den 1925 yılına kadar Eylül 1920’de kurulan Eğitim Komisyonu Kırgız Bölümü Başkanlığı görevlerini yürüttü.⁶⁴⁶ Sovyetlerin ilk yıllarında İlim Komisyonun görevleri yönetime göre siyasi amaca uygun çalışmaların yapılması ve ortaya konulan eserlerin denetlenmesini kapsıyordu. Sovyet iktidarı yönünden durum böyleyken, propagandaya uygun çalışmaların yayınlanması ve rejimle ters düşen yayın girişimlerinin önlenmesi için çeşitli kurul ve komisyonların oluşturulması sonucu meydana getirilen İlim Komisyonu ve Halk Eğitimi Komiserliklerinin Kırgız Bölümü başkanlığını yapan Arabayev’in çalışmaları tamamen Kırgız halkının kültürel, milli ve dil gelişiminin sağlanması çerçevesinde şekillenmiştir.

3.3.1 Arabayev’in Türkistan Eğitim Komisyonundaki Çalışmaları

Sovyet yönetiminin TÖSSC bünyesinde oluşturmuş olduğu Bilim Komisyonuna bağlı olarak kurulan Kırgız Bilim Komisyonu ilk başkanlık görevi Arabayev’e verilmiştir. Arabayev’in bu göreve getirilmesinde Kırgız aydınları arasında rehber olarak kabul edilmesi, Ahmet Baytursunov’un TÖSSC Halk eğitimi bakanı olması ve Turar Rıskulov’un TOSSC hükümet başkanı olmasının etkili olduğu söylenebilir. Çünkü belirtilen üçlü uzun yıllardan beri tanışmaktadır ve Türkistan halkı için her alanda çabalar harcamaktadırlar. Arabayev’in ilk Kırgız İlim Komisyonu başkanı olması günümüze kadar değişerek ulaşan Kırgız İlimler Akademisinin temellerini atmasıyla onun çalışmaları Kırgız akademi camiasının şekillenmesini direkt olarak etkilemiştir. Bu sebeple Arabayev’i yakın arkadaşları ve çağdaşları *Moldoke* olarak isimlendirmişlerdir. O dönemdeki şartlara bakıldığında Arabayev’in çalışmalarını büyük bir özveri ile gerçekleştirdiği açık bir şekilde görülmektedir. Çünkü çalışma yapabilmek için öncelikle yeterli tecrübeye sahip yetişmiş eleman gereklidir. Zira Türkistan’da Türklerin bağımsız devletlerini oluşturma ve ilan etmelerinin önündeki en büyük engellerden birisi yetişmiş eleman sıkıntısıdır. Ceditçi aydınları Komünist Partiye mecbur bırakan sebeplerden biri de budur.

1920 yılında Kırgız İlim Komisyon başkanı olan Arabayev 1924 yılına kadar yetersiz kadro ile çalışmalarını sürdürdü. 1924 yılında Kırgız Otonom Bölgesinin kurulmasından sonra bu yönetim birimi içerisinde oluşturulan Halk Eğitim Komisyonunun da başkanı

⁶⁴⁵ KRBMA, F. 647, op., 1, d. 40, s. 51.

⁶⁴⁶ KRBMSDA, F. 10, op., 1, d. 31, s. 39.

oldu.⁶⁴⁷ Bir nebze de olsa bu sırada kadro ihtiyacını giderme fırsatını buldu. Böylece yardımcılığına Rus – Yerli mektebinde eğitim almış, kendisi gibi eğitimci ve Alaş Partisi Kırgız şubesi üyelerinden K. Tınıstanov'u, sekreterliğine ise Kırgız dili ve kültürü alanlarında Arabayev'in yanında çalışmalar yapan K. K. Yudahin'i⁶⁴⁸ getirmiştir.⁶⁴⁹ Tınıstanov gibi Yudahin de Arabayev'in yönlendirmesi ile yaptığı çalışmalarla Kırgız dili ve edebiyatına önemli katkılar yaptığı gibi Kırgız ilimi tarihinde önemli bir kariyere sahip olmuştur. Arabayev Kırgız İlim Komisyon Başkanlığı sırasında oluşturduğu kadro ile Kırgız dili eğitimi konusunda olağan üstü çabalar harcadığı gibi Kırgız halkının toplumsal gelişimi için çok önemli olduğunu düşündüğü Kırgız kültürel varlıklarının eğitime kazandırılmasında büyük gayretler sarf etti.

Arabayev'in 1920 – 1924 yılları arasında yapmış olduğu Kırgız İlim Komisyon Başkanlığı döneminde ilmi araştırmaların yapılmasını zorlaştıran en büyük problemlerden biri de elde yeterli derecede eserin olmaması ve yayına hazırlanan eserlerin yayınlanması için gerekli teknik ekipman yokluğu idi. Nitekim Kırgız Otonom Bölgesi TÖSSC'ye bağlıydı ve bu sebeple kendisine ait ilmi araştırma yapacak teknik malzemeleri bulunmamaktaydı. Kırgız dilinde ve Kırgızlar için 1920 yılına kadar yayınlanan çok az sayıdaki eserin yayıncısı zaten kendisiydi. Dolayısıyla halk eğitiminde kullanılacak materyallerin hızlı bir şekilde yayına hazırlanması ve yayınlanması gerekiyordu. Ancak Arabayev'in Bilim Komisyon başkanı olduğunda çalışma ortamı ve çerçevesi yetersizliklerle doluydu. Ne kadar da olsa büyük bir alan ve insanı içine alan TÖSSC bünyesindeki İlim Komisyonuna bağlı bir durum söz konusuydu. Özellikle yönetim konusunda iktidarın çalışma alanını sınırlayan ve yönlendirmeye çalışan bir baskısı vardı.⁶⁵⁰ Ayrıca malzeme, ekipman, eğitilmiş eleman sıkıntısı onu zorlayan en önemli sorunlardı. Bütün bu zorluklara rağmen çalışmalar tamamen Arabayev'in şahsi gayretlerine dayanmıştır. O, bütün imkansızlıklara rağmen şikayet edilmemesi gerektiğini, ihtilalden sonra ortaya çıkan durumun Kırgız kültürel gelişimi için bir fırsat olduğunu ve bunun azami şekilde değerlendirilmesi gerektiğini yanındaki arkadaşlarına söyleyerek motivasyonlarını sağlamaya çalışmıştır.⁶⁵¹

⁶⁴⁷ KRBMA, F. 647, op. 1, d. 37, s. 1.

⁶⁴⁸ Konstantin Kuzmiç Yudahin (1890 - 1975); Sovyetler döneminde Türk dil bilimi üzerine çalışmış önemli bir Türkolog'dur. 1940 yılında dil bilimi üzerine Profesör olmuştur. Özbek ve Kırgız Bilimler Akademisi üyeliği görevlerinde bulunmuştur. Modern Kırgız dili sözlüğünü hazırlamıştır. K. K. Sartbaev, "Konstantin Kuzmiç Yudahin", *K. 80-Letniyu So Dnya Rojdeniya Turkologičeskie İssledovaniya*, Frunze, 1970, s. 79 – 83.

⁶⁴⁹ KRBMA, F. 647, op. 1, d. 37, s. 1.

⁶⁵⁰ A. M. Turgunbaeva, *a.g.m.*, s. 179.

⁶⁵¹ KRBMA, F. 647, op. 1, d. 37, s. 1.

Kırgız ve Kazaklar arasında eğitimin yaygınlaştırılması ve ilmi faaliyetleri yönlendirilip idare edilmesi görevini üstlenen İlim Komisyonunda Arabayev'in ilk işi eğitimi yaygınlaştırmak olmuştur.⁶⁵² Komisyonun ilmi araştırma konusundaki ilk işi Kırgız Türklerinin halk edebiyatına ait ürünleri yazıya geçirip yayınlanması faaliyeti olmuştur. Arabayev Sovyet döneminden önce de Kırgız halkının sözlü kültürel varlıklarının ortaya çıkarılması konusunda çeşitli girişimlerde bulunmuştu.⁶⁵³ Başta daha öğrencilik yıllarında Kıssa-i Zelzele'yı yayınlaması bu durumun en somut göstergesidir. Ayrıca Ton bölgesinde eğitim alanındaki çalışmalarının yanı sıra halk ağzından destan ve hikayeleri derlemeye büyük önem göstermişti.⁶⁵⁴ 1920 yılından sonra sosyalist propagandanın halk arasında etkili olabilmesi amacıyla halk edebiyatının toplanması ve propaganda aracı olarak kullanılması politikası gereği 1922 yılında oluşturulan İlim komisyonu bu konuya eğildi.⁶⁵⁵ Çeşitli derleme faaliyetlerine başlanmasına rağmen 1924 yılına kadar elde edilen verilerin yayınlanması gerçekleştirilemedi. Arabayev derlenen çalışmaların yayınlanmasına büyük önem verdiği için ancak 1924 yılından sonra Moskova ve Taşkent'te kendi derlemelerinin aralarında bulunduğu bazı çalışmaları yayınlama fırsatı oldu.⁶⁵⁶

Yayınlanan eserlerin hemen hepsi Taşkent'te bulunan Türgosizdat (Türkistan Devlet Yayını) yayını olarak çıkmıştır.⁶⁵⁷ Yayınlanan eserlerden *Lenin Hakkında Şiirler* adlı Arabayev'in derlemesi ücretsiz olarak halka dağıtılmıştır. İlim Komisyonunda ders kitapları da yayınlanmaya ve geliştirilmeye çalışılmıştır. Yayınlanan ders kitapları arasında en önemli olanı Arabayev'in reforme edilmiş Arap alfabesi ile hazırladığı *Kırgız Alipbeesi* kitabıdır. 1924 yılına kadar Sovyetlerin açtığı okullarda ve mekteplerde Kırgız dili öğretiminde Kazakça ve Tatarca ders kitapları okutulmaktaydı.⁶⁵⁸ Kırgız dili ilmi terminolojisinin gelişmesi için 300 yeni terim Kırgızlaştırılmıştır.⁶⁵⁹ Yayınlar arasında en önemli çalışma ise ilk Kırgızca gazete *Erkin-Too* gazetesinin yayınlanmasıdır (7 Kasım 1924).⁶⁶⁰ Arabayev'in yönlendirmesi sonucu gerçekleşen bu olay Kırgız devletinin temellerinin atılmasından sonra gerçekleşen en önemli olaydır. Bu çalışmalarının yanı sıra kendisi de eğitim vermeye devam etti.

⁶⁵² Arabayev'in eğitim alanında yaptığı çalışmalara ikinci bölümde değinildiği için burada tekrar edilmeyecektir.

⁶⁵³ Mamırov, *Oozeki Çıkarmaçılıktı*, s. 102.

⁶⁵⁴ Maksutov, *a.g.e.*, s. 12.

⁶⁵⁵ Esengulova, *a.g.e.*, s. 67.

⁶⁵⁶ Arabayev'in gayretleri sonucu 1924 – 1925 yıllarında Arabayev'in "Alippe", "Kırgız Alipbesi" (Taşkent 1924), Lenin Hakkında Şiirler (Taşkent 1925), Kırgız Alipbesi (Moskova 1925), Cazuu Colunda Saamalık (Moskova 1925), Seketbay, Manasçı Cakıpbekov, Türgön İ. Arabayev (Moskova 1925), K. Timistanov'un Okuu Kitebi, (Taşkent, 1924), Kasımdın Irlarının Cıynagı, (Moskva 1925).

⁶⁵⁷ A. Erkebaev, "Trebut Pravda İstorii", *Sovetskaya Kirgiziya*, 6 Eylül 1988, s. 3.

⁶⁵⁸ Turgunbaeva, *a.g.m.*, s. 179.

⁶⁵⁹ *KRBMA*, F. 647, op. 1, d. 14, s. 48.

⁶⁶⁰ Maksutov, *a.g.e.*, s. 8.

Arabayev yayın faaliyetlerinin yanı sıra Kırgız eğitim kadrosunun yetiştirilmesine çok büyük önem verdi. Öğretmen yetiştirme işinin uzun soluklu bir çalışma gerektirdiğinin farkında olan Arabayev, bu süreci olabildiğince kısaltmak amacıyla kısa süreli kurslar açtı.⁶⁶¹ Arabayev'in şahsi girişimleriyle 1920 yılından beri kısa süreli eğitim kursları açılmıştı. Ancak bunlar arasında en teşkilatlı ve ünlüsü Mayıs 1924'te Calalabad şehrinde açıldı. Burada her bir kursta 40 öğretmen yetiştirildi. Arabayev'in girişimleriyle 1924 yılına kadar çeşitli kurslarda öğretmenler yetiştirilmişti. 1924 yılında Bişkek bölgesinde toplam 326 eğitimci görev yaptı. Bunlardan 199'u yerli, 127'si Rus idi. Bunlardan 9'u yüksek eğitilmiş, 97'si ortaöğretim, geri kalanı çoğunlukla Kırgızlar olmak üzere kısa süreli öğretmen kurslarından mezun olmuş kişilerdi.⁶⁶² Bu sebeple yüksek eğitim almış Kırgız eğitimcilerinin yetiştirilmesine vakit kaybetmeden başlanması gerekiyordu. Bu sebeple Arabayev 1924 yılında Kırgız Enstitüsünün kurulması için girişimlerde bulundu. Ancak onun döneminde bu gerçekleşmedi. Ulusal öğretmen yetiştirme stratejisinin belirlenmesi, ders kitaplarının yayınlanması ve Kırgız dilinin gelişimi konuları hakkında politikalar oluşturulması için ilk Kırgız öğretmenleri Kurultayını Haziran 1925'te düzenledi. Ancak Otuzcuların dilekçesi sebebiyle Arabayev görevinden ayrılmak zorunda kaldı (25 Ağustos 1925). Kendisinden sonra Kırgız İlim Komisyonu Başkanlığına yanında yetiştirdiği Sovyet Kırgızistan'ın ilk Profesörü olacak olan Kasım Tınıstanov geçti.⁶⁶³

Kırgız İlim Komisyonu raporlarına göre görev aldığı dönemde büyük başarılar imza attı. Kırgızistan'da ilk olarak yayın faaliyetleri Arabayev'in teşvikleri ile şekillenip çoğaldı. Onun döneminde ilk defa Kırgız sözlü edebiyatının derlenip yayınlanması Kırgız İlim Komisyonu tarafından gerçekleştirildi. Bu durum kendisinden sonra derleme faaliyetlerinin hızlanmasına ve halkta kültürel mirası koruma bilincinin uyanmasında büyük etkiye sahip oldu. Bir çok çalışmasında olduğu gibi Otuzların dilekçesi Arabayev'in Kırgız İlim Komisyon'unda da gerçekleştireceği önemli çalışmalarının engellenmesi anlamına gelmektedir.

3.3.2 Kırgız Halk Edebiyatının Derlenmesinde Arabayev'in Rolü

Oldukça uzun bir tarihi geçmişe sahip olan Kırgız Türkleri, yaşadıkları uzun tarihe paralel olarak zengin bir sözlü edebiyat geleneğine de sahip olmuşlardır. Kırgız halkının yüzyıllardan beri başından geçen olaylardan edinilen tecrübeyi nesiller aracılığı ile çok sayıda

⁶⁶¹ KRBMA, F. 647, op. 1, d. 37, s.1.

⁶⁶² A. Koydanaliev, "Pobeda Velikoy Oktyabrskoy Sotsialiteçeskoy Revolyutsii i Postroenie Sotsializma v Kirgizii (1917 – 1937)", *İstoriya Kirgizskoy SSR*, Cilt 3, Frunze, 1986, s. 45.

⁶⁶³ Bolponova, a.g.e., s. 48.

hikaye, kaside, şiir olarak günümüze kadar taşımıştır. Ayrıca bu ürünlerin en önemli özelliklerinden biri de içinden çıktığı halkın duygusal ve ruhsal dünyasını da yansıtmaktadır. İşte bu özellik sayesinde çeşitli dönemlerde halkın yaşadığı duygu ve ruhu zamanın şartlarına göre şekillenir. Kırgızların sözlü geleneklerinin gücü ve etkisi günümüzde bilinmektedir. Kırgızlar bu özellikleri sayesinde dili eski kültürlerine, inançlarına, tarihlerine ve atalarına bağlayan önemli bir unsur olarak kullanmışlardır. Dolayısıyla Kırgızlardaki sözlü gelenek onların kültürel ve milli konularda büyük bir birikime sahip olmalarını sağlamıştır. Arabayev de bu düşünceden yola çıkarak Kırgızların sözlü kültür mirasını modern Kırgız kültürünün şekillenmesinde bir çıkış ve kaynak noktası olarak kullanmaya özen göstermiştir. Bu konuya verdiği önemi Arabayev, şu sözleri ile ortaya koymaya çalışmıştır: *“İnsan diline sahip çıkmalıdır, eğer dilini kaybederse içinden çıktığı toplum ile bağlantısını kaybetmekle kalmaz, uzun yıllar boyu toplumun elde ettiği hayat tecrübesinden de mahrum kalır. Bu sebeple çocuklara okuma yazma öğretilirken kültürel mirastan faydalanılmalıdır.”*⁶⁶⁴ Bu durumda Arabayev dilin öğrenilmesinin kişiyi içinde yaşadığı topluma bağladığı gibi kişinin kültürel gelişiminde geçmişten gelen duygu, ruh ve hayat tecrübesi kazanmasında halkın oluşturduğu kültürel birikimin öneminin farkında olduğunu da göstermektedir. Gerçekten de kültürel zenginliğe sahip olmayan bir milletin nesillerini iyi bir şekilde yetiştirip gelişimini sağlaması mümkün değildir.

Bu durumda Kırgız kültürünü yansıtan destanlar, hikayeler, şiirler Arabayev’in çocuk ve halk eğitiminde en çok kullanacağı materyallerin başında gelmektedir. Bütün Kırgızlarda olduğu gibi Arabayev de dünyayı Kırgız milli kültür birikiminin penceresinden görmüş ve algılamıştır. Bu tür bir bilince sahip olan Arabayev’in Kırgız Cedit eğitim sistemini oluştururken Kırgızların kültürel birikiminden faydalanmaması söz konusu olamazdı. Bilindiği üzere Kırgızların en zengin hikayeleri, atasözleri, deyimleri ve Kırgızların milli hayat anlayışlarını yansıtan kültürel ürün Manas destanıdır. Manas destanı Kırgız (Türk) halkının milli hayat tarzının temelleri, bilgi birikimini, ahlak ve estetik anlayışını ve tarihini içermektedir.⁶⁶⁵ Dolayısıyla bu unsurlar bir insanın eğitiminde önemli araçlardan biridir. Arabayev’in girişimlerine kadar matbu bir yazı dili olmayan Kırgızlar kültürlerinin bütün köklerini yansıtan hikaye ve şiirlerinde olduğu gibi Manas destanını da sözlü olarak yaşatmaktaydılar. Ancak bu zengin edebiyatları hakkındaki somut çalışmalar diğer Türk boylarından farklı olarak yeterli derinliğe sahip değildir. Çünkü Kırgız kültürel geleneğinin gün yüzüne çıkarılması çalışmaları ve yazılı örnekleri XIX. yüzyılın ortaları gibi geç bir

⁶⁶⁴ Arabayev - Sarsakeyev, **a.g.e.**, s 3.

⁶⁶⁵ S. Zakirov, “Oktyabr Revolyutsiyasına Çeyin Kırgız El Oozeki Çıgarmaların Cıynoo Klassifikatsiyaloo Tarihinan”, **El Agartuu**, 8 Ağustos 1975, s. 61.

döneme denk gelmektedir.⁶⁶⁶ Modern dünyayı yakından takip eden Arabayev bu durumun farkına varıp Kırgızların destan, hikaye, şiir gibi sözlü ürünlerini halk ağzından derleyerek okullarda Kırgız çocuklarının eğitimi için kullanan ilk Kırgız aydını olmuştur.

Avrupa’da başlayan milliyetçilik fikrinin bir uzantısı olarak Rusya’daki edebiyat çalışmaları romantik edebiyat ortaya çıkmıştır. Romantik edebiyat da kendi içerisinde Rus folklor çalışmalarını etkilemiş, böylece Türkistan Türklerinin ilk folklor çalışmalarının meydana gelmesini tetiklemiştir. Türkistan’ın Rus hakimiyetine girmesi Rus araştırmacıların bölgeye gelerek Türk kültürel ürünlerinin derlenmesi ve araştırılmasına başlanmıştır.⁶⁶⁷ Türkistan’daki Türkler arasında zengin bir sözlü geleneğe sahip olan Kırgızların kültürel ürünleri araştırmacılar için büyük bir kaynak teşkil etmiştir. Bu konuda ilk ciddi çalışmaları XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Alman asıllı Rus araştırmacı W. Radloff, Kazak Ç. Velihanov ve A. A. Divayev gibi araştırmacılar yapmışlardır. Böylelikle özellikle W. Radloff ve Ç. Velihanov Kırgız Türklerinin sözlü folklor ürünlerini derleme, araştırma ve yayınlama faaliyetlerinin başlamasını sağlamışlardır.⁶⁶⁸

Kırgız Türklerinin folklorik ürünleri ile ilgili ilk araştırma yapan kişi Ç. Velihanov’dur. Bu dönemdeki araştırmalara paralel olarak daha çok halk edebiyatına ait türlerden kahramanlık destanları üzerinde yoğunlaşan Velihanov, Türk folklor ürünlerini inceleyip, yazıya geçirerek Avrupa’ya tanıtan ilk araştırmacıdır. Velihanov ilk olarak 1856 yılında Isıkgöl bölgesinin coğrafi yapısını incelemek amacıyla bir Rus askeri heyetine katılmıştır. Isıkgöl bölgesindeki Bugu boyundan Kırgızların tarihi, etnoğrafik sözlü gelenek ürünlerini toplamıştır. Velihanov’un derlediği bu materyallerin temeli “*Manas’ın Çocukluk Dönemi, Kanıkey ile Evlenişi, Kökötöy’ün Aşısı*” gibi Manas Destanı’nın farklı bölümlerine dayanmaktadır. Onun bu materyalleri Rus Coğrafya Cemiyetinin yayınları arasında yayınlanması Manas Destanı’nı araştırmacılarla tanıştırmıştır.⁶⁶⁹ Kırgız sözlü ürünleri üzerine çalışma yapan diğer bir araştırmacı W. Radloff’dur. 1862’de Kuzey Kırgızistan’a düzenlediği araştırma gezisinde burada bulunan halk şairlerinden aldığı “*Manas, Semetey, Coloy Han, Er Töştük*” gibi destanları “*Kuzey Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekler*” adlı çalışmasının 5. cildinde 1885 yılında yayınlanmıştır. Radloff eserinde Kırgızların başka halklara göre söz ustalığı konusunda yetenekli olduklarını, epik eserlerdeki zenginliklerini ve bunlar arasında Manas Destanı’nın ayrı bir yere sahip olduğunu söyleyerek Kırgız

⁶⁶⁶ Koylubaev, a.g.e., s. 5.

⁶⁶⁷ Nezir Temür, **Folklor ve İdeoloji Sovyetler Birliği Döneminde Kırgızistan’da Folklor Politikaları ve Çalışmaları 1917 – 1958**, Ankara, 2011, s. 74.

⁶⁶⁸ Esengulova, a.g.e., s. 63.

⁶⁶⁹ Temür, a.g.e., s. 75.

folklorundan övgü ile bahsetmiştir.⁶⁷⁰ Velihanov ve Radloff'un araştırmalarına dayanılarak yeni bir çok çalışma kaleme alınmakla birlikte, Kırgız folkloru üzerine 1903 yılında Rus Coğrafya topluluğunun Kırgızistan'a yaptığı geziye katılan B. V. Simirnov ve A. T. Belinsky'nin çalışmaları da olmuştur. Bunların yanı sıra Bişkek'te doktorluk yapan F. V. Poyarkov, Macar G. Almasy, Öğretmen İ. Andreev gibi araştırmacılar tarafından Kırgız folkloruna ait çeşitli ürünler yayınlanmıştır.⁶⁷¹

Arabaye'v'de Kırgız sözlü folklorunun toplayıcılarından birisi olduğu gibi ilk Kırgız derlemecidir. Cedit fikirleri çerçevesinde Kırgızların kültürel gelişiminde sözlü edebiyat ve folklorun derlenip halk arasında yaygınlaştırmanın toplumsal gelişimi hızlandıracağına inanıyordu. Bunun yanı sıra Arabaye'v kültürel mirasın daha çocuk yaşta okuma yazma öğretirken halka sunulmasını düşünüyor, ayrıca okuma yazma öğretiminde bu ürünlerden faydalanılması gerektiğini düşünüyordu. Bu sebeple Kazak H. Sarsakeyev ile birlikte hazırladığı ilk alfabe kitabı Kırgızların sözlü kültürel ürünleri olan hikayeleri ile zenginleştirmişti.⁶⁷² Arabaye'v'in bu girişimi çocukların eğitiminde kültürel öğelerden faydalanılarak milli duygu ve ruhun oluşmasını sağladığı gibi halk ağzındaki tecrübenin derlenip yayınlanmasıyla halka açılmıştır. Arabaye'v bir taraftan da yazılı milli kültürün oluşup gelişmesine önem vermiş, Töte Okuu alfabe kitabında bu şu şekilde; *"Bu alfabe kitabından sonra Kırgız ve Kazak dilindeki sözlü türde tarihi olayları, halk sözlü edebiyatı ürünlerini bölümler halinde yayınlamaya girişeceğiz. Böylelikle yok olan eski sözlü ürünlerimizi korumaya, edebiyatımızı diriltmeye gayret edeceğiz. Kırgız ve Kazak dilindeki her türlü türkülerini, deyimleri, atasözlerini, oyunları bilenler varsa yazıp bize göndermenizi rica ediyoruz"*⁶⁷³ ifade etmiştir. Dolayısıyla Bolşevik ihtilalinden önce halk eğitiminde kültürel öğelerin kullanımı Arabaye'v'in gündeminde olan bir konu olmuştur. Ayrıca belirtmek gerekir ki Arabaye'v sözlü folklorun sadece derleyicisi olarak değil 1920-21 yıllarında bu girişimin Kırgızlar arasında başlatıcısı da olmuştur.

Bu konu üzerine Sovyetler döneminde yapılan araştırmaların geneline göre Sovyetler döneminde sözlü folklor ürünlerinin ilk derleyicisi olarak Tatar Kayyum Miftakov gösterilmektedir.⁶⁷⁴ Çünkü Miftakov'un, Ziyaş Bektenov'un isteği ile 1947 yılında kaleme aldığı hatıralarında *"Kasım 1921'de Kara Kırgız Halk Edebiyatını Toplama Derneği'ni*

⁶⁷⁰ Zakirov, **Oktyabr Revolutsiyasına Çeyin**, s. 63.

⁶⁷¹ A. O. Osmonkulov, **İ. Arabaye'v Kırgız Elinin**, s. 84.

⁶⁷² Arabaye'v - Sarsakeyev, **a.g.e.**.

⁶⁷³ Arabaye'v - Sarsakeyev, **a.g.e.**, s. 3.

⁶⁷⁴ Temür, **a.g.e.**, s. 83.

kurdum”⁶⁷⁵ demektir. Ancak gerçekte Miftakov Kırgız halk edebiyatı parçalarını 1916 isyanı sebebiyle gittiği Doğu Türkistan’da duymuştur. 1920 – 1921 yıllarında Evliya Ata’nın Cambul ilçesinde öğretmenlik yapmış, 1922’de Talas bölgesinde sözlü edebiyat ürünlerini toplamaya başlamıştır.⁶⁷⁶ Talas’ta Miftakov’un kurduğunu söylediği dernek Arabayev’in Törtkül bölgesinde kurduğu Halk Edebiyatını Derleme derneğinin bir devamı niteliğindedir.⁶⁷⁷ Ayrıca hem Arabayev’i ve hem de Miftakov’u tanıyan Ziyaş Bektenov bu işi ilk defa yapan kişinin Ton Bölgesinde Arabayev olduğunu belirtmektedir.⁶⁷⁸ Zira belirtilen dönem ve bölgede daha Sovyet dönemi başlamadan önce Arabayev bir taraftan Cedit okulları açarken diğer taraftan sözlü edebiyatı derleme faaliyetlerine başlamıştı.⁶⁷⁹ Bu durumun temel sebebinin Sovyet yönetiminin Arabayev’in adını Kırgız halkına unutturma politikası olduğu düşünülebilir. Zira, Ziyaş Bektenov ve T. Bayciyev’in 1948 yılında 8. sınıflar için hazırladıkları Kırgız Edebiyatı ders kitabındaki; “1920 – 1921 yıllarında Karakol ilçesi Ton kasabesindeki mektepte öğrenciler ile öğretmenler Kırgız Halk Edebiyatını Derleme derneği kuruldu. Bu dernek Halk edebiyatının derlenmesinde ilk olarak kabul edilmektedir”⁶⁸⁰ bu açıklamaya göre burada yapılan sözlü edebiyat çalışmaları Arabayev’in bölgede bulunduğu döneme denk gelmektedir. Burada derneği oluşturanların adı geçmemektedir. Ayrıca Miftakov Kırgızistan’da ilk 7 yıllık mektebi 1921 yılında kendisinin açtığını söylemesine rağmen⁶⁸¹, Arabayev Törtkül bölgesinde daha 1913 yılında yeni sistemde sınıflardan oluşan mektepler açmıştı. Diğer taraftan arşiv kaynaklarına göre halk edebiyatını derleme görevi resmi olarak Arabayev’e 1922 yılında verilmiş, o da resmi mahiyette ilk çalışmalarına başlamıştır.

Görevi Kırgız İlim Komisyon başkanı olarak almasının hemen ardından aynı yıl içerisinde komisyon kurup Manasçı Sagımbay, Şair Togolok Moldo ve Ibray Abdrahmanov’u Taşkent’e çağırdı. Togolok Moldo bilmediğimiz bir sebepten dolayı davete katılamadı. Ancak Sagımbay ve Ibray Abdrahmanov Arabayev’in yanına gidebildi. Arabayev Sagımbay’ı komisyon üyeleri ile tanıştırdıktan sonra Taşkent’teki öğrencilerle birlikte destan hakkındaki bilgilerini ölçtü. O sırada Taşkent Enstitüsünde öğrenci olan Kırgız dilcisi Prof. Dr. Huseyin Karaseyev’i Sagımbay’ın yanına yardımcı olarak verip, hayvanat bahçelerini ve zoo parkları gezdirtti. Ayrıca H. Karaseyev yazım işi bittikten sonra Kırgızca gramer kurallarına göre eseri

⁶⁷⁵ Kırgız Bilimler Akademisi El Yazmaları Bölümü, No 96, s. 36.

⁶⁷⁶ Mamirov, *Oozeki Çıkarmaçılıktı*, s. 101.

⁶⁷⁷ Esengulova, *a.g.e.*, s. 66

⁶⁷⁸ Bektenov, *Öçpöz izder*, s. 7.

⁶⁷⁹ Bektenov, *Öçpöz İzder*, s. 7.

⁶⁸⁰ Mamirov, *Oozeki Çıkarmaçılıktı*, s. 99.

⁶⁸¹ Kırgız Bilimler Akademisi El Yazmaları Bölümü, No 96, s. 29.

düzenledi.⁶⁸² Sagımbay'ın bu sırada Taşkent'te oluşu Abdrahmanov'un dünyaya bakışını zenginleştirdi.⁶⁸³ Yazarlık özelliklerini geliştirdi. Müzeden gördüğü şeyler onun yazarlığının temellerini oluşturdu. Düşünce dünyası genişleyip, gördüklerinden faydalanıp destanı öncekinden de daha iyi ve özlü anlatılmasına zemin hazırladı.⁶⁸⁴ Arabayev'in Manas'ı yazıya geçirmek için acele etmesi Sagımbay'ın ise yavaş ve Kırgız dilinde istenilen düzeyde yazamaması sebebiyle bu işe Sagımbay'ın kaldığı yerden Abdrahmanov'a devam ettirmesine sebep oldu.⁶⁸⁵ Böylelikle Arabayev'in çabaları sonucu manasçı Sagımbay Orozbekov'dan Abdrahmanov'a Sovyet döneminin ilk Manas eseri 1925 yılında Moskova'da yayınlandı. Arkasından aynı yıl kendisinin daha önce yazıya geçirdiği Tınıbek Manascıdan *Semeteyden Bir Bölüm* ve Narın şehrinden Cakıpbayuulu'nun anlattığı *Semetey* derlemelerini yayınladı.⁶⁸⁶ Böylelikle Arabayev ilk kitabında millete vermiş olduğu sözünü de yerine getirmiş oldu.

Arabayev sadece Manas destanını derlemekle kalmayıp Kırgızların küçük sözlü folklor ürünlerini de yayınlamaya özen gösterdi. Küçük hikaye parçalarından oluşan bu ürünler ile Kırgız gençlerini eğitmeyi amaçladı. Bu sebeple 1924 yılında yayınladığı Kırgız Alipbee alfabe ve gramer kitabında ideal Kırgız ahlak ve kültürünü yansıtan “*Erinçek Bala (Tembel çocuk), Cakşı Bala Menen Caman Bala (İyi çocuk ile kötü çocuk), Cakşı Bala Caşınan Ele Belgiliüü (İyi çocuk yaşından belli eder), El emgeksiz bolbos, emgeksizge ırıs bolbos (Çalışmadan halkın bir şeyi olmaz, çalışmayanda namus olmaz), Emgekçil el kem bolbos, erinçek er onbos (Çalışan halk kötü olmaz, tembel er onmaz)* gibi küçük hikaye, deyim ve atasözlerini kullandı.⁶⁸⁷

Alfabe kitabına koyduğu bu küçük hikaye ve atasözleri ile sorumsuzluk, cehalet, cehaletin kötülüğü buna karşılık atalarının en önemli değerlerinin bilgelik olduğunu ön plana çıkarmaya çalıştı. Bu şekilde Arabayev, Kırgız halkının kendinden olan bir şeyi kullanırsa insanları daha kolay kültürel gelişime çağırıp yönlendirebileceğini düşünüyordu. Aynı zamanda Arabayev bu şekilde, Kırgız dilinin halk arasında kullanılmasını yaygınlaştırmaya çalıştı. Dolayısıyla hem anadilin önemini halka anlatmak ve hem de halkı yönlendirebilmek için Kırgız sözlü edebiyat ürünleri onun için bulunmaz bir fırsat özelliği taşıyordu. Bu sayede

⁶⁸² Esengulova, a.g.e., s. 70.

⁶⁸³ Maksutov, a.g.e., s. 8.

⁶⁸⁴ Ş. Beyşenaliyev, “Üç Zalkar”, *İ. Arabayevdin Tuulgan Kününö 110. Cılına Aranalgan Cıynak*, Bışkek, 1993, s. 57.

⁶⁸⁵ Bektenov, *Agartuuçu Okumuştı*, s. 14.

⁶⁸⁶ *Seketbay*; Tınıbek Comokçu, *Semeteyden Bir Bölüm*, Cıynooçu; Arabayuulu, SSR Kalıktarının Borbor Basmahanası, Maskö, 1925.

⁶⁸⁷ Arabayuulu, *Kırgız Alippesi*, s. 6.

halkın kendi diliyle diğer toplumlar arasında saygınlık kazanabilmek için dostluk ve birlik çağrısında bulundu.

3.3.3 Kırgızların ilk Milli Gazetesi Erkin – Too ve Kırgız Basın Tarihinde Arabayev’in Yeri

SSCB Merkezi Yönetimi Komisyonu’nun Ekim 1924’te aldığı karar ile Kırgız Otonom Bölgesini oluşturmasının Kırgız tarihinde önemli bir yere sahip olduğu belirtilmişti. Kırgızların kendilerine ait bir yönetim bölgelerinin kurulması günümüzdeki Kırgızistan’ın temellerinin atılması anlamına geldiği gibi bir devlet olarak gelişimin sağlanması da gerekiyordu. Dolayısıyla bağımsız hareket edebilmesi için kendi ekonomik, kültürel ve siyasi aparatlarını hızlı bir şekilde oluşturması gerekiyordu. Zira Ceditçilerin otonomiye kabul etmelerinin temelinde bağımsızlığa giden yolda devletleşmenin gerektirdiği gelişim için zaman kazanmak söz konusuydu. Gelişim gerektiren en önemli alanlardan birisi de basın faaliyetleri idi. Çünkü Ceditçiler başta İsmail Gaspıralı’nın çıkardığı ve tüm Rusya’da olduğu gibi Türk ve İslam dünyasında önemli yere sahip olan Tercuman gazetesi ve 1905 Rus ihtilalinden sonra Türkistan’da gerçekleştirilen basın faaliyetleri Türklere bu işin önemini, faydalarını ve gücünü tecrübe ettirmişti.

Kırgızlar arasında 1900’lü yıllardan itibaren başta Rus gazeteleri, arkasından özellikle 1905 yılından sonra diğer Türk boylarının çıkardıkları gazete ve dergiler gelmekteydi. Ancak Kırgızlar bulundukları bölgede ilk gazeteleri Mart 1920 yılında Rusça yayınlanan “*Pişpekskiy Listok*”, “*Krasnoye Znamiya*”, 1922 yılında “*Krasnoye Utro*” adlarıyla haftada iki defa olmak üzere gazeteleri yayınlanıyordu.⁶⁸⁸ Bu gazeteler sadece Bişkek bölgesinin basın organı olmayıp, Komünist Parti ve Devrim Komiserliklerinin de organlarıydılar. SSCB’deki iç savaşın bitmesiyle ortaya çıkan ekonomik zorluklar bu gazetelerin ömürlerinin kısa süreli olmasına sebep oldu. Zira bu gazetelerin dilinin Rusça olması Kırgızların gazetelere olan rağbetini azaltan önemli bir unsurdu. Ayrıca gazetelerin dağıtımı iyi organize edilmediği için de çoğu Kırgız gazetelerden haberdar bile olmuyordu.⁶⁸⁹

Arabayev daha Galiya medresesinde eğitim alırken Kazak milli birliğinin, kültürel gelişiminin ve modernleşmesinin sağlanmasında çok önemli bir yere sahip olan Kazak gazetesinin çalışmalarına katılmış, hatta gazetenin kurucusu ve redaktörü Ahmet Baytursunov’a çalışmalarında yardımcı olmuştu.⁶⁹⁰ Yani Arabayev’in daha öğrencilik

⁶⁸⁸ Stanbek Usupov, **Kırgız Curnalistikasının Tarihi**, Bişkek, 2002, s. 32.

⁶⁸⁹ Usupov, **a.g.e.**, s. 32.

⁶⁹⁰ Maanaev - Osmonkulov, **a.g.e.**, s. 20.

yıllarından itibaren basın faaliyetleri konusunda tecrübesi vardı. Dolayısıyla Kırgız Otonom Bölgesi'nin kurulmasıyla halka başta ulusal birlik bilinci aşılayacak, kültürel gelişiminin sağlanmasında önemli etki yaratabilecek, her alanda halkı bilgilendirecek bir gazeteye ihtiyacı vardı. Özellikle de Arabayev gibi bağımsızlık taraftarı bir milliyetçi aydın tipinin bu konuya önem vermemesi söz konusu bile olamazdı. Ayrıca Arabayev 1924 yılında yeni Kırgız alfabe ve gramerini yazmıştı.⁶⁹¹ Yeni harflerin halk arasında yaygınlaşması ve okuma – yazmanın artırılması konusunda Kırgızca gazeteye önemli derecede ihtiyaç vardı. Ayrıca Arabayev Kırgız İlim Komisyonu başkanı olduktan sonra komisyonun yapması gereken işleri önceden planlamıştı. Bu plan Kırgızların eğitimi için okullarda kullanılmak üzere bilimsel araştırma kitaplarının yayınlanması (bu aynı zamanda Kırgızlar arasında Kırgız dilinde yüksek öğretimin temellerini atacaktı), ilköğretim okulları için gerekli bütün ders kitaplarının hazırlanması ve yayınlanması, Kırgız folklor ürünlerinin derlenmesi ve yayınlanması, gerekli görülen konularda çeşitli bilimsel makalelerin kaleme alınması, devlet yönetimi hakkında çeşitli araştırmaların yapılması ve Kırgız dilinde milli gazetenin çıkarılması gibi temel ihtiyaçları içeriyordu.⁶⁹²

Arabayev'in belirlediği öncelikli çalışma planının içerisinde ulusal gazetenin çıkarılması da vardı. Bu sebeple birçok eksikliğe rağmen uzun yıllardan beri düşündüğü Kırgız milli gazetesinin yayınlanması çalışmalarına 1924 yılı başlarında başlayan Arabayev, isteğini aynı yılın 7 Kasım'ında *Erkin Too* (Hür Dağ) adıyla gazetenin ilk sayısının yayınlanması ile gerçekleştirdi.⁶⁹³ Gazetenin adını bizzat kendisi koymuştu. Onun için bağımsızlık önemliydi ve bu fikri halkın bilinçaltına şu cümleler ile yerleştirmek istiyordu: “...İşte Kırgız'ın hiç ipe bağlanmamış vahşi tay gibi gezinen güzel kızlarının boyuna dokunmadan “erk” ile “too”yu izlediğinde ona bu güzelliği ve zenginliği veren tükenmez berekettir. Bu sebeple gazetenin adını Kırgız'ın hayat kaynakları olan “erkin” ile “Too” olarak birleştirip koyduk.”⁶⁹⁴

Gazetenin yayınlanması Arabayev için çok önemliydi. Ona göre Kara Kırgız Otonom Bölgesinin kurulmasıyla bağımsızlık yolunda nasıl ilk adım atıldıysa, Kırgızların kültürel ve ilmi bağımsızlıklarının ilk adımı da Erkin – Too gazetesinin çıkarılmaya başlanmasıyla atılmıştı. Bu konuda o gazetenin yayınlanmasını bağımsızlıkla eş değerde öneme sahip bir olay olarak şöyle ifade ediyordu: “Kara Kırgız halkına değerli ve de millet gibi eğitim verip

⁶⁹¹ Arabayuulu, **Kırgız Alıppesi**.

⁶⁹² **KRBMA**, F. 647, op. 1, d. 14, s. 48; Bektenov, **Öçpöz İzder**, s. 7.

⁶⁹³ **Erkin-Too**, No: 1, 1924.

⁶⁹⁴ Arabayuulu, “Kırgız Kalkı”, **Erkin-Too**, No: 1, 1924, s. 2.

*medeniyete yakınlaştırma, hürriyeti küçüklere öğretip, bunu iyi koruyup, kısaca şimdiki çağa layık yaşayabilmek için ilk şart gazete, Kırgız, Kırgız olduğundan bu tarafa kendi dilinde dergi, gazete denilen şeyi görmeden yedi alemdeki, kendi yurdundaki olaylar, siyaset, medeniyetten habersiz karanlıkta kaldı. İşte Erkin-Too ayrı olarak devlet olup halkına yeni “Too”sunda hür olarak yaşamak için şart olan şeylerini, siyasetini medeniyetini eğitim-bilimden haberdar olup emekçiliğin temelleri ile tanışın deyip işte bu gazeteyi çıkardık.”*⁶⁹⁵

Komünistler gazetenin propaganda amacıyla yayınlanmasına izin verirken, Arabayev’in hedefi Erkin – Too’yu Kırgız halkı ve devletin tam bağımsızlığa ulaşmasında önemli bir araç kullanmaktı.

Arabayev için Kırgız halkı tarihinde büyük öneme sahip Erkin – Too gazetesinin yönetiminde yine onun yakından tanıdığı Kırgız aydınları bulunuyordu. Redaktör görevini Osmonkul Aliyev, Yazı İşleri görevini S. Karaçev, tercümanlık görevini Murat Salihov, tashih görevini Huseyin Karasayev, baskı ve teknikerlik görevini Mustafa Akmatov üstlendi.⁶⁹⁶ Gazete Kırgız ulusal basının başlangıcı ve temeli olduğu gibi ayrıca Kırgız basın kadrosunun gelişimini sağlayan okulu niteliğini taşıyordu. Erkin – Too gazetesinden edinilen tecrübe ile Kırgızlar arasında Kırgızca basın organları çoğalmaya başladı. Bunlara örnek olarak “*Leninçil Caş Gazetesi* (7 Kasım 1926), *Çalkan Dergisi* (Erkin – Too gazetesine ek olarak yayınlandı), *Batratskaya Kirgiziya* (23 Mart 1925), *Krestyanskiy Put*, *Sovetskaya Kirgiziya*” gibi basın organları sayılabilir.⁶⁹⁷ Bu gazetelerin hepsi birbiri ile yakın ilişki içerisinde olup, yayın konusundaki tecrübelerini paylaşmak suretiyle Kırgız basınının gelişmesine ön ayak oldular.

Kırgız Otonom Bölgesinin kurulduğu ilk yıllarda bir çok işte olduğu gibi Erkin – Too gazetesinin yayınlanması da zorluklarla dolu önemli ve siyasi bir çalışmadır. Başta gazete yayınlamak için yeterli tekniğe sahip matbaa makine ve aletlerinin azlığı, Kazak harflerinin Kırgız dilinin tüm seslerinin kullanılmasında yetersiz kalması, kağıt ve kalıpların zor bulunması, baskı malzemeleri konusunda dışa bağımlı olunması ve özellikle de maddi yetersizlikler olmasına rağmen⁶⁹⁸ Arabayev’in gayretlerinin sonuca ulaşması onun ne kadar gayret kar ve idealist olduğunu göstermesi bakımından çok önemlidir. Ayrıca bunların yanına halkın okuryazarlık durumunun düşük olması, gazete satın almanın külfet olarak düşünüldüğü bir ortam eklendiğinde durum çok daha zorlaşmaktaydı.

⁶⁹⁵ Eşenaalı Arabayuulu, Kırgız Kalkı, Erkin-Too, No: 1, 1924, s. 2.

⁶⁹⁶ K. B. Daniyarova - Bazarkul Daniyarov, **Perviy Pedagog (Jizn Zameçatelnih Ludey)**, Uçkun, Bişkek, 2007, s. 148.

⁶⁹⁷ S. S. Daniyarov, **Kulturnoye Stroitelstvo v Sovetskom Kirgizstane (1918 - 1930)**, Frunze, 1963, s. 134.

⁶⁹⁸ Nazarkul İşeev, **Kırgız Adabiyatın Mekteplerde Okutuununun Tarihi**, Bişkek, 1994, s. 23.

Arabayev gazetesinin devamlılığını sağlamanın halkın desteğine bağlı olduğunu bildiği için Erkin – Too’yu halka maal etmeye çalıştı. Bu sebeple her yazısında Kırgız halkına çeşitli çağrılarda bulundu. En önemlisi de halkın duygu ve düşüncelerini gazeteye yansıtmaya özen gösterdi. Bu sebeple halkı sadece okuyucu olarak değil yazar olarak da düşünüp, buna göre yayın politikası belirledi. Bu politikayı Erkin – Too’nun ilk sayısına yazdığı baş makalesinde; *“(Gazeteyi) Sağlam tut! Bu Erkin-Too için dökülen gençlerin kanlarının, satılan başların, parçalanan tenlerin, tahrip edilen boyların, akrabaların, erlerin, köle olan kadınların günü oldu (geldi) sağlam tut Kırgız sağlam tut! Yaz çekinme canını! buyur çekinme malını! Bu hürriyetli dağ yok olduğunda bilmiyor musun halini! Sağlam tut Kırgız sağlam tut! Gencinle yaşlınla her tarafta Erkin Too’yu alınız! Zorluklarla bu hale gelen devlet için canını tam verip güreşmek gerek. Bu kadar yorgunluktan sonra işte Erkin-Too. Belini yasla sev, dayanağın işte Erkin-Too. Sağlam tut Kırgız sağlam tut! İşte yurt böyle büyük rehber sahip oldu. Safını koru, gözle”*⁶⁹⁹ diyerek, Kırgızlara sesleniyordu. Ancak diğer bir çok alanda olduğu gibi Sovyet iktidarı önce Arabayev’i yönetimden uzaklaştırdı. Arabayev’in Komünist Partiden çıkarılmasıyla Erkin – Too gazetesindeki nüfuzu da ortadan kalktı. 1928 yılında ise Erkin – Too gazetesinin adı *Kızıl Kırgızstan* olarak değiştirildi.⁷⁰⁰

Erkin – Too gazetesinin Arabayev için önemli olan taraflarından birisi de halk arasında okuma yazmanın yaygınlaştırılması düşüncesidir. Kırgız dilcilerine göre Erkin – Too gazetesinin tarihi, cahilliğe, kara günlere, diğer milletlerden geri kalmaya karşı mücadelenin tarihi olarak görülmektedir.⁷⁰¹ Çünkü gazetenin yayınlandığı gün aynı zamanda Arabayev’in kaleme aldığı Kırgız alfabesi de yayınlanmıştı. Dolayısıyla bu yeni alfabenin halka tanıtılması ve yaygınlaştırılması gerekiyordu. Gazete bu sebeple Arabayev’in belirlediği Arap harfleri ve gramer kurallarına uygun olarak yayınlandı. Bu sayede Arabayev’in oluşturduğu Kırgızca Gramer kuralları Kırgızlar halkı tarafından benimsenerek kısa sürede yazı dili haline aldı.⁷⁰² Yapılan Kırgızca yayınların tamamı Arabayev’in oluşturduğu alfabe üzerinden yazı dilinin bütünlüğünü sağladı. Diğer taraftan okullarda Kırgızcanın öğretilmesinde yaşanan ders kitabı yetersizliği had safhadaydı. Bu sebeple Erkin – Too gazetesinin ilk sayıları öğretmenlerin okuma yazma öğretiminde faydalandığı gramer kuralı haline geldi.

⁶⁹⁹ Arabayuulu, Kırgız Kalkı, , s. 2.

⁷⁰⁰ Daniyarov, **Kulturnoye Stroitelstvo**, s. 128.

⁷⁰¹ Usupov, **a.g.e.**, s. 18.

⁷⁰² Daniyarova - Daniyarov, **a.g.e.**, s. 148.

3.3.4 Otuzların Arzı ve Arabayev'in Yönetimden Uzaklaştırılması

Arabayev'in yönetimden uzaklaştırılmasının temelinde Sovyet yönetiminin Kırgızistan'da iktidarı tam olarak ele geçirme girişiminin bir sonucudur. Bu süreç önceleri Alaş Partisi içerisinde başlayıp, Alaş Partisinin dağıtılmasından sonra da Komünist Parti içerisinde devam eden bağımsızlık taraftarı milliyetçi aydınlar ile Sovyet yönetimini yerleştirmeye çalışan Komünist idareciler arasındaki iktidar mücadelesi çerçevesinde şekillenmiştir. Bilindiği üzere Lenin Rusya'da iktidarı ele geçirdikten sonra iki önemli bildiri yayınlamıştı. Bu bildirilerin birincisinde bütün Rusya'da iktidarın Sovyetlerin elinde olduğu, toprakların köylüler arasında paylaştırılacağı ve milletlerin kendi kendilerini yönetme haklarının Komünist Parti tarafından tanınacağı kabul edilmişti.⁷⁰³ Diğer taraftan da bütün bölgelerde Sovyet idaresinin yönetme yetkisine sahip olduğu için Sovyet idaresinin kurulacağı bildiriliyordu. Lenin'in iç savaşta önce Geçici Hükümet, sonrasında da Beyazlara karşı üstünlük sağlamak amacıyla yayınlanan bu bildirileri benimseyen Ceditçi Türk aydınları kendi hükümetlerini kurmaya çalışmışlar ancak, öncelikle yine Sovyet yönetiminin baskısı, kadro eksikliği, maddi yetersizlikler gibi sebeplerden dolayı hükümetlerini uzun süre yaşatamamışlardı.

Milli Türk hükümetlerinin yıkılmasından sonra Ceditçi ve milliyetçi kadroların çoğunluğu Sovyet iktidarını yöneten Komünist Parti içerisinde Türkistan halkının haklarını korumak ve bağımsızlık için hazırlıklar yapmaya çalışıyorlardı. Dolayısıyla Türkistan'da bir tarafta Sovyet idaresini ve sistemini tam olarak yerleştirmek için çalışan Komünistler, diğer tarafta Türk halkının çıkarlarını korumak ve kendi yönetimlerini oluşturmaya çalışan Milliyetçi – Ceditçi aydın grupları ortaya çıktı. Önceden ayrı oluşumlar tarafından temsil edilen bu gruplar, milli hükümetlerin yıkılmasından sonra Komünist parti içerisinde şekillenmişti. Milli aydınlar yönetimde söz sahibi olmak için komünistlerle birlikte çeşitli yönetim organlarında görevler üstleniyorlardı. Bu durumda Arabayev ve milliyetçi Kırgız liderlerinin önde gelenlerinden A. Sıdıkov, K. Tınıstanov, Y. Abdırakmanov gibi aydınlar Komünist Parti içerisinde görevler almakla birlikte Kırgız milli yönetim organlarının kurulması mücadelesini veriyorlardı.⁷⁰⁴ Bu aydınlar 1924 yılında Kara Kırgız Otonom Bölgesi kurulduktan sonra Arabayev eğitim ve kültürel işleri yöneten Kırgız İlim

⁷⁰³ A. Deakişev, *İstoriya Kollektivizatsii po Spetsdoneseniyam Kirgizskogo Oblastnogo Otdela OGPU*, Bışkek, 2003, s. 25.

⁷⁰⁴ Kurmanov, *Abdikerim Sıdıkov*, s. 122.

Komisyonu başkanlığını⁷⁰⁵, A. Sıdıkov Kırgız Komünist Partisi başkanlığını⁷⁰⁶, Kasım Tınıstanov ise Kara Kırgız Otonom Bölgesi Hükümeti Başkanlığını üstlenmişti.⁷⁰⁷

Siyasi arenada bunlar yaşanırken, Sosyalist sistemde sömüren, sömürülen zümrelerin olmaması, sadece esas olarak işçi ve çiftçi sınıflarının bulunması ve bu zümrelerin birbirleriyle sıkı ilişki içinde yaşayıp gelişmeleri öngörülmekteydi. Dolayısıyla Sovyetler iktidara geldiklerinde toplumun bütün kesimlerinin refah düzeyinin eşitlenmesini planlanmaktaydılar. Bu planın nihai hedefi ise tek tip sosyalist toplumun oluşturulması idi. Oluşturulan plana göre ilk önce zenginlerin elinde bulunan topraklar devletleştirilmek suretiyle devlet çiftlikleri oluşturulacaktı. Köylüler kurulan devlet çiftliklerinde çalışacak, böylece halk zenginlerin yani burjuvanın elinden kurtarılmış olacaktı. Sosyalist toplum oluşturma girişiminde halkın tepkisinin azaltılması için esnek bir geçiş olarak görülen tarımsal değişiklikler tercih edilmiştir. Bu plan Sovyetlerin kurulmasıyla aynı dönemde yapılmasına rağmen ilk yıllarda tüm yönleriyle uygulamaya konulmamış, Sovyet iktidarı tüm bölgelerde yönetimini sağlamlaştırdığı 1927 – 1928 yıllarında devreye sokulmuştur. Ancak yinede 1920 yılından sonra kısmen de olsa halkı sosyalistleştirme girişimleri olmuştur.

Sovyet yönetimi iktidarını sağlamlaştırmak için ilk yıllarından itibaren sınıf ayrımı siyaseti uygulayarak, halkı sınıf bilincine götürmeye çalışmıştır. Uygulanan politikayı halkın benimsemesini sağlamak için çeşitli sosyal politikalarda uygulanmıştır. Bunlardan bir tanesi yönetici tabakanın vekillerine “*manap*”, zenginliği olanlara ise “*bay*” denmiştir. Kulak kelimesinin Rus dilindeki asıl anlamı “yumruk” manasına gelmektedir. İkinci anlamı ise 1920-30 yıllarında kullanılan siyasi bir terim olarak fakirlerin emeklerini sömüren, zengin çiftçiye verilen addır. Genellikle kolhozlaştırmaya karşı olanlar veya sisteme karşı fikirleri savunanlar Kulak olarak görülmüşlerdir. Kulakları sınıf olarak ortadan kaldırmak kolhozları oluşturmak için varlıklı çiftçilerin topraklarını ve hayvanlarını kullanmayı ve Kulak kategorisinde yer alan kişileri göçürmeyi ifade etmekteydi. Zengin olanlara karşı yapılan ilk ekonomik tedbirlerden birisi olan yer-su reformu Kırgızistan’ın kuzeyinde 1921-1922’de, güneyinde ise 1927-28 yıllarında gerçekleştirilerek Kulak ve Bayların toprakları ellerinden alınmıştır. Ayrıca 1920-30 yıllarında Bay-manapları ve Kulakları Kırgızistan’dan SSCB’nin başka bölgelerine sürme yöntemi de uygulanmıştır.⁷⁰⁸ Sovyetlerin Türk toplumunun yapısal özelliğini değiştirecek planını 1920’li yıllardan sonra yavaş yavaş uygulama girişimi, halkın

⁷⁰⁵ KRBMSDA, F. 10, op., 1, d. 31, s. 39.

⁷⁰⁶ Dotaliev, a.g.m., s. 52.

⁷⁰⁷ Bolponova, a.g.e., s. 31.

⁷⁰⁸ Altımoşova, a.g.e., s. 4.

tepkisine sebep olmuş, yönetimde bulunan Ceditçi aydınlar da Sovyetlerin bu planına sıcak bakmamışlardır. Bu durumda Sovyet yönetimi politikalarını uygulamak için Ceditçi aydınları tasfiye etme ihtiyacı duymuştur. Dolayısıyla zaten önceden beri var olan Komünist Parti içerisindeki gruplaşma Kırgızistan'da 1924 yılından sonra daha da belirgin hale gelerek gün yüzüne çıkmıştır.

Sovyet yönetiminin tanımıyla Kırgızistan'da Manapların (beyler) yönetimden uzaklaştırılması politikası somut olarak 1921 yılında uygulamaya konulmuştur. Ancak bu politika 1927 yılındaki kadar sert olmamış, Manapların Kırgızistan içerisinde yerlerinin değiştirilmesiyle sınırlı kalmıştır.⁷⁰⁹ Ağustos – Eylül 1924'te Arabayev'in doğduğu ve akrabalarının yaşadığı Koçkor ve Cumgal bölgelerinde yaşayan 4 Manap uruğ grupları oluşturup, halkı sınıflandırdıkları sebebiyle Kırgızistan'ın başka bölgelerine göç ettirilmeleri konusu Bişkek Bölgesi Komünist Parti İcra Komitesinde görüşülüp karara bağlanmıştır. Ancak bu durum halkın tepkisini çekmiş, Komünist Parti içerisindeki Arabayev ve Abdırähmanov'dan yardım istemişlerdir. Bu sebeple Arabayev ve Abdırähmanov 16 Aralık 1924'te Rusya Komünist Partisi Kara Kırgız Bölgesi Yönetim Kurulu toplantısında halkın şikayetlerini dile getirmişlerdir. Ancak Sovyet iktidarının ve Stalin'in politikalarının Kırgızistan'da yerleşmesini savunan M. Kamenskiy, Abdrahmanov'un uygulanan politikadan vazgeçilmesi çağrısına karşı olarak, Manaplar üzerine daha kararlı bir şekilde gidilmesi ve o bölgedeki Manapların tesirinde kalan yöneticilerin ve halkın yönlendirilmesi gerektiğini savundu. Sonuçta bölgedeki manapların bütün mallarına el konularak başka bölgelere göç ettirilmeleri kararı üzerine Arabayev'inde içinde bulunduğu bir grup Kırgız yönetici sadece Koçkor bölgesindeki Manapların değil, diğer bölgelerdeki Manapların da aynı şekilde yerlerinin değiştirilmesi için kararlar çıkartılması gerektiğini savundular.⁷¹⁰ Çünkü Komünist yönetim kendilerini destekleyen Manaplara dokunmamaktaydı. Onların göçürme girişimleri Kırgız Komünist Partisi içerisinde bulunan ancak Kırgızların yönetim organlarında güçlerini artırmalarını isteyen milliyetçi aydınların halk desteklerini azaltma isteğinden kaynaklandığı söylenebilir.

Ceditçi Kırgız aydınlarının Kırgız siyasi, kültürel ve ekonomik çalışmalarından rahatsız olan Sovyet iktidarı 1925 yılında onların yönetim uzaklaştırılmaları için çeşitli girişimlerde bulundu. Bunun başında Kırgız Otonom Vilayeti'nin üst düzey yönetim organlarında önemli değişiklikler yaptı. Türkistan Komünist Partisi yöneticilerinden M.

⁷⁰⁹ Gulkayır Orozbaeva, *Kırgızstandın Tündük Tarabındagı Oturuktaştırıu Cana Kollektivdeştirüü Carayanı (1920 - 1930)*, (Yüksek Lisans tezi), Kırgız – Türk Manas Üniversitesi, Bişkek, 2011, s. 30.

⁷¹⁰ Altımışova, a.g.e., s. 7.

Kamenskiy'in başını çektiği Sovyet taraftarı R. Hudaykulov ve D. Babahanov ile milliyetçi E. Arabayev, A. Sıdıkov ve C. Abdrahmanov'un başını çektiği Kırgız aydınları arasında önceden beri devam eden siyasi mücadele vardı. 1925'de Kırgız Otonom Vilayeti İcra Komitesi'nin birinci sekreteri olan M. Kamenskiy yönetim organlarından Arabayev ve Sıdıkov taraftarlarını temizleyip, yerlerine Hudaykulov ve Babahanov taraftarlarını getirmeye başladı.⁷¹¹

Stalin politikalarının aktif uygulayıcılarından biri olan M. Kamenskiy, Rusya Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nden gelen birisiydi. Kırgızistan'a geldikten sonra Kırgızların toplumsal ve siyasi dengelerine itibar etmeden Stalin'in politikalarına uygun olarak iktidarını yerleştirmeye çalıştı. Çarlık yönetiminden beri Kırgız halkının gelişimi için mücadele eden E. Arabayev, A. Sıdıkov, C. Abdrahmanov gibi aydınların sözlerine itibar etmeden Komünist yönetimi ve Komünist ideolojinin gerektirdiği siyasi, toplumsal ve kültürel politikaları uygulamaya koyuldu.⁷¹² Kamenskiy'in bu girişimlerine R. Hudaykulov ve D. Babahanov destek verdikleri için de onları yönetimde önemli yerlere getirmeye çalıştı. M. Kamenskiy, Mart 1925'te yapılan I. Kırgızistan Parti Kongresinde R. Hudaykulov'a dayanarak Partinin ikinci sekreteri olan C. Abdrahmanov'u görevinden ayırdı. Arkasından Kara Kırgız Otonom Vilayeti İhtilal Komitesi Başkanı (Kara Kırgız Otonom Vilayeti Başkanı) İ. Aydarbekov'u Manaplar ile anlaşmakla suçlayarak, kısa sürede görevinden alınmasını sağladılar. İ. Aydarbekov'u suçlayan S. Coldubayev ve O. Lepesov'a çalışmalarından dolayı ödül verilip, parti içi hukuka aykırı olmasına rağmen Kırgız Vilayet Sovyetinin İcra Komitesine alındılar. M. Kamenskiy'in gelmesinden sonra Parti içerisinde bu şekildeki hukuksuzluklar çok fazla görülmeye başlamıştı.⁷¹³

Milliyetçi Kırgız idarecilerin bir bir yönetimden uzaklaştırılmaya başlanması üzerine Arabayev'in başını çektiği 30 Komünist Parti üyesinin imzasıyla 12 Haziran 1925 tarihinde Rusya Komünist Partisi İcra Komitesinin Merkezi Komitesine ve Rusya Komünist Partisi Orta Asya Bürosu'na bir talep mektubu (dilekçesi) gönderdiler.⁷¹⁴ 30 Kırgız yöneticisinin imzasını taşıyan bu mektup Kırgız tarihinde "*Otuzcuların Arzı (Otuzların Arzı)*" olarak adlandırılmıştır. Rusya Komünist Parti yönetimine gönderilen mektupta Kırgız Otonom Vilayetindeki Sovyet politikalarının milliyetçi aydınlar göre yanlışlarından bahsedilmiştir. Buna göre; kadro ve ekonomik siyasetin Kırgızların isteklerine göre şekillendirilmesi, Yönetim organlarına Kırgızların getirilmeleri, resmi yazışmaların Kırgızca yapılması, Rus ve

⁷¹¹ Kurmanov, **Abdikerim Sıdıkov**, , s. 122.

⁷¹² Maanaev - Osmonkulov, **a.g.e.**, s. 35.

⁷¹³ Kurmanov, **Abdikerim Sıdıkov**, , s. 122.

⁷¹⁴ **KRBMSDA**, F. 10, op., 1, d. 31, s. 30.

Kırgız halkı arasında toprakların eşit bir şekilde paylaşılması, eğitim konusunda Kırgızların kültürel gelişimlerini artıracak politikaların uygulanması ve Kırgız Komünist Partisindeki adam kayırma, görevlendirmelerin tecrübeye göre değil de kişiye göre yapılması, Rusların Kırgız Komünist Partisinde daha fazla temsil edilmeleri gibi konular bulunuyordu.⁷¹⁵

Ceditçileri görevden uzaklaştırmak için bahane arayan Sovyet iktidarı Otuzların Arz mektubunu suç unsuru olarak görüp vakit kaybetmeden konunun görüşülmesi için komisyon oluşturdu. Rusya Komünist Partisi İcra Komitesi tarafından Merkez Komitesi üyesi Zelikson'un başkanlığını yaptığı komisyon Orta Asya Komünist Parti İcra Komitesi üyesi Mancar, Rusya Komünist Partisi Orta Asya Bürosu üyesi Pavlovskiy, Özbekistan İcra Komitesi Başkanı Mavlanbekov ve Türkistan Komünist Partisi İcra Komitesi üyesi Mamedov'dan oluşuyordu.⁷¹⁶

Komisyon kararını 24 Ağustos 1925 tarihinde hazırlayıp bildirdi. Buna göre mektubun toplu olarak hazırlandığının anlaşıldığı ve mektupta belirtilen istek ve şikayetlerin gerçeği yansıtmadığı kararına varıldığı açıklandı. Mektubun hazırlanmasının Kırgız parti üyeleri arasındaki siyasi mücadelenin engellenemeyeceği çünkü bu mücadelenin temelinde milliyetçi düşüncenin bulunduğu belirlendi. Komisyon Otuzlar Grubunu milliyetçi, Manapların içinden çıktıkları ve onları destekledikleri, Komünist Parti çıkarlarını değil de partiye karşı memnuniyetsiz olanları kullanarak kendi çıkarları için çalıştıkları gerekçesiyle suçladı.⁷¹⁷ Yani Komisyon Otuzlar gurubunu parti içerisindeki partiye karşı grup olarak belirledi. Bu sebeple cezalandırılmaları gerektiği sonucuna ulaşarak, Arabayev milliyetçi gurubun kurucusu ve mektubun hazırlanmasını sağlayan kişi, eski molla, Bay – Manapların destekçisi ve Parti politikalarını anlamayıp irtica yanlısı⁷¹⁸, A. Sıdıkov milliyetçi gurubun yardımcısı oldukları için Komünist Partiden çıkarıldılar.⁷¹⁹ Geriye kalan 28'i partiden çıkarılmamakla birlikte, çeşitli parti içi cezalarla idari görevlerinden ayrıldılar.⁷²⁰

Komisyonun kararıyla, Kırgız Sovyet Vilayeti'nde yönetim organlarından başta Arabayev olmak üzere Ceditçi ve milliyetçi aydınlar temizlenmiş oldular. Böylelikle Stalin politikalarını Kırgızistan'da uygulaması için gönderilen M. Kamenskiy'in önünden de bütün engeller kalkmış oluyordu. Arabayev görevlerinden azledildikten sonra mücadelesini

⁷¹⁵ Ploskih, **Moldoke Natsionalnoy**, s. 52.

⁷¹⁶ **KRBMSDA**, F. 10, op., 1, d. 31, s. 30; B. Çokuşov, **Klassovaya Borba v Kirgizskih Ailakh v Perviyeye Godu Sotsialictičeskih Preobrazovaniy (1918 – 1924)**, Frunze, 1970, s. 51.

⁷¹⁷ Kurmanov, **Političeskaya Borba**, s. 189.

⁷¹⁸ **KRBMSDA**, F. 10, op., 1, d. 31, s. 30.

⁷¹⁹ **KRBMSDA**, F. 10, op., 1, d. 31, s. 30.

⁷²⁰ Maanaev - Osmonkulov, **a.g.e.**, s. 35.

bırakmadı ancak elinde hiçbir yetki kalmamıştı. Sadece kendi etrafında bulunan insanları uygulanan politikalara karşı direnmek mümkün olmadığı için azami derece halkın çıkarına faydalanma yollarını gösterdi. Ayrıca ona göre Sovyetler ile mücadele edebilmek için Kırgız halkının eğitim ve öğretime önem vermesi böylece gelişimini tamamladıktan sonra ancak topyekun bir mücadeleye girilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu sebeple bir tarftan milli duyguyu ayakta tutmaya çalışırken diğer taraftan imkanlar dahilinde çeşitli eğitim kurumlarında öğretmenlik yapmakla meşgul oldu.

3.3.5 Kırgızistan’da Sovyetlerin Kolhozlaştırma Politikası ve Arabayev

Rusya’daki Bolşevik ihtilalinin bir uzantısı olarak 1918 yılında Kırgızistan’da Sovyet iktidarı etkili olmaya başlamıştı. Lenin’in işçilere dayanarak merkezde gerçekleştirdiği devrim Kırgızistan’da kurulan Sovyet iktidarının temel özelliklerini taşımamaktaydı. Çünkü bu bölgede Sosyalist ideoloji destekleyecek bir zümre yoktu. Dolayısıyla Kırgızistan’daki halkın desteği farklı yollardan sağlanmaya çalışıldı. Bu bölgede olduğu gibi aslında bütün Rusya’da yönetimi ele geçirecek güçte bir işçi sınıfı olmadığı gibi ideolojik olarak da sosyalizmi benimseyen yoktu.⁷²¹ Bu sebeple ihtilali yapan Lenin’in işi köylülerin desteğini alabilmek için toprakların devletleştirilerek köylü ve işçilere dağıtılması kararını içeren beyanname yayınladı. Buna göre zenginlerin ve devletin elinde bulunan topraklar halka dağıtılacaktı.⁷²² Böylelikle aynı zamanda sosyalist toplum oluşturma’nın ilk adımı atılmış olacaktı.⁷²³ Sovyet iktidarının bulunduğu bütün bölgeleri kapsayan bu karar Kırgızistan’da da yavaş yavaş uygulanmaya çalışıldı.

Öncelikle 1921 yılına kadar kolhozlaştırma politikası Kırgızistan’daki Rus köylülerin çoğunlukla yaşadıkları bölgelerde uygulandı.⁷²⁴ Ancak uygulanan bu politika Sovyetlerin diğer bölgelerine göre Kazakistan ve Kırgızistan’da daha zor olduğu gibi yerli halkın çok fazla zarara uğramasına ve kayıp vermesine sebep oldu. Çünkü Kırgız ve Kazaklar çoğunlukla yarı göçebe yaşam tarzını benimsemiş, hayvancılıkla hayatlarını idame ettiriyorlardı. Halka toprak dağıtıp üretim yapmasını sağlamak isteyen Sovyet ekonomi politikaları çerçevesinde gelişen Kolhozlaştırma politikasının uygulanabilmesi için öncelikle çiftçilik yapmayı bilmeyen yarı göçebe Kırgızların yerleştirilmesi gerekiyordu. Kırgızlarda halkın yerleşik hayata geçmek istememesi bir tarafa o dönemdeki Kırgız beyleri göçebe yaşayan Kırgızların

⁷²¹ *Turkestan v Naçale XX Veka*, s. 21.

⁷²² R. Usenova - S. İlyasov, *Kooperativno – Kolhoznoe Stroitelstvo v Kirgizii (1918 - 1929)*, Frunze, 1959, s. 39.

⁷²³ D. S. Baktıgıulov, *Sotsialistiçeskoe Preobrazovanie Kirgizskogo Aila (1928 – 1940)*, Frunze, 1978, s. 38.

⁷²⁴ C. Cunuşaliev, *Vremya Sozidaniya i Tragediy 20 – 30’e Godı XX v.*, Bişkek, 2003, s. 117.

yerleşik hayata geçmelerini istemiyorlardı.⁷²⁵ Çünkü halk yerleşik hayata geçtiğinde beylerin geleneksel yönetim düzenlerinin tersine devlet hukukuna göre sosyal düzen sağlanacak, halk üzerindeki beylerin gücü kalmayacaktı. Dolayısıyla yerel beyler, Sovyet yönetiminin uyguladığı Kolhozlaştırma politikasıyla hem bütün varlıklarını kaybedecekler hem de halk üzerindeki etkileri yok olacaktı. Bu sebeple Kırgızistan'da Sovyetlerin kolhozlaştırma politikası uygulamada yerel beylere karşı yapılan iktidar mücadelesi çerçevesinde şekillenmiştir.⁷²⁶ Bu politika beylerin elinden toprakların ve mallarının alınıp, başka bölgelere göç ettirilmeleri ve beylerden alınan topraklara yarı göçebe halkı yerleştirme şeklindedir.⁷²⁷ Açılan kolhozlara yerleşen halka devlet kredisi, işleyecek toprak, tohum ve tarım araç gereçleri gibi yardımlar yapılmıştır.⁷²⁸ Göçmen Kırgızlara sağlanan bu kolaylıklar ile Kırgızların yerleşik hayata geçmeleri amaçlanmıştır.

Arabayeve ilk önce bu politikanın uygulanmasına kısmen karşı çıkmış, ancak engellenmenin mümkün olmadığını görünce diğer bütün Sovyet politikalarına yaklaşımında olduğu gibi kolhozlaştırmada da halkın yararına olabilecek şekilde faydalanmaya çalışmıştır. Arabayeve'in kolhozlaştırmaya karşı çıkmasının temel sebebi malları ellerinden alınan beylerin başka bölgelere sürülmeleridir.⁷²⁹ Bu uygulama başlarda Kırgızistan Otonom Vilayeti sınırları içerisinde yapılırken 1927 yılından sonra Sovyetlerin başka devletlerini de içine almıştır.⁷³⁰ Arabayeve, beylerin malları devletleştirilse de başka ülkelere sürülmemeleri gerektiği fikrini savunmuştur.⁷³¹ Ayrıca beylerin başka bölgelere sürülmelerinin Kırgızistan'da yaşayan Rus Komünistlerin iktidarı tamamen ele geçirmeye çalışmalarının bir sonucu olarak değerlendirmiştir.

Göçebe Kırgızların yerleşik hayata geçmelerini ise Arabayeve, olumlu bir gelişme olarak değerlendirmiş ve buna destek de vermiştir. Arabayeve'in göçebe yaşayan Kırgız halkının yerleşik hayata geçmesinin başta Kırgızların kültürel gelişimlerine olumlu katkı sağlayacağını düşünüyordu. Çünkü göçebe yaşayan Kırgız boyları arasında eğitimin yaygınlaştırılması işi çok zor yürütülebiliyordu. Bu durum Arabayeve için en öncelikli mesele idi. Çünkü milli kadroların hazırlanmaları eğitimin yaygınlaştırılmasına bağlıydı. Kırgızistan'ın özellikle kuzey bölgesinde yaşayan Kırgızların çoğunluğu yarı göçebe hayat

⁷²⁵ İlyasov, **Kooperativno – Kolhoznoe**, s. 40.

⁷²⁶ S. İlyasov, **Pervie Şagi Razreşeniya Zemelnogo Voprosa v Kirgizii**, Frunze, 1958, 67.

⁷²⁷ Altımoşova, **a.g.e.**, s. 26.

⁷²⁸ İlyasov, **Kooperativno – Kolhoznoe**, s. 42.

⁷²⁹ Kurmanov, **Abdikerim Sıdıkov**, s. 123.

⁷³⁰ Altımoşova, **a.g.e.**, s. 25.

⁷³¹ Kurmanov, **Abdikerim Sıdıkov**, s. 123.

tarzını devam ettiriyordu.⁷³² Bu sebeple de okuma yazma oranı çok düşüktü.⁷³³ Göçebe halkın çoğunluğu eğitimin öneminden habersiz olduğu için çocuklarını okullara göndermiyorlardı. Eğer yerleşik hayata geçerler ise kurulacak köylerde okullar açılıp, okuma yazma oranı artırılacaktı. Zira Sovyet yönetimi özellikle eğitime büyük önem veriyordu. Ayrıca Arabayev gittiği köylerde ve kışlalarda halkı Sovyetlerin eğitim politikasından yararlanmaya teşvik ediyordu. Göçebelerde ise bu durum mümkün değildi. Diğer taraftan Sovyet iktidarı okulları öncelikle şehirlerde ve köylerde açıyorlar, ancak öncelikli olarak Rusların çoğunlukta yaşadıkları yerleri tercih ediyorlardı. Bu durumda Arabayev göçebe kışlaklarını gezerek bir an önce yerleşmelerini ve aralarında toplayacakları para ile Sovyet iktidarını beklemeden okullar yapıp açmaları gerektiğini söylüyordu. Bu sayede erkekler, aldıkları eğitim ile devlet organlarının yanı sıra, fabrikalarda çalışma imkanları bulabilecekleri gibi, kızlar da toplumsal hayatta erkeklerle eşit hukuka sahip olacaklardı.

Arabayev yönetimden uzaklaştırıldıktan sonra çeşitli eğitim kurumlarında öğretmenlik yaptığı gibi Kırgız halkını uygulanan politikalar karşısında doğru yönlendirmeye çalıştı. Bu sebeple Kuzey Kırgızistan'da sık sık seyahatler düzenleyerek göçmen ve yerleşik Kırgızları çocuklarını okutmaları için teşvik etti. Kırgız halkı Arabayev'in söylediklerini dinliyordu. Çünkü Arabayev, Sovyet politikalarını ve yaşanan siyasi gelişmeleri çok iyi anlayıp değerlendirebiliyordu. Ayrıca Kırgızlar onun halkına yaptığı hizmetlerinden ve bilgisinden haberdardı. Ayrıca Kırgızların batıyı tanımış, batı tarzı eğitim almış ilk temsilcileriydi. Kolhozlaştırma politikaları çerçevesinde Arabayev mensup olduğu boyuda yerleşik hayata geçmeye teşvik edip bizzat kendisi Sovyet makamlarına başvurarak akrabaları için *Çetindi* adında bir kolhoz oluşturdu.⁷³⁴ Kolhozun bütün ihtiyaçları ile de bizzat kendisi ilgilendi.

Çetindi Kolhozu günümüzde Çuy bölgesinde Başkent Bişkek'in Sokuluk Kasabasına bağlı bir köydür. Bu köy Arabayev'in girişimleri ile çoğunlukla Koçkor bölgesinde yarı göçebe olarak yaşayan Kırgızların ve 1916 isyanı sebebiyle Doğu Türkistan'a kaçmak zorunda kalan göçmenlerin yerleşerek 1928 yılında oluşturdukları ilk kolхозlardan biridir. Arabayev'in Çetindi'deki çalışmaları hakkında yeğeni Kakiş Rıskulova hatıralarında önemli bilgiler vermektedir. Arabayev'in buradaki halkı yönlendirmesi ile oluşturulan yönetimin uygulamaları sayesinde 1931 – 1933 yıllarında bütün Kırgızistan'da yaşanan açlık sorunu Çetindi'de yaşanmamıştır. Yine Arabayev'in girişimleri ile birçok köyde oluşturulmamış alt

⁷³² Orozbaeva, a.g.e., s. 14.

⁷³³ D. Aytambetov, *Dorevolutsionnie Şkoli*, s. 12.

⁷³⁴ Taştan Düyşemaliyev, "İri Koomduk İşmer", *İşenali Arabayev Tuulgan Kününün 110. Cıldığına Arналган Cынак*, Bişkek, 1993, s. 73.

yapı oluşturulup, hem hayvanlar ve hem de evler için su alt yapısı 1932 yılında tamamlanmıştır.⁷³⁵ Tabî ki Arabayev'in Çetindi'de ilk çalışmalarından biri okul yaptırmak olmuştur. Şehirlerde eğitim alan Kırgız gençlerini Çetindi'ye davet edip okuma yazma oranını daha hızlı artırmak amacıyla kısa süreli yaz kursları açtırmıştır. Bu kurslara daha çok göçebe yaşayan halkın çocuklarını davet ederek eğitim verdirmiştir. Bunların yanı sıra okuma yazma öğrenen çocukları şehirlerde açılan öğretmenlik ve çeşitli meslek kurslarına götürüp bizzat kendisi kaydettirmiştir. Arabayev ayrıca Kırgızların daha çok hayvancılıkla uğraştığı için Sovyet yönetiminin getirdiği iyi cins hayvanları bura halkı arasında dağıtarak hayvan cinsini iyileştirip halkın gelirini artırmasında da etkili olmuştur. Göçebe Kırgızların elinde bulunan ve Kırgız kültürünü yansıtan eşyaları toplayıp, Bişkek'te bulunan halk müzesine göndermiştir.⁷³⁶

3.3.6 İşanaali Arabayev'in Tutuklanması ve Ölümü

1917'de Bolşeviklerin Rusya'da bir ihtilal yapıp, iktidarı ele geçirdikten sonra Lenin'in yayınladığı milletler manifestosu Rusya içerisinde yaşayan Rus olamayan Türklerin umutlarını artırmıştı. Bu bildiri sebebiyle Türkistan Ceditçileri kendi siyasi ve kültürel geleceklerinin yanı sıra samimi olarak Rusya'nın geleceği için de çeşitli fikirler öne sürüyorlardı. Çünkü onlar, halkların özgür bir şekilde yaşamalarını istiyorlardı. Vakit kaybetmeden milli hükümetlerini kurmuşlar ve hararetle bir şekilde çalışmalara başlamışlardı. Ancak ne var ki daha tam olarak hükümet organlarını bile oluşturamadan Kızıl ordu karşlarına çıkmış ve Çarlık döneminde olduğu gibi bir bir milli hükümetleri işgal ederek yıkmışlardı. Çarlık döneminden küçük bir farkı bulunuyordu. Nasıl Lenin halkların desteğini alabilmek için milletler manifestosunu kullandıysa, Kızıl Ordu da bu kağıt üzerinde kalacak olan bildiriye kullanarak Türkistan halkının kendi Sovyet devletlerinin kurulmasına izin verileceğini beyan etmişlerdi.⁷³⁷ Manifestoda yer alan ilkelere göre kendi bağımsız devletlerini kuracaklarını düşünen milliyetçi Cedit aydınları Komünist Parti içerisine katılmışlar, mücadelelerine burada devam etmişlerdi. Arabayev de aslında Komünistlere güvendiği için değil, başka çare olmadığı fikrinde olması hasebiyle Bolşevikler safında yer aldı.

Ancak Bolşeviklerin Çarlık Rusya'sında olduğu gibi Türkistan'ı işgal altında tutacaklarının sinyalleri 1922 yılından itibaren ortaya çıkmaya başladı. Çünkü artık

⁷³⁵ Rıskulova, a.g.m., s. 48.

⁷³⁶ Kakiş Rıskulova, "Eskerüü", İ. Arabayevdin Tuulgan Kününö 110. Cıldığına Arnalgan Cıynak, Bişkek, 1993, s. 48.

⁷³⁷ Baymirza Hayit, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2000, s. 118.

Türkistan'da Sovyet idaresinin temelleri atılmıştı. 1922 yılında başlanan Türkistan Türklerini birbirinden ayırma politikası 1924 yılında amacına ulaşarak, Türkistan'da Sovyet Türk Otonom Devletleri oluştu. Aynı dönemde kültürel politikalar devreye sokularak sosyalizm propagandası başlatıldı. Bölgede tek hakim olmak isteyen Sovyet yönetimi küçük beylere dahi tahammül edemeyerek Kolektifleştirme politikaları çerçevesinde halk arasında nüfuzlu olan yöneticileri başka bölgelere sürerek, ortadan kaldırdı. Kurulan Türk Sovyet yönetimlerinde Ceditçilerin siyasi, kültürel ve ekonomik çabaları artıp, sonuç vermeye başlayınca ilk önce 1925 yılında iktidardan uzaklaştırılmaları girişimleri başladı. Fakat Çarlık döneminden beri halkın desteğini sağlamış aydınlardan oluşan Ceditçileri tasfiye etmek dönemin şartları itibarıyla kolay değildi. Onlara ve halka açıklama yapılması gerekiyordu. Çünkü onlar Sovyet iktidarına karşı ne silahlı mücadeleye ve ne de gayri meşru yollardan hak arama yoluna girmişlerdi. Bütün çalışmalarını büyük bir titizlikle Sovyet idaresinin oluşturduğu kanunlar çerçevesinde yürütüyorlardı. Diğer taraftan Ceditçilerin çabaları sonucu Türkistan halkının kültürel ve milli gelişiminde önemli derecede yol kat edilmişti.⁷³⁸ Bu sebeple Bolşeviklerin Ceditçi düşüncüyü ayıplamaları ve halkın düşmanı olarak göstermeleri gerekiyordu. Ceditçilerin Bay – Manap veya taraftarı olarak gösterilmeleri aynı zamanda halkın Ceditçilere olan desteğini kırmak amacıyla kasıtlı olarak yapılan iftiralar idi. Dolayısıyla 1925 yılında yönetim organlarından iftiralarla birçok Ceditçi aydın Arabayev ile beraber görevlerinden istifa ettirildiler. Arabayev sadece görevinden ayrılmakla kalmayıp, Komünist Partiden de çıkarıldığı gibi siyasetle ilgilenmesi de yasaklandı.⁷³⁹

Sovyetlerin Ceditçileri yönetimden uzaklaştırmalarına rağmen Arabayev Kırgız ve Türk halkına hizmetten geri durmadı. Siyasetten uzaklaştırılmış olması onu sadece yavaşlatabildi. Kırgız eğitim kurumlarında çalıştığı gibi, Kırgız kültürü, dili ve özellikle de eğitiminin gelişmesi için çabalarını devam ettirerek, çeşitli kitaplar kaleme aldı. Ancak 1924'te Lenin'in ölümüyle Sovyetler Birliği'nde iktidarı ele geçiren Stalin, 1927 yılına kadar içeride muhalifleri ile ilgilenmek zorunda kalmış⁷⁴⁰, mücadeleyi ancak 1927'den sonra kazanarak, büyük oranda tek lider haline gelmişti. İçerideki iktidar mücadelesinden zaferle çıkan Stalin, bu sefer yerel beylerle girdiği mücadeleyi Kolektifleştirme politikası ile kazanmıştır.

⁷³⁸ Auanasova, **a.g.e.**, s. 85 – 107.

⁷³⁹ **KRBMSDA**, F. 10, op., 1, d. 31, s. 43.

⁷⁴⁰ Stalin ilk önce Lenin hasta yatağındayken Troçki'nin gözden düşmesini sağlayarak Lenin'den sonra iktidarı ele geçirmişti. Troçki'nin kısmen etkisiz hale getirilmesi sonrasında Buharin ile birleşen Stalin bu sefer de Kamelev ve Zinovyev karşıtı bir politika izlemeye başlamıştır. 1926'da Troçki'nin Politbüro'dan, 1927'de ise Zinovyev'le birlikte Merkez Komiteden çıkarılması ile gücü iyice artan Stalin yavaş yavaş Buharin'in iktidar üzerindeki etkisini azaltmıştı. Çağatay Benhür, **Stalin Dönemi Türk – Rus İlişkileri (1924 – 1953)**, (Doktora Tezi) Selçuk Üniversitesi, Konya, 2008, s. 106 – 107.

Stalin'in Sovyetler Birliğinde tek lider olma girişiminde uyguladığı en önemli kozlardan biri de kendisine karşı çıkanları “*Halk Düşmanı*” olarak ilan etmesidir.⁷⁴¹ Bu durumdan tabii ki de Türkistan Türk aydınları ve beyleri nasiplerini ağır bir şekilde almışlardır. Stalin döneminde öyle bir kampanya başlatıldı ki tutuklanan Ceditçiler “*halk düşmanının babası*”, “*halk düşmanının kardeşi*”, “*halk düşmanının arkadaşı*” gibi insanlara korku veren sözler o dönemde yaşayan insanların dilinde çok uzun zamana kadar kullanıldı.⁷⁴² Bu sebeptendir ki Arabayev uzun yıllar sadece Kırgızların söylemeye korktukları bir isim olarak değil, aynı zamanda eşinin bile çocuklarına kocasıyla olan hatıralarını anlatamadı.⁷⁴³ Çok istemesine rağmen oğlu Erkin Arabayev babasının hatıralarını yaşatamadı. Bu konuda Erkin: “*Babamın ölümünü araştırıp, hapishaneleri ve arşivleri araştırıp, nereye koyulduğunu bilemedim. Vefasız hazin dünya dedikleri bu olsa gerek! Şimdi babam hakkında çalışmaların yapıldığını gördükçe Allah’a şükrediyorum*”⁷⁴⁴ diyordu.

Stalin 1928 yılından sonra Türkistan aydınlarını halkın gözünden düşürmek ve iktidarını tam olarak yerleştirmek amacıyla ikinci dalgayı başlatmıştır. Bu dalga ilk başta kolektifleştirme politikası çerçevesinde gelişmiş, zenginlerin mallarına el konulup, başka bölgelere sürgün edilmişlerdir.⁷⁴⁵ Ancak aydınların bu şekilde zengin ve bey sınıfına girmemeleri Stalin'in diğer bir taktiği olan halk düşmanı iftirasını uygulamaya sokmuştur. Bilindiği üzere 1931 yılında başlayan bu karalama ve milliyetçi Cedit aydınlarını yok etme politikası 1939 yılına kadar sürmüş, binlerce Türk aydını hapishanelerde, sürgünlerde ve silah namı uçarlarında ortadan kaybolmuşlardır. Arabayev Stalin'in uyguladığı yok etme siyasetine ilk kurban giden Ceditçi aydınlardan biri olmuştur.

Stalin'in milli aydınları yok etme girişimi 1931 yılında başladı.⁷⁴⁶ Orta Asya Komünist Partisi kontrol Komisyonu tarafından Kırgız Komünist Partisi Merkezi Komitesine gönderilen Eylül 1931 tarihli gizli yazıda, Orta Asya'daki devletlerde Türk Birliği adında bir karşı devrim komitesi kurulduğu bildirilmiştir. Buna göre belirtilen birliğe üye olanların aynı zamanda Komünist Parti içerisinde de bulundukları ve bu şahısların belirlenerek cezalandırılmaları direktifi verilmiştir.⁷⁴⁷ Bu yazıya dayanılarak Kırgızistan'da araştırma ve kovuşturmalar başlatılmıştır. 1937 – 1938 yılında doruk noktasına ulaştı. 1937 yılına kadar

⁷⁴¹ Saalaev, **a.g.e.**, s. 39.

⁷⁴² Nurbek Khairmukhanmedov, “Stalin Dönemindeki Siyasi Muhafızları Tasfiye Uygulamaları ve Çalıştırma Kampları”, **Bilig**, , Sayı 41, Bahar / 2007, s. 157.

⁷⁴³ Mayramkan Arabayeva, “Kırgız Alippesinin Atası”, **Kut Bilim**, No: 44 (10502), 23 Kasım 2012, s. 16.

⁷⁴⁴ Maanaev - Osmonkulov, **a.g.e.**, s.54.

⁷⁴⁵ Altımoşova, **a.g.e.**, s. 10.

⁷⁴⁶ Kuseyin Karasayev, “Zamandaşarım Cönündö”, **Bişkek Şaamı**, No: 117, 21 – 26 Haziran 1992, s. 4.

⁷⁴⁷ **KRBMSDA**, F. 10, op., 1, d. 363, s. 131 - 132.

toplumu yönlendirebilecek nüfuza sahip olan aydınlar tutuklanıp genellikle hapis ve sürgün cezasına çarptırıldılar. İlk dalga Kırgızistan'da Kırgız Ceditçi aydınlarının rehberi (Moldokesi) Arabayev'i içine aldı.⁷⁴⁸ Kırgızistan'da Kamenski ve Hudyakov'un yönlendirmesi ile 1933 yılında milliyetçi aydınlara karşı ilk dalga tutuklamalar başlatıldı. 1933 baharında başlayan bu dalgada tutuklanan milliyetçi aydınlar Kırgızistan'da Sovyet yönetimini yıkmayı amaçlayan “*Sosyal Turan Partisi*”ni kurmakla suçlandılar.⁷⁴⁹ Sosyal Turan Partisi Sovyet Kırgız tarihinde izine rastlanmamış bir siyasi oluşumdur. Tabî ki birçok konuda olduğu gibi Sovyetlerin ortaya attıkları Sosyal Turan Partisi hayali de Kırgız Türk halkı üzerinde baskı oluşturma aracı idi.⁷⁵⁰ Sosyal Turan Partisi hakkındaki ilk bilgiler yerel Sovyet polislerinin 1932 yılında ortaya attıkları iddialara ve tutuklanan milliyetçilere zorla imzalatırılan sorgulama tutanaklarına dayanmaktadır.⁷⁵¹ Günümüze kadar da bu iki kaynaktan başka hiçbir yerde Sosyal Turan Partisi hakkında veri bulunamamıştır. Sovyet polisine göre Sosyal Turan Partisi, Sovyet yönetimine karşı silahlı bir isyan başlatmak üzere 1929 yılında E. Arabayev, A. Sıdıkov ve S. Kurmanov tarafından kurulmuştur.⁷⁵² Ancak bu suçlamanın temel amacı milliyetçi aydınları ortadan kaldırmaktır. Diğer taraftan da 1932 – 1933 yılında Kazakistan'da ve Kırgızistan'da yaşanan ekonomik sıkıntıların üzerini kapatmaktır.

İlk önce A. Sıdıkov, S. Kurmanov, A. Şabdanov gibi aydınlar tutuklanmıştı. bundan 2 gün sonar ise 11 Mayıs 1933 tarihinde Arabayev Bişkek'te tutuklandı.⁷⁵³ Arabayev'in tutuklanması ve ölümüyle ilgili sağlıklı bir değerlendirme yapabilecek kadar kaynak bulunmamaktadır. Tutuklanması ve ölümüyle ilgili sadece Hapishane dosyasındaki Levşin'in sorgu raporu, tıbbi bilir kişi raporu ve 1958 yılında aklanma kararında bulunan kısıtlı bilgiler bulunmaktadır. Tutuklama kararı Orta Asya Askeri Bölgesinin Özel Dairesi Dedektifi, Taşkent sorgu yargıcı S.V. Levşin tarafından imzalanmış ve Sosyal Turan Partisinin dosyasını bizzat kendisi kontrol eden Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Devlet Siyasi İdaresinin başkan yardımcısı Çetvertakov tarafından onaylanmıştır. Arabayev, 26 gün Bişkek'te hapsedildikten sonra 6 Haziran'da Taşkent'e getirilmiştir. Çünkü bu dalgada tutuklananları Orta Asya Askeri Bölgesinin Özel Dairesi dedektifi Levşin bizzat kendisi yapıyordu. Ertesi gün yani 7 Haziran'da Arabayev'in sorgusu Levşin tarafından yapılmıştır.

⁷⁴⁸ Kurmanov, **Politiçeskaya Borba**, s. 89.

⁷⁴⁹ Köçkөн Saktanov, “Alğaçkı Kırgız Okumuştusu”, **Kızıktar**, No: 35 (188), 27.09.2007 s. 14.

⁷⁵⁰ S. V. Ploskih, **Repressirovannaya Kultura Kırgızstana Maloizuçennie Stranitsı İstorii**, İlim, Bişkek, 2002, s. 194

⁷⁵¹ F. D. Aşinin - V. M. Alpatov - D. M. Nasilov, **Repressirovannaya Turkologiya**, Vostoçnaya Literatura, Moskva, 2002, s. 249.

⁷⁵² V. M. Ploskih, **Manas ne Priznal Sbya Vinovnim**, İlim, Bişkek, 1993, s. 21.

⁷⁵³ Bektenov, **Agartuuçu Okumuştı**, s. 8

Ancak bu sorgulama diğer tutuklulardan farklı yapılmış, sorguda Levşin yanında kimseyi istemeyerek, Arabayev'in sorgusunu tek başına yapmıştır.⁷⁵⁴ Bu sebeple Arabayev'in sorgusunda tutanak da tutulmamıştır.

Sorgu raporuna göre Arabayev, sorgu sırasında Levşin ile yalnız kalmayı kendisi istemiştir. Gece 3 saatten fazla süren sorgulamadan sonra aynı günün sabahında Arabayev hücresinde ölü bulundu. Askeri doktor heyetinin tıbbi bilirkişi raporunda Arabayev “*Naspay (Nasıbay)*⁷⁵⁵ *ağrıdan zehirlenerek öldü*” şeklinde yazılmıştır.⁷⁵⁶ Tıbbi bilirkişi raporuna göre Arabayev hücresinde fazla miktarda tütün çiğneyerek intihar etmiştir. Ancak gerçekte bu durum zamanın şartlarında gündeme getirilememiş, Arabayev'in ölümünün asıl sebebi hiç kimse tarafından araştırılamamıştır. Bu durumda Arabayev'in zehirlenerek mi öldürüldü, yoksa kendisinden öncekilere yapıldığı gibi işkence ile önceden hazırlanan sorgu tutanağı imzalatılacağını düşünüp kendisi mi intihar etmiştir, bilinmemektedir. Dolayısıyla Arabayev hiç yargılanmadan 7 Haziran 1933 tarihinde hapishane hücresinde ölmüştür.

Arabayev'in ölümü ve Kırgız halkı için önemi üzerine 1991 yılından sonra bir çok makale kaleme alındığı gibi onun anısına edebi ürünlerde ortaya çıkmıştır. Bunlardan bir tanesi Kırgız halk şairi Ninanakan Cundabayev'e aittir. Şair, “*Aza Küsü Şoloktoboy Bozdoboy*” (Matem Ezgisi Hıçkırıyor, Haykırıyor) adlı şiirini Arabayev'in arkasında bir ağıt olarak şöyle yansıtmaktadır:

*“Tuman cirep, çok keçiptir ömürün,
Bar tilegin agartmakçı atbay Kırgız ömürün,
Araladın Buhara, Kazan, Bakı kalasın,
Bulagına bilimdin sugarmakka camı Kırgız balasın
Alban küçün, ak tilegin, monçok terin tögüldü,
Asıl iş için azapka baylap ömürdü...
Mektep açtın taştan kurap dubalın,
Alippe cazdın okudu Kırgız dubanın,
Közü turup köptü körböy kalbaska,
Ala-Toono algaç caktın önördün öçpös çiragin.
Östürdü belem ilberinki ulan, kızdı turagın,
Oşolordu körgöndö cazıldı beken kumarın?...*

Sis yarıp, çok geçti ömrün
Bütün dileğin aydınlatmak Kırgızlar için
Araladın Buhara, Kazan, Bakı şehirlerini
Kırgız çocuğunu yönelttin ilimin pınarına
Bütün gücün, ek dileğin, boncuk terin döküldü
Gerçek iş için azaplara bağlayıp ömrü...
Mektep açtın taş toplayıp duvarını ördün
Alfabe yazdın okudu Kırgız bölgesi
Gözü kapanıp çokları görmeyip kalmasın diye
Ala-dağın her yerine sanatın kalıcı çıraklığını
Büyüttü Ayın uysallığı ile kızları
Bunları gördüğünde mi yazıldı ki isteğin?...

⁷⁵⁴ Ploskih, **Manas ne Priznal**, s. 40.

⁷⁵⁵ Çiğnenmek suretiyle kullanılan tütün, Yudahin, **Kırgız Sözlüğü**, s. 582.

⁷⁵⁶ Maksutov, **a.g.e.**, s. 11.

*Beri cagı Mosköö menen Taşkenden,
Okudun özün, okuttun Kırgız çaştarın,
Caza berip opol toodoy köp kitep,
Otuzga cetbey agargan kunduz çaçtarın,
Zalkar baylık Sagınbaydın Manasın,
Kalkın bilet siz coldoşup öz ordosun tapkanın.*

*Köp iş casap, ceter kezde maraga,
“Kapkan” çaap kabıldınız calaaga,
Bilemin anda sokur oktun atkanın...
Tuyup turam kanınız “orguy akkanın”
Canaza okup, topurak salbay el-curtun,
halkın-yurdun.
Kart zındandın kay burçunda catkanın...
Aza küsü şoloktoboy, bozdoboy,
Kaada kütüp kalayık – kalkın koştoboy...
Ümüt menen kete berdin şumkarça,
Tizginin cıysa çart üzülög noktoday... ”⁷⁵⁷*

Beri tarafı Moskova ile Taşkent’ten
Okudun kendin, okuttun Kırgız gençlerini
Yazdın dağlar kadar kitap,
Otuza gelmeden ağaran kunduz saçların
Büyük zenginlik Sagınbay’ın Manas’ını,
Halk sizin rehberliğinizle kendi yolunu buldu.

Çok iş yaptın, hedefe ulaşmaya yetecek,
“Kapan” çarptı kapıldınız iftiraya
Biliyorum o zaman kör okunu attığını
Hissediyorum kanınızın pınar gibi aktığını
Cenaze namazını kılıp, toprak koyamadı
İhtiyar zindanın hangi köşesinde yattığının...
Matem ezgisi hıçkırıyor, haykırıyor,
Kaideye uygun bırakalım halkın onayına
Ümit ile gidiyorum doğan gibi
Dizilmiş toplanmış ip gibi kırılmış.

Arabayev öldüğünde eşi ve çocukları da dahil olmak üzere onun nasıl öldüğünü araştırmak bir tarafa, cesedinin nerde olduğunu dahi sorma cesaretini gösterememiştir.⁷⁵⁸ Ancak hayatını millete adayan bu insanın suçu mahkemede görülmemiş, tutuklama sebebi olan anti devrim faaliyetlerine katılma suçu üzerinde kalmıştı. Bu durumda Kırgız ilminin ve kültürünün büyük aydının adına sıfat olarak “millet düşmanı” mührü konulmuştu. Stalin’in ölmesiyle yönetime Kuruşçev gelmiş ve Sovyet yönetiminde bir yumuşama dönemi başlamıştı. 26 Haziran 1957 yılında Arabayev’in kızı Akkagaz Azıkova ve oğlu Erkin Arabayev Kırgız SSC’nin Milli İstihbarat Teşkilatına babalarının dosyasına tekrar bakılma ricasıyla müracaat etmişlerdir. Ancak bir yıl sonra 9 Temmuz 1958 yılında Arabayev’in aklanma kararı çıkmıştır.⁷⁵⁹

Arabayev öldüğünde bir oğlu ve bir de kızı vardı. Oğlundan büyük olan kızı Akkagaz halk düşmanı babanın kızı olarak büyük zorluklara göğüs germek zorunda kaldı. Ancak bütün

⁷⁵⁷ Ninakan Cundabayev, “Aza Küsü Şoloktobay Bozdoboy”, **İ. Arabayevdin Tuulgan Kününö 110. Cıldına Arnalğan Cıynak**, Bışkek, 1993, s. 81-82.

⁷⁵⁸ Maanaev - Osmonkulov, **a.g.e.**, s.54.

⁷⁵⁹ E. Arabayev, Sıdıkov, Şabdanov gibi toplam 23 kişinin Sovyet karşıtı organizasyon üyeleri olarak tutuklaması delilsizdir. Buna dayanarak Türkistan Askeri Bölgesinin askeri mahkemeye ispatlanmamış suçlardan dolayı bu şahısların dosyalarını kapatılması hakkında müracaat edilmiştir. Özbekistan SSC’nin ceza hukukunun II. maddesine göre karar verdim. Eşenaalı Arabayev’in suçunun ispatlanmadığı için dosyası kapansın. “Türkistan Askeri Bölgesinin Savcı Yardımcısı adliye albayı Nikitin” Ploskih, **Moldoke Natsionalnoy**, s. 54.

baskılara rağmen Kırgız Pedagoji Enstitüsünü bitirerek babası gibi eğitimci oldu. Ne kadar dışarıya yansıtamasa da babasına olan minneti ile yüksek eğitime sahip olduktan sonra Kırgız SSC’de uzun yıllar öğretmen olarak çalıştı. Emekliye ayrıldıktan sonra 1993 yılında vefat etti.⁷⁶⁰ 1924 yılında doğan oğlu Erkin ise 1943-1946 yıllarında Komünist gençler Birliği ve Sovyet Kırgızistan’da çeşitli görevlerde bulundu. 1952 yılında Moskova’daki K. İ. Timiryazev Köy Ekonomisi okulunu bitirip, bu okulda öğretim üyesi olarak çalıştı. 1962–1979 yıllarında K. İ. Kryabin Kırgız Köy Ekonomisi Enstitüsünün rektörlüğünü yaptı. Kırgız SSC Yüksek Sovyetine (1967–1980) üç defa üye olarak seçildi. 1974 yılında “Kırgız SSC’nin En Çalışkan Ekonomisti” unvanına layık görüldü. “Emgek Kızıl Tuu”, “Ardak Belgisi (yüksek şeref ödülü)” madalyaları ile ödüllendirildi. 23 Mart 1995’te vefat etti.⁷⁶¹

Kırgızistan’ın Isıkgöl havzasında bulunan Koçkor’da başlayan Arabayev’in Türkistan Türklerine adanan hayatı azimli ve kararlı bir şekilde sürdürülen onurlu mücadeleler sonucunda yine bir Türk ili olan Özbekistan’ın başkenti Taşkent’in soğuk zindanlarında 51 yaşında son bulmuştur. Arabayev kendini millete hizmet edebilmek için yetiştirmiş, başta eğitim olmak üzere Alaş hareketi içerisinde siyasi çalışmalarda bulunmuştur. Siyasi hayatını Türklerin bağımsızlıklarını kazanmaları üzerine kurmuş, ancak Bolşevik ihtilali ve Sovyet politikaları onun hayallerine darbe vurmuştur. Bütün bunlara rağmen umudunu kaybetmeyip, Komünist Parti içerisinde siyasi mücadelesini başarılı bir şekilde sürdürmüştür. Yine Sovyetlerin emperyalist ve baskı politikaları sonucu 1925 yılında siyasi yaşamına son verilmiştir. Bundan sonra siyasi çalışmaların yanı sıra hiç bırakmadan devam ettirdiği onun için birinci sırada gelen Türklerin eğitim ve kültürel gelişimleri faaliyetlerine ağırlık verip, bütün karalama ve dışlanmalara rağmen mücadelesini devam ettirmiştir. Kendini bu şekilde millete adayan Arabayev’in halkının rehberi haline gelmesi Sovyet idarecilerini rahatsız ettiği için de çeşitli baskılara maruz kalmış en son olarak da tutuklanmış ve Taşkent zindanlarında hayata gözlerini yummuştur. Uzun yıllar adına yasaklar, eserlerine tozlu zindanlarda gizli raflar, Türkistan Türkleri ve Kırgızlar için yaptığı hizmetlerin üzerine kara ziftler dökülmesine rağmen vefakâr halkı onu yüreğinde özgürlüğüne kadar saklamıştır. Onun hayatına ve şahsına vefanın somut göstergesi olarak, sanki Komünistlere inat, Komünizm ideolojisini genç Türk nesillerin tertemiz beyinlerine kazıma işini öğretmek için açılan Kırgız Pedagoji üniversitesine adı verilmiştir.

⁷⁶⁰ Külübü Bekturganova, **Kırgızstandın Asıl Kızdarı**, Bişkek, 2006, s. 266.

⁷⁶¹ Maksutov, **a.g.e.**, s. 11.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARABAYEV'İN FİKİRLERİ ve ESERLERİ

Arabayev'in fikirlerinin tüm detaylarının ortaya konulması oldukça zordur. Çünkü Arabayev'in bıraktığı eserler düşünsel temelde olmayıp, daha çok Ceditçilik düşüncesinin uygulanma özelliğini taşımaktadır. Yani Arabayev fikri eserlerden ziyade, halkın yararına olacağını düşündüğü eserler kaleme almış ve çalışmalarda bulunmuştur. Bu bağlamda onun siyasi ve kültürel düşünceleri, hayatı boyunca yaptığı faaliyetler değerlendirilerek, ortaya konulabilir. Arabayev yaşadığı dönemde sadece eğitimci değil, aynı zamanda bir siyasetçi ve toplum bilimci olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun bu özellikleri, göçebe yaşayan Kırgızların yerleşik hayata geçmeleri ve modern Kırgızistan'ın oluşmaya başlamasıyla, siyasi, kültürel ve toplumsal konular hakkındaki modern düşünüş tarzının Kırgızlar arasında yaygınlaşmasını sağlayan ilk Kırgız Ceditçi temsilcisi olmasını sağlamıştır. Ceditçilik, İsmail Gaspıralı'nın gayretleri ile Rusya Tatarları arasında yayıldıktan sonra, bilindiği üzere Türkistan'da da önemli sayılabilecek derecede halk desteği görmüş ve aydınlar yetiştirdiği gibi yine aynı aydınlar tarafından halkın yaşamını etkileyen önemli bir unsur haline getirilmiştir. Aslında Ceditçilik Ural – Altay bölgesi Müslümanlarında dini eğitim kurumlarında reform hareketi olarak ortaya çıksa da, bu fikri benimseyen aydınların siyasi ve kültürel meseleler ile meşgul olmaları, Türkistan Ceditçiliğinin topyekun bir yenileşme hareketi özelliği kazanmasını sağlamıştır.⁷⁶² Dolayısıyla bir Ceditçi aydın olarak, halkın bütün meseleleri (din, milliyet, kültür, siyaset, ekonomi) ile ilgilenmiştir.⁷⁶³ Bu bağlamda Arabayev'in hayatına çalışmalarına ve düşüncelerine bakıldığında tipik bir Ceditçi yaşayış ve fikir dünyasına sahip olduğu görülmektedir.

Arabayev'in fikir dünyasını etkileyen temel iki çevre olmuştur. Birincisi Tatarlar arasında İsmail Gaspıralı öncülüğünde uygulamaya sokulan ve içine yeni aydınlar eklendikçe şekillenen Ceditçilik, ikincisi ise yine Ceditçilikten etkilenen ancak tamamen Rus eğitimi almış Kazakların da katılımıyla daha çok batıcı özellik taşıyan Batıcı Kazak aydınlarıdır. Arabayev Cedit düşüncesi ile büyük ihtimalle Kırgızistan'ın Tokmok şehrinde bulunan Ekbaliya mektebine Zakir Kari'nin gelmesiyle tanıştı.⁷⁶⁴ Bu şahıs Tatar bir molla olup, Rusya Tatarlarının eğitim ve kültür konularındaki çalışmalarından haberdardı. Ayrıca İsmail Gaspıralı'nın çıkardığı Tercüman gazetesi ve diğer yayınların, o geldikten sonra Tokmok

⁷⁶² Auanasova, **a.g.e.**, s. 47 – 82.

⁷⁶³ Kasimov, **a.g.e.**, s. 2.

⁷⁶⁴ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 9.

şehrine daha sık getirildiği görülmektedir.⁷⁶⁵ Bu durum Arabayev'in fikir dünyasına yön veren başlangıç olmuştur. Zira Arabayev daha 17 yaşındayken, 1899'da Koçkor'da mektep açmış, kendi uyguladığı öğretim yöntemi ve yetersiz kaynak sıkıntısından yakınmaktaydı.⁷⁶⁶ Tokmok şehrine gidip Zakir Kari ile tanışması eğitim yöntemi ve materyal konusunda arayış içerisinde olan Arabayev'i ümitlendirmiştir. Ancak Cedit sistemini Kırgızistan'da öğretecek kimse olmadığı için Zakir Kari, onu Orenburg'taki medreselere yönlendirmiştir. Arabayev de kısa bir süre sonra Cedit eğitim sistemini öğrenmek için Orenburg'a gitmiştir. Arkasından İstanbul, Mekke, Medine, Ufa gibi büyük şehirleri görmesi ve buralardaki Türk aydınlarla tanışması onun Ceditçi fikirleri benimsemesinde etkili olmuştur.

Arabayev'in gerek faaliyetlerine gerekse de düşünce ve eserlerine baktığımızda; O, içerisinde yetiştiği toplumu daha iyi yaşam koşullarına hazırlamaya çalışan birisi olarak değerlendirilebilir. Bu düşünce İsmail Gaspıralı'nın fikirlerinin ve mücadelesinin de temelini oluşturmaktadır.⁷⁶⁷ Bu durumun gerçekleştirilebilmesi, ancak Ceditçi düşüncede olduğu gibi millet bilincine ulaşmakla mümkündür.⁷⁶⁸ Arabayev, eserlerini her zaman Ceditçi düşünce üzerine Türkistan Türklerinde ve Kırgızlarda millet bilincini uyandırma gayesiyle kaleme almıştır. Millet bilincinin Türkistan halkında uyandırılıp, etkin bir hale gelebilmesi için ise yeni fikirlerin üretilmesi, üretilen fikirlerin de uygulanması gerekmektedir. Bu bakımdan Arabayev fikir üretmekten çok, üretilmiş fikirlerin uygulamaya geçirilmesi işine önem vermiştir.

Gerçekten de Arabayev'in eserleri daha çok yeni fikirler öne sürmek yerine, Cedit düşüncesi gereği millet olgusunu yaratacak gerekli dil ve kültür öğelerini ortaya çıkarmak, desteklemek kaygısı üzerine şekillenmiştir. Ortaya çıkarılan kültürel öğelerin ise halka öğretilmesi gereklidir. Dolayısıyla bunun için iyi ve yaygınlaştırılmış bir eğitim şarttır. Bu durum Arabayev'in, eğitime neden bu denli önem verip, hayatı boyunca Kırgız ve Kazak Türklerinin eğitimi meselesi ile uğraştığını açıklamaktadır. Arabayev'in siyasi ve kültürel kişiliği ile ilgili ünlü Kırgız aydınlarından Aksar Osmonkulov, "*İşenaalı gerçekten çok büyük toplumsal siyasi bir aydın idi. Entelektüel anlayışı geliştirme, kendi zamanının entelektüellerinin temeli, yurt kaderini ilk amaç olarak edinen, Arap, Fars, Türk, Slav dilindeki çalışmaları rahat okuyup, şiir söyleyen, güzel yazabilen, içerdeki şehirleri, dışarıdaki ülkeleri, ünlü aydınlarla görüşmüş birisiydi. Kırgızların ünlü ulu aydını İ.*

⁷⁶⁵ Soltonov, a.g.e., s. 86.

⁷⁶⁶ KRBMSDA, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 8.

⁷⁶⁷ İsmail Gaspıralı, "Rusya Müslümanları", **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri 2 Fikri Eserleri**, Çev.: Aydın İbrahimov, Y. Akpınar, Haz.: Yavuz Akpınar, Ötüken, İstanbul, 2008, s. 79 – 121.

⁷⁶⁸ Arabayuulu, **Kırgız Alıppesi**, s. 3.

Arabayeв çalışkanlığı hakkında iftiharla anılacak değerdeydi."⁷⁶⁹ diyerek Arabayeв'in Kırgız ve Türklerin kültürel – siyasi tarihindeki yerini göstermektedir. Kaleme aldığı eserlerinin yanı sıra Ceditçilik fikirlerini kendisine örnek alarak Türkistan halkı ve özellikle Kırgızlar içerisinde büyük bir azim ve gayretle uygulamaya çalışmıştır. Şüphe yok ki bunda da başarılı olmuştur. Arabayeв için Kırgızistan'ın bağımsız olmasından sonra hayatını betimleyen şiirler kaleme alınmıştır.⁷⁷⁰ Arabayeв, Türk halkı ve Kırgızlar için yaptığı çalışmalarla daha yaşadığı dönemden itibaren Türk tarihinde, Kırgız aydınlarının rehberi (moldokesi) olarak yerini almıştır.

4.1 Siyasi Fikirleri

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Rusya Türkleri arasındaki siyasi hayatı, Rusların yanı sıra belirtilen dönemde doğup şekillenen Ceditçilik ile eski düzenin devamını savunan Kadimcilik şekillendirmişti. Bu düşünceler temel olarak din ve eğitim konusundaki fikir ayrılıkları üzerine şekillense de siyasi, ekonomik ve kültürel yönleri mevcuttu. Kadim düşüncesi siyasi anlamda İslami devlet biçimine bağlı olmakla ve Rus hakimiyetini hoş görmemekle birlikte hiçbir icraatta bulunmayıp, mevcut durumu eleştirmekten öteye gitmiyordu.⁷⁷¹ Diğer taraftan Kadimciler mevcut siyasi durum içerisindeki halk üzerinde nüfuzlarını devam ettirmek isteyen yerel beyler tarafından destekleniyorlardı.⁷⁷² Dolayısıyla Kadimciler Türkistan halkının yönetici zümresinin, Ceditçiler ise halkın desteğini almıştı. Bu bağlamda Kadim düşüncesinin Rusya Türkleri arasında en güçlü olduğu yer olarak Buhara Emirliğince destekleniyor olması, bu konuda önemli dayanaklar vermektedir. Zira Buhara Emirliği, Türkistan'ın diğer bölgeleri gibi doğrudan Rusya'ya bağlanmamış, bu sebeple eski yöneticiler ve kurumlar varlıklarını devam ettirebilmişlerdir.⁷⁷³ Buhara'da diğer Rusya Türkleri arasında olduğu kadar güçlü olmasa da Batıdan etkilenme söz konusu olmuştur.⁷⁷⁴ Bu etkileşim, modern şartlara uygun değişim isteyen bazı aydın çevrelerini ortaya çıkarmıştır. Ancak siyasi anlamda varlıklarını devam ettirmek isteyen beylerin, Kadimcileri desteklemeleri sonucu bu düşünce Buhara'da yenilikçiler karşısında güçlerini korumalarında önemli bir etken olmuştur.⁷⁷⁵ Kırgız ve Kazakların kültürel ve siyasi anlamda ağırlıklı olarak,

⁷⁶⁹ Askar Osmonkulov, "İ. Arabayeв – Kırgız Elinin Körünüktüü Okumuştı – Agartuuçusu cana Pedagogu", **İ. Arabayeвdin Tuulgan Kününö 110. Cıldığına Arnalgan Cıynak**, Bışkek, 1993, s. 23.

⁷⁷⁰ Ninakan Cundabayev, "Aza Küsü Şoloktobay Bozdoboy", **İ. Arabayeвdin Tuulgan Kününö 110. Cıldığına Arnalgan Cıynak**, Bışkek, 1993, s. 81-82; K. S. "Biyik Kişi İşenaalı Arabayeвdin 110. Cıldığına", **Bışkek Samı**, Sayı 117 (119), 21 – 24 Haziran, 1993, s. 3.

⁷⁷¹ Abdullah Recep Baysun Türkistanlı, **Türkistan Milli Hareketi**, İstanbul, 1943, s. 25 – 26; Auanasova, **a.g.e.**, s. 54.

⁷⁷² Devlet, **Rusya Türklerinin**, s.147; Eshenkulova, **a.g.e.**, s. 207.

⁷⁷³ Ziyayev, **a.g.e.**, s. 254 – 257.

⁷⁷⁴ Alimova, **İstoriya Kak İstoriya**, s. 42.

⁷⁷⁵ Hatunoğlu, **a.g.e.**, s. 154 – 155.

İslam dinine göre değil de kendi kültürel ve siyasi geleneklerine göre yaşıyor olmaları Arabayev ve Ceditçilerin çalışmalarında karşılıklı rakip olarak Kadimcilerin çıkmamalarında önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla bu bölgelerde Ceditçiler ve Arabayev daha rahat hareket edip, düşüncelerini ve çalışmalarını halka daha hızlı kabul ettirebilmişler ve halkın desteğini sağlayabilmişlerdir.

Siyasi olarak Türkistan Türklerinin faaliyetlerini şekillendirecek bu iki görüş içerisinde Arabayev, Batı tarzı siyasi bir sistemin kurulmasını destekleyen, aynı zamanda Rusya Türklerinin siyasi bağımsızlıkları için kongreler düzenleyen Ceditçileri tercih etmiştir. İlk siyasi faaliyetlerine de Arabayev, Ufa ve Orenburg'da başlamıştır. Dolayısıyla Arabayev'in siyasi fikirlerinin şekillenip oluştuğu dönemde Galiya ve Huseyniya medreselerinde öğrencilik yaptığı 1910 – 1912 yılları olmuştur. Arabayev'in kısa bir süre İstanbul'da kalması ve 1906 – 1908 yıllarının İstanbul siyasi hayatının hararetli dönemine rast gelmesi, onun siyasi düşüncelerini etkilemiş olsa gerektir. Diğer taraftan Arabayev'in Kazak aydınları ve Kazak gazetesi ile sıkı bir ilişki içerisinde olması onun siyasi fikirlerini Kazak siyasal hareketi ve düşüncesi önemli derece şekillendiren diğer bir unsurdur. Zira Arabayev siyasi faaliyetlerini hep Kazak siyasi hareketi ve partisi olan Alaş aydınları ile bağlantılı olarak gerçekleştirmiştir.

4.1.1 Milliyetçilik ve Türk Birliği

Arabayev'de Türk Birliği düşüncesi öncelikle XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Rusya Müslümanları arasında gelişen modernleşme ortamından etkilenmiştir. Bu dönemdeki modernleşme çabaları ise kendisine çıkış noktası olarak milliyetçiliği temel alıyordu. Bu durumun ortaya çıkması başta Rusya olmak üzere Batıdaki Türkoloji çalışmaları, Rusların baskıcı misyonerlik faaliyetleri, Panslavist Çarlık uygulamaları, Türkistan'a yapılan Rus göçleri ve Türklerin Batı ile temasları çerçevesinde şekillenmişti. Arabayev tam da bu sırada İslam ve Türk alemini tanıma fırsatı bulmuş, dünyanın ve Türkistan'ın siyasi, ekonomik ve kültürel durumunu dikkatle incelemişti. Çalışmalarını ve düşüncelerini de bu bilinç çerçevesinde olgunlaştırmıştır.

Rusya Türkleri arasında millet bilincinin uyanmasının birçok farklı temelleri olmakla birlikte, bunlarda iki temel unsur ön plana çıkmaktadır. Birincisi İsmail Gaspıralı'nın yayın ve eğitim faaliyetleridir. İkincisi ise Rusya içerisinde Rus halkının Çarlık rejimine karşı XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren memnuniyetsizliklerini dile getirdikleri başkaldırı ve

gösteri faaliyetleridir.⁷⁷⁶ İsmail Gaspıralı Tercuman gazetesi aracılığı ile yaptığı yayınlarda ve okullarda millet bilincinin Rusya Müslümanları arasında uyandırılmasına büyük önem veriyordu.⁷⁷⁷ Çünkü ona göre Rusya Müslümanlarının Rus devleti içerisinde varlıklarını koruyabilmeleri için birlikte hareket etmeleri şarttı. Bu da ancak aidiyet duygusu ile mümkündü.⁷⁷⁸ Gaspıralı, kültür birliğinin, ortak edebi dilin ve temel eğitimin toplumsal birlik ve gelişmeyi sağlayacağına ve milli bir şuurun oluşacağına inanıyor, çalışmalarını bu yönde yoğunlaştırıyordu. Ona göre millet olmak için, milli düşünce, milli dil ve milli eğitim temel unsurlardı.⁷⁷⁹

Dolayısıyla Cedit düşüncesi Türkistan Türkleri arasında yayılırken milliyet konusundaki bu üç temel unsur ile şekillendi. Rusya Müslümanları arasında milli düşüncenin oluşmasındaki diğer önemli unsur ise Rusların yönetime memnuniyetsizliklerini belirtmek için düzenledikleri toplu protestolar ve yazdıkları toplu dilekçelerdir.⁷⁸⁰ Rusya içerisinde meydana gelen halk hareketlerini gören Rusya Müslümanları, özellikle 1905 ihtilali ile ortaya çıkan kısmi serbestlik ortamını iyi değerlendirmeye çalışmışlardır. Böyle bir ortamda Çarlık yönetimine yazılan çeşitli dilekçeler ve düzenlenen kongrelerle Türkler tarafından azami ölçüde kullanılmaya çalışıldığını gösteren açık örneklerdir.⁷⁸¹ Bu bağlamda 1905 yılında düzenlenen I. Rusya Müslümanları Kongresinde temelleri atılan İttifak-ı Müslümin teşkilatının organize ettiği protestolar Türkistan Türklerinin milli bilinçlerinin uyandırılmasında ve yaygınlaşmasında önemli yere sahip oldu.⁷⁸² İttifak-ı Müslümin teşkilatı tam bir parti özelliği taşımamakla birlikte Rusya Müslümanlarının Birinci Kongresi'nde kurulma kararı alınmış,⁷⁸³ tüzüğü ve adı Üçüncü Rusya Müslümanları kongresinde oluşturulmuştu.⁷⁸⁴ Bu teşkilatın temel amacı Rusya Müslümanlarının haklarını kongrede belirlenen şekli ile savunmaktı.

Rusya Müslümanlarının birinci kongresi Türklerin 1905 yılından sonra önlerine bir yol haritası koyması ve Türk aydınların bir program dahilinde sistematik olarak çalışmalarını sağlaması bakımından önemlidir. Bu kongrede alınan kararlar Arabayev'in düşünce tarzını ve çalışmalarının temelini oluşturmuştur. Arabayev, kongreye katılmamış olmasına rağmen

⁷⁷⁶ **Turkestan v Naçale XX Veka**, s. 16.

⁷⁷⁷ Gaspıralı, **Rusya Müslümanları**, s. 81.

⁷⁷⁸ Hakan Kırımlı, "İsmail Bey Gaspıralı ve Birlik Kavramı Üzerine", **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Ed.: Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dündar Akarca, İbrahim Köremezli, Ankara, 2004, s. 57 – 58.

⁷⁷⁹ İsmail Gaspıralı, "Zamanımız Meseleleri", **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri 2 Fikri Eserleri**, Haz.: Yavuz Akpınar, Ötüken, İstanbul, 2008, s. 330.

⁷⁸⁰ Özdemir, **a.g.e.**, s. 115.

⁷⁸¹ Devlet, **Unutturlan Türkçü**, s. 134 – 160.

⁷⁸² Martha Brill Olcott, **The Kazakhs**, Stanford, 1987, 110.

⁷⁸³ Kırımlı, **Kırım Tatarlarında**, s. 75.

⁷⁸⁴ Devlet, **Unutturulan Türkçü**, s. 155.

yaptığı bütün çalışmalara bakıldığında, alınan kararları kendisine rehber olarak kabul ettiği görülmektedir. Kongrede alınan kararlar Rusya Müslümanlarının birlikte hareket etmeleri gerektiği fikrini öne çıkararak bu yönde kararlar almıştır:

1. *Bu günkü hayat şartları umum Rusya Müslümanlarının siyasi, sosyal ve kültürel işlerinde birleşmelerini gerektirmektedir.*
2. *Rusya Müslümanları bu maksatlarına erişmek hususunda Rus terakkiperverleriyle aynı fikirde olup, halkın oyuyla seçilen vekillerin devleti yönetme, kanunları hazırlama ve yetkili kılınması esasına dayanan hukuk düzenini gerçekleştirmek yolunda faaliyette bulunacaktır.*
3. *Ruslara verilen haklar aynen Rusya Müslümanlarına da verilemezse, ikinci maddede belirtilen maksatlara ulaşmak asla mümkün değildir. Rusya Müslümanları bu görüşte olup, siyasi, sosyal ve dini haklarda Ruslarla tam anlamda eşit duruma gelmek, halen yürürlükte olan kanunları, hükümet kararnamelerini, yönetim şekillerini Rusya Müslümanlarına konulan kısıtlamaları, istisnaları ortadan kaldırmak yolunda meşru maksatlarına ne şekilde olursa olsun erişmeye çalışacaklardır.*
4. *Rusya Müslümanları faaliyetlerine devletin şimdiki ve gelecekteki ihtiyaçlarına (şartlarına) göre yön vereceklerdir. Müslümanlar kendilerini devlette olacak değişikliklere, yeni şartlara, hayat tarzına uygun bir şekilde hazırlamak için itina göstereceklerdir. Buna göre her yerde ve kendi ihtiyaçlarına uygun her çeşit okul kurarak; kitap, gazete, dergi neşrederek; kütüphane kiraathane açarak, halktan toplanan ianelerle halkı bugünkü güncel şartlara göre yetiştirmeye çalışacaklardır.*
5. *Bu dört maddede belirtilen gayelere ulaşmayı kolaylaştırmak için, Müslümanların belli zamanlarda toplanacak kongreleri tarafından verilecek talimata göre hareket edecek, yerel meclisler teşkil edilecektir.⁷⁸⁵*

Nijniy Novgorod'da, izin alınmadığı için Oka nehri üzerinde yapılan bu kongrenin başkanlığına İsmail Gaspıralı seçilmişti.⁷⁸⁶ Dolayısıyla kongre kararları da büyük oranda Gaspıralı tarafından şekillendirildi. Gaspıralı'yı birlik arayışlarına götüren en önemli unsur Rusya Müslümanlarının farklı dile, dine, kültüre ve millete mensup olan Rusya yönetimi içerisinde varlıklarını nasıl sürdürebilecekleri arayışıdır.⁷⁸⁷ Dolayısıyla Rusya

⁷⁸⁵ Devlet, *Unutturulan Türkçü*, s. 139 – 140.

⁷⁸⁶ Kırımlı, *Kırım Tatarlarında*, s. 74.

⁷⁸⁷ Kırımlı, *İsmail Bey Gaspıralı*, s. 56.

Müslümanlarında böyle bir temele dayanan birlik arayışı fikri Arabayev’de de aynen kendini göstermiştir. Arabayev bu düşüncesini kaleme aldığı alfabe ve gramer kitaplarında yoğun olarak işlemiştir. Bu bağlamda birbiri ile geçinemeyen iki kardeş ve baba arasında geçen bir konuşmanın sonuç cümlesini oluşturan şu ifadeler; “Siz birbirinizle iyi geçinmiyorsunuz, eğer birlikte olursanız bu çubuk bağı gibi güçlü olursunuz dedi. Hayatın gücü birlikte”⁷⁸⁸ çocuklara birliğin önemini açık olarak anlatmayı amaçlamaktadır. Türkistan Türkleri, siyasi anlamda yöneten ve yaşadıkları yerlere gelip yerleşen yabancı Ruslardan kendilerini din ile ayırmışlardır.⁷⁸⁹ Ancak sonradan gelen yabancılardan kendilerini ayırsalar da birlikte yaşamak zorunda kaldıkları bu insanlar karşısında birçok konuda çaresiz kalmışlar, bunun sonucunda onlarla aynı seviyede olmanın yollarını aramışlardır. Bu durumda öncelikle kendilerindeki eksiklikleri gidermeye çalışmışlardır.

XX. yüzyılın başına kadar Rusya Türkleri kendilerini Ruslardan öncelikle dinleri ile ayırmışlardır. Kırgız ve Kazaklarda, Özbek ve Türkmenlerde olduğu kadar değilse de içtimai hayatı İslam dini şekillendirmektedir. Öyle ise öncelikle mevcut yaşam tarzı ve dini inanç içerisinde kurtuluşun yollarını arayan Arabayev, mektepler açmıştır. Ancak Türklerin yaşayışlarını ve düşüncelerini şekillendiren dini kurallar bir taraftan bazı seçkinlerin çıkarlarını koruyan bir mahiyet kazanmış, diğer taraftan ise İslami eğitim kurumları zamana ayak uyduramadıkları için halkın ihtiyaçlarına cevap veremez duruma gelmiştir. Dolayısıyla değişim arayışında olan Ceditçiler karşısında siyasi olarak eski sistemi savunan beyler ve eski kültürel düzenin devamını savunan Kadimciler, her iki alanda da değişimi engelliyorlardı.⁷⁹⁰ Ayrıca Türkistan halkının Rus hakimiyetine girmesine engel olunamadığı gibi kurtuluş için de dini kurumlardan ümit kesilmişti. Bu durumda halkı kurtuluşa götürecek yeni yollar bulunmalıdır. Tam da bu sırada gittiği Orenburg, İstanbul ve Ufa şehirlerinde İslam ve Türk dünyasındaki modernleşme çabalarına tanık olması Arabayev’i yegane kurtuluş yolunun siyasi olarak halka dayanan bir düzen ve kültürel olarak da milli birlik olduğu düşüncesine götürmüştür. Arabayev bu fikrine açık bir şekilde Kırgız Alippesi’nin giriş bölümünde; “... Kırgızlar da dahil olmak üzere diğer milletlerden yaşadığı bölge itibariyle Türklerin ayrı bir millet olduğu hakkında tartışma yok”⁷⁹¹ diyerek yer vermiştir. Bu durumda kendi

⁷⁸⁸ Atası baldarına “tatu turgula” dep kançalık aytıbtır. Baldarı tilin albay ele arazdaşa beribtır. Bir künü atası baldarına bir balyam saboonu alıb kelib “Sındırgılaçı baldar” dedi. Baldarı birinen biri alıp sındıra alışkan cok. Sabonu çeçib atası baldarına ayttı: “siler arazdaşıp arañardı açsañar cañkı saboodoy bolosuñar. Birigib cürsöñör coonun ceñişi kıyın bolt” deb. (tiriliktin kücü birlikte) Arabayuulu, **Kırgız Alippesi**, s. 54.

⁷⁸⁹ Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin, s. 192.

⁷⁹⁰ Hayrullah H. İsmetullah, “İsmail Bey Gaspıralı’nın Türkistan’ı Uyandırma Yolundaki Teşebbüsleri”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Editör: Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dünder Akarca, İbrahim Köremezli, Ankara, 2004, s. 586.

⁷⁹¹ Arabayuulu, **Kırgız Alippesi**, s. 3.

çıkarlarından başka bir şey düşünmeyen eski beylerin ve köhnemiş din adamlarının toplum üzerindeki gücünün kırılması için öncelikle Türkistan Türkleri arasında milli bilincin uyandırılması gerekmektedir. Bu durumda Arabayev'in birlik fikri Rusya Müslümanları kongresinde alınan kararların birinci maddesi ile bağlantılıdır.

Arabayev'in İstanbul, Ufa, Orenburg gibi şehirlerde bulunduğu yıllarda İsmail Gaspıralı gibi Yusuf Akçura'da Osmanlı temelinde Türkler için kurtuluşun hangi şekilde gerçekleşeceği şeklindeki tartışmalarda Türkçülük fikrini ön plana çıkarmıştı.⁷⁹² Arabayev'in bu tür tartışmalardan haberdar olmaması mümkün değildir. Arabayev'de Türkçülük fikirlerinin olgunlaşmaya başladığı bu dönemde milli değerlerin tarihin alacakaranlığında kaldığını, aslında halkın benliğinde bulunan bu değerlerin ve bilgilerin araştırılarak halka öğretilmesini, böylelikle aynı zamanda eğitimi zorlaştıran Arap ve Fars dillerinin yerine milli dilin yerleşip geleceğini düşünüyordu.⁷⁹³ Bu sebeple halk ağzında yaşayan milli değerleri derleyip halka yaymayı planlıyordu. Bu sayede milli birliğin gerçekleşmesi için temel şartlardan biri olan kültürel birlik milliyet esasına dayalı olarak kurulmalıydı.⁷⁹⁴

Arabayev'e göre milli düşünce halkların varlığını korumaları ve geleceklerini şekillendirmeleri için çok önemli bir unsurdur. Çünkü milli şuura ulaşan halk millet olur, istiklalini kazanır ve bir daha kaybetmez.⁷⁹⁵ Bu bağlamda yüzyıllardır uygulanan Türklerdeki beylik esasının yerine milli bilince ulaşmış halka dayalı bir sistemi savunmaktadır. Ona göre Kırgızların tarih boyunca hem başlarındaki yerel beylere ve hem de etraflarında bulunan güçlü halkların baskısına uğrayıp, zulüm görmeleri millet bilincine sahip olmamaları ve dolayısıyla bağımsızlıktan yoksun kalmalarından kaynaklanmaktadır.⁷⁹⁶ Görüldüğü üzere siyasi yapılanma esası olarak Arabayev, Galiya ve Huseyniya medresesinin ve Ceditçiliğin etkisiyle İsmail Gaspıralı'nın savunduğu bütün Rusya Müslümanlarının "*Dilde Fikirde İşte Birlik*" fikrini savunmaktadır.⁷⁹⁷ I. Rusya Müslümanları Kongresi kararları arasında yer alan neşriyatın çoğaltılması ve halk arasında yayılması düşüncesine uygun olarak Arabayev 1912 – 1913 yılında yayınlar yapmıştır.⁷⁹⁸ Ayrıca Gaspıralı'nın ve Ceditçilerin Rusya Müslümanları arasında birliğin sağlanabilmesi için öncelikle kültürel gelişimin çağa uygun olarak

⁷⁹² Akçura, a.g.e., s. 7 - 21.

⁷⁹³ Törekil, a.g.e., s. 2.

⁷⁹⁴ Törekil, a.g.e., s. 2.

⁷⁹⁵ Arabayev, "Kırgız kalkı", *Erkin-Too*, No: 1, 1924.

⁷⁹⁶ Arabayev, *Kırgız Kalkı*, s. 2.

⁷⁹⁷ Bakınız; Kırımer, a.g.e..

⁷⁹⁸ Arabayev - Sarsakeyev, a.g.e.; Arabayev, *Cazuu Örnekleri*; Törekil, a.g.e..

sağlanması amacıyla yaptığı yayınları Türkistan Türkleri arasında yaygınlaştırmaya çalışmıştır.⁷⁹⁹

Arabaye'v'de oluşan birlik fikrini Gaspıralı gibi halka yansıtmının ve Rusya Türklerinin haklarını elde etmelerinin sağlanmasının, bireysel çabalarla mümkün olmayacağını farkında olduğu için teşkilatlanmaya özen gösteriyordu. Bu sebeple Türkistan'da Çarlık memurlarının halka yaptığı haksızlıklara karşı Türklerin çıkarlarını korumayı amaçlayan İttifak-ı Müslümin teşkilatını bölge halkı arasında yaygınlaştırmaya gayret gösterdi.⁸⁰⁰ Diğer taraftan Müslüman İttifak'ının tüzüğü Üçüncü Rusya Müslümanları Kongresi'nde belirlenmiş, çeşitli çalışmalar başlatılmıştı.⁸⁰¹ Ancak Çarlık yönetiminin 1907 yılından sonra baskıyı artırması aynı adla şubelerin Türkistan şehir ve bölgelerinde kurulmasını zorlaştırdı. Dolayısıyla Birinci Rusya Müslümanları Kongresi'nden sonra Türkistan'da farklı adlarla kurulan teşkilatlar aynı düşüncenin ürünüdür. Bu teşkilatların adlarının farklılıklarına bakılarak birbirinden ayrı değerlendirmek uygun değildir. Tabii ki bazı farklılıklar söz konusudur. Ancak bu farklılıklar dönemin şartlarından kaynaklanmaktadır. Çünkü ne kadar birlik fikirleri savunulsa da bir taraftan Çarlık yönetiminin baskısı, bölgeler arasında Çarlık memurlarının takipleri sebebiyle ulaşım ve haberleşmenin zorlukları, diğer taraftan bölgeler arasındaki eski düzen taraftarlarının ve yerel beylerin farklı boyutlardaki baskıları teşkilatlanmayı etkilemiştir.⁸⁰² Arabaye'v teşkilatlı olarak hareket edildiğinde halkın daha hızlı milli şuura ulaştırılacağını ve bu konuda İttifak-ı Müslümin gibi teşkilatların milli düşüncüyü uyandırdığını ve bu tür faaliyetlerin her kademede gerekli olduğunu düşünmekteydi.⁸⁰³ Onun Alaş hareketini öncülerile birlikte 1913 yılında yayınlanmaya başlayan Kazak gazetesi çevresine yakın durmasının temelinde de bu düşünce yatıyordu.⁸⁰⁴ Ayrıca Arabaye'v'in 1917 yılındaki Kazak kongrelerinden sonra etrafında Kırgız gençlerini toplayarak, Alaş Partisi'nin şubesini hızlı bir şekilde Bişkek'te kurmayı başarması⁸⁰⁵ onun daha öncesinden Kırgızlar arasında teşkilatlanma faaliyetlerinde bulunmuş olduğunu göstermektedir.

⁷⁹⁹ Muhammedcanov, **a.g.e.**, s. 274.

⁸⁰⁰ Muhammedcanov, **a.g.e.**, s. 273.

⁸⁰¹ Curayeva, **a.g.m.**, s. 596 – 598.

⁸⁰² Alaş, Padarkuş, Umid, Naşri Moorif, Barakat, Gayrat, Terakkiperverler gibi teşkilatların yanı sıra yayın organları da aynı zamanda Türklerin teşkilatlandıkları çevrelerdi. R. M. Abdullaev, **Natsionalne Politiceskie Organizatsii Turkestana v 1917-1918 gg.**, Taşkent, 1998, s. 49.

⁸⁰³ Arabayuulu, Kırgız kalkı, s. 2.

⁸⁰⁴ Arabaye'v, **Biçara Kırgız**, s. 3.

⁸⁰⁵ Kurmanov, **Politiceskaya Borba**, s. 45

Arabaye'v'e göre milli şuurun oluşturulmasında başlıca amiller olan dil, din, edebiyat ve tarih siyasi birliğin sağlanmasında önemli rol oynamaktaydı.⁸⁰⁶ Bu durumda halkı bir araya getiren ortak değerler, duygular, gelenekler ve adetler önemlidir. Ancak bu unsurların varlığı yeterli değildir. Zira Rusya Türklerinin adetleri, gelenekleri ve ortak değerleri birbiri ile aynıdır. Ancak bu bağımsızlığın kazanılmasında ve gelişimin sağlanmasında yeterli olmamıştır. Dolayısıyla çağa ayak uydurmak için dönemin siyasi, sosyal ve kültürel olarak ihtiyaçların ortaya konulması gerekmektedir.⁸⁰⁷ Örneğin Rusya Türklerinin dili aynı olup, birbirlerini anlasalar da çağın getirdiği yenilikleri takip edecek ve insanlar arasında yayılmasını sağlayacak halkın anladığı ortak bir yazı dili yoktur.⁸⁰⁸ Mevcut kullanılan yazı dili tamamen Arapça ve Farsça ağırlıklıdır. Şiir ve hikayelerden oluşan edebiyat, halkın anlamadığı dille yazılan yetersiz tarih kitapları, toplumsal, kültürel, siyasi, ekonomik ve modern anlayışla şekillenmiş kültürel Rus baskısında bulunan Türk haklarına milli şuur vermekte yetersiz kalacaktır. Dolayısıyla Arabaye'v'e göre dil, edebiyat, gelenek, ilim ve tarih gibi milletin ortak değerleri halkın anlayacağı şekilde eğitim kurumlarında öğretilmelidir. Bu sayede halkın değerleri gelişip milli bir özellik kazanacak, böylelikle Rus baskıları karşısında halkın bölünmesi engellendiği gibi Ruslaşması ve Hristiyanlaşması tehlikesi ortadan kalkacaktır.⁸⁰⁹ Daha da önemlisi bu milli bilinç halkı bağımsızlığa götürecektir, böylelikle Rus tahakkümünden Türkistan Türkleri kurtulacaklardır.

Türkistan Türk halkının milli bilince sahip olmasını varlığının devamının yegane amili olduğunu düşünen Arabaye'v, başta dil olmak üzere, tarih, ilim, edebiyat ve kültürel ilimlerin geliştirilmesiyle milli düşüncedeki eksikliklerin giderilebileceği fikrindeydi. Bu düşüncesinin ilk aşamasının da dil birliğinden geçtiğinin farkında olduğu “*Her bir milletin kendine ait dili olmadıkça millet olamamaktadır*”⁸¹⁰ açıklamasından anlaşılmaktadır. Bu sebeple Türk milli şuurunun oluşmasına dayalı olarak Arabaye'v'in dil ve kültür çalışmaları siyasi düşüncesi ile birbirine uygun ve bağlantılı olarak gelişti. Galiya medresesinde öğrenciliği sırasında yaptığı yayınlarından *Alifba Yaki Töte Okuu* ve *Otuu Örnekleri* adlı gramer ve alfabe kitaplarını Gaspıralı'nın ortaya koyduğu Tercuman gazetesinin diline uygun olarak hazırladı.⁸¹¹ Diğer taraftan Arabaye'v'in bu çalışmalara, Kırgızca – Kazakça kelime ve atasözlerine yer vermesi, Gaspıralı'nın ortak Türkçesine Kırgız – Kazak lehçelerini de sokma gayretinin bir

⁸⁰⁶ Kazak Kırgız İlimpozdorunun, s. 117.

⁸⁰⁷ Arabayuulu, *Kırgız Kaklı*, s. 2.

⁸⁰⁸ Saadetin Koç, “Sovyet Döneminden Önce Kırgız Edebiyatı”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 2009, s. 23 – 24. (22 - 36)

⁸⁰⁹ Töreki, *a.g.e.*, s. 3.

⁸¹⁰ E. Arabayuulu, *Kırgız Alıppesi*, s. 3.

⁸¹¹ Arabaye'v - Sarsakeyev, *a.g.e.*, s. 9 - 24; Arabaye'v, *Cazuu Örnekleri*, s. 12.

sonucudur.⁸¹² Arabayev bu şekilde ortak Türkçeye önemli bir katkı sağlamıştır. Bu bir taraftan oluşacak ortak Türkçede Kırgız ve Kazak dil özelliklerinin bulunmasını sağlayacağı gibi diğer taraftan Kırgız ve Kazaklar arasında ortak Türk dilinin yaygınlaşmasını ve kullanımını da artıracaktır. Bu girişim Arabayev'e göre Rusya Türklerini milli birliğe götürecek önemli bir faaliyet olsa gerektir. Bütün bunlar, Arabayev'in hayatının Ufa ve Orenburg'da geçen döneminde milliyetçilik fikrinin Türk boylarının birliği şeklinde olduğu düşüncesinin çıkarılması için yeterlidir. Ayrıca Kazak aydınlarının Kazak Türklerinde milli bilinci uyandırmak için yaptıkları faaliyetlerinden biri olan Kazak gazetesine Arabayev'in destek vermesi bütün bir Türk birliği fikrini savunduğunun ve bu fikirleri Kırgız ve Kazaklar arasında uygulamaya gayret sarfettiğini gösteren önemli delillerden birisidir.

Arabayev, 1924 yılına kadar kültür birliği düşüncesi sebebiyle sadece Kırgız dil özelliklerini kapsayan bir alfabe ve gramer kitabı kaleme almamış, eğitimde Cedit kitaplarını kullanmıştır.⁸¹³ Aynı zamanda Moldo Kılıç'ın Kıssa-i Zezele eserini yayınlarken Kırgızca'nın yanı sıra Tatarca ve Kazakça kelimeleri kullanması Arabayev'in Türkistan Türk boylarını siyasi birliğe götürecek kültür birliği fikrini savunduğunu gösteren bir girişim olarak değerlendirilebilir. Zira Arabayev'in yaptığı eğitim çalışmalarında Kazak ve Kırgızları ayrı tutmaması, Galiya medresesinde eğitim alırken yaz tatillerinde Cedit okullarını ilk önce Kazaklar arasında yaygınlaştırma faaliyetlerinde bulunması,⁸¹⁴ onun başta Kırgızlar ile Kazakları bir bütün olarak tasavvur ettiğinin en önemli göstergelerinden birisidir. Diğer taraftan bu durum Arabayev'in, Kazak aydınları ile birlikte hareket ettiğini gösterir ki onun Kazak kongrelerine davet edilmesinin temelinde de bu birliktelik fikri yatmaktadır.

Arabayev milli kimliğin Türk halklarında oluşmasına o derece önem vermiştir ki kendisi bir molla olmasına rağmen, İstanbul ve Cedit medreselerinde eğitim aldıktan sonra din işleri ile hiç ilgilenmediği gibi kaleme aldığı eserlerde de dini bilgilere çok az yer vermiştir. Onun eserlerinde verdiği genel dini bilgi; *"Bizim gözümüzün gördüğü her şeyi bir Kuday (Allah) yarattı. Bize mal ve türlü şeyleri verip, insanların doğru yaşamaları için elçi gönderdi. O elçiye peygamber diyoruz. Peygamber'e Allah'tan kitap gönderildi. Kuran'da bu kitaplardan biridir. Bizim peygamberin ismi Muhambet (Muhammet). Bu kitabı peygambere melekler getirdi. Gözümüzün gördüğü, bildiğimiz her şey bitip, ikinci dünya başlayacak. Bu ahiret, kıyamettir. Veya öbür dünya da denir. İşte Kuday'ın var olduğuna bu dünya ile öbür dünyaya peygamber ve meleklerle inanıyorsan haram şeyler yapmadan, yalan söylemeden,*

⁸¹² Arabayev - Sarsakeyev, **a.g.e.**, s. 51.

⁸¹³ Kambaralı Kobulov, "Kırgızdın Közün Akçan", **Ene Til**, No: 1 (37), Ocak 1993, s. 1.

⁸¹⁴ Arabayev, **Orenburgdan**.

birinin parasını haksız yere almadan kendi emeğin ile yaşamın gereklidir”⁸¹⁵ ifadelerinden ileriye gitmemektedir. Aslında bu bakımdan Arabayev’in Cedit düşüncesini radikal olarak algıladığı ve savunduğu görüşü savunulabilir. Ancak bu konuda eserlerinde dini bilgilere az yer vermesi kesin bir değerlendirme yapmayı zorlaştırmaktadır.

Komünist parti katılım formlarında kendisini dinsiz olarak göstermesi, parti politikasından olsa gerektir.⁸¹⁶ Zira Kırgız aydınları ve halkı Arabayev’i ölümüne kadar ve ölümünden sonra molla olarak görüp değerlendirmiştir.⁸¹⁷ Ayrıca Arabayev’in Sovyetlerin Türk halkları için Latin alfabesine geçiş politikasına karşı çıkmasının sebeplerinden biri de Türklerin İslam dininden uzaklaşacakları endişesidir.⁸¹⁸ Dolayısıyla Arabayev Ceditçiler gibi milli kültürel öğelerin halkın milli şuurunun güçlendirilmesi ile beraber, İslamiyet’ten de kopmaması gerektiği düşüncesindedir.⁸¹⁹ Bu durum Arabayev’in dinsiz olduğunu göstermemekle birlikte, onun kültürel ve geleneksel milli bilincin dine göre Türk halklarının gelişiminde daha etkili olacağını düşünmesinden kaynaklandığı şeklinde değerlendirilmelidir. Veya Arabayev’in eserlerinde dini bilgilere yer vermemesine temel sebep olarak zaten dini bilgiler veren eserlerin kaleme alınmış olması gösterilebilir. Zira Arabayev’in önemseydiği en önde gelen mevzu Türk dilinde okuma ve gramer kitapları yazılarak eğitimde kullanılması meselesidir. Bu sebeple O, bütün çabalarını da bu yönde harcamıştır.

Arabayev eğitimini tamamlayıp Kırgızistan’a döndüğünde Rusya Müslümanlarının bütün olarak siyasi manada birleşmeleri fikrindedir. Ancak bunun gerçekleşebilmesi için halkın eğitilmesi gerekmektedir. Çünkü Arabayev, Türkistan halkının içinde bulunduğu bu zor durumun milli şuur eksikliğinden kaynaklandığı kanaatindedir. Milli bilinç eksikliğinin en temel sebebi ise cahilliktir.⁸²⁰ Bu durumda Arabayev’e göre tek çare ise halkın eğitimini modern çağa uygun bir şekilde gerçekleştirmektir. Dolayısıyla halkın tarihi, gelenekleri, adetleri, dili, edebiyatını modern ilimlerle birlikte okutan Cedit okullarının yaygınlaştırılması şarttır. Bu konuyu Arabayev, “...yeni gelen genç nesle ana dilinde mektep, kitaplar hazırlayıp onunla birlikte eğitim vermesi tartışılmaz, gereklidir”⁸²¹ diyerek, vurgulamaktadır. Cedit okullarının daha çok göçebe yaşayan Kırgız ve Kazaklar arasında yaygınlaştırılmasıyla milli bilinci uyandıran eserler çoğalacak, yeni yetişecek milli bilince ulaşmış aydınlar yetişecektir. O da bu sebeple bütün çabasını Kırgızlar arasında Cedit okullarının yaygınlaştırılması

⁸¹⁵ Arabayev - Sarsakeyev, **a.g.e.**, s. 48 - 49.

⁸¹⁶ **KRBMSDA**, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 29.

⁸¹⁷ Sadıkov, **Eldik Adam**, s. 78.

⁸¹⁸ Esengulova, **a.g.e.**, s. 54.

⁸¹⁹ Maanaev - Osmonkulov, **a.g.e.**, s. 168.

⁸²⁰ Arabayev, **Orenburgdan**, s. 3.

⁸²¹ E. Arabayev, **Kırgız Alıppesi**, s. 3.

yönünde harcamıştır. Bu girişiminde Türkistan'ın bütününe olmasa da bölgesel olarak başarılı olmuştur. Çünkü 1917 ihtilalinden sonra Komünist dikta yönetimine karşı mücadele eden bir Kırgız milliyetçi aydın çevresi oluşmuştur. Başlarında da rehber olarak Arabayev'i görmektedirler.

4.1.2 Kırgız Milliyetçiliği

Arabayev'in 1920 yılından sonra Kırgızları Kazaklardan ayırıp, ayrı bir Kırgız Otonom Vilayeti çalışmalarına katıldığı görülmektedir. Bu durumda Arabayev'in Türkistan Türkleri konusundaki birlik fikrinden vazgeçmiştir. Çünkü Kırgızlar için bir otonom bölgenin kurulması bölgede Türk birliğini parçalayacak önemli bir siyasi girişimdir. Arabayev'in 1916 yılına kadar kesin olarak Türk birliği fikrinde olduğu, Ekim İhtilali'nde, hatta 1920 yılına kadar yaptığı çalışmalardan kolaylıkla çıkarılabilir. Onun birlik çalışmaları diğer Türkistan Ceditçi aydınlarında olduğu gibi kültürel birlikle sınırlı kalmıştır. Aslında amaçlanan öncelikle kültürel birlik daha sonra siyasi birliktir. Bu düşüncede kültürel anlamda önemli mesafe kat edilmiştir. Ancak siyasi anlamda hem Türkistan'ın iç meseleleri ve hem de Rus baskıları gibi sebeplerden dolayı gösterilen çeşitli çabalar yeterli olmamış, sonuç da alınamamıştır. Örneğin Arabayev Doğu Türkistan'dan döndükten hemen sonra Kazak Ceditçi ve Batıcı aydınlarının düzenledikleri kongrelere etkin olarak katılmıştır. Ayrıca Alaş Partisinin Kırgız şubesinin Bişkek'te kurulmasına öncülük etmesi onun siyasi olarak bütünlük taraftarı olduğunu gösteren somut siyasi faaliyetleridir.

Arabayev bütün bu çalışmalarına rağmen özellikle 1922 yılından itibaren Kırgızların diğer Türk boylarından ayrılmasını esas alan Kırgız Otonom Vilayetinin kurulmasına destek verdiği gibi oluşturulan Kırgız Otonom Vilayetinin doğrudan Rusya'ya bağlılığını savunmuştur.⁸²² Onun bu düşüncesi tamamen bölgedeki siyasi dengeler ile bağlantılıdır. Diğer taraftan Rusya Müslümanlarının Birinci Kongresi'ndeki maddeleri hatırlarsak, *"...Müslümanlar kendilerini devlette olacak değişikliklere, yeni şartlara, hayat tarzına uygun bir şekilde hazırlamak için itina göstereceklerdir..."* fikri Arabayev'in Kırgız milliyetçiliği düşüncesini açıklamaktadır. Tam da bu maddede belirtildiği gibi Arabayev zamanın siyasi şartlarına göre hareket etmiştir. Ayrıca Rusya Müslümanlarının Üçüncü Kongresinde oluşturulan İttifak-ı Müslümin teşkilatının tüzüğünde bulunan *"Devletin her yerinde cins, sınıf, din farkı gözetilmeden doğrudan ve gizli oyla yapılacak seçimle ufak çapta özerklik tesis*

⁸²² Beyşembiev – Dcunuşaliev - Ploskih, a.g.e., s. 85.

edilir”⁸²³ maddesi Arabayev’in Kırgızlara özerklik verilmesi hakkındaki düşüncesine dayanak özeliği taşımaktadır.

Arabayev’in, Rusya Türklerinin birliğinden ziyade Kırgız uluslaşmasına önem vermesi dönemin olaylarını şekillendiren Sovyet Politikaları ve Türkistan aydınlarının oluşturdukları ayrı gruplaşmalar ile bağlantılıdır. Arabayev’in Türk birliği düşüncesine rağmen Türkistan’da meydana gelen olaylar ve Türkistan Ceditçilerinin düzenledikleri kongrelerde oluşturulan İttifak-ı Müslümin ve Şura-yı İslam gibi teşkilatları bütünlüğü sağlamada yetersiz kalmışlardır.⁸²⁴ Alaş hareketinin başında bulunan Alihan Bükeyhanov’un önderliğinde Kazakların İttifak-ı Müslümin ve Şura-yı İslam oluşumlarına mesafeli yaklaşımları, diğer taraftan Alaş Orda, Hokand, Buhara ve Hive hükümetlerinin birbirlerinden ayrı olarak kurulmaları, bütün çabalara rağmen Gaspıralı’nın öngördüğü siyasi birlik düşüncesinin Türkistan’da gerçekleştirilemediğinin en açık göstergesidir. Türkistan Türkleri kendi aralarında bu şekilde bölünmelerle karşı karşıya olmalarının yanı sıra, yeni kurulan Sovyetlerin Türkistan’ı kaybetmemek için giriştikleri gerek politik, gerekse askeri müdahaleler bölgede bir Türk birliğinin gerçekleşmesini imkansız hale getirmiştir.

Arabayev’in destek verdiği Türkistan Komünist aydınlarından başta Turar Riskulov’un bütün bir Türk Cumhuriyeti kurma girişimleri de başarısız olmuştur. Bunlara ek olarak, Stalin’in Milletler Komiseri olmasına Türkistan Türklerini birbirinden ayırma politikası da eklenince Arabayev’in tasavvur ettiği Türkistan Türk birliği düşüncesinin içinde bulunan şartlarda imkansız olduğunu düşünmesine sebep olmuştur.⁸²⁵ Arabayev’in Türk birliği düşüncesindeki bu değişimden, onun tutarsız olduğu şeklinde bir sonuç çıkarılmamalıdır. Zira Arabayev, tamamen zamanın getirdiği şartları Türkistan Türkleri için azami ölçüde faydalanmayı öncelik olarak tercih etmiştir. Bu sebeple de dönemin olaylarını iyi bir şekilde takip etmiş ve düşüncelerini buna göre revize etmiştir. Çünkü onun için öncelik Türkistan halkının ortaya çıkan her durumdan iyi yönde faydalanmasıdır.⁸²⁶ Bu anlamda Arabayev her alandaki (eğitim, siyaset, ekonomi, kültür) çalışmaların halk için yapılması düşüncesindedir.⁸²⁷

Diğer taraftan Kazak aydınlarının Kazakçılık düşüncesini ön plana çıkarmaları Arabayev’i etkileyen önemli diğer bir unsurdur. Kazak Alaş aydınlarının Alaş Orda

⁸²³ Devlet, *Unutturulan Türkçü*, s. 156.

⁸²⁴ Ilgar, *Rusya’da Birinci*, s. XXVI.

⁸²⁵ Arabayuulu, *Kırgız kalkı*, s. 3.

⁸²⁶ *Kazak Kırgız İlimpozdorunun*, s. 117.

⁸²⁷ Arabayuulu, *Biçara Kırgız*, s. 2.

Hükümetinin yıkılmasından sonra Sovyet idaresi içerisinde bir Sovyet Kazak Hükümeti kurma girişimleri, aynı zamanda Rusya içerisindeki diğer Türk topluluklarının kendi hükümetlerini kurma çalışmaları ve Kazakların Kazak kimliğine her fırsatta vurgu yapmaları, Arabayev’de Kırgız milliyetçiliği düşüncesini ön plana çıkarmasını tetiklemiş olmalıdır. Bunların yanı sıra önceden Türk boyları arasında yaşanan çeşitli mücadeleler sırasında Kırgızların yaşadığı olumsuz olaylar Arabayev’in Kırgız milliyetçiliği düşüncesini savunmasında etkili olmuştur. Arabayev’in Kırgız milliyetçiliği düşüncesinin temelinde yatan sebepleri ve amacı şu ifadeler net olarak açıklamaktadır: “*(Kırgızların) Kaç yüzyıldan beri halk olarak sayılmayan, gök sert, yer katı olup, yalnız sığınağı kara dağ olan, bağımsızlığa çıksa yanındaki güçlü uluslar kanını akıtıp, erkeği kul, kadını dul olup geldiği herkese aşikâr olduğu bilinir.*”⁸²⁸ Bu durumda Arabayev’in Kırgız milliyetçiliği bağlamında Kırgızları diğer Türk boylarından ayırıp, ayrı bir ulus olarak ortaya çıkarmaktan ziyade onları bir araya toplayıp bütünlüklerini sağlama düşüncesinde olduğu görülmektedir. Zira Arabayev Kırgız Otonom Vilayeti’nin kurulmasından sonra da Kazaklarla yakın ilişki içerisinde olmuştur.⁸²⁹ Komünist Partiden çıkarıldığı 1925 yılından sonra da Almatı’ya sık sık ziyaretlerde bulunarak Kazak aydınları ile birlikte hareket etmiştir. Arabayev, birliğin öneminden ve Kırgız Otonom Vilayet’inin işlevinin gerekliliğini; “... *Çoğalıp, büyüyip, parçalanıp etrafa dağılan, biri bir tepede, biri düz bataklıkta, bazılarının dağda, bir kısmın kayalıklarda yaşayıp, ... bir çok büyük baskılarla, zorluklarla yemekler yiyip, birbirini çağıramadan gelen halksın*”⁸³⁰ söylemi ile açıklamıştır. Bu bağlamda Arabayev’e göre, uyandırılacak Kırgız milli bilinci ile oluşacak toplumun, geleceğine daha iyi sahip çıkacağı düşüncesi mevcuttur. Böylece herhangi bir gurubun yönetiminde kalmayacak, geçmişte yaşanan kötü olaylar tekrarlanmayacaktır.

Arabayev’e göre Kırgızların bir arada toplanmaları yeterli değildir. Başta dil olmak üzere Kırgızların kültür, ilim, edebiyat ve ekonomik konularda çağa uygun gelişmeyi göstermeleri şarttır. Bu durumda Arabayev, Kırgız toplumu için en öncelikli konu olarak dil meselesini görmektedir.⁸³¹ Çünkü Kırgızlar en eski Türk boylarından biri olmalarına rağmen göçebe yaşam şeklinin etkisi ile kendi anlayacakları şekilde bir yazı kullanmamaktadırlar. Ancak artık bir Kırgız Otonom Vilayeti oluşturularak, her alanda gelişmenin yolu açıldığı gibi Kırgız dilinin de bu fırsattan faydalanılarak geliştirilmesi gereklidir. Bu sebeple Arabayev Kırgız Otonom Vilayeti’nin kurulmasından hemen sonra bir Kırgız alfabe ve gramer kitabı

⁸²⁸ Arabayuulu, Kırgız kalkı, s. 3.

⁸²⁹ Sadıkov, **Eldik Adam**, s. 79.

⁸³⁰ Arabayuulu, Kırgız kalkı, s. 3.

⁸³¹ Arabayuulu, **Kırgız Alıppesi**, s. 4.

kaleme almıştır. Bu çalışması ile ilk Kırgızca yazı dilinin oluşmasının temellerini atmıştır.⁸³² Ancak Arabayev'in yazdığı gramer kitabının Kazakça dil ses yapısına uygunluk göstermesi,⁸³³ onun bütün siyasi gelişmelere rağmen Kırgız-Kazak bütünlüğüne önem verdiğini göstermektedir.

Arabayev'in 1924 yılında yayınlanan Alfabe ve Gramer kitabında Kırgız kültürel öğelerine ve yaşayış tarzına uygun hikaye ve öykülere yer vermesi, milli bilinçlenmede bu unsurların etkisine ve gerekliliğine inandığını gösteren önemli ipuçlarındandır. Bunların yanı sıra gramer kitaplarında dünya klasiklerinden örneklere de yer vermesi onun çocuklarda oluşacak milli bilinçlenmenin çağdaş dünyaya uygun gelişmesi gerektiği düşüncesinde olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan milli düşüncenin Rus baskısı altında olduğunun farkında olan Arabayev, oluşacak olan bilinçlenmenin Kırgız kültürü ile şekillenmesini istediği için Kırgız yaşayış ve anlayış tarzını en iyi yansıtan Manas destanını yazıya geçirme çalışmalarına öncülük etmiştir. Manas destanındaki ideal insan tipini Kırgız milli şuurlaşmasında kullanmaya özen göstermesi onun kültürel konularda Ruslaşmaya karşı çıktığının önemli bir kanıtıdır. Zira ona göre Kırgızlar arasında Rus eğitim kurumları ve Rusça aracılığı ile zamanla halk milli ananelerini unutacaktır. Ayrıca Arabayev'in 1912 yılında gramer ve alfabe kitapları yazmasının temelinde Rus misyonierlerinin kiril alfabesini Türklerin eğitimde ve Türkçeyi yazmada kullanma girişimlerine karşı bir durum söz konusudur. Çünkü eğer Türk halkının konuşma diline uygun alfabe ve gramer kitapları oluşturulmaz ise bu ihtiyaç kiril alfabesi ile karşılanacak, bu da bir milletin en önemli ortak ürünü olan dilinin Ruslaşmasına yol açacaktır. Arabayev'e göre bu durum bir halk için en kötü olaydır.

4.1.3 Komünizm

Arabayev 1918 yılında Türkistan Komünist Partisine üye olmuştur. Ancak hiçbir zaman Komünist ideolojiyi benimsememiştir. Onun Komünist Partiye üye olmasının amacı Türkistan halkı için verdiği gelişim ve bağımsızlık mücadelesinin bir sonucudur. Türkistan topraklarında Çarlık yönetimi tarafından sürgün edilmiş sosyalistlerin çabalarına rağmen bu ideoloji Ceditçi Türk aydınlarının ilgisini çekmemiştir. Türkistan Ceditçileri Çarlık döneminde daha Kadetlere ve Müslüman İttifak'ına katılıyorlardı.⁸³⁴ Bunun en büyük nedeni Rus baskısından ve sömürsünden ancak bağımsızlığa ulaşmakla kurtulmanın mümkün olduğu fikrine sahip Ceditçilerin, kendilerini bağımsızlığa yaklaştıracak partilere destek

⁸³² Sıdıkbekov, **İşenali Arabayuulu**, s. 8.

⁸³³ Arabayuulu, **Kırgız Alıppesi**, s. 5.

⁸³⁴ Auanasova, **a.g.e.**, s. 72.

vermeleri idi.⁸³⁵ Kuşkusuz bu yakınlaşma veya işbirliği, Rus parti programlarının milliyetler meselesine nasıl baktıkları ile yakından ilgiliydi. Bu sebeple milliyetçi fikre sahip Arabayev'in Türkistan'da kurulan milli hükümetlerin yıkılmasına kadar Sosyalistler ile hiçbir ilişki kurmamış olması ve çalışmaları onun sosyalist fikre sahip olmadığını göstermektedir.

Arabayev'in Komünist Parti içerisindeki bütün çalışmaları, sosyalist düşünceden ziyade milliyetçi temele oturmaktadır. Ona göre Sosyalist ideoloji ile kurulan Sovyet yönetimi Türk halklarının bağımsızlıklarını kazanmada bir araçtır. Çünkü bütün çabalara rağmen Çarlığın yıkılmasından sonra Türkler bağımsız olmasalar da ortada Lenin'in bir söylemi vardır. Yeni kurulan yönetim birimlerinde işleri genellikle meclis ve komisyonlar yürütmektedir. Bu da kısıtlı olsa bile halkın idareye katılması demektir. Arabayev'e göre bütün bu yaşananlarda yeni yönetimin etkisi büyüktür. Dolayısıyla gelinen siyasi ortam değerlendirilmelidir. Bu konuyu Arabayev, *"Komünist partisi meydana çıkıp, şura (meclis) hükümetini kurup bütün dünya emekçilerine bulunmaz fırsatı verdiği gibi Kırgızlara da (gözlerini açarlarsa) gözlerini açıp bu fırsatı verdi"*⁸³⁶ diyerek halkı bilinçli olmaya çağırmıştır. Aynı zamanda Sovyet süreci, bağımsızlık için hazır olmayan kadro milli çıkarlar doğrultusunda eğitilip oluşturulması ve gerekli olan alt yapının meydana getirilmesinde halka zaman kazandıracaktı. Bu sebeple ele geçen fırsat, *"Bundan sonra Kırgız emekçileri dağlarda sadece at yetiştirmekle kalmayıp, ağaççılık, çiftçilik, işçilik, ustalık nedir öğrenip geliştirecek"*⁸³⁷ şeklinde halkın her alanda gelişimi için kullanılmalıydı. Sosyalizmdeki emekçilerin haklarının savunulmasını Türk halkının haklarının savunulması olarak algılamaktadır. Ona göre eğer Türk halkının gelişimine bir katkı sağlayacak ise nasıl ve ne yöntemle olursa olsun fark etmiyordu. Bu konuda Arabayev için önemli olan; *"Hürriyetine kavuştun artık, hakkını korumayı bırakma dökülen genç kanlarının, satılan başların, parçalanan tenlerin, tahrip edilen boyların akrabaların, erlerin, köle olan kadınların gün oldu sağlam tut Kırgız sağlam tut!"*⁸³⁸ elde edilen kazanımların korunmasıyla Türk halklarının zulümlerden kurtulmasıydı.

Ekonomik olarak halkın eşitliği ilkesini, Kırgızların yerleşik hayata geçerek kültürel gelişimlerinin yolunu açacak bir durum olarak görmektedir. Zira Arabayev zenginlerin elindeki topraklara el konulması ve onların sürgüne gönderilmeleri konusuna mesafeli mesafeli davranmış, zenginlerden alınan toprakların halka dağıtılmasını, oluşturulacak

⁸³⁵ M. Tınışpayev, *İstoriya Kazahskogo Naroda*, Almatı, 1993, s. 27.

⁸³⁶ Arabayuulu, *Kırgız kalkı*, s. 3.

⁸³⁷ Arabayuulu, *Kırgız kalkı*, s. 3.

⁸³⁸ Arabayuulu, *Kırgız kalkı*, s. 3.

modern toplumun yolunun açılışı olarak düşünmüştür. Hatta bu sürecin milli bilinci oluşturacağı konusunda Arabayev; *“İşte bu maksatlara önem verip, büyük Kara Kırgız halkına değerli ve de millet gibi eğitim verip medeniyete yakınlaştırma kültürel birikimini küçüklere öğretip hürriyeti iyi koruyup şimdiki çağa layık yaşa”*⁸³⁹ şeklinde ümit beslemiştir. Halkların bağımsızlığı ilkesini ise Kırgız ve Türk halkının başka milletlerin baskısından kurtuluş olarak görüp, bu sayede her alanda gelişmenin sağlanmasının önünün açılması olarak değerlendirmektedir. Ve bu fırsatın iyi değerlendirilmesi konusunda; *“Kırgız halkı hürriyete ulaştın millet ol, geçmişini toplayıp birleş, dağıtı arkana alıp günleri önüne alıp yaşa”*⁸⁴⁰ diyerek, Kırgızları uyarmıştır.

Lenin’in Rusya’da gerçekleştirdiği ihtilalin Türk halklarının bağımsızlığını kazanmasının yolunu açtığı düşüncesindedir. Bundan sonrasının Sovyet yönetiminden ziyade halkın kendisinin girişimlerde bulunması hakkında, *“Sovyet hükümetine belirlediğimiz gerçek problemlerin çözümü için isteklerde bulunup, vakit kaybetmeden çalışmalarımıza başlamamız gerek”*⁸⁴¹ diyerek toplumu uyarmaktadır. Tabii ki Arabayev’in bu düşüncüyü taşımasındaki temel sebep Lenin’in Doğu Halkları Beyannamesi’ndeki toplumlara verilecek hürriyet vaadidir. Bu sebeple Arabayev, dönemin Türk aydınlarının yaklaşık tamamında olduğu gibi *“Yaşasın bütün dünya emekçileri yokluktan kurtarıp, hürriyete çıkaran yoldaş Lenin’in yolu yaşasın, emek temelinde kurulan hür Kırgız vilayeti”*⁸⁴² şeklindeki klasik teşekkür etmektedir. Bunların yanı sıra Arabayev, yazdığı ilk Kırgız alfabe gramer kitabında Sosyalist değerler yerine tamamen milli ve kültürel öğeleri kullanmıştır.⁸⁴³ Ancak bu durum Arabayev’in partiden uzaklaştırılmasından sonra değişmiş, alfabe çalışmalarının sonraki baskılarında sosyalist ve Sovyet hükümetinin propagandasını yapan hikaye ve öyküler kullanılmıştır. Bu durum Manas destanının kahramanı Manas’ı bile Komünist ilan eden bir yönetimde çok normal karşılanmalıdır.

4.2 Kültürel – Toplumsal Fikirleri

Arabayev’in kültürel anlayışında yapısal ve işlevsel olarak toplumsal kurumların birliği önemli bir yere sahiptir. Buna göre işe yarar ve değişebilir olma, bir ihtiyacı karşılama ve öteki parçalarla ahenkli bir bütünleşmeyi amaçlamaktadır. Bu yönüyle Arabayev’in kültürel – toplumsal düşünceleri Ceditçilik düşüncesinin ilk temsilcisi Gaspıralı ile tam uyumluluk gösterir. Arabayev’in toplum hakkındaki fikirleri hem yaşadığı çağı yakalamaya

⁸³⁹ Arabayuulu, Kırgız kalkı, s. 3.

⁸⁴⁰ Arabayuulu, Kırgız kalkı, s. 3.

⁸⁴¹ **Kazak Kırgız İlimpozdorunun**, s. 117.

⁸⁴² Arabayuulu, Kırgız kalkı, s. 3.

⁸⁴³ Arabayuulu, **Kırgız Alippesi** s. 5.

yani çağdaşlaşmaya hem de gelenekle bağlarını sağlamlaştırmaya yöneliktir. Arabayev'deki ulaşılması gereken toplum, ilerlemeci ve gelişmeci bir şekilde düşünülmüş, bunun da bilgi ve kültürel yaşamdaki gelişimin ve mevcut durumdan olumlu bir anlamda değişimin gerçekleşmesi ile mümkün olabileceği fikrinde olmuştur.

Onu bu şekilde bir toplum anlayışına iten en temel unsur Rus politikaları ve bunun karşısında zor durumda olan Müslüman Türklerin kurtuluş çareleri aramasıdır. Siyasi düşüncesinde olduğu gibi Arabayev toplum ve kültürel konularda da Ceditçilikten etkilenmiştir. Arabayev'in eğitim aldığı dönemde Türkistan'da toplumsal yapı ve yaşamın çağa uygun olmaması, Arabayev'i Cedit düşüncesine yönlendirmiştir. Buna göre o dönemde Türkistan toplumunun yapısı değişime kapalı, durağan bir görünümdeyken toplumsal değişmeye engel olacak şekilde dini dogmatik öğeler ile şekillenmişti.⁸⁴⁴ Diğer taraftan içinden çıktığı Kırgız-Kazak toplumu göçebe olarak yaşıyor, eğitim gelişmemiş, zor hayat şartlarının hakim olduğu bir durumdaydı. Rusların bölgeye gelmeleri ile bu durum daha da gün yüzüne çıkmıştı. Türklerin Batı yaşam tarzına sahip Rus toplumu içerisinde eriyip yok olmaması, milli değerlerinin çağa uygun olarak modernleştirilmesi ile mümkün olabilirdi. Bölgede açılan Rus okulları tamamen Rus kültür unsurları ile eğitim verdikleri için toplumun Ruslaşmaması imkansızdı. Bunun yanı sıra Türk halkının yok olmasını engelleyecek yerel eğitim kurumları ihtiyaçlara cevap veremiyordu.⁸⁴⁵ Dolayısıyla Türk toplumu, muhafazakar zamanı takip edememiş din adamları ve Ruslar tarafından yapılan müdahalelerle değişime ve yeniliklere kapalı bir durum teşkil ediyordu.

Bu durumda başka bir toplumun yönetimi altında Batılı tarzda modernleşme bir an önce hayata geçirilmeliydi. Arabayev'e göre dönemin fikri ve toplumsal gelişmelerine uygun olan toplumun vazgeçilmez temeli millet olgusunu yaratacak bütünlüktür. Onun toplumsal birlikten ulaşmak istediği sonuç milli kimliğe sahip olmak, aynı dili yazmak, konuşmak ve kültürel bir geçmişe sahip olmaktır. Arabayev'e göre sağlıklı bir millet bilincine ulaşılabilmesi için öncelikle kültürel bütünlüğün sağlanması gereklidir. Ancak toplumun birliği sağlanırken kültürel öğelerin hepsinin eşit seviyede gelişmesi gerekmektedir. O, toplumsal birliği meydana getirirken milliyet ve dil fikrinin gelişmesinin yanı sıra kültürün diğer kurumları olan eğitim, siyaset, ekonominin gelişmesine ve çağdaşlaşmasına önem vermiştir. Çalışmalarını da ilk olarak dil ve kültürel gelişimin sağlanmasına yoğunlaştırmıştır. Bu sebeple kültürel birliğe önem veren Arabayev'in çalışmaları öncelikle milli dil üzerine gerçekleşti.

⁸⁴⁴ Auanasova, **a.g.e.**, s. 47.

⁸⁴⁵ Alimova, **İstoriya Kak İstoriya İstoriya**, s. 42.

4.2.1 Milli Dil

Arabaye'ın milli dil konusundaki fikirleri yaşadığı dönemin koşullarının zorunlu bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ceditçi düşünceye göre Türk toplumu modernleştirilmelidir.⁸⁴⁶ Bunun gerçekleştirilmesi için ise Türk halklarının yönlendirilmesini sağlayacak ortak bir dilin oluşturulması zaruridir.⁸⁴⁷ Ayrıca Türk halklarında siyasi, sosyal ve kültürel gelişimin sağlanabilmesinde halkın anlayacağı bir yazı dilinin kullanılması şarttır.⁸⁴⁸ Birinci Rusya Müslümanları Kongresi'nde alınan kararlardan “*kitap, gazete, dergi neşrederek; kütüphane, kıraathane*” açılması fikrinin temel amacı da Türk dilinin başta eğitim olmak üzere edebiyat ve diğer alanlarda halk tarafından etkin olarak kullanılmasının yaygınlaştırılması düşüncesidir. Diğer taraftan Rusya Müslümanlarının Üçüncü Kongresi'nde alınan; “*Şehirlerde Rus lisesinde tahsil görenlere ana dili ve edebiyatı okutulur ve öğretilir, Rus dilinde eğitim yapan öğretmen okullarında din öğretimi ve ana dil dersleri daha esaslı yapılmalıdır ve edebi Türk dilinin öğretilmesine bilhassa ehemmiyet verilecektir. Bu ders Müslüman talebeleri için ortaokullarda mecburi olup, imkan dahilinde ilkokullarda da okutulmalıdır*”⁸⁴⁹ kararları, Arabaye'ın dil konusundaki fikirlerini ve çalışmalarını şekillendirmiştir.

yukarıdaki maddelerden Ceditçilerin edebiyat dili ile anadili birbirinden ayırdıkları görülmektedir. Edebiyat dili ortak Türkçe, ana dil ise Rusya Türklerinin konuştukları lehçelerin olduğu şeklinde anlaşılması gereklidir. Yani Ceditçiler, bir taraftan ortak Türkçenin oluşturulmasını savunurken, diğer taraftan Türkçenin lehçelerinin gelişmesinin önünü kapatmamış, onların çağa uygun olarak zenginleşmelerini ve yaygınlaşmalarının önünü bu şekilde açmışlardır. Arabaye'ın hem ortak Türkçe için yaptığı çalışmalar hem de Kırgızca için yaptığı çalışmalar bu karar çerçevesinde değerlendirilmelidir. Dolayısıyla Arabaye'ın Kırgızca için yaptığı çalışmaların temelinde, Kırgızcanın bir millet dili olarak ortaya çıkması amacına yönelik değil, Ceditçi aydınların düşündüğü şekliyle Kırgız Türkçesinin gelişmesi düşüncesinde olduğunu göstermektedir. Bu konuda Arabaye; “*Kırgız alfabesini alıp diğer Türk boylarının alfabesi ile karıştırırsa yeter (kullanılabilir) diyebiliriz*”⁸⁵⁰ demektedir. Zira ortak Türkçenin oluşabilmesi için Türkçedeki bütün lehçelerin gelişip, ortak Türkçe içerisinde yer alması zaruridir.

⁸⁴⁶ Gaspıralı, **Rusya Müslümanları**, s. 79 – 121.

⁸⁴⁷ Giray Saynur Bozkurt, “İsmail Bey Gaspıralı ve Dil Reformu”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Editör: Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dündar Akarca, İbrahim Köremezli, Ankara 2004, s. 328 – 335.

⁸⁴⁸ Devlet, **İsmail Bey Gaspıralı**, s. 46.

⁸⁴⁹ Devlet **Unutturulan Türkçü**, s. 149 – 150.

⁸⁵⁰ Arabayulu, **Kırgız Alıppesi**, s. 4.

Arabayev'in Yaki Töte Okuu adlı eseri ortak Türkçenin oluşturulması için kaleme alınmıştır. Bu çalışmada Arabayev, Kırgız, Kazak ve Tatar Türkçelerindeki kelime, ses ve gramer kurallarına yer vermiştir. Kitapta “ö, ü” ve uzun ünlüler Tatar lehçesindeki gramer kurallarına göre verilmiştir.⁸⁵¹ Ayrıca Kırgızcadaki uzun ünlüler ve ünlü uyumu kullanılmamış, bu durumdaki kelimeler Kazak ve Tatar lehçesine uydurulmuştur. Bu duruma örnek olarak, “*arı (aarı), tanı (taanı), bula (buula), susar (suusar), okuga (okuuga), çımçur (çımçuur), koun (koon), sauk (saak, celbao (celboo), calkao (calkoo)*”⁸⁵² kelimeleri gösterilebilir. Aynı durum Yaki Töte Okuu'dan bir yıl sonra yayınlanan Cazuu Örnöktörü (1912) adlı çalışması içinde geçerlidir. Ancak bu eserin geneline bakıldığında kelime, ses ve gramer kuralları Kazak ve Kırgız Türkçesine Tatar lehçesine göre daha fazla yaklaştırılmıştır. Buna örnek “*Saymandarı (şaymöandarı), bılay (mınday), kantar (beştin ayı), elik (ilik), coldoş (coldos), maga (magan), daana (dane, cakşı (caksı), çımın (çıbın), köçödö (köçede)*”⁸⁵³ kelimelerdir. Ayrıca Arabayev'in 1924 yılında Orenburg'da yapılan I. Kazak – Kırgız İlim Adamları Kongresi'nde Kazakçadan “*h, f, v, h*” gibi harflerin çıkarılmasına karşı çıkmasının sebebi de ortak Türkçe ile dil birliğinin sağlanmasına verdiği önemden kaynaklanmaktadır. Arabayev'in bu düşüncesini en iyi, “*Çıkarıp atıyoruz denen dört harfi alfabeden çıkarıp atsak, biz diğer Türklerin yazdıklarını okuyamayacağız. Onlar da bizim eserlerimizi okuyamayacaklar*”⁸⁵⁴ cümlesi açıklamaktadır.

Ceditçilere göre Türkistan Türklerinin geri kalmalarının en önemli sebeplerinden biri, eğitim dili olarak, Fars ve Arap dillerinin kullanılmasıdır. Bu sebeple eğitim uzun yıllara yayılmakta, öğrenciler okuma ve yazma öğrenseler de ne okuduklarını, ne de yazdıklarını anlayabilmektedirler.⁸⁵⁵ Dolayısıyla eski usul mektep ve medreselerde fenni ilimler okutulsa dahi ana dilde eğitim verilmediği için baştan süreç uzamaktadır. Diğer taraftan yüksek eğitim almamış halk ilim dili olarak farklı dillerin kullanılması sebebiyle entelektüel düşüncelerden uzak kalmaktadır. Üretilen düşünceler sadece yüksek eğitilmiş insanlara fayda sağlamaktadır. Ceditçiliğin halk arasında XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında bu denli yaygınlaşabilmesinin temelinde de halk diline, yani milli dile önem verip bu dille yayınlar yapmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Arabayev'e göre Ceditçilerde olduğu gibi

⁸⁵¹ Arabayev - Sarsakeyev, **a.g.e.**, s. 5 – 7.

⁸⁵² Maanaev - Osmonkulov, **a.g.e.**, s. 86.

⁸⁵³ Maanaev - Osmonkulov, **a.g.e.**, s. 97.

⁸⁵⁴ **Kazak Kırgız İlimpozdorunun**, s. 32.

⁸⁵⁵ Asankanov - Osmonov, **a.g.e.**, s. 285.

ortaya konulan düşüncenin halk arasında yayılabilmesi için anadilin geliştirilmesine ve eğitim kurumlarında öğretilmesine önem verilmesi gereklidir.⁸⁵⁶

Arabaye'v'e göre kültürel birliğin gerçekleştirilebilmesi için öncelikle Türkçenin eğitim dili haline getirilmesi gereklidir. Bunun için başta anadilde eğitimi yaygınlaştıracak ders kitaplarının sayısının çoğaltılması ilk ihtiyaçlardandır. Böylelikle asıl manada milli duygu insanlar arasında oluşturulup, bağımsızlığını kazanmasına temel teşkil edecektir.⁸⁵⁷ Bağımsızlık kavramı pek çok alt unsurdan oluşmaktadır. Gerçek bağımsızlık için dil, din, örf ve geleneklerin halk arasında özgürce yaşanabilmesi önemlidir. Bağımsızlığı oluşturan bu alt kavramları birbirine bağlayıp anlamlandıran unsur da yine dildir. Arabaye'v'in ilk Kırgızca gazeteye Erkin – Too (Bağımsız – hür dağ) adını vermesi⁸⁵⁸ onun bu konudaki bilincini açıklar niteliktedir. Çünkü gazete bilindiği üzere hayatın her alanına hitap eden bir yayındır. Dil, insan topluluklarını bir maksat etrafında toplayıp aralarında duygu ve düşünce birliği oluşturarak onların “millet” sıfatını almasını sağlar. Bu bağlamda Arabaye'v, Türk halklarının modern dünyadan geri kalmalarının sebeplerinden biri olarak eğitimde ve ilimde anadilin kullanılmamasını görmektedir.⁸⁵⁹ Çünkü okullarda, eğitim dili olarak Arapça, Farsça ve Çağatayca kullanılmaktadır. Bu sebeple zaten az sayıda olan kitap ve yayını halkın anlaması imkansızdır. Bu anlamda Arabaye'v'in anadilin gelişimine önem vermesinin temelinde toplumsal uyanış ve ilerleme kaygısı yatmaktadır. Dolayısıyla bu düşüncesini Erkin-Too gazetesinin yayınlanması için verdiği çaba açık bir şekilde göstermektedir.

Arabaye'v'e göre halkın anlayacağı eğitim ve edebi dili bulunmaması, toplumda yazı yazma, eğitim, öğretim ve toplumsal bilincin oluşmasını engellemiştir.⁸⁶⁰ Milletin asıl kültürel mirasının taşıyıcısı olarak anadilde edebi dili görmektedir.⁸⁶¹ Milletin, geçmiş ile geleceği arasında köprü vazifesi gören, geleceğe güvenle bakmasını sağlayan ve kendi toplumsal olgularını anlamlandıran şey edebi lisandır. Edebi dili olmayan ya da dilin karşılıklı anlam taşıma niteliği olmadığı toplumlarda bir kültür karmaşası yaşanır. Edebi ana dile sahiplik aynı zamanda bütün gelişmelerin halkın bütün gruplarına yansımaları sağlar. Arabaye'v bu konuda dil, yazı ve onun çeşitli görünüş araçları, toplum içinde karşı karşıya gelenler arasında karşılıklı anlam kurma aracı, yazı ve edebiyat dili bir kurala göre oluşturulmazsa yayınların ve

⁸⁵⁶ Töreki, a.g.e., s. 2.

⁸⁵⁷ Arabaye'v, **Orenburgdan**, s. 3.

⁸⁵⁸ Cumabek Alıkulov, “Erkintoo Atın Kim Koygon?”, **Erkin-Too**, 8 Ekim 2004, s. 11.

⁸⁵⁹ Arabayuulu, **Kırgız Alıppesi**, s. 4.

⁸⁶⁰ Arabayuulu, **Kırgız kalkı**, s. 3.

⁸⁶¹ **Kazak Kırgız İlimpozdorunun**, s. 32.

fenlerin geniş halk tabakasına yayılamayacağını düşünmektedir.⁸⁶² Onun *Alifbe Yaki Töte Okuu, Kıssa-i Zelzele* gibi çalışmalarda ortak Türkçeyi kullanması kültürel geçmişe sahip olan milletin dilinin de sistematik hale getirilmesini amaçlamaktadır.

Arabayeve Kırgızca ve diğer Türk lehçelerine yabancı kelimelerin girmesine karşı çıkmış, lehçelerde eksik olan ilmi terimlerin yabancı dilden olduğu gibi alınmasının yerine, öncelikle diğer Türk lehçelerden alınmasını savunmuştur. Kırgız Öğretmenlerinin I. Kurultayı'nda Arabayeve, *"Yabancı dillerden dilimize giren sözler dilimizden ayrılarak, bunların yerine kendi dilimize ve ses yapımıza uygun terimler türetilsin. Medeni dillerde ortak kullanılan terimler aynen kullanılabilir, ancak Arap ve Fars dillerinde bundan sonra hiçbir kelime alınmasın. Yerine kendi dilimize uygun terimler türetilmeli, eğer anlam karşılanamıyorsa diğer Türk dillerine başvurulmalı"*⁸⁶³ şeklindeki kararların alınmasına öncülük etmiştir.⁸⁶⁴

Bu durumda Arabayeve'e göre eski usul eğitim kurumlarının en büyük eksiği olan ana dilde eğitimin meydana getirdiği aydınlar ile halk arasındaki uçurumun kapatılmaya çalışılması gereklidir. Yazı dilinde ve edebiyatta anadilin kullanılması ile toplumda aydınlar ile halk arasındaki yakınlaşmayı sağlayacağı gibi birbirlerini anlamasını gerçekleştirici bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda Arabayeve, aydınların topluma öncülük etmesini gerektiği fikrini savunduğu için aydınların halk tarafından anlaşılmasının anadil ile mümkün olabileceğini vurgulamaktadır.⁸⁶⁵ Böylelikle aydın düşünce halk tarafından anlaşılacağı gibi halkın kültürel birikimleri ve ihtiyaçları da aydınlar tarafından anlaşılacak ve kullanılacaktır. Arabayeve'in halk şairi olan Moldo Kılıç'ın eserini yayınlamasındaki temel sebepte bu eserin halkın acılarına ve mutluluklarına yer vermiş olmasından kaynaklanmaktadır. Halk şairi Moldo Kılıç'ın eserinin yayınlanması ile hem Kırgız, hem de Türk milli edebiyatının⁸⁶⁶ gelişmesine katkı sağlayacağı gibi aydınlar, halka yol gösterecektir.⁸⁶⁷ Bu durum Arabayeve'in dile verdiği önemin gerekçelerinden birini oluşturmaktadır. Bu girişimiyle diğer aydınları bu konuda teşvik etmenin yanı sıra aydınların halka yol göstermesi de sağlanmış olacaktır. Bu durumda Arabayeve, toplumdaki aydınların halka doğru giderek onlardan kültürel değerleri almalarını ve kendilerinin sahip olduğu edebi ve ilmi birikimlerle donatarak tekrar halka aktarmalarını

⁸⁶² **Metir Çenderi**, Başkurtçadan Çeviren Arabayuulu, Kırgızstandın Ökümöt Basmasöz Bölümü, 1927, s. 2.

⁸⁶³ **KRBMA**, F. 647, op. 40, d. 14, s. 1.

⁸⁶⁴ Maanaev - Osmonkulov, **a.g.e.**, s. 166.

⁸⁶⁵ Arabayuulu, **Kırgız Alıppesi**, s. 5.

⁸⁶⁶ Arabayeve'in bu eseri yayınlarken ortak Türkçeyi tercih etmesi dolayısıyla. Törekeil, **a.g.e.** s. 4.

⁸⁶⁷ **Kazak Kırgız İlimpozdorunun**, s. 32.

toplumsal ilerleme ve gelişme açısından önemsemektedir.⁸⁶⁸ Bu da ancak halkın anlayacağı anadilin gelişimi ile olacaktır. Aynı zamanda Arabayev'in Kırgız halkının sözlü edebiyat ürünlerini toplayıp yayınlamasının sebeplerinden biri de anadilin kullanımının yaygınlaştırılması fikridir.⁸⁶⁹ Çünkü derlenen sözlü edebi ürünler halkın kendisine ait olduğu için, yazılı anadil ürünleri çoğalacak ve hem de halk arasında hızlı bir şekilde yayılacaktır.

Arabayev'in Kazak ve Kırgızlar için yaptığı alfabe çalışmaları da Gaspıralı'nın öngördüğü ortak Türkçe fikrinden doğmaktadır. Onun Kazak ve Kırgızlar için hazırladığı alfabe ders kitaplarında kullandığı dil Tatar, Kazak, Kırgız ve Özbek Türk lehçelerinden örnekler taşımaktadır. Bu durumda Arabayev'in gramer çalışmaları Gaspıralı'nın Türkçeyi Arap, Fars ve Batı dillerinden giren kelimelerden ziyade, Türk topluluklarının her yerinde anlaşılabilir olan, özellikle geniş halk kesimi tarafından konuşulan arî Türk dilinin ortak edebi dil olarak kullanılması düşüncesi ile uyumaktadır. Zira bu sayede hem Kırgız ve Kazaklar arasında ortak Türkçe önem kazanacak, hem de Kırgızca ve Kazakça gramer kuralları ve kelimeleri ortak Türkçede yer alacaktır.

4.2.2 Milli Kültür

Arabayev, öncelikle Türk toplumunun Rus hakimiyeti altında varlığını sürdürebilmesi için kültürel birliğin şart olduğunu düşünüyordu. Ayrıca bu birlik bağımsızlığın kazanılması yolunda gerçekleştirilmesi gereken en öncelikli mesele idi. Türk toplulukları kültürel birliğin sağlanması ile hem toplumsal aparatların gelişmesinde ve hem de modern dünya ile adaptasyonun sağlanmasını sağlayacak unsurdu. Onun kültür birliği düşüncesi Ceditçilik düşüncesine paralel olarak ortak edebi bir yazı dilinin toplumun tüm kesimleri arasında gerçekleşmesi ile mümkün olabilirdi. Toplumsal birliği sağlayan temel unsur olarak dil birliği ilk aşamayı oluşturuyordu. Rusya Türkleri arasında oluşturulacak ortak dil ile toplumda ortak paydalar oluşacak, siyasi ve kültürel iş birliğine zemin hazırlanacak, kültürel gelişme ve bütünleşmenin sonucu olan milletleşme süreci başarı ile gerçekleşecekti. Türk dillerinin gelişimi ile kültürel gelişim birbiri ile bağlantılıydı. Dilin gelişmesi için önemli yere sahip olan kültürel öğeler, aynı zamanda tarihi ve yaşam tarzı aynı olan Türkistan Türklerinin kültürel birliğinin sağlanmasında bulunmaz öğelerdi. Ayrıca dilin gelişmesiyle de kültürel öğeler halk arasında hızlı bir şekilde yayılabilir ve halkın geçmişi ve kökleri ile bağ güçlendirilebileceği gibi, kültürel öğelerin barındırdığı ideal insan tipi de milletin kendi

⁸⁶⁸ G. İ. İvanov, **Geografiyenin Baştağıç Kursu I. Bölüm**, Çev.: Arabayev, Maskö, 1925, s. 7.

⁸⁶⁹ **Seketbay**, s. 3.

köklerinden yaratılmış olacaktı. “*Bu çalışma Kırgız yurdunun yok olan halkına yeniden can verip ayaklandıraca*”⁸⁷⁰ cümlesi bu duruma önemli bir örnektir.

Bu konuda Arabayev için Kırgızların Manas destanı bulunmaz bir birikimdi. Bu sebeple o, yazdığı gramer kitaplarında Manas destanından örneklerle sık sık başvurduğu gibi, Manas destanının derlenip Kırgızca yayınlanmasına hayatının sonuna kadar büyük özen gösterdi.⁸⁷¹ Manas destanında yer alan halk kahramanlarının hayatlarını ve öğütlerini Kırgız ve Türk halklarının ideal toplum yapısına dönüşmelerinde örnek teşkil edeceğini düşünüyordu. Manas destanında yer alan mutluluk, güç, inanç, insan sevgisi Arabayev’in kültürel gelişim düşüncesinin aparatları oldular. Özellikle de destan kahramanı Manas’ın bilgeliği kültürel gelişim konusunda Kırgızlar için bulunmaz fırsattı. “*Tanrının aciz kulu, biz akrabayız onunla, akraba olsak da o, bilgeliği ile acizliğini aşan(dır)*”⁸⁷² Manas burada bilgeliği her şeyden üstün tutuyordu. Bu yönüyle halka bilgelik aşılایıcı özellik taşıyordu. “*Verdiği sözden dönmeyen, söylediğini her zaman yerine getirendi o*”⁸⁷³ gibi Manas’ın yiğitliği, onurluluğu, alçak gönüllüğü gibi toplumun olumlu yönde gelişiminde örnek teşkil edecek yönleri çoktu. Dolayısıyla eğer çocuklara küçük yaşta bu erdemler kendi dillerinde öğretilirse başta kültürel birliğin sağlanacağı gibi kültürel gelişimin ve ideal toplumun yaratılması gerçekleştirilebilirdi.

Arabayev’in kültür düşüncesi, ortak Türk kültür birliğine dayanmaktadır. Bu sebeple alfabe ve gramer kitaplarında yer verdiği okuma parçalarını sadece Kırgız sözlü edebiyat ürünlerinin yanı sıra “*Tölögön menen Narman, ErinçEEK Bala*” gibi Kazak ve Tatar halk hikayelerine de yer vermiştir. Ayrıca sözlü halk edebiyatının derlenmesinde Kazakları da içine almıştır.⁸⁷⁴ O, dil birliğini toplumsal birliğin temeli olarak görürken siyasal birlik görüşünü de Türk Kültürü ile ilgili diğer sahalarda da genel bir yenileşme düşüncesi olarak tasavvur ediyordu.⁸⁷⁵ Bu sebeple Arabayev Kırgızlar arasında en tecrübeli aydın olmasına rağmen 1928 yılından sonra alfabe ve gramer kitaplarının yazımı için ayrıca bir komisyon kurularak, etkisi azaltılmaya çalışıldı.⁸⁷⁶

Arabayev, kültürel gelişim konusunu çok yönlü olarak düşünüyordu. Hem 1911, 1912 yıllarındaki alfabe ve gramer kitaplarında hem de 1924 yılında yayınladığı Kırgız Alfabe

⁸⁷⁰ Seketbay, s. 3.

⁸⁷¹ Maksutov, a.g.e., s. 8.

⁸⁷² Ş. B. Akmoldoyeva, *Duhovnyy Mir Kırgızskogo Naroda*, Bışkek, 1998, s. 202.

⁸⁷³ Akmoldoyeva, a.g.e., s. 202.

⁸⁷⁴ Arabayev - Sarsakeyev, a.g.e., s. 4.

⁸⁷⁵ Seketbay, s. 3.

⁸⁷⁶ Maanaev - Osmonkulov, a.g.e., s. 126.

kitabında okuma parçalarında doğruluk, bilgelik, temizlik, alçak gönüllük gibi erdemlerin çocuklara kazandırılmasına önem veriyordu. Çocukların bir meslek sahibi olmalarını, kolay kazanmaya tercih etmelerini, “*Bir kadın çeşmeden su getirmeye gitti. Ancak kabı delikti. Eve gidene kadar kabı hafıflıyordu. Bu duruma kadın sevinip güçlü olduğunu düşündü. Eve geldiğinde su kabında bir yudum su kalmıştı. Az emek verirken, sonucu da az olur.*”⁸⁷⁷ şeklinde betimler. Kendilerine iyi insanları örnek almaları gerektiğini nasihat ediyordu: “*İyi cins attı yele yok deyip almazlık etmeyin, iyi insanda mal yok deyip, akılsızlık edip gitmeyin, usta ile dost olursan deve kesmeyi öğrenirsin, hırsız ile dost olursan bir belaya kalırsın.*”⁸⁷⁸ Topluma zarar verecek unsurları da halkın alışık olduğu şiirsel bir dille kaleme alıyordu: “*Kızgın insanın gazabından çekin, karganın iftirasından çekin, hayırsız zenginden çekin, susuz çaydan çekin, kibirli fakirden çekin, kekeleyen tercümandan çekin, yarım hocadan çekin, yavaş yürüyen molladan çekin, kara ciğerli beyden çekin, karanlık evden çekin, kulağı sallanan attan çekin, sallanarak yürüyen gençten çekin.*”⁸⁷⁹

Ona göre Rusya’daki Türk boylarının bir millet haline gelebilmesi için dil ve kültürünün birleşmesi gerekmektedir. Bu şekilde olan toplumsal birlik siyasi ve ekonomik gelişmeye daha açık hale gelecek, toplumsal kalkınmaya zemin hazırlayacaktır. Bu duruma Arabayev; “*Bir baba çocuklarına iyi geçinmelerini nasihat etmiştir. Çocuklar babalarının söylediklerini dinlemeyip, birbirleri ile kavga etmektedirler. Bir gün baba bir bağ çubuk getirerek çocuklarına kırmalarını söyler. Çocuklardan biri bağ çubuğu kırmaya çalışsa da başaramaz. Bunun üzerine babası bağ çubuğu çözüp içerisinden bir çubuğu çocuklardan birine kırması için verir. Bu defa çocuk rahatlıkla çubuğu kırar. Bu durumu gören çocuklara baba şöyle der; siz birbirinizle iyi geçinmiyorsunuz, eğer birlikte olursanız bu çubuk bağı gibi güçlü olursunuz dedi. Hayatın gücü birlikte*”⁸⁸⁰ okuma parçası ile vurgu yapmaktadır. Bu şekilde çocuklara birliğin gücünü göstermeye çalışan Arabayev’in ne kadar ince bir pedagog olduğu da anlaşılmaktadır.

Arabayev, kültür birliğinin, ortak edebi dilin ve temel eğitimin toplumsal birlik ve gelişmeyi sağlayacağına ve milli bir şuurun oluşacağına inanıyordu. Ona göre millet olmak

⁸⁷⁷ Bir kadın bulaktan suu alıp kele cattı. Könöğü cırtık eken. Bargañ sayın suusu ceñil bolo berdi. Bugañ katın kuvanıñ kele bedri. Üyünö kelib karasa, bir cutumday gana suu kalgañ eken. (emgek azdañ – öñmök az), alippe Arabayuulu, **Kırgız Alıppesi**, s. 51.

⁸⁷⁸ Argımağa cal çok dep, albay taştap ketpener, azamatta mal çok dep, akıl salbay ketpener. Usta menen dost bolson, nar keskenin alarsın. Uuru mene dost bolson, bir balaga kalarsın. Arabayuulu, **Kırgız Alıppesi**, s. 50.

⁸⁷⁹ Arabayuulu, **Kırgız Alıppesi**, s. 47.

⁸⁸⁰ Atası baldarına “tatu turgula” dep kañçalık aytıbtır. Baldarı tilin albay ele arazdaşa beribtır. Bir küñü atası baldarına bir balyam saboonu alıp kelib “Sındırğılaçı baldar” dedi. Baldarı birinen biri alıp sındıra alışkan çok. Sabonu çeçib atası baldarına ayttı: “siler arazdaşıp arañaardı açsañar cañkı saboodoy bolosuñar. Birigib cürsöñör coonun ceñişi kıyın bolt” deb. (tiriliktin küçü birlikte). Arabayuulu, **Kırgız Alıppesi**, s. 54.

için, milli düşünce, milli dil ve milli eğitim temel unsurlardı. Arabayev, Kırgızların zengin kültürel öğelerinin açığa çıkarılmasının hem Kırgızlar hem de Türk kültür birliğinin sağlanmasında önemli bir araç olarak görüyordu. Bu sebeple o öncelikle Kırgız sözlü edebiyatından derlemelere önem veriyordu. Böylelikle Kırgızlar medeniyet yolunda çağa ayak uydurmaya başlayacaklardı. Ayrıca kimliğin ve kültürün korunup geliştirilmesi ile yozlaşmanın önüne geçildiği gibi Rus tahakkümünden kurtuluş sağlanacaktı.

4.2.3 Milli Eğitim

Toplumların gelişmesi ve ilerlemesinde eğitim son derece önemli bir yere sahiptir. Eğitim kurumlarının kalitesi ve verilen eğitim bir toplumun diğer dünya toplumları arasındaki yerini de tayin etmektedir.⁸⁸¹ İslam ve Türk tarihine bakıldığında, eğitim kurumlarında pozitif ve manevi ilimlerin birlikte ehil kişilerce verildiği, eğitimin her açıdan yüksek seviyede olduğu zamanlarda İslam toplumlarının yükselmekte olduğu görülür. Bunun tersi eğitim kurumlarında meydana gelen bozulmayla birlikte toplumların duraklamaya ve gerilemeye başladığı aşikardır. Rusya Türkleri arasında eğitimin modernleşmesini temel alan Usul-i Cedit de çağa ayak uyduramayan İslami eğitim kurumlarının iyileştirilmesi çalışmaları sonucunda ortaya çıkmıştır.⁸⁸² Bu bağlamda Usul-i Cedit, eğitim aracılığı ile Rusya Türklerinin çağın gerektirdiği şekilde eğitilerek, çağdaş medeniyetler seviyesine ulaştırmayı amaç edinmiştir. Eğitim konusunda Ceditçilik, XIX. yüzyıl sonuna doğru Rusya Müslümanları arasında eğitim ve kültür alanında başlayan yenileşme hareketidir. Yeni eğitim anlamına gelen Usul-i Cedit, Kur'an ve diğer dini metinlerin anlaşılaksızın ezberlenmesini öngören eski usule bir alternatif teşkil eden, alfabenin fonetik esaslara göre öğretilmesi metodudur.⁸⁸³ Ayrıca mektep ve medreselerde sadece dini eğitimin değil aynı zamanda dünyevi ilimlerinde okutulmasını temel alır.⁸⁸⁴

Türk halklarının modern dünyaya uygun bir şekilde yaşamaları düşüncesine sahip bir aydın olarak Arabayev'de eğitimde kayıtsız ve şartsız olarak Usul-i Cedit sisteminin uygulanması gerektiğini savunmuş, mektep ve medreselerde tarih, coğrafya, matematik gibi fenni ilimlerin okutulmasını desteklemiştir.⁸⁸⁵ Ona göre eğitim bir toplumun çağı yakalayıp, diğer toplumlar arasında var olabilmesinin temelini “*gerçekten zamanımız hem maarif*

⁸⁸¹ Arabayuulu, Kırgız kalkı, s. 3.

⁸⁸² Bakınız; Ümit Polat, “Türk Dünyasının Rönesansı: Usul-i Cedit Mektepleri”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Editör: Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dünder Akarca, İbrahim Köremezli, Ankara, 2004, s. 303 – 324.

⁸⁸³ Taha Akyol, “Ceditçilik”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt 7, Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları, İstanbul, 1993, s. 211.

⁸⁸⁴ Ümit Polat, **a.g.m.**, s. 307. 303 – 324

⁸⁸⁵ Arabayev, **Orenburgdan**. s. 3.

(eğitim) zamanı olduğu için”⁸⁸⁶ teşkil etmektedir. Arabayev birçok konuda olduğu gibi eğitim konusunda da İsmail Gaspıralı’nın Ceditçilik düşüncesinden etkilenmiştir. Hatta aslında Gaspıralı Tatarlar ve Türk dünyası için ne ise Arabayev’de bu fikrin bir takipçisi olarak uygulamada Kırgızlar ve Türkler için odur. Arabayev’in özellikle eğitim konusundaki düşünceleri Gaspıralı ile tam bir uyum içerisinde.

Arabayev’e göre Türklerin içinde bulundukları menfi durumun en temel sebebi eğitimsizlik idi. Dolayısıyla o eğitimin yaygınlaştırılması ile yaşanan bir çok kötü durumun ortadan kalkacağını düşünüyordu. Bu düşüncesini şu ifadeler ile açık bir şekilde gösteriyordu: “Kazak – Kırgız halkının uykusu açılıp, medeniyet yolunda daha ileriye gitmek için bundan böyle bütün gücümüzü Sovyet hükümetinin verdiği görevlere yöneltmemiz gerek.”⁸⁸⁷ Rusya Türklerinin içinde bulundukları geri kalmışlıktan çağdaş medeniyet seviyesine ulaşma ancak eğitim alanında yapılacak modernleşme ile mümkündü. Eğer sistemli bir eğitim müfredatı ve düzeni sağlanır ise ki bu Usul-i Cedit adı verilen yeni sistemde mevcuttur, yeni anlayışla modern çağa uygun bir Türk toplumu inşa etmenin temel taşı oluşturulmaktadır. Onun bu şekildeki düşüncesinin gerçekleşeceği yer ise Usul-i Cedit mektep ve medreseleridir. Arabayev düşüncesini şu ifadeler ile “Kırgız, Kazak kardeşlerimiz bu medrese (cedit) gibi yerlerde çocuklarını okutup dünya üzerindeki gelişen medeniyete çırak olup almalarını temenni ediyorum”⁸⁸⁸ açıklamaktadır. Arabayev için bu yeni okullar modern batı sisteminin kurulmasının temel taşıdır. Ayrıca bu modern okul sistemi Arabayev için bilgi ve kimlik üretmek ve yeniden biçimlendirmek yolunda bir araç olarak şu şekilde değerlendirilmiştir: “Kara Kırgız halkına değerli ve de millet gibi eğitim verip medeniyete yakınlaştırmayı küçüklere öğretilip, hürriyeti iyi koruyup, kısaca şimdiki çağa layık yaşayabilmek...”⁸⁸⁹

Arabayev, toplumları medeniyete sahip olan ve olmayan olarak ikiye ayırmaktadır. Ona göre medeni toplumlar eğitim ve bilgiye sahip olan Rusya ve Avrupa toplumlarıdır. Bu medeniyetli milletlerin okullarında mecburi din dersi dışında coğrafya, tarih ve bunlardan başka fenni ve sosyal bilimler okutulmaktadır.⁸⁹⁰ Türkler de medeni milletlerin seviyesine çıkabilmeleri için eğitime önem vermelidirler. Arabayev, toplumdaki eğitim kurumlarının, çağın gereklerine uygun, pozitif ve manevi ilimlerin bir arada uyumlu bir şekilde verildiği ve milli birlik ve toplumsal bütünleşmeyi destekleyici, çağdaşlaşmaya ve ilerlemeye yardımcı kurumlar olması gerektiği düşüncesindedir. Bu görüşünü Arabayev; “Medrese Kuseyniya

⁸⁸⁶ Arabayev, **Kırgız Alıppesi**, s. 3.

⁸⁸⁷ **Kazak Kırgız İlimpozdorunun**, s. 117

⁸⁸⁸ Arabayev, **Orenburgdan**, s. 3.

⁸⁸⁹ Arabayev, **Kırgız kalkı**, s. 3.

⁸⁹⁰ Arabayev, **Orenburgdan**, s. 3..

çağdaş zamana ve insana uygun iyi eğitim veren bir medrese. Burada, Buhara'da 10-20 yıl okuyup alınamayan Arap dilinden farklı dillerde de eğitim alıyorlar. Ve Rus liselerinde okutulan dersler (tarih, coğrafya, matematik) burada da okutuluyor. Bizim yerli okullarından 7-8 yıl okuyan çocuklar gibi Rusça eğitim alıyorlar”⁸⁹¹ ifadeleri ile ortaya koymuştur. Buna karşılık medeniyete sahip olmayan milletlerin eğitimi hem gelişmemiştir hem de sadece dini özellik taşımaktadır.

Arabaye’v’e göre o zamanlar eğitimin en büyük problemlerinden biri eğitim dilinin anlaşılabilirliği. Öğretmenlik yaptığı dönemde verdiği derslerin içeriğini kendisinin dahi anlamadığını ve bundan duyduğu rahatsızlığı şu ifadelerle; *“Sonra çocuklara Alippe okutup, anlamını sorulduğunda düşünmeden Moldoke bu ne demek diye sorulduğunda kendimizde anlamını bilmediğimizden olmayan şeyleri anlatıp, sonra onlar gidip yalnız kaldığımızda gözümüzden yaşlar aktığı zamanlar da oldu diye düşünsem”⁸⁹² dile getirmektedir. Bu durumun sebebi de eğitimde Arapça ve Farsça kitapların kullanılmasıdır. İlk ve ortaöğretimde eğitim dilinin Türkçe olması ve gerekli ders kitaplarının anadilde yazılması gerektiğini düşünmektedir. Ayrıca medeniyetin ve eğitimin gelişmesini de ana dilde eğitime bağlı olduğunu şu şekilde dile getirmektedir: *“Kendine has yazı dili olmayan medeniyetten, maarif kurup, sistematik hale getirmek mümkün olmaz. ...her bir millet kendi ana dili ile ezilen emekçilerine eğitim verip, yeni yetişip gelen genç nesle ana dilinde mektep, kitaplar hazırlayıp eğitim vermesi tartışılmaz, gereklidir.”⁸⁹³ Arabaye’v dil eğitiminde yabancı dillerin öğrenilmesini desteklediği gibi eğitim dilinin anadili olması gerektiğini savunmuştur. Böylelikle Arabaye’v’e göre bir topluluğun sosyal, kültürel, ekonomik ve politik yapısındaki olumlu ve olumsuz durumlar, o topluluğun eğitim yapısını etkiler. Aynı şekilde eğitim de toplumsal kurumları etkisi altına alır. Bu bağlamda Arabaye’v toplumsal kurumları etkilemede eğitimin büyük rol oynadığını düşünmektedir. Böylece eğitimin toplumun kendi yapısına ve gelişim özelliklerine göre şekil alması gerektiğine yani milli olmasına vurgu yapar. Bu sebeple de yazdığı alfabe ders kitaplarında Kırgız ve Türklerin yaşam tarzlarını yansıtan hayvanların, bitkilerin, göçebe yaşamda kullanılan eşyaların, giyeceklerin adlarına geniş yer vermiştir.⁸⁹⁴**

Arabaye’v, Kırgızların Ruslar karşısında birçok alanda geri kalmasının en önemli faktörü olarak eğitimsizliği görmektedir. Toplamların medeni olmasını ve yükselmesini de

⁸⁹¹ Arabaye’v, **Orenburgdan**, s. 3.

⁸⁹² Töre’kil, **a.g.e.**, s. 3.

⁸⁹³ Arabayuulu, **Kırgız Alippesi**, s. 4.

⁸⁹⁴ Arabaye’v - Sarsakeyev, **a.g.e.**, s. 27 – 39.

eğitim kurumlarının çokluğuna ve eğitiminde ihtisaslaşma olgusuna bağlamaktadır. Bu bağlamda Arabayev, sık sık Kırgız göçmenleri arasında eğitimin yaygınlaştırılması için geziler düzenlemiştir. Bu sebeple *“gittiği yerlerde konuşmaları hep mektep açma, eğitim, cahilliği yok etme, çocukları okumaya gönderme şeklindeydi”*⁸⁹⁵ diyerek, Arabayev eğitimin yaygınlaştırılmasını hızlandırmak için zenginlerin eğitime destek vermeleri gerektiğini savunmuştur. Ona göre bu önemli mesele devletin altından kalkmakta zorlanacağı kadar ağırdır. Bir de son 50 yılda Türkistan’da yaşanan siyasi - ekonomik olaylar ve halkın durumu göz önünde bulundurulursa bu iş daha da zorlaşmaktadır. Arabayev halk ile yaptığı sohbetlerin hemen hepsinde zenginleri okul yapmaya, halkı ise çocuklarını bu yapılacak okullarda okutmaya teşvik ediyordu. *“Köyün aksakalları ve zengin insanları ile yeni mektep açılması hakkında konuşup, küçük çocukları okutmaya, okuma yazma bilenleri ise Bişkek, Tokmok’taki öğretmen yetiştirme kurslarına göndermek için anlaştı.”*⁸⁹⁶ Zira Sovyet yönetimi zenginlerin elinde bulunan varlıklarına el koyuyordu. Arabayev’e göre basın da bir eğitim kurumu özelliği taşımaktadır. Bu konuda, *“...Yaşamak için şart olan medeni unsurları, siyaseti medeniyeti eğitim-bilimden haberdar olup emekçiliğin temelleri ile tanışın deyip, işte bu gazeteyi çıkarıyor”*⁸⁹⁷ demektedir.

Arabayev’in eğitim konusundaki düşüncelerinin temelini ve amacını Usul-i Cedit şekillendirmiştir. O, eğitim alanında yapılan reformlarla milli okulların açılması, gerekli ders kitaplarının yazılması, yeni kurulan eğitim kurumalarını desteklemek için zenginlerin teşvik edilmesi, halkın eğitimin de önemli yer tutacak anadilde basın faaliyetlerine önem verilmesi gerektiğini savunmuştur. Eğitim çalışmalarının sonucunda ise Müslüman hayat tarzının modern bir hale getirilmesi ve bir aydınlar sınıfının oluşturulması gibi toplumsal yapıyı temelinden olumlu bir şekilde değiştirecek ve toplumsal gelişmeyi temin edecek hareketlerin gerçekleşmesini hedeflemiştir.

4.3 Arabayev’in Eserleri

Arabayev’in kısa ömrüne sığdırdığı birçok eseri bulunmaktadır. Eserlerinin hemen hepsi Usul-i Cedit okullarında yaşanan ders kitabı eksikliğini giderme kaygısıyla kaleme aldığı çalışmalardır. Arabayev daha yeni sistemle tanışmadan önce mevcut olan okuma yazma kitaplarının yetersizliğini fark etmiş ve çeşitli arayışlara girmişti.⁸⁹⁸ Bu anlamda özellikle anadilde eserlerin olmayışından yakınmış ve kendini bu yöndeki eksiklikleri gidermeye

⁸⁹⁵ Sadıkov, **Eldik Adam**, s. 77.

⁸⁹⁶ Sadıkov, **Eldik Adam**, s. 77.

⁸⁹⁷ E. Arabayuulu, **Cakşı Karma**, , Erkin-Too, No: 3, 1924, s. 4.

⁸⁹⁸ Töreki, **a.g.e.**, s. 2.

yönlendirmişti. Okuma yazma gramer kitaplarının yanı sıra öğretmenler için kılavuz çalışmaları da yayınlamıştır. Tabii ki Arabayev gibi siyasi ve kültürel konulara önem veren bir aydının, halkın toplumsal gelişimini hızlandıracak çalışmalar yapmaması mümkün değildir. Bu sebeple dönemin çeşitli gazetelerinde halkı bilinçlendirici makalelerde kaleme almıştır.

Arabayev'in eserlerini kaleme almasını şekillendiren ve etkileyen unsurlar çeşitli dönemlere ayrılmaktadır. İlk dönem Arabayev'in hem öğretmenlik yaptığı hem de Türk – İslam dünyasının önemli şehirlerini gezdiği 1900 – 1909 yıllarını kapsamaktadır. Bu dönemde Arabayev öğretmenlik yaparken eski usulün eğitimde ne denli yetersiz kaldığını anlamış, eğitim sisteminin yenileştirilmesi gerektiği düşüncesine ulaşmıştır.⁸⁹⁹ İkinci dönem İstanbul, Orenburg ve Ufa şehirlerinde yeni usuldeki Huseyniya ve Galiya medreselerinde eğitim aldığı 1910 – 1912 yıllarıdır. Bu dönemde Arabayev yeni sistemi yakından tanıyıp öğrendiği gibi, İsmail Gaspıralı gibi Ceditçilerin ve Rus yazarların eserlerini inceleme fırsatı bulmuştur. Bu sayede kendi girişimleri ile *Alifba Yaki Töte Okuu* adlı ilk alfabe ve gramer kitabını yayınlamıştır.⁹⁰⁰ Üçüncü dönem medrese eğitiminden sonra Isıkgöl ve çevresinde Usul-i Cedit okulları açtığı 1913 – 1916 yıllarıdır. Bu dönemde Arabayev, dini ilimlerin yanı sıra dünyevi ilimleri de okutmak suretiyle açtığı yeni sistem okullarında eksiklikleri ve yapılması gerekenleri bizzat uygulayarak görmüştür. Dördüncü dönem ise Sovyet yönetiminin kurulması ile aldığı görevlerde edindiği tecrübeyi uygulayıp, öğretmen yetiştirdiği 1917 – 1925 yıllarını kapsamaktadır. Bu dönemde Arabayev, Kırgız gençlerini açtığı kurslara yönlendirdiği gibi, öğretmen kurslarında yeni sistemde ders vermeleri için öğretmen yetiştirmek için eğitimde kullanılacak kılavuz kitapları kaleme almıştır.

4.3.1 Arabayev'in Alfabe ve Gramer Kitapları

Arabayev yayın faaliyetlerine Galiya medresesinde eğitim alırken başlamıştır. Onun Galiya medresesinde eser kaleme alma çalışmalarını iki temel unsur etkilemiştir. Bunlardan birincisi Ufa, Orenburg ve Kazan şehirlerinin o dönemde Ceditçiliğin merkezi olması ve Türkistan'da yeni eğitim sistemine uygun ders kitaplarının bulunmayışı, ikincisi ise belirtilen şehirlerin Rusya Müslümanları arasında ilk yayın faaliyetlerinin başladığı yerler olmalarıdır.⁹⁰¹ Zira Rusya Müslümanlarının fiili olarak matbaayı kullanmaya başladıkları yer XIX. yüzyılın başlarında Kazan ve Ufa şehirleri olmuştur.⁹⁰² Arabayev, aydınlatma ve yayın

⁸⁹⁹ Töreki, **a.g.e.**, s. 2.

⁹⁰⁰ Arabayev - Sarsakeyev, **a.g.e.**.

⁹⁰¹ Devleştin, **a.g.e.**, s. 61.

⁹⁰² R. Tagirov, **Oçerki İstorii Tatarstana i Tatarskogo Naroda XX Veka**, Kazan, 1999, s. 20.

çalışmalarına 1911 yılında Ufa şehrinde başlamıştır. Galiya medresesinde öğrenci iken “*Kıssa-i Zelzele*” ve “*Alifba Yaki Töte Oku* (Alfabe veya Hızlı Okuma) adlı kitabını öğrenci arkadaşı Kazak Hafız Sarsekeyev ile birlikte hazırladı.⁹⁰³ Cedit eğitim sistemine göre hazırlanan bu çalışma öncelikle Galiya medresesindeki öğrenciler ve öğretmenler tarafından incelenip onaylandıktan sonra “*Karimov, Husainov ve K.*” matbaasında baskısı yapılarak yayınlandı.⁹⁰⁴ Öncelikle Arabayev’in bu çalışması, içerisinde Kırgızca kelime ve gramer kurallarına yer verilen ilk matbuu eserdir. Ayrıca okuma parçaları itibari ile Kırgızca olarak Kırgız tarihine ilk yer veren eser özelliği taşımaktadır.⁹⁰⁵

Bu eser Kırgız ve Kazakların eğitim tarihinde büyük öneme sahiptir. Çalışmanın kaleme alınmasında yazarlarına Galiya medresesinin kütüphanesi, Tatar, Özbek Türk lehçelerindeki ve Rus dilindeki eserler belirleyici olmuşlardır. Arabayev ve Sarsekeyev, Tatar, Özbek lehçeleri ve Rus dilinde kaleme alınmış gramer kitaplarını inceleyerek Kırgız-Kazaklara okuma yazma öğretmek amacıyla eserlerini kaleme almışlardır. Onlara çalışmalarını sonuçlandırmalarında özellikle İsmail Gaspıralı’nın “*Hovace Sibyan*” (Öğretmen ve Çocuk) adlı kitabı yol gösterici olmuştur.⁹⁰⁶ Böylelikle Arabayev Kırgız yazı dilinin temellerini attığı gibi Gaspıralı’nın sistemini Kırgız ve Kazaklar arasında yaygınlaştırmayı amaçlamıştır. Ayrıca eserin Tatar lehçesinde değil de Kırgız ve Kazak lehçesinde yayınlanması Cedit eğitim sisteminin Kırgız – Kazaklar arasında yayılmasını hızlandırmıştır.

“*Alifba Yaki Töte Oku*” yeni eğitim sistemine uygun olarak 74 ders ve 52 sayfadan oluşmaktadır. Bunlardan 35 dersi alfabe öğretimine, 39 ders ise öğrenilen harflerin pekiştirilmesi için okuma parçalarına ayrılmıştır. Hızlı okuma yazmanın öğretilmesi için her bir derste bir harf yerine 2 – 3 harf verilmiştir. Kitapta “*a, b, t, s, n, y, u, g, l, n, d, k, m, o, r, j, z, o, i, ñ, ş, ı, f, v, h* olmak üzere 25 harf bulunmaktadır.⁹⁰⁷ Her bir harfin başta, ortada ve sonda yazılışları ayrı ayrı gösterilmiş, ayrıca *at, ata, bat, bata, bas* gibi örnek kelimeler ile birleşmiş halleri de gösterilmiştir. Sonraki harflerin öğretiminde önceden öğrenilmiş harfler örneklerle tekrarlanmaktadır.

⁹⁰³ Töreki, **a.g.e.** s. 3; Arabayev - Sarsakeyev, **a.g.e.**, s. 2

⁹⁰⁴ Maanaev - Osmonkulov, **a.g.e.**, s. 79.

⁹⁰⁵ Yaki Töte oku, Kırgız tarihini kapsamlı olarak Kırgızca ilk defa kaleme alıp yayınlayan kişi Osmonaali Sıdıkuuludur. İlk çalışması 1913 yılında “*Muhtasar Tarih Kırgızıya*” adıyla aynı matbaada yayınlanmıştır. Sıdıkov, **a.g.e.**, s. 3, 11. Aynı zamanda bu kişi Arabayev’in yakın arkadaşısıdır.

⁹⁰⁶ Osmonkulov, **E. Arabayev – Körünüktüü**, s. 51.

⁹⁰⁷ Töreki, **a.g.e.**, s. 4 – 25.

Harflerin öğretiminden sonraki okuma parçaları 34 dersten oluşmaktadır.⁹⁰⁸ Bu bölümde evde kullanılan eşyaların, bitkilerin, yeryüzü şekillerinin, ev hayvanlarının, yabani hayvanların ve kuşların adları verildikten sonra çocuklarda okuma ve anlamının gelişimi için kısa ve kolay metinler bulunmaktadır. Verilen okuma parçaları çocukların kendi kültürlerine göre yetiştirilmeleri, basit cümlelerle hızlı okumayı geliştirme, okuduğunu anlatabilme yetisini kazandırmayı amaçlayan özellikler taşımaktadır. Bu sebeple tekstlerin konuları tamamen çocukların dünyasından seçilmiştir. Arabayev ve Sarsakeyev'in, Calkoo Bala Cana İşker Bala (Tembel çocuk ve çalışkan çocuk), Cakşı Bala (İyi Çocuk), Caman Bala (Kötü Çocuk), Tölögön Menen Narman (Tölögön ve Narman), Erinçeeek Bala (Tembel çocuk), Baldardın Tulgandan Tartıp Ösüşü (Doğumdan sonra çocuğun büyümesi), Bürküt Menen Karga (Kartal ile Karga), Baka Menen Çıçkan (Kurbağa ile Fare), Eki Çımın (İki Sinek)⁹⁰⁹ gibi okuma parçalarına bakarak, pedagojik anlamda iyi bir çalışma ortaya koydukları görülmektedir.

Alifba Yaki Töte Oku kitabındaki okuma parçaları özellikle bozkırda yaşayan çocuk ve insanların dünyasını yansıtmaktadır. Bu yönüyle çocukların içinde yaşadıkları ve yabancı olmadıkları öğelerle eğitim amaçlanmış olmalıdır. Ayrıca okuma parçaları toplumdaki ideal insan tipini tasvir ederek, daha küçük yaşta çocuklara tanıtma ve onların ideal bir şekilde yetişmelerini amaçlamaktadır. Okuma parçalarında ideal insan tipi olarak disiplinli olmak, iyi okumak, doğru karar vermek, dürüst olmak, insanlara iyi davranmak, iyi işler yapmak, erdemli olmak gibi öğeler ön plana çıkarılmaktadır. Örneğin *Cakşı Bala* ve *Caman Bala*'da; iyi çocuk düzenli ve disiplinlidir. Mektepten evine geldiğinde ailesine yardım etmektedir. Kötü şeylerle uğraşmayıp, başkalarına kötü şeyler söylememektedir. Arkadaşları ile her zaman iyi ilişkiler kurmaktadır. Okula giderken yolda başka şeylerle (oyunlarla) meşgul olmadığı için derslere geç kalmamaktadır. Okuduğu dersleri iyi bilmektedir. Her sabah elini yüzünü yıkayıp, her zaman temiz olmaktadır. Sabah kalktığında anne babasına selam vermektedir. Kötü çocuk ise bozuk olmaktadır. Çok yalan söyleyip, arkadaşları ile çok kavga etmektedir. Derslerini iyi okumamaktadır. Öğretmenin sözlerini ciddiye almamaktadır. Elini yüzünü yıkamadan kirli kirli gezmektedir. Ders sırasında yaramazlık yapıp, giysileri yırtık dolaşmaktadır. Kendinden büyüklerine selam vermeyip, anne babasına karşı saygılı olmadığı gibi onların sözlerini de dinlememektedir.⁹¹⁰

⁹⁰⁸ Arabayev - Sarsakeyev, **a.g.e.**, s. 26 – 50.

⁹⁰⁹ Arabayev - Sarsakeyev, **a.g.e.**, s. 26 – 50.

⁹¹⁰ Arabayev - Sarsakeyev, **a.g.e.**, s. 31 - 32.

Sosyal düzenin olumlu bir şekilde kalitesini artırmayı amaçlayan Arabayev, *Erinçek Bala* adlı okuma parçasında çocuklara çalışkanlığın önemli bir fazilet olduğunu aşılama çalışmıştır. Buna göre “Çocuk babası ile bir yere gitmek için yola çıktı. Yolda giderken yerde yatan bir kamçı gördüler. Babası; “çocuğum attan inip kamçıyı al” dedi. Çocuk attan inmeyi istemeyip, onu almanın ne gereği var diye düşünerek babasının sözünü dinlemedi. Bunun üzerine babası kendisi attan inip kamçıyı aldı. Yolda kamçıyı yolda iki kadak⁹¹¹ erik karşılığı sattı. Çocuk erik isteyince babası vermedi. Bir ara elinden iki üç tane eriği yere düşürdü. Çocuk attan hızlı bir şekilde inip erikleri alıp, yedi. Baba bir kez daha elinden birkaç tane erik düşürdü. Çocuk yine inip düşen erikleri aldı. Bunun üzerine baba, “çocuğum kamçıyı al dediğimde almadın, şimdi neden erikler için atından her defasında iniyorsun dedi”⁹¹² metni önemli bir örnek özelliği taşımaktadır.

Yazarlar çocukların karakterlerini de yönlendirecek okuma parçalarına yer vermişlerdir. Özellikle çocukları dünyaya, bilmeye, tecrübeye, pasif değil de aktif olmaya, sorgulamaya yönlendirmeye çalışmışlardır. Bu bağlam da “Oku Üyrönü” adlı okuma parçası çocuklara sorgulama ve öğrenme konusunda önemli örnekler sunmaktadır. Bu konuda “İyi olmak isteyen kişi gençlik zamanında çok şeyi bilmeye çalışır. Bilmediklerini anne babasından sorar. Mektepte dersleri dikkatle dinler. Derste anlamadıklarını çekinmeden öğretmeninden sorar. Öğrendikleri ile kendisinden küçüklere evde ve dışarıda örnek olur. Küçükleri zor duruma düştiklerinde onlara yardım eder, ihtiyaçlarını giderir. Kendisine faydalı olacak işlerden kaçmayıp, faydasız işlerden uzak durur. Anne babasının sözünü dinleyip, ev işlerine yardımcı olur. Bu şekilde olan çocukları büyükleri görüp, terbiyeli, ahlaklı çocuk derler. Geleceğiniz başarılı olsun istiyorsanız etrafınıza dikkat edip iyi eğitim almalısınız”⁹¹³ şeklinde ideal insan tipini tasvir etmektedir.

Eserde Kazak ve Kırgız sözlü edebiyat ürünlerine de yer verilmiştir. Bu tür ürünler çocukların terbiyeli, vicdan sahibi, ahlaklı ve bilinçli olmaları için kullanılmışlardır. Ayrıca bazı okuma parçaları soru işaretleri ile bitirmek suretiyle çocukların hayal dünyalarını ve sorgu yeteneklerini geliştirme amaçlanmıştır. Bu tür okuma parçalarına Comok, Baka Menen Çıkan, Kumayık İt, Eki Ulak, Bilgendi Kışden Suraba, Calgançı gibi tekstleri örnek verilebilir. **Kuzu Menen Kaskar’da**,⁹¹⁴ yaz günlerinin birinde koyunlar tarlaya yayılıp, otlanıyorlardı. Bu sırada gökyüzünde uçan kartal, hızlıca gelip bir kuzuyu alıp gitti. Bu

⁹¹¹ Yudahin, **Kırgız Sözlüğü**, s. 382.

⁹¹² Arabayev - Sarsakeyev, **a.g.e.**, s. 37.

⁹¹³ Arabayev - Sarsakeyev, **a.g.e.**, s. 43.

⁹¹⁴ Arabayev - Sarsakeyev, **a.g.e.**, s. 35.

durumu karga görmüştü. Oda bir kuzuyu alıp gitmeyi düşündü, ancak kuzuyu küçük görüp en büyüklerinden koçu almaya çalıştı. Gelip koçu almaya yeltendi. Ancak gücü yetmeyip koçun üzerinde takılı kaldı. Çoban gelip karganın kanatlarını yolup kargayı bıraktı. **Kumayık İt**'te⁹¹⁵; bir it ağzında dişlediği kemikle su içmek istedi. Tam su içeceği sırada su üzerinde ağzında kemik bir it gördü. Sudaki itin ağzından kemiği almaya çalışırken, kendi kemiğini suya düşürdü. Su kemiği alıp götürdü. **Eki Ulak**'ta⁹¹⁶; iki ulak yolda giderken su üzerine kurulmuş bir köprüye geldiler. İkisi de birbirine yol vermeyip, birlikte köprüye girdiler. Köprü'nün ortasına geldiklerinde köprü küçük olduğu için ikisi de suya düşerler." Belirtilenler üzerine ayrıca bu okuma parçaları örnek metinlerdir

Kitapta hayvanlar arasında ve hayvanların başından geçen bu olaylardan oluşturulan okuma parçaları çocuklara doğa, hayvan sevgisini aşıladığı gibi öğretici, örnek alıcı özellikler de taşımaktadır. Bu tür okuma parçalarının yanı sıra ataların tecrübesinin çocuklara aktarılmasına da önem verilmiştir. Bu sebeple kitapta çeşitli atasözleri de bulunmaktadır. Bu bağlamda; *"Baş örtüsüz kadın olmaz, yalsız at olmaz. Yatakta ölüm kötü, düşmandan ölüm saltanat. Çok yaşayan bilmez, çok gören bilir. Ekin ekersen, bedava yersin. Bir kez gördüğünü bilirsin, iki kez gördüğünü tanırsın. Döşegine bakıp, ayağını uzat. Atın varsa yer tanı, atan varsa el tanı"*⁹¹⁷ atasözleri örnek olarak sıralanabilir. Eserin son sayfalarında Kazakça, Kırgızca ve Rusça gün, ay, yıl ve mevsim adlarına ayrı ayrı yer verilmiştir.

Çalışma bütün özellikleri ile Cedit eğitim sistemini yansıtmaktadır. Kaleme alınış şekli ile kolaydan zora doğru bir sistem takip edilmiştir. Ana dile önem verilmiş, Kazak ve Kırgızların yaşayış tarzlarına uygun, çocukların kolayca okuyup öğrenebilecekleri şekilde hazırlanmıştır. Bu özellikleri ile kendi döneminde bir çok öğretmen tarafından kullanılmış, Usul-i Cedit eğitim sisteminin başta Kazak ve Kırgızlar olmak üzere Türkistan'da yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Yayınlandığı dönemde başta Aykap dergisi olmak üzere bir çok yayın organında övgü ile tanıtılmıştır.⁹¹⁸

Arabaye'v'in ikinci gramer kitabı olan *Cazu Örnekleri*" adlı çalışması 1912 yılında Orenburg şehrindeki Vakıf Matbaasında 35 sayfa olarak yayınlanmıştır. Arabaye'v bu çalışmasını iki ana bölüme ayırmış, 18 sayfaya kadar harflerin başta, ortada ve sonda yazılışlarını örnek kelimeler ile açıklamıştır.⁹¹⁹ 19 sayfadan sonra Alifba Yaki Töte Oku'da

⁹¹⁵ Arabaye'v - Sarsakeyev, a.g.e., s. 33.

⁹¹⁶ Arabaye'v - Sarsakeyev, a.g.e., s. 34.

⁹¹⁷ Arabaye'v - Sarsakeyev, a.g.e., s. 51.

⁹¹⁸ Osmonkulov, İ. Arabaye'v Kırgız Elinin, s. 85.

⁹¹⁹ Arabaye'v, Cazu Örnekleri, s. 3 – 18.

olduğu gibi, hayvan adları, kuş adları, eşya adları ve önceki eserinde olduğu gibi çocukları eğitmeye yönelik okuma parçaları bulunmaktadır.⁹²⁰ *Cazu Örnekleri*'nde ilk kitabına göre Kazakça ve Kırgızca kelimelere daha az yer vermiştir. Aynı zamanda Arapça ve Tatarca kelimelerin oranı daha fazladır. Kırgızca kelimeler Tatarca gramer özelliklerine uyarlanarak verilmiştir. “*Saymandarı – şaymandarı, bılay – munday, elik – ilik, coldas – coldoş, magan – maga, daana – dane.*” Bunun yanı sıra bazı Kazakça kelimeler de Kırgızca verilmiştir. Alışıp (Kazakça Alışıp olması gerek) Aşırıp (Kazakça asırıp olması gerek) Kamış kalem (Kazakça kamış olması gerek) Akça (kazakça aksa olması gerek).⁹²¹ Bütün bunlara rağmen bu çalışma ne kadar Kırgız lehçesini az yansıtsa da, nitelik bakımından Cedit eğitim sistemine uygundur. Bu sebeple O. Sıdıkov eserinde bu çalışmadan övgü ile bahsetmektedir.

“ <i>Usul Cedit Moldosun,</i>	Usul-i Cedit hocası
<i>Alsa bolor tezirek</i>	Olur hızlıca
<i>Üç – dört aydın içinde</i>	Üç – dört ayın içinde
<i>Kat cazuunu biltiret</i> ” ⁹²²	Mektup yazmayı bildirir.

Arabayevev 1911 ve 1912 yılında hazırlayıp yayınladığı alfabe – gramer kitapları ile 1916 yılına kadar kesintisiz olarak Isıkgöl ve çevresinde açtığı yeni usuldeki mekteplerde eğitim yaptı. Aynı zamanda belirtilen bölgede Usul-i Cedit öğretmenleri yetiştirdi. 1917’de Sovyet Rejiminin kurulması ile Arabayevev devlet organlarında görev aldığı gibi halkın aydınlanması için ilk şart olarak gördüğü eğitim çalışmalarına devam etti. O dönemde okulların en büyük eksiği yeni sistemde eğitim verecek kadro ve ders kitabı yokluğu idi. Arabayevev Kırgız İlim Komisyonu başkanlığı yaptığı sırada bu konuya büyük önem verdi. Öğretmen yetiştirmek için kısa süreli kurslar açtığı gibi onların kullanacakları ana dilde alfabe ve gramer kitapları kaleme aldı. Bu çabasının ilk ürünü tamamen Kırgızca gramer ve alfabe kitabı olan “*Kırgız Alıppesi*” çalışmasıdır.⁹²³

“*Kırgız Alıppesi*” hızlı bir şekilde Arabayevev tarafından yazılarak 1924 yılında, Taşkent’te dört bin adet, Erkin-Too gazetesinin ilk sayısı ile birlikte basıldı.⁹²⁴ Bu çalışmasında Arabayevev vakit kaybetmemek için 1911 yılında hazırladığı *Alıfba Yaki Töte Oku* adlı çalışmasından ve Kazak aydını Ahmet Baytursunov’un 1914 yılında Kazak lehçesi ile yayınlanan *Kazakşa Alıfba* kitabının sisteminden faydalandı.⁹²⁵ Bu konuda Arabayevev

⁹²⁰ Arabayevev, *Cazu Örnekleri*, s. 19 – 34.

⁹²¹ Arabayevev, *Cazu Örnekleri*, s. 21, 23, 28, 29.

⁹²² Sıdıkov, *a.g.e.*, s. 64.

⁹²³ Arabayuulu, *Kırgız Alıppesi*, s. 7 – 42.

⁹²⁴ Bolponova, *a.g.e.*, s. 49.

⁹²⁵ Ahmet Baytursunulı, *Kazakşa Alıfba*, Orınbor, 1914.

“Kazaktın Tumagınan⁹²⁶ Kırgızdın tegerek⁹²⁷ tebeteyi⁹²⁸ casalgan” benzetmesi ile Kazak Alfabetesinin Kırgız Alfabetesine uyarlandığını belirtmiştir.⁹²⁹ Eserin günümüz şartlarına göre birçok eksikliği bulunsa da yayınlandığı dönem itibariyle Kırgızlar için büyük öneme sahiptir. Arabayev 1911 – 1912’deki yayınları ile kısmen anadilde eğitimin yolunu açmıştı, ancak bu yeterli değildi. 1924 yılında hazırladığı bu çalışma ile artık tamamen Kırgız dilinde alfabe ve gramer kitabı *Kırgız Alippesi* Kırgız dilinin okullarda öğretiminin başlangıcını oluşturdu.

Arabayev, Kırgız dili için bir gramer kitabı kaleme almadan önce komisyon kurup, o komisyonla gramer kurallarının yazılmasını isteyerek, arayışlara girse de yeterli kadronun olmayışı sebebiyle bu konuda başarılı olamadı. Ancak yinede düşüncesinden vazgeçmeyerek eksikleri olsa da kendisi bir gramer kitabı kaleme aldı. Bu konuda Arabayev 1 Mart 1924 yılında yazdığı giriş bölümünde; “Kara Kırgız Komisyonu bu işe girişmeden önce alfabeyi acele ile yazdık, bunun için kelime sonundaki harflerin Kırgız diline uymayan durumlar da bulunmaktadır. Hatalar bu alfabenin baskısında detaylı olarak kontrol edilemedi. Bu tür eksiklerin hepsini kontrol edip, kitaplarımızın ikinci baskısında gidereceğiz. Bu birinci adımda bütün değişiklikleri yayınlamamızın temel sebepleri: 1 – Öğretmenlerimizin sayısı az. 2 – Kırgızdaki okuryazar olanlarımızın ve öğretmenlerimizin görüşlerinin yeteri derecede alınamaması. 3 – Kitabın bu yılki baskısını ilk yılda yetecek şekilde yayınladık”⁹³⁰ der. Arabayev çalışmasının eksikliklerini girişte belirleyerek diğer aydınları bu işin tam olarak sonuca ulaştırmada hem yönlendirmiş ve hem de onlara çağrıda bulunmuştur: “Ayrıca Kırgız mekteplerinde bu alfabeyi okutan öğretmenlerden ümit ediyoruz, ana dilimiz hakkındaki tecrübe ve bilgilerini gösteriniz.”⁹³¹

58 sayfadan oluşan ilk *Kırgız Alippesi* ses sistemine (Usul-i Cedit) uygun olarak hazırlanmıştır. 7 – 31. sayfalar harflerin başta, ortada ve sonda yazılışları örnek kelime ve cümleler ile anlatılmaktadır. Her harfin kolay öğretimi için Kırgız dilinde sık kullanılan kelimelere yer verilmiştir.⁹³² Çalışmanın diğer bir özelliği ise öğretmenlere yol gösterici nitelikler taşımasıdır. Harfler tanıtılırken bazı harfler için öğretmenleri yönlendirici örnek ve notlar bulunmaktadır. Örneğin, “a” Kırgız dilinde hiçbir zaman ince söylenmemektedir, yani yumuşatma işareti kullanılmaz. Kelime sonlarındaki “i” ile “u” harflerinin Kazak dilinde

⁹²⁶ Kulaklı kalpak. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 759.

⁹²⁷ Daire, yuvarlak. Kulaklı kalpak. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 720.

⁹²⁸ (Saksağan derisinden) kalpak. Kulaklı kalpak. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 720. Bakınız; Metin Arıkan, İsmail Turan Kallımcı, “Kutsal Kırgız Kalpağı”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/2, 2008, s. 33 – 42.

⁹²⁹ Arabayuulu, *Kırgız Alipbesi*, s. 5.

⁹³⁰ Arabayuulu, *Kırgız Alipbesi*, s. 6.

⁹³¹ Arabayuulu, *Kırgız Alipbesi*, s. 6.

⁹³² Arabayuulu, *Kırgız Alipbesi*, s. 7 – 31.

olduğu gibi okunmaması gerekir, Kırgız dilinde tam tersi olarak okunmaktadır. Sonda açık bir şekilde duyulduğu için karıştırmadan yazmak gerek. Kelime başında “o” ve “u” olursa sonunda ünlü ses de çoğunlukla “o” ve “u” olmalı. Örneğin, oşo, uşu, korov, burov, tokmok, ukuruk, tündük, gibi. Bunlardan başka kelime sonundaki ek, “t”, “d” açıkça duyulacak şekilde yazılıp söylenmeli. Bu durum ilerideki dil gramer kitaplarında daha detaylı ve tam olarak düzeltilmeli.”⁹³³ Alfabe 25 harf, 28 ses bulunmaktadır. Bunların içinden beşi (a, o, u, ı, e) ünlü, ikisi yarım (v, y) ünlü (hem v, y ve hem de i, ü, ö), kalan 18’i ise (b, p, t, c, ç, d, r, s, z, ş, kaf, kef, gayın, g, l, m, n, n) ünsüzlerden oluşmaktadır. Ö, ü, i yumuşak ünlülerinin belirtilmesi için ise hemze işareti kullanılmış, harf olarak kullanılmamıştır.⁹³⁴ Başka dillerden Kırgızcaya giren kelimeler için v, f, h harfleri alfabeye alınmasa da kitabın sonunda verilmiştir.⁹³⁵

Birinci derste “a” harfinden başlanmış, bu harf öğrenildikten sonra çoğunlukla “d, r” sesli harflerinin bulunduğu örnekler verilmiştir. Çünkü “a” harfinden sonra öğretilecek harfler “d ve r” harfleridir. *Kırgız Alippinesi*’sinde *Alifba Yaki Töte Oku*’dan farklı olarak her bir harfe bir ders ayrılmıştır. Öğretilen harflerin sayısı çoğaldıkça hecelere ayrılmış kelimeler verilmiştir. Seçilen kelimeler her bir harf için söylenmesi ve birleştirmesi kolaydan zora şeklinde düzenlenmiştir.⁹³⁶ Ayrıca öğrenilen harf sayısı arttıkça hecelere bölünen kelimelerin uzunlukları da artmaktadır. Arabayev’in bu şekilde bir sistem izlemesinin temelinde hızlı okuma ve doğru yazmanın hızlı bir şekilde çocuklar tarafından öğrenilmesini sağlama endişesi yatmaktadır. Harfler öğretilirken verilen örnekler öncelikle heceleme, sonra kelime oluşturma, son olarak da tekrardan hece oluşturma ve harflere ayırma şeklinde gösterilmiştir.

Arabayev, hazırladığı *Kırgız Alippinesi*’nde ilk defa Kırgızcanın uzun ünlülerine yer vermiştir. Bu özelliği ile Arabayev Kırgız Türkçesinde yazı dilinin temellerini atarken doğup, büyüdüğü Koçkor bölgesi lehçesini kullanmıştır. Örneğin üü, öö, oo bu dilsel özellik Kırgızların güney diyalektiğinin Koçkor ağızını andırmaktadır. II. Dünya Savaşı’ndan sonraki yıllarda yapılan değişimlere göre Arabayev’in verdiği konuşma ağızı Talas bölgesine girmektedir. Bu lehçe, Çüy, Koçkor, Cumgal, Narın, At-Başı, Kulanak, Ak-Talaa, Toguz-Toro, Isık-Köl bölgelerindeki ağızlardaki uzun ünlüler, Arabayev’in kullandığı şekli ile günümüze kadar ulaşmıştır.⁹³⁷ Arabayev’in kendisi de kitabın giriş kısmında bu konudan

⁹³³ Arabayuulu, *Kırgız Alipbesi*, s. 4.

⁹³⁴ Arabayuulu, *Kırgız Alipbesi*, s. 31.

⁹³⁵ Arabayuulu, *Kırgız Alipbesi*, s. 58.

⁹³⁶ Arabayuulu, *Kırgız Alipbesi*, s. 7 – 31.

⁹³⁷ Gülcamal Bakınova, “Eşenali Arabay Uulu – Koçkor Govorunun Ökölü”, *Kırgız Adabiy Tiline Negiz Saluuçu, İ. Arabayevdin Tuulgan Kününö 110. Cıdıgına Arnalgan Cıynak*, Bışkek, 1993, s. 92.

bahsedip örnekler vermiştir. Bu konuda, “Öğretmenlere hatırlatma: Kırgız dilindeki 5 (beş) ünlü sesin her birini uzatmak mümkün too (dağ), coo (düşman), buu (buğu - buhar), saan (sağmak), taan (ala karga), ceek (kenar), kun (ayran)”⁹³⁸ gibi bazı örneklerdir.

Kırgız Alipbesi’nin 32. sayfasından sonuna kadar olan kısmı öğrenilen harf ve kelimelerin pekiştirilmesi için okuma parçalarına çeşitli güncel bilgilere ayrılmıştır. Bu bölümde giyecekler, yemekler, vücut organlarına, mutfak eşyalarına, ev hayvanlarına, kuşlara, yer adlarına, coğrafi terimlere, bilmecele, atışmalara, atasözlerine ve milli oyunlara yer verilmiştir.⁹³⁹ Kitapta yer verilen unsurlara bakıldığında Arabayev’in çocukları okuma yazma öğretmenin yanı sıra hayata hazırlamaya özen gösterdiği anlaşılmaktadır. Çünkü kitapta bulunan öğeler çocuklar tarafından öğrenildiğinde öğrenciler botanik, hayvan bilim, coğrafya, sağlık, çiftçilik, el sanatları ve tarihi bilgiler konusunda genel olarak bilgi sahibi olacaklardır. Verilen örnekler, Kırgızların yaşam tarzlarının içinde bulunan kelimeler olduğu için çocuklar daha baştan kendilerini ilgilendiren konularla birlikte kelime bilgilerini zenginleştireceklerdir. Böylelikle Kırgız Türkçesi günlük hayatta kullanıldığı gibi okullarda ve bilimde kullanımı da yaygınlaşacaktır. Diğer taraftan Arabayev’in bu çabasının amaçlarından biri de Kırgızcanın ilmi terimlerini oluşturma olsa gerektir.

Okuma parçalarının her biri çocukları ideal bir şekilde eğitmek ve terbiye etmek amacını gütmektedir. Bu konuda Arabayev özellikle çocukları okumaya yönlendirmeye ve bilime heveslendirmeyi amaçlamaktadır. Bu düşüncesini de çocukların ilgisini çekecek şekilde onların seviyesinde vermiştir. Örneğin *Men Kantip Okuuga Bardım* (Ben nasıl okumaya başladım) adlı okuma parçasında, bir çocuk Abdı adında bir arkadaşının evine oynamak için gider, arkadaşını kitap okurken görür, onun okuduklarını dinleyince kitapta kendisinin hoşuna giden hikaye, bilmece, atasözleri, şarkılar olduğunu anlar ve kendisi de mektebe gitmeye karar verir. Daha sonra ailesinden izin alarak okula başlar.⁹⁴⁰ *Cıl Başı Boluunun Talaşı* adlı okuma parçasında ise çocuklar düşünmeye, aklın erdemine yönlendirilmektedirler. Bu okuma parçasında 12 hayvan (at, inek, tavşan, pars, yılan, koyun, maymun, tavuk, köpek, fare, deve, donuz) yılbaşı olmak için aralarında tartışır. Sonuçta yeni yılı ilk kim görürse o yılbaşı olsun diyerek yeni yılı beklemeye başlarlar. Hayvanlar

⁹³⁸ Arabayuulu, *Kırgız Alipbesi*, s. 4.

⁹³⁹ Arabayuulu, *Kırgız Alipbesi*, s. 32 - 58.

⁹⁴⁰ Arabayuulu, *Kırgız Alipbesi*, s. 41.

içerisinde bulunan deve boyuna güvenerek kendisinin yeni yılı ilk gören olacağını düşünmektedir. Ancak devenin hörgücüne çıkan fare güneşi ilk gören olur.⁹⁴¹

Bu tür temsil okuma parçalarından bazıları şunlardır: “*Arsız it (Arsız Köpek), Cırtık Könök Cenilireek (Delik Kova Hafifler), Akılduu Sokur (Akıllı Kör), Kalpçı Mışık (Yalancı Kedi), Karga Menen Kumura (Karga ile küp), Talaş (Acelede), Kapkançı Menen Çöndölöydö (Avcı ile dağ faresi), Ata Akılı (Baba akılı), Mukaş, Mektep Balası (Okul çocuğu).*”⁹⁴² Belirtilen okuma parçaları genel itibari ile Kırgız kültürünü ve yaşamını yansıtmaktadır. Bir çoğu Kırgız sözlü edebiyat ürünlerinden oluşmaktadır. Arabayev’in Kırgız sözlü edebiyat ürünlerini pedagojik bir bakış açısı ile değerlendirerek eğitimde kullanması, onun zamanın şartlarına göre kendisini pedagoji alanında da ne denli yetiştirip, vizyon sahibi olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Kırgız Otonom Vilayeti 1924 yılında resmen kurulduktan sonra kendi içerisinde İlim Komisyonu kurulmuş ve komisyonun başkanlığına da Arabayev getirilmişti. Komisyon bir çok konuda olduğu gibi eğitim konusunda da Arabayev’in yönlendirmesine uygun olarak çalışmalarını yürütüyordu. 5 Mart 1925 tarihinde yapılan toplantıda Arabayev öğretmenlerin kullanmaları için Kırgızca gramer kılavuz kitabı hazırlanması gerektiğini söyleyerek komisyonun onayını aldıktan sonra çalışmalara başladı.⁹⁴³ Vakit kaybetmek istemediği için de aynı yılın Haziran ayında çalışmasını Kırgız Öğretmenleri I. Kongresine sundu. Bu kongrede, Arabayev’in hazırladığı çalışma uygun bulunarak, yayınlanmasına kararı alındı.⁹⁴⁴ Arabayev’in bu girişimleri sonucunda *Cazuu Colunda Saamalık* (Yazı Yolunda Yenilik) adıyla 24 sayfa olarak Moskova’da 1925 yılında 10000 adet yayımlandı.⁹⁴⁵ Bu çalışma okul öğrencileri için değil, öğretmenler için kılavuz dil bilgisi kitabı olarak kaleme alınmıştır. Bu sebeple kitapçık niteliği taşımaktadır. Ele alınan konular 11 dersten oluşmaktadır. Birinci derste, harflerin öğretilmesinde kullanılacak yöntem ve harflerin özellikleri anlatılmaktadır. Burada harfin tanımı ağızdan çıkan sesin, yazıya geçirilirken karşıladığı şekil olarak tanımlanıp, kullanılacak harfler verilmektedir. İkinci ders, ünlü harflerin (a, o, u, e, ı) öğretilmesine ayrılmıştır. Üçüncü ders söze (kelime), dördüncü ders hecelelemeye, beşinci ders kalın ve ince seslere, altıncı ders birleşik harflere, yedinci ders eklere, sekizinci ders ünlü

⁹⁴¹ Arabayuulu, **Kırgız Alipbesi**, s. 47.

⁹⁴² Arabayuulu, **Kırgız Alipbesi**, s. 51 – 55.

⁹⁴³ **KRBMA**, F. 647, op. 1, d. 134, s. 29.

⁹⁴⁴ **KRBMA**, F. 647, op. 1, d. 40, s. 1.

⁹⁴⁵ Arabayuulu, **Cazuu Colunda.**; Açıcı, **a.g.e.**, s. 15.

uyumuna, dokuzuncu ders harf değişimine, onuncu ders “b” harfinin başta, ortada ve sonda yazılışına ve son ders ise önceki derslerdeki konuların tekrarlanmasına yer verilmiştir.⁹⁴⁶

Arabayev’in *Cazuu Colunda Saamalik* adlı çalışması dönemin şartlarına göre Kırgız dil bilimi ve Kırgız eğitim tarihi için önemli bir yere sahiptir. Arabayev’in başında bulunduğu Kırgız İlim Komisyonu’da sekreter olarak çalışan ve daha sonra Kırgız dil bilimi üzerine Profesör olan Konstantin Kuzmiç Yudahin; “ilk defa gramer ve okuma kitaplarının öğretilmesinde kılavuz kitap olarak yayınlanan bu çalışma ilk tecrübemiz oldu. Bize ilk tecrübe kazandıran Saamalik, Kırgız imla kurallarının bilimsel olarak yer aldığı çalışmadır. Bu eserin ortaya çıkmasını uzun süre başka yerlerde eğitim alıp, kendisini Kırgız ve Türk dilleri konusunda yetiştiren yazara borçluyuz. Bu yönüyle Kırgız gramer özellikleri ve yazım şekilleri Türk – Tatar dillerinin izlerini taşımaktadır”⁹⁴⁷ olarak bahseder. Aynı şekilde Arabayev’in bu çalışması hakkında onu tanıyan Kırgız dili Profesörü Ziyaş Bektenov; “Arabayev’in Saamalığı önceden yayınlanan okuma kitapları, kılavuz kitapları olmayan, karanlıkta yol bulamayan, sendeleyip duran genç öğretmenler için usta olarak kendi devrinde büyük yere sahip oldu”⁹⁴⁸ diyerek bu çalışmanın Kırgız dili ve eğitim tarihindeki yerini göstermektedir.

Sovyet yönetiminin politikaları gereği okuma yazma öğrenimi seferberliğinin Kırgızlar arasında da başlatıldığına daha önce değinilmişti. Yönetim sadece küçük çocuklar için değil, büyükler için de eğitime önem veriyordu. Bu sebeple Arabayev büyükler için bir alfabe – gramer kitabı kaleme almıştır. Büyüklere okuma yazma öğretmeyi amaçlayan bu çalışma içerik bakımından kısa süreli açılan yetişkin kurslarında eğitim veren öğretmenler için hazırlanmıştır. Arabayev’in bu çalışması *Sabatsızdıktı Coyuu Alippesi* adıyla 1925 yılında 106 sayfa olarak, Bişkek’te 10000 adet basılmıştır.⁹⁴⁹ Harf öğretimine ses sistemi metodu kullanılarak 15 sayfa ayrılmış, geri kalan sayfalarına *Kırgız Alippesi*’nde olduğu gibi öğrenilen harflerin pekiştirilebilmesi için okuma parçalarına yer verilmiştir. Harflerin tanıtıldığı bölümde örnek kelimeler az kullanılmıştır. Bunun yerine öğretmenlerin ve öğrencilerin sınıfta kendilerinin yeni örnekler kullanmaları amaçlanmıştır.⁹⁵⁰ Okuma parçalarında ise büyüklerin yaşına uygun, atasözleri, şiirler, hayvan hastalıkları, vücut organları, halı dokuma, ipek dokuma, ağaç işleme, meyve yetiştirme, çiftçilik ve madencilik

⁹⁴⁶ Arabayuulu, *Cazuu Colunda*, s. 2 – 23; Aşçı, a.g.e., s. 97 – 105.

⁹⁴⁷ K. K. Yudahin, “Lingvistika v Kirgizii”, *Antologiya Pedagogičeskoy Mıslı Kirgizskoy SSR*, Moskva, 1988, s. 203.

⁹⁴⁸ Bektenov, *Öçpöz izder*, s. 7.

⁹⁴⁹ E. Arabajuulu, *Sabatsızdıktı Coyuu Alipbesi*, Pişpek, 1925.

⁹⁵⁰ Arabajuulu, *Sabatsızdıktı Coyuu Alipbesi*, s. 3 – 15.

konularına yer verilmiştir. Ayrıca siyasi ve kültürel özellik taşıyan Kırgızistan'daki 1916 isyanı, Ekim ihtilali, devlet organları, Sovyet komisyonları hakkında okuma parçaları da bulunmaktadır.⁹⁵¹ Arabayev'in bu eseri Kırgız Otonom Vilayeti'nde açılan bütün kısa süreli okuma kurslarında kullanılmıştır. Aynı çalışma 1926 yılında küçük değişikliklerle 10000 adet yeniden yayınlanmıştır.⁹⁵²

Arabayev'in *Kırgız Alippesi* çalışması 1925 yılında Moskova'da 62 sayfa olarak 10000 adet tekrardan yayınlanmıştır. Bu baskıda kitabın 24 sayfası harflerin öğretimine, 25. sayfadan sonrası ise okuma parçalarına ayrılmıştır. Harflerin öğretildiği ilk bölüm hiç değiştirilmeden basılmıştır.⁹⁵³ Okuma parçalarının yer aldığı sonraki bölümde ise okuma parçaları tamamen değiştirilmiş, yerlerine sosyalist ideolojinin propagandasını yapan okuma parçaları konulmuştur.⁹⁵⁴ Eserin 1925 baskısına ilaveten resimlerde eklenmiştir. Giyimler, ev hayvanları, yabani hayvanlar, vücut organları, yemek ve meyveler resimler ile desteklenmiştir. 39 – 52. sayfalar arasında doğada bulunan hayvanlar ve çiftçilik hakkında bilgilerin verildiği *Suuk Tiyüüden Kantip Saktanuu Kerek? (Soğuk Algınlığından Nasıl Korunmak Gerek)*, *Tazalıktu Saktoo Turasında (Sağlığı Koruma Hakkında)*, *Uyku Turasında (Uyku Hakkında)*, *Tamak Oorusu (Ağız Ağrısı)*, *Bizdin Bakçabız (Bizim Bahçemiz)* gibi okuma parçaları kullanılmıştır.⁹⁵⁵ Ayrıca zamanın şartlarına uygun *V. İ. Lenin, Ekim İhtilali, Koşçu Birliği, Kooperatif* gibi okuma parçaları ve Lenin hakkında bilgiler veren okuma parçaları ile Sovyet yönetimine uygun eğitim verme amaçlanmıştır.⁹⁵⁶ Çünkü hazırlanan çalışmanın basılabilmesi için İlim Komisyonunda onaylanması gereklidir.

Alip-bee 1926 ve 1927 yıllarında Kırgızistan Devlet matbaasında 84 sayfa olarak bastırılmıştır. Alip-Bee adlı çalışmanın Ufuk Deniz Aşçı tarafından transkripsiyon ve açıklamalı Türkçe çevirisi 2010 yılında yayınlanmıştır. Bu çalışmada harflerin öğretimi ve hece örneklerine önceki baskılarından daha az yer verildiği için ilk 14 sayfası harflerin anlatılmasına ayrılmıştır.⁹⁵⁷ Çünkü 1925 yılından itibaren Kırgız İlim Komisyonu Sovyet yönetiminin isteği doğrultusunda okuma yazma öğretiminde ses sisteminden, eski sisteme geçilmeye başlanmıştır.⁹⁵⁸ Ayrıca harflerin verilmesinde ve özelliklerinde bazı değişikliklere

⁹⁵¹ Arabayuulu, *Sabatsızdıktı Coyuu Alippesi*, s. 18 – 61.

⁹⁵² Maanaev - Osmonkulov, *a.g.e.*, s. 134.

⁹⁵³ E. Arabayuulu, *Alip-bee*, Maskö, 1925, s. 2 – 24.

⁹⁵⁴ Arabayuulu, *Alip-bee*, s. 25 – 61.

⁹⁵⁵ Arabayuulu, *Alip-bee*, s. 39 – 52.

⁹⁵⁶ Arabayuulu, *Alip-bee*, s. 47 – 58.

⁹⁵⁷ Aşçı, *a.g.e.*, s. 109 – 126.

⁹⁵⁸ Maanaev - Osmonkulov, *a.g.e.*, s. 119.

de gidilmiştir.⁹⁵⁹ Önceki baskılarına göre Sovyet ideolojisini yeni nesle tanıtmayı amaçlayan okuma parçalarına daha fazla yer verilmiştir. 15. sayfadan itibaren Kırgız gramer yapısını örneklerle açıklayan bilgiler ve önceki baskılarda olduğu gibi eşya, yiyecek, hayvan gibi Kırgız yaşam tarzına uygun terimler ve Sosyalist ideolojiye uygun okuma parçaları bulunmaktadır.⁹⁶⁰

Kırgız İlim Komisyonu'nun 1926 – 1927 yıllarındaki çalışmalar sonucu, alınan kararlara uygun olarak; Arabayev'in çalışmasının sesten kelime öğretiminin tersine, kelimedenden ses öğretimi tekniği ile düzenlenmiş şekli 1928 yılında 10000 adet, 128 sayfa olarak yayınlandı.⁹⁶¹ Arabayev kelime metodunun 1926 – 1927 yılında kısmen kullanıldığını ancak bu şekilde eğitim için daha erken olduğunu savunması hasebiyle 1928 baskısını hem ses ve hem de kelime metodunu birlikte kullanarak hazırladı. *“1926 yılındaki öğretmenler kursuna gelenler alfabe kitaplarının hepsi kelime metodu ile yazılmasının daha iyi olacağını söylediler. Bu düşüncüyü Bilim Komisyonu desteklediği için Alippe bu metotla yazıldı. Ancak 1926 – 1927 yılı tecrübelerine bakıldığında o metotla alfabe yazmak için erkendir. Bu sebeple alfabe kitabı ses sistemi ve kelime sistemi ile devlet programına uygun olarak yazıldı.”*⁹⁶² Kitapta harflerin öğretiminde resimlerde kullanıldığı için harf öğretimi bölümüne 68 sayfa ayrılmıştır. Her bir harf için birkaç sayfa ayrıldığı gibi örneklerin sayısı da artırılmıştır.⁹⁶³ Bunun sebebi her iki metodun da kullanılmasının amaçlanmasıdır. Harflerden sonraki okuma parçalarının yer aldığı bölümde tekstler 1926 yılındaki baskısına göre çoğaltılmakla birlikte, içerikleri basitleştirilmiştir. Önceki baskısında sosyal ve siyasi içerik taşıyan okuma parçaları kısaltılmış, yerine mevsimler, okul kurallarına, oyunlara, hayvanlara, işçiler, çiftçiler, ekim ihtilali ile yazılara daha çok yer verilmiştir.⁹⁶⁴ Kitabın son üç sayfası 1926 Türkoloji kurultayında kabul edilen Latin alfabesi ile Kırgızların yeni harflerine ayrılmıştır. Bu bölümde kelime ve cümleler Arap alfabesi, Latin alfabesi ve Rus alfabesi ile birlikte verilmiştir. Aynı şekilde bazı atasözleri her üç alfabe ile yazılmıştır.⁹⁶⁵

Arabayev Arap alfabesi ile Kırgız alfabe ve gramer kitabını yazan ilk Kırgız aydını olduğu gibi 1926 yılında Bakü I. Türkoloji Kurultayı'nda alınan Türklerin Latin alfabesine geçme kararı gereği, başta desteklemese de Latin alfabesi ile ilk Kırgız alfabesinin de yazarıdır. Bu çalışmayı 1927 yılında H. Sarsakeyev ile birlikte hazırlamış, 1928 yılında

⁹⁵⁹ Aşçı, a.g.e., s.30 – 31.

⁹⁶⁰ Aşçı, a.g.e., s. 109 – 126.

⁹⁶¹ E. Arabayev, *Kırgızın Alip-besi*, Kırgızistan Memleket Basması, 1928.

⁹⁶² Arabayev, *Kırgızın Alip-besi*, 1928, s. 3.

⁹⁶³ Arabayev, *Kırgızın Alip-besi*, 1928, s. 3 – 68.

⁹⁶⁴ Arabayev, *Kırgızın Alip-besi*, 1928, s. 69 – 126.

⁹⁶⁵ Arabayev, *Kırgızın Alip-besi*, s. 125 – 128.

Canlık adıyla iki defa 10'ar bin adet olmak üzere Kırgızistan Devlet Matbası'nda yayınlanmıştır. Bu çalışma o dönemde yayınlanan en başarılı alfabe kitabıdır.⁹⁶⁶ Eser toplam 84 sayfadan oluşmaktadır. Kitabın 26. sayfasına kadar olan bölümü 19'u ünsüz, 5 ünlü ve yumuşatma işaretinden oluşan harfleri örneklerle tanıtmaktadır.⁹⁶⁷ Bu ilk bölümde harflerin öğrenilmesinde çok fazla örneğe yer verilmemiştir. Bunun sebebi büyükler için hazırlanmasıdır. Çünkü yayınlandığı tarih itibarı ile Arap alfabesinin yanı sıra Latin alfabesine geçiş dönemidir. Yönetim Latin alfabesinin okullarda çocuklara öğretilmesi için öğretmen kursları açsa da elde sistematik olarak oluşturulmuş kitap olmadığı için başarı sağlanamamıştır. Dolayısıyla *Canlık* öğretmenlere Latin alfabesi ile eğitim verilmesinin kılavuz kitabı özelliği taşımaktadır.

Arabayeve bu eserini yazarken, yine aynı yıl Arap alfabesi ile yayınlanan alfabe kitabında olduğu gibi hem ses ve hem de kelime metotlarını karışık kullanmıştır. Buradaki amaç ise öğretmenlerin bir kısmı ses, bir kısmı ise diğer yöntemi bilmeleri sebebiyle her iki metodu kullanan öğretmenin ihtiyacını gidermek olsa gerektir.⁹⁶⁸ Eserin 27. sayfasında inceltme işareti örneklerle detaylı olarak açıklanmıştır. Sonraki sayfalarda ise ünlü, ünsüz harfler, sayma rakamları, roma rakamları, rakamların yeni alfabe ile yazılışları, Rusça ve Kırgızca ay – gün, Kırgızca yıl adları ve çok sayıda atasözleri yer almaktadır. Bunlardan başka şiir ve sözlü edebiyattan şarkı sözleri verildikten sonra Sovyet Hükümetinin arma ve kısaltılmasının açıklaması, Sovyet hükümet organlarının kısaltmalarının açıklanması, Sovyet yönetimi, Rus Çarlığı döneminde Kırgızlar, 1916 yılı, 7 Kasım Sovyet devletinin kuruluşu, Kasım Tınıstanov'un enternasyonal adlı şiiri, insan hayatı, Komünist Partisi, Lenin'in hayatı, İşçi ve Köylü dernekleri, Sovyet Hükümeti ve kadınlar, Kırgız kadınları, kadın eşitliği, Kızıl Asker ve terbiyesi gibi halkı Sovyet idaresine ve sosyalizme yönlendirici okuma parçalarına yoğun olarak yer verilmiştir. Ayrıca vatandaşlık bilgisi, Kırgızistan'ın coğrafi konumu ve komşuları, kömür ocakları, hayvanları ve nüfusu hakkında istatistik bilgilerde bulunmaktadır.⁹⁶⁹

Sovyet yönetiminin Arabayeve'i eğitim meselesinden uzaklaştırmak amacıyla 1928 yılında kurduğu komisyonun çalışmaları sonucunda Sultan Kurmanov ve Satıbaldı Namatov'un katılımıyla Arabayeve'in *Bizdin Mektep* adlı çalışması 1930 yılında Frunze'de yayınlandı.⁹⁷⁰ Çalışma Arabayeve'in alfabe – gramer kitaplarından farklı olarak kelime

⁹⁶⁶ Osmonkulov, İ. Arabayeve Kırgız Elinin, s. 85.

⁹⁶⁷ E. Arabajuulu - Q. Qarasajuulu, *Canlık*, Kırgızstan Memleket Basması, 1 Baskı, Frunze, 1928, s. 4 – 26.

⁹⁶⁸ Arabajuulu - Qarasajuulu, *Canlık*, s. 27.

⁹⁶⁹ Arabajuulu - Qarasajuulu, *Canlık*, s. 28 – 82.

⁹⁷⁰ Maanaev - Osmonkulov, *a.g.e.*, s. 160.

öğretimi metodu ile kaleme alınmıştır. Önceki alfabe kitaplarına göre daha çok sadeleştirilmiş ve kolaylaştırılmıştır. Arabayev'in *Bizdin Mektep* alfabesinden sonra ortaöğretim okulları için D. Şamgunov ile birlikte *Tabiyat Taanuu Alippesi* adlı son çalışması 1932 yılında Moskova'da 5000 adet olarak Latin alfabesi ile yayınlanmıştır.⁹⁷¹ Çalışma; dünyanın şekli, dağlar, tepeler, vadiler, Kırgızistan'ın coğrafi özellikleri başta olmak üzere, tabiat üzerindeki varlıkları açıklamalı olarak verilmiştir. Eser, bu konudaki diğer kitaplardan da faydalanılmak suretiyle 264 sayfa olarak hazırlanmıştır. Eserin başlıca konularını; "*Elibizdin Geografiya Körünüşü (Ülkemizin Coğrafi Görünümü - Haritası), Cer Üstündökü Kurgak Cana Suulardın Bölünüşü (Yer Yüzündeki Kurak ve Suların Bölünüşü), Cer Tobu (Dünyanın Şekli), Cerdin Togolok Eninin Kantip Bilebiz? (Yerin Yuvarlak Olduğunu Nasıl Biliyoruz?), Cer Emnenein Üstündö Turat? (Dünya Neyin Üzerinde Duruyor?), Cer Tobunun Çondugu (Dünyanın Büyüklüğü)*. Yeryüzünün Coğrafi özelliklerinin yanı sıra Astronomik bilgilere de çalışma da önemle yer verilmiştir: "*Cerdin Kün Aylanansında Aylanışı (Dünyanın Güneş Etrafında Hareketi), Kalendar (Takvim), Cay, Küz, Kış, Caz Emnelikten Bolot? (Yaz, Güz, Kış, Bahar Nasıl Olur?), Kün Emne? (Güneş Nedir), Planetalar cana Kün Tizmesi (Uydular ve Güneş), Cıldızdar (Yıldızlar)*." Bunların yanı sıra Fen ilimlerinden de konular bulunmaktadır: "*Metallı (Metaller), Taş Kömür Cana Anın Casaluu Coldoru (Taş Kömür ve Onun Yapılış Yolları), Tuz Cana Anı Çıkariş Coldoru (Tuz ve Onu Çıkarma Yolları)*" gibi başlıklar oluşturmaktadır.⁹⁷²

Arabayev'in Sovyet döneminden çok önce başlayan yeni sistemde ders kitapları kaleme alma çalışmaları, Sovyet döneminde Kırgız Otonom Vilayeti'nin kurulmasından sonra hızlı bir şekilde meyvelerini vermeye başlamıştır. Bu bağlamda ilk olarak 1924 yılında *Kırgız Alippesi*'ni hazırlayarak yayınlamıştır. Kırgız dili ve grameri için bir başlangıç olan eseri 1928 yılına kadar her yıl çeşitli düzenlemeler yapılarak yayınlanmıştır. Arabayev, sadece okullar için değil öğretmenler için de kılavuz kitaplar kaleme almış, *Cazuu Colunda Saamalık, Sabatsızdıktı Coyuu Alippesi* ve *Canılık* adlı çalışmaları öğretmenler tarafından başvuru kitabı olarak kullanılmıştır. Eserleri ne kadar alfabe ve gramer kitabı özelliği taşısa da Kırgız kültürünün, iliminin ve sosyal hayatının milli değerlere bağlı olarak gelişmesi için büyük gayret sarfetmiştir. Onun yaptığı bu çalışmalar, kendisinden sonraki Kırgız dil bilimciler tarafından Sovyet yönetiminin çeşitli oyunlarına rağmen örnek alınmıştır. Kullandığı bütün terimler Kırgız dilinin ilmi terminolojisinin temellerini oluşturmuştur.

⁹⁷¹ E. Arabayuulu, D. Şamgunuulu, **Tabiyat Taanu Alippesi**, SSR Elderinin Basması Cana Kırmambas, Moskva, 1932, s. 1.

⁹⁷² Arabayuulu - Şamgunuulu, **Tabiyat Taanu Alippesi**, s. 3 – 5.

4.3.2 Arabayev'in Diğer Eserleri

Arabayev'in hayatı boyunca en çok önem verdiği konu eğitim meselesidir. Bu sebeple de eser çalışmaları genellikle Usul-i Cedit hareketi çerçevesinde ders kitapları yazmak olmuştur. Ancak Ceditçilerin toplumu ilgilendiren her konuya eğilmeleri az da olsa Arabayev'in farklı alanlarda yayın yapmasında etkili olmuştur. Daha önce Arabayev'in basın faaliyetlerine yakın durduğundan bahsedilmişti. Bu konudaki ilk çalışması Galiya medresesinde okurken Kazak Ceditçileri ile yakın ilişki kurması hasebiyle onların neşriyat faaliyetlerine yardım etme yönünde olmuştur. Bu bağlamda Arabayev'in ilk yayını, Kazak aydınlanmasında ve neşriyat çalışmalarında önemli yere sahip *Aykap Dergisi*'nin⁹⁷³ birinci sayısında yayınlanan *Orınbor'dan Taşkente Deyin (Col Oçerki)* adlı makalesidir. Arabayev makalesini Kazak tarihinin kaynakları ve Kazak - Kırgızların eğitimi meselesine ayırmıştır. Kazak ve Kırgızların tarihleri hakkında Çin kaynaklarından ziyade, Rusça ve Fransızca araştırma eserlerinde daha çok bilgi bulunduğuna değinmiştir. Kazak ve Kırgızların yaşadıkları bölgelerde eğitim konusunda Orenburg, Ufa ve Kazan şehirlerine göre imkanların azlığından, Cedit mektep ve medreselerinin başarılarından, medreselerin modern müfredatından ve kısa sürede iyi bir eğitim alınabileceğinden, bu sistemin Türkistan'a taşınması gerektiğinden, Kırgız ve Kazak gençlerinin ücretsiz olarak bu şehirlere gelip çağdaş eğitim alabileceklerinden, Buhara ve Semerkand medreselerindeki eğitimin uzun ve yetersizliğinden bahsetmektedir.⁹⁷⁴

Arabayev'in Galiya medresesinde eğitim alırken Kazak aydınlarından Mir Cakıp Dulatov ve Ahmet Baytursunov ile yakın arkadaş olması onun *Kazak Gazetesi*'nin⁹⁷⁵ çalışmalarında yer almasında önemli bir etken oldu. Arabayev Kazak gazetesinin yayınlanmaya başlamasından sonra gazetenin muhabirliğini ve gerektiğinde redaktörlük işlerine yardım etti. Bu sebeple o Kazak gazetesinin muhabirleri ve redaktörleri arasında yer

⁹⁷³ Kazak basın tarihinde önemli bir yere sahip olan Aykap dergisi 1911 yılında Troisk şehrinde "Energia matbasında" basılmaya başlamıştır. Gazetenin sahibi Ceditçi aydınlardan Muhammetcan Seralin, Baş redaktörü ise Ekrem Alimov'dur. Dergi yayınlanmaya başladığı kısa dönem içinde bütün Kazak aydınlarının görüşlerini dile getirdiği önemli bir yayın organı haline dönüşmüştür. Aykap'ın bu başarısında farklı görüşteki aydınları dergi çevresinde toplayan Muhammetcan Seralin'in rolü büyüktür. Ceditçi karakteri ön plana çıkan Aykap dergisinin ilk dönemki yazarları arasında Alihan Bökeyhanov, Ahmet Baytursunov ve Mircakıp Dulatov'un da içinde bulunduğu Batıcı Kazak aydınları yanında daha sonra sosyalist hareket içinde yer alacak olan Saken Seyfulin, Sabit Dönentayev gibi yazarlar bulunmaktadır. Özdemir, **a.g.e.**, s. 150.

⁹⁷⁴ Arabayev, **Orenburgdan**, s. 3.

⁹⁷⁵ Kazak basın tarihinde önemli bir yere sahip olan Kazak gazetesi haftalık olarak 2 Şubat 1913'de Orenburg şehrinde yayınlanmaya başladı. Gazetenin sahibi Mustafa Orazayev, baş redaktörü Ahmet Baytursunov, yardımcısı ise Mircakıp Dulatov'du. Gazete Orenburg'daki Kerimovlar matbaasında basıldı. Aykap dergisinin yayınlanmaya başladığı dönemde bu dergide görüşlerini dile getiren Ahmet Baytursunov, Alihan Bökeyhanov ve Mircakıp Dulatov gibi Batıcı Kazak aydınları daha geniş bir okuyucu kitlesine hitap edebilmek için Aliye ve Hüseyiniye medreselerindeki Kazak öğrencilerinden de destek alarak Kazak gazetesini yayınlamaya başladılar. Özdemir, **a.g.e** s. 165.

aldı.⁹⁷⁶ 1913 – 1918 yılları arasında gazeteye çeşitli haber ve dokümanlar gönderdi.⁹⁷⁷ Bu gazetede Arabayev'in bilinen ilk ve tek yayını 1916 isyanı sonucunda Doğu Türkistan'a kaçan Kırgız göçmenleri için kaleme aldığı makalesidir. *Biçara Kırgız Borunardı Unutpagıla!* adıyla Kazak gazetesi'nin 7 Kasım 1917 tarihinde yayınlanan makalede Doğu Türkistan'a göç eden Kırgızların geri vatanlarına döndürülmesi, dönenlere yardım edilmesi ve Sovyet yönetimi nezdinde resmi yardımların sağlanmasında Kazak aydınlarından destek istemiştir.⁹⁷⁸

Arabayev'in diğer bir makalesi ise Kırgız basın tarihinin ilk Kırgızca gazetesi *Ala – Too*'nun birinci sayısında başyazı olarak *Kırgız Kalkı* adıyla yayınlandı. Bu makalesinde Arabayev, Kırgızların yüzyıllardan beri medeniyetten uzak, başka halkların egemenliği altında yaşadıklarından ve bu durumun temel sebebinin gelişmemişlikten kaynaklandığını söylemiştir. Kırgızca ilk gazete olan “*Erkin-Too*” adlı makalesinde Arabayev şunları yazdı; “*Ezelden beri Kırgız elinin vatani Ala-Too, Ulu-Too oldu. Sararıp, zarıgıldan*⁹⁷⁹ beklediği ümidi Hürriyet, gerçekleşti. İşte Kırgız halkının uzun zamandan beri beklediği hürriyetle devlet oldu, dumanı çıkmaktadır.”⁹⁸⁰ Kırgızların baskıdan kurtulabilmeleri için öncelikle medeni gelişimlerini eğitim yolu ile sağlamaları, arkasından bağımsızlıkla varlıklarını hür bir şekilde devam ettirebileceklerine değinmiştir. Rusya'da yaşanan Ekim ihtilalinin Kırgızlar için bulunmaz bir fırsat olduğunu ve Kırgızların bu fırsatı değerlendirerek, köyler, şehirler kurmaları, kurulan devlet organlarında görevler almaları, yayınlanan gazete ve dergilere sahip çıkıp, ilimlerini artırmalarını nasihat etmiştir. Arabayev bu makalesinin yanı sıra *Erkin – Too* gazetesinin bütün sayılarının yayınlanmasına katkı sağladığı gibi, gazetenin üçüncü sayısında Kırgızların bu yayın organına sahip çıkmalarını öğütlemiştir.⁹⁸¹

Arabayev'in Kırgız ilim ve edebiyatının gelişmesinde önemli rol oynadığı alanlardan biri de Kırgızların sözlü edebiyatlarının derlenmesine öncülük etmesinin yanısıra, Manas destanının yaşlı Manasçılardan yazıya geçirilmesinin resmi yolunu açmasıdır. Bu bağlamda Arabayev resmi girişimlerin yanı sıra kendisi de bizzat sözlü edebiyatın derlenmesine katılmıştır. Arabayev'in ilk yayın tecrübesi Moldo Kılıç Şamırkanuulu'nun⁹⁸² 1911 yılında

⁹⁷⁶ Maanaev - Osmonkulov, **a.g.e.**, s. 42.

⁹⁷⁷ Maanaev - Osmonkulov, **a.g.e.**, s. 20.

⁹⁷⁸ Arabayev, **Biçara Kırgız**, s. 4.

⁹⁷⁹ Bir zararlı otun adıdır. Yudahin, **Kırgız Sözlüğü**, s. 804.

⁹⁸⁰ Arabayuulu, **Kırgız kalkı**, s. 3.

⁹⁸¹ Arabayuulu, **Cakşı Karma**, s. 4.

⁹⁸² Moldo Kılıç Şamırkanuulu, Kırgızların ilk okuma yazması olan şairlerinden biridir. 1868 yılında Şimdiki Koçkor ilçesinin Buguçı köyünde doğdu. Sarıbagış boyunun ünlü beyi Törögeldi'nin torunu olan Moldo Kılıç Kanat hanın medresesinde eğitim aldı. Bu sebeple şiirlerini söylememnin yanı sıra el yazması haline getirdi. 1910 yılından sonra Arabayev ile birlikte mekteplerde öğretmen olarak çalıştı. 1917 yılında vefat etti. Şükürbek Beyşenaliyev, “Üç Zalkar (Moldo Kılıç, Sagımbay, Arabayev)”, **İ. Arabayevdin Tuulgan Kününö 110. Cıldığına Arnalğan Cıynak**, Bişkek, 1993, s. 57. Töreki, **a.g.e.**, s. 1.

Isıkgöl'ün Kemin ilçesinde meydana gelen deprem ve depremin olduğu köylerdeki yıkım sebebiyle halkın yaşadığı zorlukları anlattığı el yazmasını yayınlamasıdır.⁹⁸³ Bu eseri Arabayev, 18 sayfa olarak 1911 yılında *Kıssa-i Zelzele* adıyla, Kazan'da Eremeyev ve Şaşabrin matbaasında, bir giriş yazarak bastırmıştır.⁹⁸⁴ Eserin Türk toplulukları arasında yayılması işine Galiya medresesi öğrencileri de yardım etmişlerdir.⁹⁸⁵

Arabayev'in diğer bir derleme eseri ise Kırgız sözlü edebiyatından Ton'da yaşayan Manasçı Aktanuulu Tınıbek'in şiirlerini, D. Esenaliev'in anlattığı şekliyle yayınladığı *Semeteyden*⁹⁸⁶ *Bir Bölüm* adlı çalışmadır.⁹⁸⁷ Bu derleme işini Arabayev, ihtilalden önce Isıkgöl bölgesinde Cedit okulları açıp, öğretmenlik yaptığı dönemde gerçekleştirmiştir.⁹⁸⁸ Eser boyut olarak küçük kitapçık olmakla birlikte 184 sayfadan oluşmaktadır. Arabayev derlemeye kısa bir giriş yazmıştır. Bu bölümde Arabayev, Semetey'in bir kahraman olarak yüzyıllar boyunca Kırgızlara örnek olduğunu, onun özellikleri ile Kırgızların kültürel hayatının zenginliğini yansıttığından ve Tınıbek Manasçıdan bahsetmektedir.⁹⁸⁹ Arabayev'in kendisinin derlediği diğer bir derleme ise yine narın bölgesinden Manasçı Cakıpbek Cakıbbekuulu'ndan dinlediği *Seketbay*'dır. Bu eserde yine *Semetey* gibi Moskova'da, 1925 yılında yayınlanmıştır.⁹⁹⁰ Çalışma büyük hacimli olmayıp, Arabayev'in yazdığı bir sayfalık giriş dahil olmak üzere 61 sayfadan oluşmaktadır. Arabayev giriş bölümünde bu çalışmanın yok olan Kırgız halkını canlandıracağını ve Manasçının kim olduğunu yazmıştır.⁹⁹¹ Eserin içeriği şiirsel bir dil ile Kırgız kültürünü anlattığı şiirlerinin toplamından oluşmaktadır. Kitabın sonunda Kırgızca yayınlanıp, satılan eserlerin reklamı yapılmaktadır.⁹⁹²

Arabayev Kırgız dilinin halk tarafından kullanımını yaygınlaştırmak ve okulların o dönemde büyük ihtiyaç duyduğu ders kitapları yazmak amacıyla çeşitli çevirilerde yapmıştır. Bunlar; *V. İ. Lenin Anın Ömür Bayanı Cana İştügen İşi*,⁹⁹³ *G. İ. İvanov'un Geografiyenin*

⁹⁸³ Maksutov, **a.g.e.**, s. 3.

⁹⁸⁴ Törekil, **a.g.e.**, s. 2.

⁹⁸⁵ Törekil, **a.g.e.**, s. 1.

⁹⁸⁶ Semetey Destanı; Manas destanının Manas'ın ölümünden sonrasını anlatan ikinci kısmıdır. **Manas Ensiklopediyası**, Cilt 1, Bişkek, 1995, s. 440.

⁹⁸⁷ Tınıbek, **Semeteyden Bir Bölüm**, Derleyen: Arabayev, Maskö, 1925.

⁹⁸⁸ Osmankulov, **İ. Arabayev**, s. 24.

⁹⁸⁹ Tınıbek, **a.g.e.**, s. 3.

⁹⁹⁰ **Seketbay**, s. 1.

⁹⁹¹ **Seketbay**, s. 3.

⁹⁹² **Seketbay**, s. 60 – 61.

⁹⁹³ **V. İ. Lenin, Anın Ömür Bayanı Cana İştügen İşi**, Derleyen: Arabayev, Taşken, 1925.

*Baştağış Kursu I. Bölüm,*⁹⁹⁴ *O. Karpinski'nin Emgekçi Dıykandardın Kösümü,*⁹⁹⁵ *V. İ. Lenin'in Caştar Soyuzunun Mildetteri,*⁹⁹⁶ *Metr Çenderi,*⁹⁹⁷ adlı eserleridir.

Arabaye'ın fikir dünyası, çalışmalarında olduğu gibi Ufa, Kazan ve İstanbul'da bulunduğu dönemde şekillenmeye başlamıştır. Tokmok şehrinde Usul-i Cedit ile tanışmasının ardından Ceditçilerin yoğun olarak yaşadıkları Ufa ve Orenburg şehirlerine giderek buradaki önde gelen Ceditçi aydınlar ile tanışmış, onlarla yakın ilişkiler kurmuştur. Aynı zamanda Arabaye'ın Ceditçilerin görüşlerini, yayınlarını ve çalışmalarını yakından takip etmiş, bunun sonucunda da onların yolunu takip etmiştir. Gerçekten de Arabaye'ın Cedit düşüncesini çok iyi tahlil etmiş ve anlamış bir aydındır. Onun düşünceleri, Ceditçilerin nizamnamesi sayılabilecek İttifak-ı Müslimin tüzüğü ile bire bir uyum içerisinde. Siyasi konularda Ceditçilerde olduğu gibi bir taraftan Rusya Müslümanları birliğini savunurken, diğer taraftan yerel siyasi örgütlenmenin, uyanmanın gerçekleşmesi gerektiği fikrini taşımıştır. Kültür konusunda da Rusya sınırları içerisinde yaşayan Türk topluluklarının kültürel birliğe ulaşmaları gerektiği fikrini savunmuş, kültürel birliğin sağlanmasında da milli kültürü temel almıştır. Bunun da ancak eğitim ve Türk topluluklarının yerel kültürlerinin gelişmesiyle mümkün olacağına inanmıştır.

Arabaye'ın bu çalışması Kırgız eğitim tarihi için büyük öneme sahiptir. *Kırgız Alıppesi* kısa sürede hazırlanmasına rağmen döneminin ihtiyaçlarını gidermiştir. Arabaye'ın tarafından oluşturulan Kırgız alfabe çalışmasında Kırgızcaya en yakın Türk lehçesi olan Kazakçadan faydalanılmıştır. 1924 yılına kadar Kırgızlar eğitimde Rusça başta olmak üzere, Tatar, Kazak ve Özbek Türkçelerinde kaleme alınmış genellikle eski usuldeki alfabe – gramer kitaplarını kullanıyorlardı. Arabaye'ın girişimleri ve gayretleri ile hazırlanan *Kırgız Alıppesi* Kırgızcanın yazı dili olmasını sağlayan ilk eser olma özelliğini taşımaktadır. Bu sayede Kırgızca Rusça karşısında yok olmaktan kurtulmuştur. Bugün Kırgızistan'da Kırgızca ilim dili olarak kullanılıyorsa bu Arabaye'ın çalışmaları sonucunda olmuştur. Arabaye'ın bu eseri 1928 yılına kadar her yıl genişleterek basılmıştır. Ancak ilk baskısında Sovyet ideolojisi yerine, milli özelliklerini koruyabilmiştir. Daha sonraki baskılarında sistem aynen korunmakla birlikte okuma parçaları tamamen Sovyet yönetiminin, Lenin'in ve Sosyalizm'in propagandasını yapacak şekilde düzenlenmiştir. Ayrıca Sovyetler döneminde hazırlanan

⁹⁹⁴ İvanov, a.g.e., s. 2.

⁹⁹⁵ O. Karpinskiy, *Emgekçi Dıykandardın Kösümü*, Çev.: Arabayuulu, Maskö, 1925.

⁹⁹⁶ *Lenin'in Caştar Soyuzunun Mildetteri*, Çev.: Arabayuulu, Maskö, 1926.

⁹⁹⁷ *Metr Çenderi*, Başkurtçadan Çev.: Arabayuulu, Kırgızstandın Ökümöt Basmasöz Bölümü 1927.

hemen bütün Kırgız alfabe – gramer kitapları Arabayev'in *Kırgız Alippesi*'ni örnek almışlardır.

Arabayev Türk halklarının bağımsız olabilmelerinin eğitim - neşriyat alanındaki modernleşme ve modern eğitim sistemi ile halkın eğitilmesine bağlı olduğunu düşünmüştür. Bu sistem içerisinde de ortak bir dile yerel Türk lehçelerinin gelişmesi ile ulaşılabileceğini savunmuş çalışmalarını da bu yönde yoğunlaştırmıştır. Bu sebeple hem ortak Türkçe ve hem de yerel Kırgız Türkçesinin gelişmesi için alfabe – gramer kitapları kaleme almıştır. Onun düşüncesine göre dilin gelişmesi için sadece alfabe – gramer kitapları yazmak yeterli değildir. Dilin başta ilim ve edebiyat olmak üzere her alanda yaygın kullanılması gerektiğini düşünmüştür. Bu bağlamda Arabayev, alfabe ve gramer kitaplarının içerisine birçok dünyevi dersleri içeren konuları eklemiş, başka dillerden Kırgızcaya çeviriler yapmış, milli basının gelişmesi için mücadele etmiştir.

SONUÇ

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'ın toplumsal ve siyasal yapısını derinden etkileyen iki büyük gelişme cereyan etmiştir. Bunlar, Rus ilerlemesinin tamamlanarak, Rus hâkimiyetinin tesisine başlanması ve Türkistan halkları arasında baş gösteren modernleşme hareketleridir. XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde neredeyse tüm Rusya Türklerinde Batı tarzı eğitim almış, ileri görüşlü genç aydınlar ortaya çıkmıştır. Bunların çoğu İsmail Gaspıralı'nın kurduğu Usul-i Cedit okullarında ve Ruslar tarafından Rus-Yerli adıyla kurulmuş iki sınıflı okullarda eğitim almışlardır. Türkistan'da dönemin eğitim dilleri olan Arapça ve Farça'nın yanı sıra Rusça öğrenen aydınlar, dünyadaki gelişmeleri yakından takip etmeye başlamışlardır. Bunun sonucu olarak da modernleşme çabaları halkın kendi içerisinde, kendi kültüre dayanarak yükselmeye başlamıştır. Rus etkisi bu durumda sadece, Türkistan Türklerini yönetmeleri itibariyle Rusya'da meydana gelen olaylar çerçevesinde etkili olmuştur. Ruslar aracılığıyla Batı ile ilişki kuran Türkistan halkı, toplumun değişim ihtiyacını karşılayabilecek yeni arayışlar içine girmişler, çıkış noktası olarak da kendi birikimleri üzerine yükselmeyi amaçlamışlardır. Böylelikle, Rusya Türkleri arasında Ceditçilik adıyla anılan modernleşme hareketi başlamıştır. İlk önce eğitim sahasında ortaya çıkan Ceditçilik, kısa sürede bölge halkının ekonomik, fikrî, sosyal, kültürel ve siyasal yaşamına damgasını vuracak boyutlara ulaşmıştır.

Ceditçilik kavramı ile tanımlanan modernleşme hareketi, XX. yüzyılın başlarında Türkistan'da hızla yayılma imkanı bulmuştur. Ceditçilerin önem verdiği matbuat çalışmaları ile Türk aydınlar arasındaki iletişim güçlenmiş, kültürel, siyasi ve eğitim çalışmalarında önemli başarılar elde edilmiştir. Ceditçiliğin önem verdiği konulardan biri olan milli kültürün modern tarzda işlenmesi sonucu Türk kültürü ve tarihi çalışmalarında Türk aydınlarının payı artmış, böylelikle Türk dili çalışmaları da gelişmiştir. Bunların yanı sıra bu dönemde dikkati çeken diğer bir gelişme Türkistan'daki aydınların, hem Çarlık döneminde ve hem de Bolşevik iktidarının ilk yıllarında Türkistan'ın bağımsızlığını kazanması için yaptıkları girişimlerdir. Siyasi alanda bu mücadele oldukça başarılı bir şekilde sürdürülmüş, Türk aydınları bir biri ardına Rusya dahilindeki çeşitli yerlerde kongreler düzenlemişler ve sivil toplum örgütleri kurmuşlardır. Bolşevik yönetimin ilk yıllarında askeri alanda da bazı girişimlerde bulunulmuştur. Ancak daha çok ekonomik imkansızlıklar nedeniyle silahlı mücadelede pek başarı sağlanamamıştır. Bu sebeple Türkistan aydınları bağımsızlık mücadelesini siyasi

alandaki sürdürmeyi tercih etmişlerdir. Bu aydınlar arasında ön plana çıkanlardan birisi de İşanaali Arabayev'dir.

Arabayev hakkında elde edilen bilgilere göre doğumu Türkistan tarihindeki en önemli dönüm noktasına denk gelmiştir. Bilindiği üzere Rus Çarlığı Türkistan işgalini XIX. yüzyılın sonlarında tamamlamıştır. Böyle bir siyasi ortamda doğan Arabayev, Kırgızların yoğun olarak yaşadıkları Kuzey Kırgızistan'da eğitim alan sayılı Kırgızlardan birisidir. Arabayev'in eğitimini tamamladığı sırada bölgeye gelen Tatar öğretmenler, gazeteler aracılığı ile Rusya Müslümanlarının eğitim alanındaki çalışmalarını tanımıştır. Dolayısıyla bu durum Ceditçiliğin Türkistan'a nasıl girdiği konusunda önemli fikirler vermektedir. Diğer taraftan Arabayev'in eğitim süreci Türkistanlı Ceditçilerin kendilerini geliştirme ve Cedit düşüncesini benimsemelerinin temel dayanaklarını da ortaya koymaktadır. Buna göre Arabayev örneğinden yola çıkılacak olursa, Türkistan Ceditçileri öncelikle İdil – Ural bölgesinde ortaya çıkan yenileşme hareketlerini çeşitli süreli yayınlardan ve Türkistan'a gelen Tatarlardan öğrenmişlerdir. Arkasından Ceditçiliğin merkezi olan İdil – Ural bölgesine giderek burlardaki medreselerde eğitim almışlardır. Tabi ki belirtilen bölgenin o dönemin ilim ve kültür merkezi olması ve bütün İslam alemi ile bağlantı kurulduğu gibi batıdaki gelişmelerin takip edilebilmesi diğer önemli bir etken olmuştur. Bu bağlamda Arabayev, Kırgız Türk kültüründen beslenen, eski ve yeni usul eğitim isteminin yetiştirdiği bir aydındır. Arabayev'in eğitimini tamamladıktan sonra tekrar memleketine dönerek Usul-i Cedit mekteplerini Kırgızlar arasında yaygınlaştırması, Ceditçiliğin Türkistan'da hızlı yayılışının önemli örnek etkenlerinden birisidir. Dolayısıyla Ceditçiliğin Türkistan'da yayılmasında Türkistanlı aydınların İdil – Ural bölgesindeki yeni sistemdeki eğitim kurumlarında aldıkları eğitimi bölgelerine taşımaları etkenlerden birtanesidir.

İşanaali Arabayev'in aldığı Cedit eğitimi, modern anlamda Kırgızların ilk eğitimcisi olarak, Çarlık döneminde ve Sovyet döneminde önemli çalışmalar yapmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Arabayev, eğitim konusunda ilk olarak dünyevi ilimlerinde okutulduğu yeni usuldeki mektepleri Kırgızlar arasında açmış ve yaygınlaştırmıştır. Onun açtığı okullardan gençlerin Kırgızlar arasında da Ceditçi, yani modern aydınlar yetişmesini sağlamıştır. 1913 – 1916 yılları arasındaki kısa zamanda Kuzey Kırgızistan'da eğitim ve okuryazar durumu gözle görülür bir şekilde artmıştır. Arabayev'in 1916 Kırgız bağımsızlık isyanı sonucu yaşanan katliam sırasında Doğu Türkistan'a gitmesi Doğu Türkistan'daki eğitim faaliyetlerine katkı sağlamasına ortam hazırlamış, bölgede yaşayan Kırgızların yazı dillerinin oluşmasına doğrudan faydası dokunmuştur. Bu durum Arabayev'in eğitim konusundaki çalışmalarının

geniş bir alanı etkilediğini göstermesi bakımından önemlidir. Arabayev'in Ekim ihtilalinden sonraki eğitim çalışmalarına devam etmesi Ceditçiliğin Çarlığın yıkılması ile gücünü kaybetmediğinin önemli kanıtlarından birisidir. Dolayısıyla Ceditçilik, düşüncesi Sovyet iktidarının ilk yıllarında Türkistan'da meydana gelen olayları şekillendiren önemli bir faktördür. Diğer taraftan Çarlık döneminde meydana gelen Ceditçi birikimin, Sovyetlerin ilk döneminde Kırgızların ilk Sovyet öğretmenlerini yetiştirdiği gibi kültürel faaliyetler ile milli bilinci uyandırmada önemli bir etken olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Arabayev, Komünist partinin asimile politikalarına karşı korkmadan en iyi şekilde mücadele etmeye çalışarak, Türk alfabe birliğini savunmuş ve Alfabenin değiştirilmemesi için aktif rol oynamıştır. Dolayısıyla ortak Türk alfabesini savunan bir aydın olmakla birlikte, Kırgız yazı dilinin temellerinide atmıştır. 1925 yılında Komünist partiden çıkarıldıktan sonra Eğitim çalışmalarını durdurmuyup, çeşitli eğitim kurumlarında dersler vererek, Rus dili karşısında Kırgız dilinin gelişmesi ve yaygınlaşması için büyük çaba göstermiştir. Bu bağlamda Arabayev, Kırgızların modern eğitim alanında gelişimini sağlayan ilk pedagoglar arasındadır. Onun çabaları sayesinde ki Kırgız dili Sovyet dönemini aşarak günümüzdeki seviyesine ulaşmıştır.

Rusların Türk dillerini ve Türk boylarını parçalama politikalarına karşı daha öğrenciyken Türk dil bütünlüğünün korunması için mücadele etmiş, bu konuda somut icraatlarda bulunmuştur. Kırgızların ilk matbu kitabı "*Kıssa-i Zelzele*"yi yayınlıyarak Kırgız matbuatının temellerini atmıştır. Bu özellikleri ile Arabayev Cedit fikirlerinin Türkistan'da yaygınlaştırılması için ihtiyaç duyulan tam bir hareket adamı olmuştur. Arabayev Türk halklarının bağımsız olabilmelerinin eğitim - neşriyat alanındaki modernleşme ve modern eğitim sistemi ile halkın eğitilmesine bağlı olduğunu düşünmüştür. Bu sistem içerisinde de ortak bir dile yerel Türk lehçelerinin gelişmesi ile ulaşılabilceğini savunmuş çalışmalarını da bu yönde yoğunlaştırmıştır. Bu sebeple hem ortak Türkçe hem de yerel Kırgız Türkçesinin gelişmesi için alfabe – gramer kitapları kaleme almıştır. Onun düşüncesine göre dilin gelişmesi için sadece alfabe – gramer kitapları yazmak yeterli değildir. Dilin başta ilim ve edebiyat olmak üzere her alanda yaygın kullanılması gerektiğini düşünmüştür. Bu bağlamda Arabayev, alfabe ve gramer kitaplarının içerisine birçok dünyevi dersleri içeren konuları eklemiş, başka dillerden Kırgızcaya çeviriler yapmış, milli basının gelişmesi için mücadele etmiştir.

Kazak ve Kırgızlar arasında açtığı Usul-i Cedit okulları, bölgede Ceditçiliğin yaygınlaşmasına büyük katkı sağladığı gibi, ilk modern Kırgız entelektüellerinin de

yetişmesinin yolunu açmıştır. Yetiştirdiği kadro, Bolşevik devriminden sonra Kırgızların başta eğitim, siyasi ve toplumsal hayatını şekillendirmiştir. Arabayev, 1916 olaylarının Kırgız - Kazak halkına verdiği olumsuz etkilerin kısa sũrede atlatılmasına ˆn ayak olmuştur. Siyasi manada bazı Tũrk aydınları Sovyet işgalinden sonra mũcadeleye Tũrkistan dışında devam ederken, Arabayev Sovyet yˆnetiminin ilk yıllarında ˆnemli siyasi ve kũltũrel gˆrevler ˆstlenmiřtir. Aldığı gˆrevleri tamamen Tũrk toplumunun kũltũrel gelişimi ve bağımsızlığı yˆnũnde gerˆekleřtirmeye gayret gˆstermiřtir. Dolayısıyla Arabayev, hem fikir adamı ve hem de siyaset adamıdır. Onun bu ˆabalarını fark eden Sovyet yˆnetimi, 1925 yılında Arabayev'i Komũnist Partiden ve tũm gˆrevlerinden azletmiştir. Arabayev'in yˆnetimden uzaklaştırıldığı dˆnemde aynı zamanda Ceditˆiliđin bˆlgede gũˆ kaybetmeye başladığı gˆrũlmektedir. Dolayısıyla Sovyet iktidarı 1925 yılından itibaren Ceditˆileri yˆnetimden uzaklaştırmaya başlamıştır. 1930 yılına gelindiğinde ise bˆlgede Ceditˆilik gũcũnũ tamamen kaybetmiştir.

Kırgızistan'ın ısıkgˆl havzasında bulunan Koˆkor'da başlayan Arabayev'in Tũrkistan Tũrklerine adanan hayatı, azimli ve kararlı bir şekilde sũrdũrũlen onurlu mũcadeleler sonucunda, yine bir Tũrk ili olan ˆzbekistan'ın başkenti Taşkent'in soğuk zindanlarında 51 yaşında son bulmuştur. Arabayev kendini milletine hizmet edebilmek iˆin yetiştirmiş, başta eğitim olmak ˆzere Alaş hareketi iˆerisinde siyasi ˆalıřmalarda bulunmuştur. Siyasi hayatını Tũrklerin bağımsızlıklarını kazanmaları ˆzerine kurmuş, ancak Bolşevik ihtilali ve Sovyet politikaları onun hayallerine darbe vurmuştur. Bũtũn bunlara rağmen umudunu kaybetmeyip, Komũnist Parti iˆerisinde siyasi mũcadelesini başarılı bir şekilde sũrdũrmũřtũr. Yine Sovyetlerin emperyalist ve baskı politikaları sonucu 1925 yılında siyasi yaşamına son verilmiştir. Bu bağlamda Arabayev ˆarlık dˆneminde yetişen, devrim ve kırmızı terˆrũn kurbanı, dũřũnũr ve entelektũellerden biridir. Bũtũn karalama ve dışlanmalara rağmen eğitim ve kũltũrel gelişim mũcadelesini devam ettirmesi, Arabayev'in halkın kurtuluşu konusundaki inancını kaybetmediğini gˆstermektedir. Bu sebeptendir ki uzun yıllar adına yasaklar, eserlerine tozlu zindanlarda gizli raşlar, Tũrkistan Tũrkleri ve Kırgızlar iˆin yaptığı hizmetlerin ˆzerine kara ziftler dˆkũlmesine rağmen, vefakˆr halkı onu yũređinde ˆzgũrlũđũne kadar saklamıştır. Bu da tarihin kahramanlarını unutmadığını gˆsteren birˆok ˆrnekten yalnızca bir tanesidir.

Arabayev'in fikir dũnyası, ˆalıřmalarında olduğu gibi Ufa, Kazan ve İstanbul'da bulunduğu dˆnemde şekillenmeye başlamıştır. Tokmok şehrinde Usul-i Cedit ile tanışmasının ardından Ceditˆilerin yoğun olarak yaşadıkları Ufa ve Orenburg şehirlerine giderek buradaki ˆnde gelen Ceditˆi aydınları ile tanışması, onlarla yakın ilişkiler kurması dũřũnce dũnyasını

şekillendirmiştir. Arabayev'in çalışmalarının Ceditçilik düşüncesi ile uyum içerisinde olması, onun özellikle 1905 yılından sonraki Ceditçilerin faaliyetlerini yakından takip ettiğini göstermektedir. Gerçekten de Arabayev Cedit düşüncesini çok iyi tahlil etmiş ve anlamış bir aydındır. Onun düşünceleri, Ceditçilerin nizamnamesi sayılabilecek İttifak-ı Müslimin tüzüğü ile bire bir uyum içerisinde. Siyasi konularda Ceditçilerde olduğu gibi bir taraftan Rusya Müslümanları birliğini savunurken, diğer taraftan yerel siyasi örgütlenmenin, uyanmanın gerçekleşmesi gerektiği fikrini taşımıştır. Kültür konusunda da Rusya sınırları içerisinde yaşayan Türk topluluklarının kültürel birliğe ulaşmaları gerektiği fikrini savunmuş, kültürel birliğin sağlanmasında da milli kültürü temel almıştır. Bu bağlamda Arabayev, Türkistan Türklerinde dil ve kültür birliği taraftarıdır. Bunun da ancak eğitim ve Türk topluluklarının yerel kültürlerinin gelişmesiyle mümkün olacağına inanmıştır. Bununla birlikte Arabayev'in düşünce dünyası dönemin siyasi, kültürel ve ekonomik şartlarına göre şekillenmiştir. Çağa göre düşünce sistemi değişmekten ziyade evrilip, şartlara uygun uyarlanan, mevcut koşullarda uygulanabilir hale dönüştüren bir düşünür ve hareket adamıdır.

Bütün bunların yanı sıra Arabayev, her anlamda modern Kırgızistan'ın kurucularından birisi olma özelliği taşımaktadır. Onun düşünce sistemi Rusya Müslümanlarının Türk birliği aşamasından Otonom Kırgızistan ve bağımsız Kırgızistan'a doğru zamana ve şartlara göre değişim ve gelişim göstermiştir. Lakin onu bu özelliği ile bir devlet adamı veya siyasetçi olarak değerlendirmeye tabi tutmak, Arabayev'in asıl ön plana çıkan yölerini gölgede bırakabilir. Zamanın şartları gereği siyasetle bağlantılı olmakla birlikte Arabayev, daha çok modern Kırgızistan'ın oluşmasında fikri temeli meydana getiren, münevver, düşünür, entelektüel ve eğitimcidir. Çalışmaları ile Türkçenin Kırgız lehçesinin imla, yazı sistemini oluşturmuş; Kırgız eğitim sisteminin temellerini atmıştır. Başka bir ifade ile Arabayev, Kırgızistan'ın kültürel çehresini biçimlendirenlerin başında gelmektedir. Bu bağlamda toplumsal, siyasi ve ekonomik buhranlar, kritik dönemler Arabayev gibi entelektüel aydınlar doğurur. Bu aydınlar da mevzu bahis toplumun bilinçlenmesi, milletleşmesi ve çağdaşlaşması yolunda hizmetler ortaya koyarlar. Arabayev de bu tür özelliğe sahip Türkistan aydınlarından birisidir.

KAYNAKÇA

Kırgızistan Cumhuriyeti Merkezi Siyasi Dokümanlar Arşivi

- F. 10, Op. 15, d. 188.
- F. 10, Op., 1, d. 31.
- F. 10, Op. 15, d. 19.
- F. 10, Op., 1, d. 363.
- F. 21, Op. 6, d. 139.

Kırgızistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi

- F. 647, Op.1, d. 40.
- F. 647, Op. 1, d. 37.
- F. 647, Op. 1, d. 14.
- F. 647, Op. 1, d. 134.
- F. 647, Op.1, d. 92.

Kırgızistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi

Miftakov Kayum, Kırgızca – Rusça el yazmaları, Kırgızistan İlimler Akademisi Kütüphanesi El Yazmaları Bölümü, İnf. No: 298 – 96, 29 / 3, 1947.

Araştırma Ve İnceleme Eserler

Tezler

Altımişova, Zuhra; **1920 – 1930 CC. Kırgızstanda Sovet Rejiminin Kulaktardı Tap Katarı Coyuu Sayasatı**, Kırgız – Türk Manas Üniversitesi (Doktora Tezi), Bişkek, 2010.

Auanasova, Alima M.; **Deyatelnost' Natsional'noy İntelligentsii Turkestana v Pervoy Çetverti XX Veka**, (Doktora Tezi), Yujnoy-Kazahstanskiy Gasudasrtvenniy Universitet İmeni M. Auezova, Şımkent, 2002.

Benhür, Çağatay; **Stalin Dönemi Türk – Rus İlişkileri (1924 – 1953)**, Selçuk Üniversitesi, (Doktora Tezi), Konya, 2008.

Cunuşaliyev, C.; **Kırgızstan Preobrazovatelnie Protsessi 20 – 30 h Godov**, Avtoreferat Dissertatsii Doktora İstoriçeskih Nauk, Bişkek, 1993.

Çekeroğlu, Betül; **Kırgızlar İçin Açılan Rus Yerli (Yerli) Okulları**, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Bişkek, 2007.

Ercilasun, Güljanat Kurmangaliyeva; **Seyahatnamelere Göre Yedisu Bölgesindeki Kazak ve Kırgızların Sosyal Yapısı**, Kırgız – Türk Manas Üniversitesi (Doktora Tezi), Bişkek, 2008.

Esengulova, Mirgul; **Prosvetitel'skaya Deyatel'nost Pedagogičeskoe Nasledie İşanaali Arabayeva**, Kırgız Gosudarstvennyy Universitet im. İ. Arabayeva, (Doktora tezi), Bişkek 2005.

Eshenkulova, Kishimjan; **Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi (1800 – 1917)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), İstanbul, 2007.

Gökçe, Hülya; **İdil – Ural Sahasında Ceditçilik Dönemi Türk Tatar Gramerciliği**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Ankara, 2008.

İdirisov, Seyitbek; **Kıtaylık Kırgızdardın Adabiy Tili**, Kırgız – Türk Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkoloji Anabilimdalı, (Yüksek Lisans Tezi), Bişkek, 2007.

İsakov, Baktıbek; **XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Sayak Uruusu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, Kırgız – Türk Manas Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Bişkek, 2005.

Kadırova, Asel; **XIX. Kılımdın Ayagı XX. Kılımdın Başındaki Kırgızdar Koldongon Dokumentterdin Tili**, Kırgız – Türk Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans tezi), Bişkek, 2008.

Kara, Abdulvahap; **Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığı Yolundaki Mücadelesi**, (Doktora Tezi), Mimar Sinana üniversitesi, İstanbul, 2002.

Orozbaeva, Gulkayır; **Kırgızstandın Tündük Tarabındaki Oturuktaştırıruu Cana Kollektivdeştürüü Carayanı (1920 - 1930)**, Kırgız – Türk Manas Üniversitesi, (Yüksek Lisans tezi), Bişkek, 2011.

Otepova, G. O.; **Političeskie Protsessi Na Territori Kazahstana v Naçale XX Veka (Na primere Partii Uç Cuz)**, Pavlodarskiy Abdiröv Gosudarstvennyy Pedagogičeskiy İnstitut, (Doktora Tezi) Pavlodar, 2005.

Özdemir, Emin; **20. Yüzyılın Başlarında Kazakistan'da Fikir Hareketleri**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Ankara, 2007.

Somuncuoğlu, B. Tümen; **Türkistan'da Eğitim (1865-1917) Ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açından Eğitime Yaklaşımı**, T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, (Doktora Tezi), Ankara, 2006.

Şakirovna, S. M.; **XIX. Kılımdın II. Carımı XX. Kılımdın Başındaki Tüştük Kırgızstandağı Bilim Berüünün Abalı**, Oş Mamlekettik Universiteti, (Doktora Tezi), Oş, 2007.

Yugazieva, Farida Yusupovna; **Gumanistiçeskiye İdei v Tvorçestve İsmaila Gasprinskogo**, (Doktora Tezi), Kazanskiy Gosudarstvenniy Universitet im. V. İ. Ulyanova – Lenina, Kazan, 2004.

Kitaplar

Abdirov, M. C.; **İstoriya Kazaçestvo Kazahstana**, Kazahstan, Almatı, 1994.

Abdullaev, R. M.; **Natsionalne Politiçeskie Organizatsii Turkestana v 1917-1918 gg.**, Taşkent, 1998.

Abdullayev, Elövset Zakiroğlu; **Türk Dillerinin Tarihsel Gelişme Sorunları**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

Abdurahimov, N.A.; **Priçini Narodnih Dvijeniy 80-90-h Hodov XIX v. v Turkestane, İstoriya i İstoriografiya Natsionalno-Osvoboditelnih Dvijeniy Vtoroy Polovini XIX- Naçala XX v. v Sredney Azii i Kazahstane: İtogi, Poiski, Perspektivi İzucheniya**, Taşkent, 1989.

Abramzon, S. M.; **Kırgız Cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter, Çev.: S. Mamabetaliyev, D. Sulaymönkulov**, Bişkek, 1999.

Abramzon, S. M.; **Kırgızı i İh Etnogenetiçeskie i İstoriko – Kulturnoe Svyazi**, Nauka, Frunze, 1990.

Acar, Kezban; **Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi**, Nobel Yayınları, İstanbul, 2004.

Adıgüzel, Hüseyin; **Milli Komünizmin Öncüleri Rıskulov**, İleri Yay. İstanbul, 2005.

Ahmedov, G.; **Tandamalı Şıgarmalar Cinagi Estelikter Men Tarihi Derekter**, 2. Tom, Cibek Colı, Almatı, 2005.

Ahmetov, Galim; **Alaş Alaş Bolgonda**, Aykap Basması, Almatı, 1996.

Aka, İsmail; **Timur ve Devleti**, TTK, Ankara, 2000.

Akçura, Yusuf; **Üç Tarz-ı Siyaset**, TTK, Ankara, 1998.

Akmataliyev, A. A.; **Tandalgan Çıgarmalarının Cıynagi, Adabiyat Tanuu**, 2. Cilt, Şam, Bişkek, 1998.

Akmoldoyeva, Ş. B.; **Duhovniy Mir Kızgızkogo Naroda**, Bişkek, 1998.

Alimova, D. A.; **İstoriya Kak İstoriya İstoriya Kak Nauka Fenomen Dcedidizma**, Cilt 2, Uzbekistan, Taşkent, 2009.

Altınsarın, İbray; **Kırgiziskaya Hrestomatiya**, Orenburg, 1879.

Amancolova, D. A.; **Alaş v Etnopolitiçeskoy İstorii Kazahstana**, Taymas, Almatı, 2009.

Amid, Hasan; **Farhang-i Farsi-yi Amid**, Tahran, Şemsi, 1379.

- Aminov, T. M.; **İstoriya Professionalnogo Obrazovaniya v Başkirii Naçalo XVII. Veka – do 1917 Goda**, Moskva, 2006.
- Aminova, R. H.; **İstoriya Uzbekskoy SSR**, Taşkent, 1967, s. 285.
- Andican, A. Ahat; **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya**, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.
- Arabajuulu, E. - Qarasajuulu, Q.; **Canlık**, Kırgızstan Memleket Basması, 1 Baskı, Frunze, 1928.
- Arabajuulu, E.; **Sabatsızdıktı Coyuu Alipbesi**, Pişpek, 1925.
- Arabayev, E. - Sarsakeyev, H.; **Alifba Yaki Töte Oku**, Ufa, 1911.
- Arabayuulu, E. - Şamgunuulu, D.; **Tabiyat Taanu Alippesi**, SSR Elderinin Basması Cana Kırmambas, Masköö, 1932.
- Arabayuulu, E.; **Alip-bee**, Maskö, 1925.
- Arabayuulu, E.; **Cazuu Colunda Saamalık**, Mosködöku Borbor Halk Basmahanasında, 1925.
- Arabayuulu, E.; **Kırgız Alipbesi**, Orta Asya mamleket Basması,, Taşkent, 1924.
- Arabayuulu, E.; **Kırgız Alippesi**, Haz.: S. Rısbayev, Bişkek, 2007.
- Arabayuulu, E.; **Kırgızdın Alip-beesi**, Kırgızstan Mamlekettik Basması, 1928.
- Arabyev, E.; **Cazuu Örnekleri**, Orenburg, 1912.
- Artıkbaev, C. O.; **İstoriya Kazahstana**, Astana, 2004.
- Asankanov, Abılabek; “Moldo Kılıç”, **Kırgız Tarihi: Entsiklopediya**, Bişkek, 2003.
- Asankanov, A. A. - Osmonov, O. D.;. **Kırgızstandın Tarihi (En Bayırkı Doordon Azırkı Mezgilge Çeyin)**, Bişkek, 2003.
- Asılbekov, M. H. - Aldacumanov, K. S.; **İstoriya Kazahstana s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney**, Atamuras, Almatı, 1993.
- Aşçı, Ufuk Deniz; **İşenaalı Arabay Uulu'nun İki Eseri Cazuu Colunda Saamalık ve Alip-be**, PDELT Yay. Konya, 2010.
- Aşinin, F. D. – Alpatov, V. M. - Nasilov, D. M.; **Repressirovannaya Turkologiya, Vostoçnaya Literatura**, Moskva, 2002.
- Attokurov, Sabır; **Ata Manas Ülgüleri**, Ala Too, Bişkek 1997.
- Aytmambetov, D.; **Dorevolutsionnie Şkolı v Kirgizii**, Nauka, Frunze, 1961.
- Aytmambetov, D.; **Kultura Kirgızskogo Naroda vo Vtoroy Polovine XIX Naçala XX Veka.**, İlim, Frunze, 1967.
- Aytmatov, İ. T.; **Manas Entsiklopediyası**, Cilt I., Bişkek, 1995.
- Baktıgulov, D. S. ;**Sotsialistiçeskoe Preobrazovanie Kirgızskogo Aila (1928 – 1940)**, Frunze, 1978.

- Baktıgulov, D. S.; **Sovetskiy Kirgizstan v Dokumentah 1917 – 1967**, Frunze, 1983.
- Baron, M. – D’ohsson, C.; **Moğol Tarihi**, Çev.: Qiyas Şükürov – Ekrem Kalan, IQ Kültür sanat Yay., İstanbul, 2006.
- Barthold, V. V.; **Orta Asya Türk Tarihi dersleri**, Haz.: Hüseyin Dağ, Çağlar Yay., Ankara, 2004.
- Batmanov, İ. A.; **Kratkie Vvedenie v İzučenie Kirgizskogo Yazıka**, Kirgizsgosizdat, Frunze, 1947.
- Baygaziyeve, S.; **Alatodogu Agartuunun Tarihıman Kısaça Oçerki XVII. Kılımdan 1917 Cılga Çeyin**, Bışkek, 2005.
- Baytelesova, J.; **Rol A. Baytursınova v Formirovani i Vzglıadov Kazahskoy İntelligentsii Naçala XX Veka**, Mısl, Almatı, 2000.
- Baytursınov, Ahmet; **Til Tagılı mı Kazak Tili Men Oku – Agartuga Katıstı Enbekteri**, Haz.; Garıfolla Anesov, Amankos Mektepov, Ana Tili, Almatı, 1992.
- Baytursınov, Ahmet; **Til Tagılı mı**, Ana Tili, Almatı 1992.
- Baytursınov, Akmat; **Okuv Kuralı**, Orenburg, 1912.
- Baytursınov, Ahmet; **Kazakşa Alifba**, Orınbor, 1914.
- Baytursınov, Akmat; **Til Kural (Kazak Tilinin Sarfı)**, 2. Baskı, Orınbor, 1915.
- Bektemisov, A. K.; **Knigoizdanie v Sovetskom Kazahstane**, Kaz SSR, Alma-Ata, 1970.
- Bekturganova, Külbübü; **Kirgızstandın Asıl Kızdarı**, Bışkek, 2006.
- Bendrikov, K.; **Oçerki po İstorii Narodnogo Obrazavaniya v Turkestane**, Akademi Pedagogičeskih Nauk RSFSR, Moskva, 1960.
- Beyşembiev, E. - Dcunuşaliev, D. - Ploskih, V.; **Vvedenie v İstorıyu Kirgizskoy Gosudarstvennosti**, İlim, Bışkek, 1994.
- Beyşenaliyev, Ş.; “Üç Zalkar”, **İ. Arabayevdin Tuulgan Kününö 110. Cılına Aranalgan Cıynak**, İlim, Bışkek, 1993. s. 56 – 70.
- Biçurin, İ. N.; **Sobranie Svedeniy o Narodah Obıtavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena**, Cilt 1, Moskva, 1950.
- Biyaliyev, A.; **Kirgız Adabiy Tili Cana Anın Adabiy Norması**, Bışkek, 2002.
- Bızdin Canı Alıp – bee (Kirgızdın Canı Alıp-beesinin Kısaça Tarıhı)**, Kirgızistandın Basmasöz Taratuu Mekemati, Prunze, 1927.
- Bobrovnikov, N. A.; **Rusko-Yerlinie Uçılışa Maktabı i Medrese Sredney Azii**, San-Petersburg, 1913.
- Bogdanava, M.; **Kirgizskie Akını XIX. i Naçala XX. Vekov**, Frunze, 1946.

Bolponova, A.; **K. Tınıstanov – Uçeniy i Gosudarstvenniy Deyatel Kirgızstana**, Krakol 2011.

Buran, Ahmet; **Kurşunlanan Türkoloji**, Manas Yay., Elazığ, 2007.

“Calpı Kazak-Kırız Syezinin Kaulısı”, **Alaş Kozgalısı Kucattar Men Materialdar Cinagi**, Cilt 1, Almatı, 2004.

1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanakları, (Çev: Kâmil Veli Nerimanoğlu, Mustafa Öner), TDK Yay., Ankara, 2008.

Carr, E. H.; **Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 2. 1917 – 1923**, Çev.: Orhan Suda, Metis Yayınları, İstanbul, 1998.

Carr, Edward Hallet; **Lenin’den Stalin’e Rus Devrimi 1917 – 1929**, Çev.: Levent Cinemre, Yordam, İstanbul, 1992.

Cumabayev, Mağcan; **Şıgarmalar**, Cilt-I., Cazuşı, Almatı, 1995.

Cunuşaliev, C.; **Kırızstan Preobrazovatelnie Protsessi 20 – 30’h Godov**, Avtoreferat, Bişkek, 1993.

Cunuşaliev, C.; **Vremya Sozidaniya i Tragediy 20 – 30’e Godı XX v.**, Bişkek, 2003.

Çokuşov, B.; **Klassovaya Borba v Kirgizskih Ailah v Pervıye Godı Sotsialictiçeskih Preobrazovaniy (1918 – 1924)**, Frunze, 1970.

Çukubaev, A.; **Klassovaya Borba i Obşestvennaya Mısl v Kirgizii (1900 - 1917)**, Kırızstan, Frunze, 1967.

Daniyarov, S. S.; **Kulturnoye Stroitelstvo v Sovetskom Kirgizstane (1918 - 1930)**, Frunze, 1963.

Daniyarov, S. S.; **Stanovlenie Kirgizskoy Sovetskoy Kultırı (1917 – 1924 gg)**, İlim, Frunze, 1983.

Daniyarova, K. B. - Daniyarov, Bazarkul; **Pervıy Pedagog (Jizn Zameçatelnih Ludey)**, Uçkun, Bişkek, 2007.

Davletov - Osmonova, S. C.; **Okumuştıu Pedagogtor Biobibliografiyalık Maalimat**, Karakol, 2010.

Dcakişev, A.; **İstoriya Kollektivizatsii po Spetsdoneseniyam Kirgizskogo Oblastnogo Otdela OGPU**, Bişkek, 2003.

Dcunuşaliev, Dc.; **Yusup Abdrahmanov İzbrannie Trudı**, Bişkek, 2001.

Demir, Abdullah; **Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler**, Ötüken, İstanbul, 1998.

Devellioğlu, Ferit; **Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Yay. Haz.: Aydın Sami Güneyçal, Ak Aydın Kitabevi, Ankara, 2000.

Devleştin, Tamurbek; **Sovyet Tataristanı**, Çev.: Mehmet Emircan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

Devlet, Nadir; **1917 Ekim İhtilali ve Türk – Tatar Millet Meclisi**, TTK, İstanbul, 1998.

Devlet, Nadir; **İsmail Bey Gaspıralı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1988.

Devlet, Nadir; **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905 – 1917)**, TTK, Ankara, 1999.

Devlet, Nadir; **Unutturulan Türkçü İslamcı Modernist İsmail Gaspıralı**, Başlık, İstanbul 2011.

Düşemaliyev, Taştan; “İri Koomduk İşmer”, **İşenali Arabayev Tuulgan Kününün 110. Cıldığına Arnalgan Cıynak**, Bişkek, 1993.

Eberhard, W.; **Çin’in Şimal Komşuları**, TTK, Ankara, 1996.

Ekinci, Yusuf; **Gaspıralı İsmail**, Ocak Yayınları, Ankara, 1997.

Elagin, A. S.; **Kazaçestvo i Kazaçii Voyska v Kazahstane**, Almatı, 1993.

Ernazarov, T. E. – Akbarov, A. İ.; **İstoriya Peçati Turkestana (1870 - 1925)**, Ukituvçi, Taşkent, 1976.

Eşimhanov, D.; **Bes Arıs**, Jalın, Almatı, 1992.

Farhşatov, M. N.; **Narodnoe Obrazovanie v Başkirii v Poreformennıy Period 60 – 90 Godı XIX. Veka**, Nauka, Moskva, 1994.

Gornaya Tsaritsa Kurmancan i Yeyo Vremya, Haz.: B. Abıtov, C. Djaldoşova, D. Djunos Aliyev v.d., Bişkek, 2002.

Gornaya Tsaritsa Kurmancan i Yeyo Vremya, Haz.: B. Abıtov, C. Djaldoşova, D. Djunos Aliyev v.d., Bişkek, 2002.

Gömeç, Saadettin; **Kırgız Türkleri Tarihi**, Berikan Yay., Ankara, 2009.

Gömeç, Saadettin; **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Akçağ, Ankara 1999.

Hablemitoğlu, Necip; **Yüzbinlerin Sürgünü Kırım’da Türk Soykırımı**, Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul, 2004.

Hatunoğlu, Nurettin; **Türkistan’da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han**, Ötüken, İstanbul, 2011.

Hayit, Baymirza; **Milli Türkistan Hürriyet Davası**, Ed. Timur Kocaoğlu, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2004.

Hayit, Baymirza; **Sovyetlerde Türklüğün ve İslam’ın Bazı Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2000.

- Hayit, Baymirza; **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, TTK, Ankara 2004.
- Hosking, Geoffrey; **Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla**, İletişim Yay. İstanbul, 2011.
- Hudyakov, Mihail; **Kazan Hanlığı Tarihi**, Çev.: Ayaz İshaki, Haz.: İlyas Kamalov, TTK, Ankara, 2009.
- Hunkan, Ömer Soner; **Türk Hakanlığı Karahanlılar (766 - 1212)**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2007.
- Ilgar, İhsan; **Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi**, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara, 1990.
- İlyasov, İ.; **İstoriya Kirgizkoy SSR**, Cilt. 2, Frunze, 1986.
- İlyasov, S.; **Pervie Şagi Razreşeniya Zemelnogo Voprosa v Kirgizii**, Frunze, 1958.
- İlyasova, A. N.; **Stanovlenie i Razvitiye Pedagogičeskoy Teorii Kazahstana (1900 – 1960 gg.)**, RİK, Almatı, 1997.
- İsakeyev, B.; **Kirgizskoe Bosstanie 1916 Goda**, Kirgosizdat, 1932.
- İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Editör: Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dündar Akarca, İbrahim Köremezli, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Kırım, Ankara, 2004.
- İşkeev, Nazarkul; **Kırgız Adabiyatın Mekteplerde Okutuununun Tarihi**, Bişkek, 1994.
- İşenaalı Arabayev Tuulgan Kününün 110. Cıldığına Arnalgan Cıynak**, Kırgız İlimder Akademiyası Kırgız Komu Respublikasının Elge Bilim Berüü Ministerstvosu, İlim, Bişkek, 1993.
- İvanov, G. İ.; **Geografiyenin Baştalgıç Kursu I. Bölüm**, Çev.: Arabayuulu Maskö, 1925.
- İvanov, P.; **Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI Sredine XIX. vv.)**, İzdatelstvo Vostočnoy Literaturı, Moskva, 1958.
- İzmaylov, A.; **Oçerki po İstorii Sovetskoy Şkolı v Kirgizii za 40 Let**, Frunze, 1957.
- Kafesoğlu, İbrahim; **Türk Milli Kültürü**, Ötüken, İstanbul, 2000.
- Kalkan, Mustafa; **Kırgızlar ve Kazaklar**, Selenge Yay., İstanbul, 2006.
- Kanimetov, A. K. - İzmaylov, A. E.; **Kulturnoe Stroitelstvo v Kirgizskoy SSR**, Frunze, 1959.
- Kanlıdare, Ahmet; **Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah Hayatı Eserleri Fikirleri**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2005.
- Kanlıdare (ed.), Ahmet; **Orta Asya Türk Tarihi**, Anadolu Üniversitesi Yayınevi, Eskişehir, 2011.
- Karpinskiy, O.; **Emgekçi Dıykandardın Kösöümü**, Çev.: Arabayuulu, Maskö, 1925.

- Kasimbaev, K. C.; **Kazakistan Tarihi**, Gılım, Almatı, 1998.
- Kasimov, Begali; **Milli Uyanış**, Çev.: Fatma Açıık, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2009.
- Kazak Kırgız İlimpozdorunun Tunguç Syezdi**, Kırgosizdat, Orenburg, 1925.
- Kazak SSR Tarihi**, Cilt 1, Kazgosizdat, Almatı, 1957.
- Kırimer, Cafer Seydahmet; **Gaspıralı İsmail Bey**, Haz.: Ramazan Bakkal, Avrasya Bir Vakfı Yay. İstanbul, 1996.
- Kırımlı, Hakan; **Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905 - 1916)**, TTK, Ankara, 1996.
- Daronyan, S.; **Tugelbay Sıdıkbekov (Oçerk)**, Pisatel, Moskva, 1966.
- Koçar, Çağatay; **Türkistan İli ile İlgili Makaleler**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991.
- Komatsu, Hisao; **20. Yüzyıl Başlarında Orta Asyada Türkçülük ve Devrim Hareketleri**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1993.
- Kovalev, S. M.; "Mektep", **Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya**, Moskova, 1974.
- Koyçuyev, T.; **İstoriya Kirgizskoy SSR s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney v 4 Tomah**, Cilt 3, Frunze, 1984.
- Koyçuyev, T.; **İstoriya Kirgizskoy SSR s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney**, Cilt 4, Frunze, 1986.
- Koygeldiev, M.; **Alaş Kozgalısı**, Sanat, Almatı, 1998.
- Koygeldiev, M.; **Tütas Türkistan İdeası Cane Mustafa Şokayulı**, Sanat, Almatı, 1997.
- Koylubaev, K. K.; **Cazgıç Akındardın Çıkarmaçılığı**, Karakol, 2010.
- Koylubayeva, A. K.; **Okumuştuu Pedagogdor S. Davletov Cana C. Osmonova**, Karakol, 2010.
- Kozirev, A. V.; **Şkola v Rossii v Period Potgotovki i Prevedeniye Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskoy Revolyutsii**, Stavropol, 1948.
- KPSS v Rezolutsiyah i Reşeniyah Sezdov, Konferentsiy i Plenumov TsK**, Kommunistiçeskaya Partiya Sovetskogo Soyuza, Cilt: 1, Gospolitizdat, Moskva, 1953.
- Kucattar Men Materialdar Cinagı Alaş Kozgalısı**, 2. Cilt, Alaş, Almatı, 2005.
- Kulmatova, K. N.; **Moguçiy Faktor Natsionalno – Yazıkovogo Razvitiya**, Kırgızstan, Frunze, 1982.
- Kurat, Akdes Nimet; **Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, TTK, Ankara, 2010.
- Kurmanov, Zaynidin; **Politeçeskaya Borba v Kırgızstane 20-e Godı**, İlim, Bişkek, 1997.

Lenin, V. İ.; **Polniy Sbornik Soçinenie**, Cilt 53, Moskva, 1957.

Lenin, V. İ.; **Anın Ömür Bayanı Cana İstegen İşi**, Derleyen: Arabayuulu, Taşken, 1925.

Lenin'in Caştar Soyuzunun Mildetleri, Çev.: Arabayuulu, Maskö, 1926.

Levend, Agah Sırrı; **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1972.

Maanaev E.; – Ploskih, V. M.; **Na Krişe Mira İstoriçeskie Oçerki o Pamira Alayskih Kırgızah**, Kirgizgosizdat, Frunze, 1983.

Maanaev, E. – Osmonkulov, O.; **E. Arabyev – Kırgız Elinin Algaçkı Agartuuçu – Okumuştusu Cana Sayasiy İşmeri**, Bişkek, 2002.

Maksutov, Baktibek; **Kırgızdın Belgilüü Agartuuçuları**, Bişkek, 2008.

Malabaev, C. M.; **Kırgız Mamleketinin Tarihi**, İlim, Bişkek, 1999.

Mamıtov, S.; **Kırgızsko-Tatarskie Literaturnie Svyazi Vtoroy Polovini XIX. Naçala XX. v.**, Muras, Bişkek, 1999.

Mamrayeva, A.; **Obşestvenno Politiceskoe Razvitiye Kazahstana Naçala XX. Veka i A. Bukeyhanov**, Alaş, Almatı, 1998.

Maraş, İbrahim; **Türk Dünyasında Dini Yenileşme**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002.

Memiş, Ekrem - Köstüklü, Nuri; **Yeni ve Yakın Çağda Türk Dünyası**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2000.

Mesimbaev, Serik; **Patsalık Reseydin Otarlık Sayasatı**, Gılim, Almatı, 1994.

Metir Çenderi, Başkurtçadan Çeviren Arabayuulu, Kırgızstandın Ökümöt Basmazöz Bölümü, 1927.

Muhammedcanov, Momuncan; **Turmuş Kagılıştarı**, Taşkent, 1926.

Muhammedi, Renad; **Sırat Köprüsü Sultan Galiyev**, Çev.: Mustafa Öner, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1993.

Devlet, Nadir; **Unutturulan Türkçü İslamcı Modernist İsmail Gaspıralı**, Başlık, İstanbul 2011.

Nalivkin, V. P.; **Oçerki Bıta Jenşin Osedlogo Yerlinogo Naseleniya Ferganı**, Kazan, 1886.

Olcott, Martha Brill; **The Kazakhs**, Stanford, 1987.

Omorov, Timurlan; **Kırgız Secerelerine Göre Türk Boyları**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2008.

Onay, Yaşar; **Tarihte ve Günümüzde Rusya'nın Orta Asya Siyasetleri**, (Doktora Tezi), İstanbul, 1995.

Osmonkulov, A.; **E. Arabayev – Körünüktüü Agartuuçu**, İlim, Bişkek, 1989.

Osmonkulov, A.; **Kırgızstanda El Agartuu İşlerinin Cana Ene Tilin Okutuunun Tarihınan**, İlim, Frunze, 1971.

Osmonov, O. Dc.; **İstoriya Kırgızstana s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney Uçebnik Dlya Vuzov.**, Raritet İfo, Bişkek, 2005.

Osmonov, O. Dj.; **İstoriya Kırgızstana: Osnovnie Vehi**, Bişkek, 2003.

Ögel, Bahaeddin; **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, TTK, Ankara, 2003.

Özerdim, Sami; **Yazı Devriminin Öyküsü**, Yeni Gün Haber Ajansı yayınlan, İstanbul, 1998.

Palen, K. K.; **Otçet po Revizii Turkestanskogo Kraya**, San-Petersburg, 1910.

Pirmanov, A.; **Kazak İntelleghentsiyası**, Alaş, Almatı, 1997.

Ploskih, S. V.; **Repressirovannaya Kultura Kırgızstana Maloizuçennie Stranitsı İstorii**, İlim, Bişkek, 2002.

Ploskih, V. M.; **Kırgızı i Kokandskoye Hanstvo**, Frunze, 1977.

Ploskih, V. M.; **Manas ne Priznal Sbya Vinovnim**, İlim, Bişkek, 1993.

Ploskih, Vladimir Mihayloviç; **İstočnikovedenie Kırgızstana s Drevnosti do XIX. Veka**, İlim, Bişkek, 1996.

Pradko, A. F.; **Sotsialictıçeskoe Stroitelctvo Kırgızskoy SSR: Stat / Sbornik**, Kırgızgosizdat, Frunze, 1940.

Rabinowitch, Alexander; **Bolşevikler İktidara Geliyor Petrograd'da 1917 Devrimi**, Çev.: Levent Konyar, Yordam, İstanbul, 2010.

Rahimkulova, M. F.; **Medrese Huseiniya v Orenburge**, Yana Vakıt, Orenburg, 1997.

Rahimova, M. P. - Pankova, T. V. - Kaldıbayeva, A. T.; **Oçerki po İstorii Pedagogika**, Bişkek, 1998.

Rahmatullaev, Şavkat; **Uzbek Tilining İzohli Frazelogik Lugati**, O'qıtuvçı, Toşkent, 1978.

Riasanovsky, Nicholas V. - Steinberg, Mark D.; **Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze**, Çev.: Figen Dereli, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2011.

Rorlich, A. A.; **The Volga Tatars**, California, 1986.

Rorlich, Azade Ayşe; **Volga Tatarları Yüzyılları Aşan Milli Kimlik**, Çev. Mehmet Süreyya Er, İletişim, İstanbul, 2000.

Saalaev, Öskön; **Kırgız Elinin Tarihi İnsandarı**, Bişkek, 2009.

Saparbayev, A.; **Kırgız Tilinin Leksikologiyası Cana Frazelogiyası**, Bişkek, 1997.

Saray, Mehmet; **Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e: Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, TTK, İstanbul, 1993.

Saray, Mehmet; **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, TTK, Ankara, 1996.

- Satıbaldı, Sultan – İşanaalı, **Bizdin Mektep**, Kırgızistan Mamleket Basması, Prunze, 1930.
- Seketbay**, Haz.: Arabay uulu, Masködöğü Borbor Halk Basmahanasında, 1925.
- Semenov, Yu.; **Bolşeviki Prihodyat k Blasti Revolutsiya 1917 God v Petrograde Ves Mir**, Moskva, 2001.
- Semeteyden Bir Bölüm**, Cıynooçu; Arabayuulu, SSR Kalıktarının Borbor Basmahanası, Maskö, 1925.
- Seyfullin, Saken; **Ternistiy Put**, Cazuşı, Alma-Ata, 1975.
- Shorish, M. Mobin; **Sovyetler Birliği'nde Etnik Azınlıkların Eğitimi**, Haz.: Philip G. Altbach, Gail P. Kelly, Çev.: İbrahim Kalın, İnsan Yay. İstanbul, 1991.
- Sıdıkov, O.; **Tarih Kırgız Şadmaniya**, Yay. Haz.: H. Karasayev, Frunze, 1990.
- Sıdikova, Kalen; **Kırgız Tarihi**, İlim, Bişkek, 2003.
- Sinenko, S. G.; **Kratkaya İstoriya Ufi v Oçerkah i Zarisovkah**, Ministerstvo Obrazovaniya i Tauki, Ufa, 2002.
- Soltonov, B.; **Kızıl Kırgız Tarihi**, Cilt 2. Uçkun, Bişkek, 1993.
- Şarapov, Şerali; **Kırgız Tilçileri**, Cilt 1, Bişkek – Narın, 2004.
- Şerstobitov, V. P.; **Kırgız SSRinin Tarihi**, Frunze, 1973.
- Şimşir, Bilal; **Türk Yazı Devrimi**, TTK, Ankara, 1992.
- T., Y.; **Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık**, Yayınlayna: A. Oktay, İstanbul, 1954.
- Tabışalieva, A.; **Vera v Turkestane/Oçerk İstorii Religiy Sredney Azii i Kazahstane**, Kommerçeskogo İzdatelstvo, Bişkek, 1993.
- Tacıbayev, T.; **Razvitiye Prosveşeniye i Pedagogičeskoy Mısli v Kazakstane**, Alma-Ata, 1958.
- Tagirov, R.; **Oçerki İstorii Tatarstana i Tatarskogo Naroda XX Veka**, Kazan, 1999.
- Taşağıl, Ahmet; **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, TTK, Ankara, 2004.
- Taşağıl, Ahmet; **Göktürkler I**, TTK, Ankara, 2003.
- Taymas, Abdullah Battal; **Rus İhtilalinden Hatıralar I 1917 – 1919**, Güven Basımevi, İstanbul, 1947.
- Temür, Nezir; **Folklor ve İdeoloji Sovyetler Birliği Döneminde Kırgızistan'da Folklor Politikaları ve Çalışmaları 1917 – 1958**, Ankara, 2011.
- Tınıbek; **Semeteyden Bir Bölüm**, Derleyen: Arabayuulu, Maskö, 1925.
- Tınışpayev, M.; **İstoriya Kazahskogo Naroda**, Kazak Universiteti, Almatı, 1993.
- Togan, A. Zeki Velidi; **1929 – 1940 Seneleri Arasında Türkistanın Vaziyeti**, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1940.

Togan, Zeki Velidi; **Bugünkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.

Togan, Zeki Velidi; **Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri**, Tan Matbaası, İstanbul, 1969, s. 61.

Törekil, Mola Kılıç; **Kıssa-i Zelzele**, Haz. İşanalı Arabayef, Kazan, 1911.

Tronov, V. D.; **Materialı po Antropologii i Etimologii Kirgiz**, Sn. Peterburg, 1891.

Turkestan v Naçale XX Veka: K İstorii İstokov Natsionalnoy Nezavisimosti, Red.: R. M. Abdullayev, S. S. Agzamhodcayev, İ. A. Alimov ve baş., Şark, Taşkent, 2000.

Türkistanlı, Abdullah Recep Baysun; **Türkistan Milli Hareketi**, İstanbul, 1943.

Türkoğlu, İsmail; **Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızâeddin Fahreddin**, Türkiye Diyanet vakfı, İstanbul, 2000.

Türkoğlu, İsmail; **Sibiryalı Meşhur Seyyah Abdurreşid İbrahim**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

Türligübu, T.; **Kazak Elinin Kıskışa Tarihi**, Almatı, 1998.

Usenbaev, Kuşbek; **Narodnye Dvijeniya Sredney Azii v XIX Veke**, Bişkek-Oş, 1998.

Usenova, R. - İlyasov, S.; **Kooperativno – Kolhoznoe Stroitelstvo v Kirgizii (1918 - 1929)**, Frunze, 1959.

Usupov, Stanbek; **Kirgiz Curnalistikasının Tarihi**, Bişkek, 2002.

Voşinin, V.; **Oçerki Novogo Turkestana Svet i Teni Ruskoy Kolonizatsii**, San-Petersburg, 1914.

Wimbush S. Enders; **Stratejik Açidan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar**, Çev.: Yuluğ Tekin Kurat, Ankara.

Yalçinkaya, Alaeddin; **Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006.

Yarkov, A. P.; **Tatarı i Başkırları v Kirgizstane İstoriko-Kul'turnıy Portret**, Cilt-I, KRSU, Bişkek, 1996.

Yarlıki Toktamışa i Temir-Kutluga, Zap.Vost.Otd. Russk. Arhel.Obş., C. 3, Akademi Nauk, Sank-Peterburg, 1889.

Yeter, Ali Rıza - Ünal, Ali; **Dükçü Eşan Vakası Ferganada İstibdad Cellatları**, Avrasya Pres, Bişkek, 2010.

Yudahin, K. K.; **Kirgiz Sözlüğü**, Çev.: Abdullah Taymas, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt: 2, Ankara, 1994.

Yunusova, A. B.; **İslam i Musulmane Yujnogo Urala v İstoriko-Pravovom Prostranstve Rossii: Sbornik Zakonodatelnyh Organov Vlasti i Upravleniya XX-XXI Vekah**, Başkırskiy Gosudarstvenniy pedagogičeskiy Universitet im. M. Akmullı, Ufa, 2009.

Zakirov, Saparbek; **Kırgız Sancırası**, Bişkek, 1996.

Ziyaev, Hamid; **Türkistan'da Rus Hükümetine Karşı Mücadele**, Çev.: Ayhan Çelikbay, TTK, Ankara, 2007.

Makale ve Bildiriler

Abcanov, Hankeldi; “Alaş Kozgalısındaki Ultık İdeya Evolutsiyası”, **Alaş Kozgalısı İdeyasının Euraziya Kenistigindeki İkpalı: Tarih Cane Kazırgı Kezen Materialdarı**, Alaş, Semey, 2008.

Agi, Ferit; “XIX. yy'da Tatar Türklerinde Ceditçilik (Milli Yenileşme) Hareketi” **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 57, İstanbul, 1988, s. 86, s. 84 – 96.

Akçay, Yusuf; “Osmanlı Dönemi Alfabe Tartışmaları Bağlamında Dr.İsmail Hakkı Bey ve Islah-ı Huruf Cemiyeti” **Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi**, Erzurum, Nisan 2007, <http://turkoloji.cu.edu.tr>, (17.05.2012). 16 s.

Akyol, Taha; “Cedidcilik”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt 7, Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları, İstanbul, 1993. s. 211 – 212.

Algar, Hamid; “The Last Great Naqshbandi Shaykh on the Volga-Urals Region”, **Muslim in the Central Asia Experiptions on Identity and Change**, Der. Johann Gross, London, 1992, 120 – 125.

Alıkulov, Cumabek; “Erkintoo Atın Kim Koygon?”, **Erkin-Too**, 8 Ekim 2004, s. 11.

Alp, Alper; “Mir İslama Dergisine Göre 20. Asır Başında İdil Ural Bölgesinde Mektep ve Medrese Meselesi”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 26, 2009. s. 327 – 345.

Altun, Mustafa; “Alfabe Değişiminin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme”, **Cumhuriyetimizin 81. Yılına Armağan**, (Editör: Yrd. Doç. Dr. Enis Şahin), Adapazarı, Aralık 2004. s. 57–63.

Aminov, T. M.; “Musulmanskoe Professionalnoe (Dukhovnoe i Pedagogicheskoe) Obrazovanie”, **Medrese Yujnogo Urala i Priuralya: İstoriya i Sovremennost Hrestomatiya**, Ufa, 2010. 164 – 168.

Arabayeva, Mayramkan; “Kırgız Alıppesinin Atası”, **Kut Bilim**, No: 44 (10502), 23 Kasım 2012, s. 16.

Arabayev, İ.; “Orenburgdan Taşkente Deyin”, **Aykap**, No: 1, Orenburg, 1912. s. 2.

Arabayuulu, E.; **Cakşı Karma**, , Erkin-Too, No: 3, 1924, s. 4.

Arabayuulu, Eşenaalı; “Kırgız Kalkı”, **Erkin-Too**, No: 1, 1924. s. 2.

Arabayuulu, İ.; “Biçare Kırgız Boorunardı Unutpagıla”, **Kazak**, No: 236, 7 Aralık 1917. s. 3.

Arıkan, Metin; “Gaspıralı’nın Türk Dünyasına Tesirleri”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt: V, Sayı 1, İzmir, 2005. 69 – 76.

Arıkan, Metin; İsmail Turan Kallımcı, “Kutsal Kırgız Kalpağı”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 3/2 Spring 2008, s. 33 – 42.

Arıkan, Sabri; “Kırım’ın Bahçesaray Şehrinde Yayınlanan Tercüman Gazetesinden (1883-1918)”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 156, Ağustos, 1999. s. 9 – 13.

Attokurov, Sabır; “İşenali Acı”, **Kutbilim**, No: 2 (965), 05.01.1993, s. 1, 6.

Aydın, Mithat; “19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya”, **Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt 1, Sayı 15, Denizli, 2004, s.109-124.

Azıkon, Bariy; “Cürögümdö Saktap Cüröm”, **İşenali Arabayev Tuulgan Kününün 110. Cıdısına Arnalgan Cıynak**, Bışkek, 1993, s. 83 – 85.

Babadcanov, B. M.; ”Dukçi İşan i Andicanskoe vosstanie 1898 g. Podvijniki” **İslama Kult Svyatıh i Sufizm v Sredney Azii i na Kavkaze**, Bışkek - Moskva, 2003. s. 251 – 277.

Bakinova, Gülcamal; “Eşenali Arabay Uulu – Koçkor Govorunun Ökölü Kırgız Adabiy Tiline Negiz Saluuçu”, **İ. Arabayevdin Tuulgan Kününü 110. Cıdısına Arnalgan Cıynak**, Bışkek, 1993. s. 92 – 98.

Bakirov, R.; ”Tunuk Bulak Ce Cazma Madaniyatımızdın Başatında Turgan Uлуу İnsan Turaluu Kep”, **Bışkek Şaamı**, 27-29 Ocak 1993. s. 3.

Balcı, Sami; “Türkistan’daki Ceditçilik Hareketi’nin Rehberlerinden Mahmud Hoca Behbudi Üzerine”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 135, Aralık 2001, s. 1 – 22.

Baygaziev, S.; **Kırgız Elinin Birinci Mugalimderi**, İlim, Bışkek, 1998.

Bayramlı, Ayşen Uslu; “Sardri Maksudi’nin Hayatı ve Maksudi’nin Az Bilinen Maişet Romanı Hakkında”, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 17, S. 1, Haziran 2007. 101 – 109.

Baytursınov, Ahmet; “Cazıgım Ne? (Orınbor, 1921)”, **Alaş Akıktarı 5**, Alaş, Almatı, 2006.

Bektenov, Ziyaş; “Öçpöz izder Okumuştuu-Agartuuçu İşenali Arabayev”, **Kırgızstan Madaniyatı**, No: 25 (1116), 16 İyun (Haziran), 1988. s. 7.

Bennigsen, A.; **İsmail Bey Gasprinski (Gaspıralı) and the Origin of the Jadid Movement in Russia**, The Society for Central Asian Studies, Oxford, 1985. s. 5-20.

Bennigsen, Alexandre; “Panturksm and Panislamism in History and Today”, **Central Asian Survey**, Vol. 3, Nu. 2, 1984. s. 38 – 49.

Beyşenaliyev, Şükürbek; “Üç Zalkar (Moldo Kılıç, Sagımbay, Arabayev)”, **İ. Arabayevdin Tuulgan Kününü 110. Cıdısına Arnalgan Cıynak**, Bışkek, 1993. s. 56 – 70.

Bobulov, K.; "Kırgızdın Közün Açkan", **Ene Til**, No: 1/37, Ocak 1993. s. 27 – 29.

Bodur, Hüsnü Ezber; "Orta Asya'da Ceditçilik Hareketi Ve Modern Dini Düşünce Üzerindeki Etkisi", **Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu Bildirileri**, 31 Mayıs-1 Haziran 2007, Isparta, 2007, 563 – 569.

Bozkurt, Giray Saynur; "İsmail Bey Gaspıralı ve Dil Reformu", **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Editör: Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dünder Akarca, İbrahim Köremezli, Ankara 2004, s. 327–336.

Buran, Ahmet; "Sovyet Türkolojisi Ve Birinci Türkoloji Kurultayı", **International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 4/3 Spring, 2009. s. 430 – 444.

Çapraz, Hayri; "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hakimiyet Kurması", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 24, Aralık 2011, 51 – 78.

Çernous, T. F.; "Rol Rossii v Razvitii Obrazovatel'nogo Prostranstva Kırgızstana: Problemy Rekonstruktsii", **Vestnik KRSU**, Cilt: 8, No: 7. 2008, s. 2 – 8.

Çokayoğlu, Mustafa; "25. 10. 1917 – 7. 11. 1933", **Yaş Türkistan**, Sayı 48, s. 8 – 9.

Cundabayev, Ninakan; "Aza Küsü Şoloktobay Bozдобой", **İ. Arabayevdin Tuulgan Kününö 110. Cıldığına Arnalğan Cıynak**, Bişkek, 1993, s. 81 – 82.

Curayeva, Barçınay; "İsmail Bey Gaspıralı ve Türkistan'da Ceditçilik Hareketi", **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Editör: Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dünder Akarca, İbrahim Köremezli, Ankara 2004, s. 595 – 604.

Dalimov, Ulugbek; "Fıtrat ve Münazar", **TSA**, Yıl 12, Sayı 1, Nisan 2008, s. 69 – 74.

Dcunuşalieva, G. D.; "Ob Otsenkah Natsionalno – Gosudarstvennogo Razmejaniya Sredney Azii v 1924 g.", **Voprosı İstorii Kırgızstana**, No: 1, Bişkek, 2006. s. 70 – 77.

Dcunuşalieva, Gulmira; "Kırgızskaya Natsiya Kak Natsionalny Proekt SSSR", **Vestnik KRSU**, Cilt 10, No: 8, Bişkek, 2010. s. 54 – 60.

Demirci, Ümit Özgür; "Türk Dünyasında Latin Alfabesine Geçiş Süreci (Geçmişten Günümüze)", **Türk Yurdu Dergisi**, Cilt 31, Sayı 287, 2011. s. 225 – 229.

Dıykanov, Karboz; "Baytursunov'un 125. Yıl Dönümüne Armağan Kırgız Dili ve Akmat Baytursunov", Çev.: Ulanbek Alimov, Cıldız Alimova, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt: V, Sayı 2, İzmir, 2005. s. 325 – 334.

Dotaliev, Asılбек; "Abdikerim Sıdıkov Uluttun Lideri", **Şookum**, Haziran 2009. s. 51 – 53.

Dunayev, A.; "Grammatika", **Kırgız Keneş Adabiyatı Dergisi**, No: 2, 1934, 4 – 22.

- Egemberdiev, T.; "Kurultay Bizdi Kur Koybos", **Asaba**, Sayı 9369, 27 Ağustos 1992, s. 4.
- Egemberdiyev, C.; "Karlıgaç Tarihçi", **Kırgız Tuusu**, No: 172, 24. Haziran 1993. s. 3.
- Egemberdiyev, Cumakadır; "Karalagandan da Aktığı Cangan İnsan", **İşenali Arabayev Tuulgan Kününün 110. Cıldığına Arnalğan Cıynak**, Bışkek, 1993. s. 86 – 91.
- Egemberdiyev, T.; "Kurultay Bizdi Kur Koybos", **Asaba**, No: 9369, 27 Ağustos 1992. s. 4.
- Eren, Hasan; "Türk Dilinin Kurucusu ve Kurtancısı Atatürk", **Ankara Üniversitesinin 60. Kuruluş Yılı Armağanı**, Ed.: Doğan Atılgan, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2006, s. 89 – 100.
- Ergun, Ayça; "Azerbaycan'da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri", **Bilig**, , Sayı 54, Yaz 2010. s. 139 – 160.
- Erkebaev, A.; "Trebut Pravda İstorii", **Sovetskaya Kirgiziya**, 6 Eylül 1988, s. 3.
- Erşahin, Seyfettin; "Fıtrat'ın Türkistan için II. Meşrutiyet Mahrecli Tecdid Teklifi Üzerine", **bilig**, Sayı 47, Güz / 2008. 21 – 44.
- Erşahin, Seyfettin; "Kırgızların İslâmlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 39, 1999, s. 393 – 438.
- Erşahin, Seyfettin; "Osmanlı Devleti ve Türkistan Müslümanlarının Hac Seferleri", **Diyanet İlmi Dergi**, Cilt 35, Sayı 1, 1999. 231 – 248.
- Ertem, Rekin; **Elifbe'den Alfabe'ye Türkiye'de Harf ve Yazı Meselesi**, Dergah Yayınları, İstanbul. 1991.
- Erul, Bünyamin; "Tatar Alimlerinden Rızaeddin B. Fahreddin (1859 - 1936) ve Hadisçiliği", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: XLVI, Sayı 2, 2005. 55 – 105.
- Frings, Andreas; "Sorevnovanie Modeley: Tatarskaya Delegatsiya na Turkologičeskom S'ezde v Baku v 1926 g.", **Etnografičeskoe Obozrenie**, No: 6, 2005. s. 46 – 51.
- Galiya Medresesi, <http://www.e-riu.ru>.
- Gaspıralı, İsmail; "Rusya Müslümanları", Çev.: Aydın İbrahimov, Y. Akpınar, **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri 2 Fikri Eserleri**, Haz.: Yavuz Akpınar, Ötüken, İstanbul, 2008. s. 77 – 121.
- Gaspıralı, İsmail; "Zamanımız Meseleleri", **İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri 2 Fikri Eserleri**, Haz.: Yavuz Akpınar, Ötüken, İstanbul, 2008. s. 323 – 333.
- Günyol, Vedat; "Mektep", **İslam Ansiklopedisi**, MEB, Cilt-7, Eskişehir, 1997.
- Haug, V.; "Demografiçeskiye Tendentsii Formirovaniye Natsiy i Mejetniçeskiye Otnoşeniya v Kirgizii", **Naseleniye Kirgızstana**, Bışkek, 2004, s. 109 – 157.

Hıdıraliyev, Darhan; “Türkistan’da Cedit Hareketinin Fikrî Kaynakları ve Abay”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S. 2, İzmir 1997. 79 – 89.

İsmetullah, Hayrullah H.; “İsmail Bey Gaspıralı’nın Türkistan’ı Uyandırma Yolundaki Teşebbüsleri”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Editör: Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dündar Akarca, İbrahim Köremizli, Ankara, 2004. s. 583 – 594.

İzvestiya TurkTSİK, 24 Mart 1920; <http://www.centrasia.ru/newsA>, (24.5. 2011).

K. S. “Biyik Kişi İşenaalı Arabayevdin 110. Cıldığına”, **Bişkek Şamı**, Sayı 117 (119), 21 – 24 Haziran, 1993, s. 3.

Kanimetov, A.; “Sovettik Kırgızstan Üçün Adisterdi Dayardoodo Rossiyanın Cardamı”, **El Agartuu**, Sayı 7, Bişkek, 1987. s. 19 – 22.

Kanlıdere, Ahmet; “Mercânî Kazanlı Tarihçi ve Islâhâtçı Din Âlimi”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 29, İstanbul 2005, s. 169–172.

Kanlıdere, Ahmet; “Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 2004. 149 – 181.

Karasaev, Kuseyin; “Zamandaştarım Cönündö”, **Bişkek Şaamı**, No: 117, 21 – 26 Haziran 1992, s. 4.

Karasayev, H.; ”Kırgız Orfografiyasının Tarihinin”, **Turkologičeskoe İssledovaniya Sbornik Statey 80 Letiyu K. K. Yudahina**, Frunze, 1970. s. 76 – 81.

Karasayev, Kuseyin; “Zamandaştarım Cönündö Kıskaça Bayan”, **İşenaalı Arabayev Tuulgan Kününün 110. Cıldığına Arnalğan Cıynak**, Bişkek, 1993. s. 5 – 7.

Karimi, R. A. Utyabay; “Medrese Husainiya”, **Medrese Yujnogo Urala i Priuralya: İstoriya i Sovremennost Hrestomatiya**, Ufa, 2010. s. 129.

Kaymaz, Zeki; “İsmail Bey Gaspıralı’da Dilde Birlik Fikri”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt: V, Sayı: 1, 2005. s. 75 – 78.

Kendirbayeva, Günar; “Alaş”, **Türkler**, Cilt 18, Ankara, 2002. s. 652 – 659.

Khalid, Adeeb; “Ceditçilik ve Orta Asya’daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş”, **Türkler**, Cilt 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 636 – 643.

Khairmukhanmedov, Nurbek; ”Stalin Dönemindeki Siyasi Muhalifleri Tasfiye Uygulamaları ve Çalıştırma Kampları”, **Bilig**, , Sayı 41, Bahar / 2007, s. 155-174.

“Kırgızistan Hakkında Genel Bilgiler”, **Kırgızistan Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçiliği Web Sayfası**, <http://bishkek.emb.mfa.gov.tr>, 21.02.2011.

“Statistika”, **Krestyanskiy Put Gazetesi**, 5 Mart 1926, s. 2.

Kırımlı, Hakan; “İsmail Bey Gaspıralı ve Birlik Kavramı Üzerine”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Editör: Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dündar Akarca, İbrahim Köremizli, Ankara 2004, s. 55 – 70.

Kobulov, Kambaralı; “Kırgızdın Közün Akçan”, **Ene Til**, No: 1 (37), Ocak 1993, s. 1.

Koç, Saadettin; “Sovyet Döneminden Önce Kırgız Edebiyatı”, **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, 2009, s. 22 – 36.

Kocaoğlu, Timur; “Türkistan Kültürünü Öğrenmede Türkistan Türk Lehçelerinin Önemi”, **Türk Kültürü**, Sayı 302, 1988, s. 331. s. 329 – 334.

Kokybassova, Gülnar; “Kazak Şairi Saken Seyfullin ve Eserleri Üzerine”, **Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 3/1 Winter, 2008, s. 315 – 325.

Komatsu, Hisao; “Üç Ceditci ve Değişen Dünya”, **Osman Hoca Anısına İncelemeler**, Hazırlayan - Timur Kocaoğlu, Sota, Harlem, 2001. s. 300 – 313.

Korkmaz, Zeynep; “Türk Dili ve Arap Alfabeti”, **Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Kovalskaya, Svetlana; “Kazakistan’da Ceditçilik”, **Türkler**, Cilt 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 644 – 651.

Koydanaliev, A.; “Pobeda Velikoy Oktyabrskoy Sotsialiteçeskoy Revolutsii i Postroenie Sotsializma v Kirgizii (1917 – 1937)”, **İstoriya Kirgizskoy SSR**, Cilt 3, Frunze, 1986. s. 44 – 49.

Koygeldiev, M.; “Sayasiy Elita jane Ult Müddesi”, **KazNU, Habarşı Tarih Seriyası**, Cilt 2, No-10 , 1998. 5 – 12.

Kurban,Roza; “Ölümünün 90. Yılında derdmend”, <http://www.turkocagi.org.tr/> , (15.06.2012).

Kurmanov, Z.; “Abdikerim Sıdıkov”, **Ala-Too**, No: 1, Bişkek 1991, s. 121 – 123.

Kurtcephe, İsrail; “Teşkilat-ı Mahsusa Belgelerine Göre 1917 Rus İhtilalı Sırasında Türkistan”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi Atatürk Yolu**, Sayı: 12, Ankara, 1993, s. 393–409

Kutalmış, Mehmet; “Tarihte ve Günümüzde Kazakistan'ın Alfabe Meselesi”, **Bilig**, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 2004, 1–21.

Lubimov, A.; “Maktabı i medrese g. Ufi i 1-go rayona Ufımskogo Uezda”, **Medrese Yujnogo Urala i Priuralya: İstoriya i Sovremennost Hrestomatiya**, Ufa, 2010, s. 36 – 40.

Maanayev, E.; “İ. Arabayevdin Koomduk-Sayasiy İşmerdigi”, **Erkintoo**, 25 Dekabr, 2007, s. 10.

Mahmutova, L. T.; ”Fonetiçeskiye Osobinnosti Kasimovskogo Govora Tatarskogo Yazıka”, **Materialı po Dialektologii**, Red.: E. K. Bahmutova, AN SSSR, Kazan, 1955. s. 135 – 157.

Mambetov, C.; “İşenalı Arabayevdin Ustatı Kim Bolgon”, **Kutbilim**, Sayı: 236, 24 Kasım, 1996. s. 3.

- Mamirov, Munduk; "Oozeki Çıkarmaçılıktı Cıynoonun Birinçi İyrimi", **İşenali Arabayev Tuulgan Kününün 110. Cıldığına Arnalğan Cıynak**, Bişkek, 1993. s. 99 – 111.
- Mamıtov, S.; "Algaçkı Alippe Kantip Cazılğan?", **Kut Bilim**, 28 Haziran 1997. s. 4.
- Mert, Muhit; "Rusya'da Şarkiyat Çalışmalarının Öncüsü, Ünlü Türk Alimi: Mirza Kâzım-Bey", **Türk Yurdu Dergisi**, Cilt 19, Sayı 145, 1999. s. 123 – 142.
- Musaulı, Kenesbay; "Ahmet Baytursınlı Cane Türk Tilderi Grammatikasının Maseleleri", **Ultık Ruhtın Ulı Tini**, Almatı, 1999. s. 47 – 56.
- Muzipov, G.; "Moy Uçitel", **Mugalimder Gazetası**, Bişkek, 25 Temmuz 1980. s. 3.
- Ömürbay, Makalek; "Kırgız Cazmasının Tarihine Kıskaç Bayan", **Til Cana Kotormo**, Urumçi, 1994. s. 3 – 4.
- Ömürbay, Makalek; "Kitaylık Kırgızdardın Til Cazuusu", **Ala-Too**, Bişkek, 2001. s. 89 – 91.
- Öner, Mustafa; "I. Bakû Türkoloji Kongresinde İdil-Ural Türkleri": **1926 Bakû Türkoloji Kongresi'nin 70. Yıl Dönümü Toplantısı**, TDK Yay., Ankara 1999, 13-25.
- Osmonkulov, A.; "Sabatsızdıktı Coyuu Kuralı", **Mugalimder Gazetası**, Sayı 58, 18 Haziran 1975, s. 5.
- Oral, Mustafa; "Türkoloji Tarihinde 1926 Bakû Türkiyat Kongresi", **Folklor/Edebiyat**, Cilt X, Sayı 37 Ocak 2004, s.17-37
- Osmonkulov, Aksar; "İ. Arabayev – Kırgız Elinin Körünüktüü Okumuştı – Agartuuçusu cana Pedagogu", **İ. Arabayevdin Tuulgan Kününü 110. Cıldığına Arnalğan Cıynak**, Bişkek, 1993. s. 21 – 32.
- Ostroumov, N. P.; "Madrası v Turkestanskoy Krae", **Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya**, Novaya Seriya Çast VII, Ocak, S-Peterburg, 1907, s. 1 – 58.
- Ostroumov, N.; "Musulmanskıe Mektebi i Russko – Yerlinie Şkolı v Turkestanskoy Krae", **Turkestanskiy Sbornik**, Taşkent, 1995. s. 445 – 451.
- Özbek, Nadir; "Abdurreşid İbrahim İslamcı Bir Eylem Adamı", **Toplumsal Tarih**, Cilt 4, Sayı 19, İstanbul. s. 7 – 12.
- Ploskih, V.; "Moldoke Natsionalnoy İntelligentsii", **İşenali Arabayev Tuulgan Kününün 110. Cıldığına Arnalğan Cıynak**, İlim, Bişkek, 1993. s. 50 – 55.
- Polat, Ümit; "Türk Dünyasının Rönesansı: Usul-i Cedid Mektepleri", **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Editör: Hakan Kırımlı, Bülent Tanatar, Dünder Akarca, İbrahim Köremizli, Ankara, 2004, s. 303 – 324.
- Rıskulov, Turar; "1916-Cıldagı Kazaktar Menen Kırgızdardın Kötörülüşü Cönündö", **Ürkün**, Bişkek, 1993. s. 134-137.

Rıskulova, K.; “Eskerü”, **İşenaalı Arabayev’din Tuulgan Kününö 110. Cıldığına Arnalğan Cıynak**, İlim Tabılga, Bışkek, 1993. s. 47 – 49.

Sadıkov, Cumakul; ”Eldik Adam”, **İşenaalı Arabayev Tuulgan Kününün 110. Cıldığına Arnalğan Cıynak**, Bışkek, 1993. s. 75 – 80.

Saktanov, Köçkön; “Algaçkı Kırgız Okumuştusu”, **Kızıktar**, No: 35 (188), 27.09.2007 s. 14.

Sartbaev, K. K.; “Konstantin Kuzmiç Yudahin”, **K. 80-Letniyu So Dnya Rojdeniya Turkologičeskie İssledovaniya**, Frunze, 1970, s. 79 – 83.

Sıdıkbekov, Tügölbay; “İşenaalı Arabayuulu”, **Sovettik**, No: 145 (19046), 23 İyun, 1988, s. 7.

Şokay, M.; “Uluttuk Ziyalı”, **Yaş Türkistan**, Sayı 18, 1931, s. 174-179.

Somuncuoğlu, B. Tümen; “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Türkistan’da Yerli Eğitim Kurumlarının Durumu”, **OAKA**, Cilt:2, Sayı: 3, 2007. s. 105 – 134.

Tansel, Fevziye Abdullah; "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884)", **Belleten**, 1953, c. XVII, Ankara 1950. s. 223 – 249.

Tatar-oglu; “Şkolniy Vapros v Russkom Musulmanstve (1910)”, **İslam i Musulmane Yujnogo Urala v İstoriko-Pravovom Prostranstve Rossii: Sbornik Zakonodatelnih Orgonov Vlasti i Upravleniya XX-XXI Vekah**, A. B. Yunusova, Ufa, 2009. s. 20 – 26.

Tenişev, E.;”Uluttuk Doorgo Çeyinki Kırgız Adabiy Tili Cönündö”, **Kırgızdar**, 2. Cilt, Bışkek, 1993. s. 498 – 502.

Tınçtıbek; “İmanalı Aydarbekov”, **Ala-Too**, 12. 9. 2012, <http://kyrgyzym.com/viewthread.php?tid=444>. (15,10,2012).

Tokonbayuulu, Aalı; “Esep Kısap”, **Kırgız Keneş Adabiyatı Dergisi**, No: 2, 1934. s. 4 – 22.

Toktorov, A.; ”Cakıncı Cazuu Tarihıbizdı Estegende”, **Til cana Kotormo**, Urumçi, 1990. s. 14 – 18.

Turgunbaeva, A. M.; “Mesto i Rol Yazıkovoy Politiki v Kulturnoy Revolutsii v Kırgızstane”, **Vestnik KRSU**, Cilt 8, Sayı 7, Bışkek, 2008. s. 177 – 182.

Türkoğlu, İsmail - Maraş, İbrahim; “Kursavî İdil Ural Türkleri Arasındaki Dini Islah Hareketinin Öncülerinden”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 26, Ankara, 2002. 109 – 110.

Uygur, S.; “Türk Dünyasında Arap Alfabetinin Islah Edilmesi ve Latin Alfabetine Geçiş Tartışmaları Üzerine”, **Maarif ve Okutguçı**, Sası. 2, Taşkent, 1922. s. 34 – 37.

Yerofeeva, I.; “Rus İmparatorluğu Yönetiminde Kazakistan”, **Kazakistan Tarihi Makaleler**, TTK, Ankara, 2007. s. 73 – 83.

Yıldız, N.; “Arabayeve İşenaalı”, **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Devirler İsimler Eserler Terimler**, Cilt 5, İstanbul 1987, s. 313.

Yıldız, N.; “Arabayeve İşenaalı”, **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Ortak Edebiyatçıları Ansiklopedisi**, Cilt 1, Ankara, 2002, s. 409.

Yudahin, K. K.; “Lingvistika v Kirgizii”, **Antologiya Pedagogičeskoy Mıslı Kirgizskoy SSR**, Moskva, 1988, s. 203.

Yuzeyev, Aydar; “Cedidçilik İdeolojisi: Tarihi ve Bugünü”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin**, Editör: Hakan Kırımlı - Bülent Tanatar - Dünder Akarca - İbrahim Köremezli, Ankara, 2004, s. 239 – 254.

Zakirov, S.; “Oktyabr Revolutsiyasına Çeyin Kırgız El Oozeki Çıgarmaların Cıynoo Klassifikatsiyaloo Tarıhınan”, **El Agartuu**, 8 Ağustos 1975. s. 60 – 65.

Zülfıkar, Hamza; “Arap Harflerinden Yeni Türk Harflerine”, **Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 1991. s. 29 – 39.

EKLER**EK 1- İşanaali Arabayev**

Kaynak: E. Arabayuulu, **Kırgız Alıpbesi**, Taşken, 1924, iç kapak sayfası.

EK 2- Arabayev'in Oğlu Erkin Arabayev ve Ailesi

Kaynak: İ. Arabayev Adındaki Kırgız Devlet Üniversitesi, Arabayev Müzesi.

EK 3- Arabayev'in Oğlu Erkin, Kızı Akkagaz, Damadı Kuliya (Soldan sağa).

Kaynak: Kırgız Tuusu, 16 Kasım 2012, No: 90 (23679), s. 13.

EK 4- Arabayev'in Torunları (Mayramkan Arabayev (Solda), Kuzenleri ve Torunları ile Birlikte)

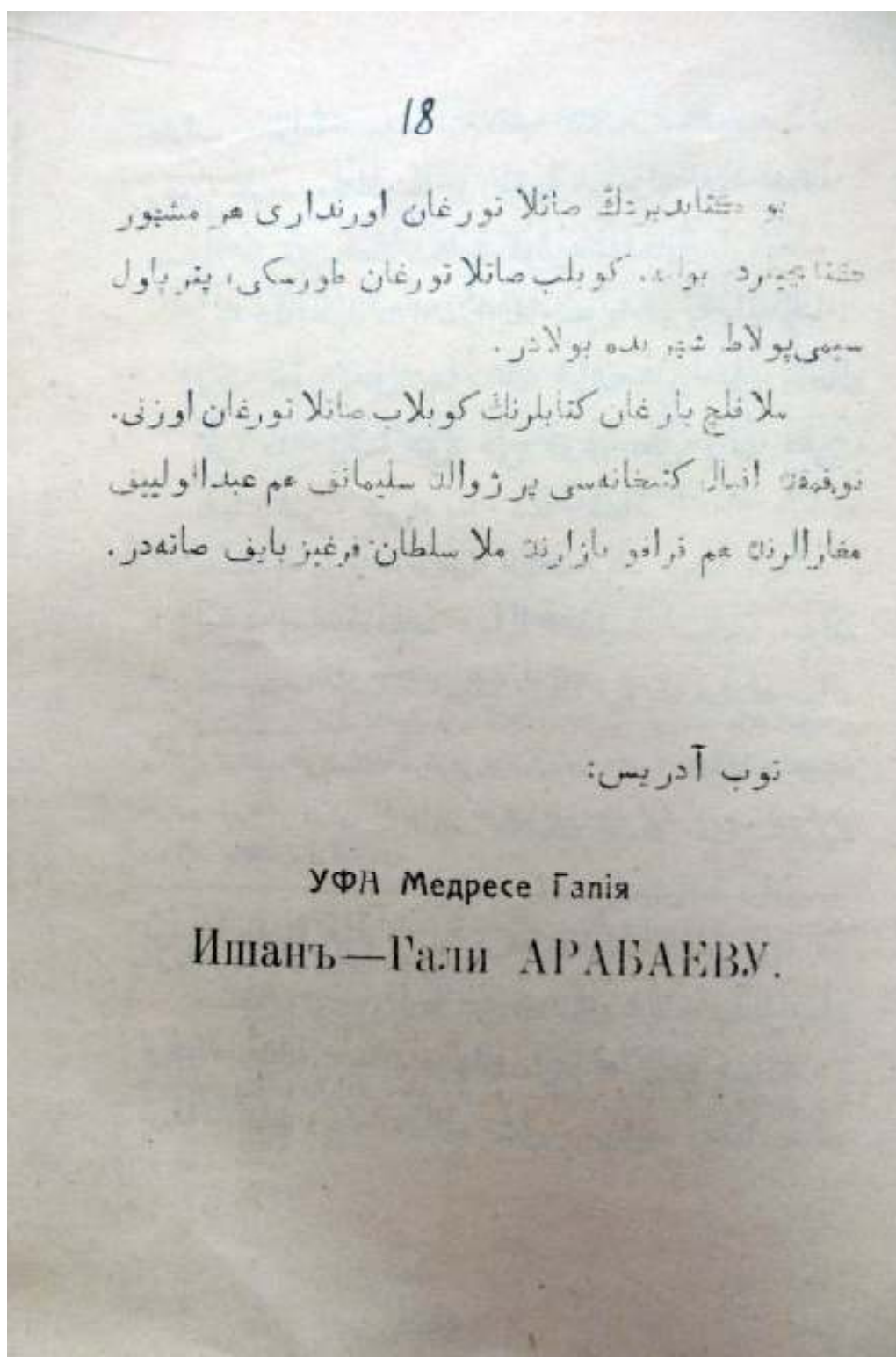
Kaynak: Kırgız Tuusu, 16 Kasım 2012, No: 90 (23679), s. 13.

EK 6- Kısса-i Zelzele Kapak Sayfası

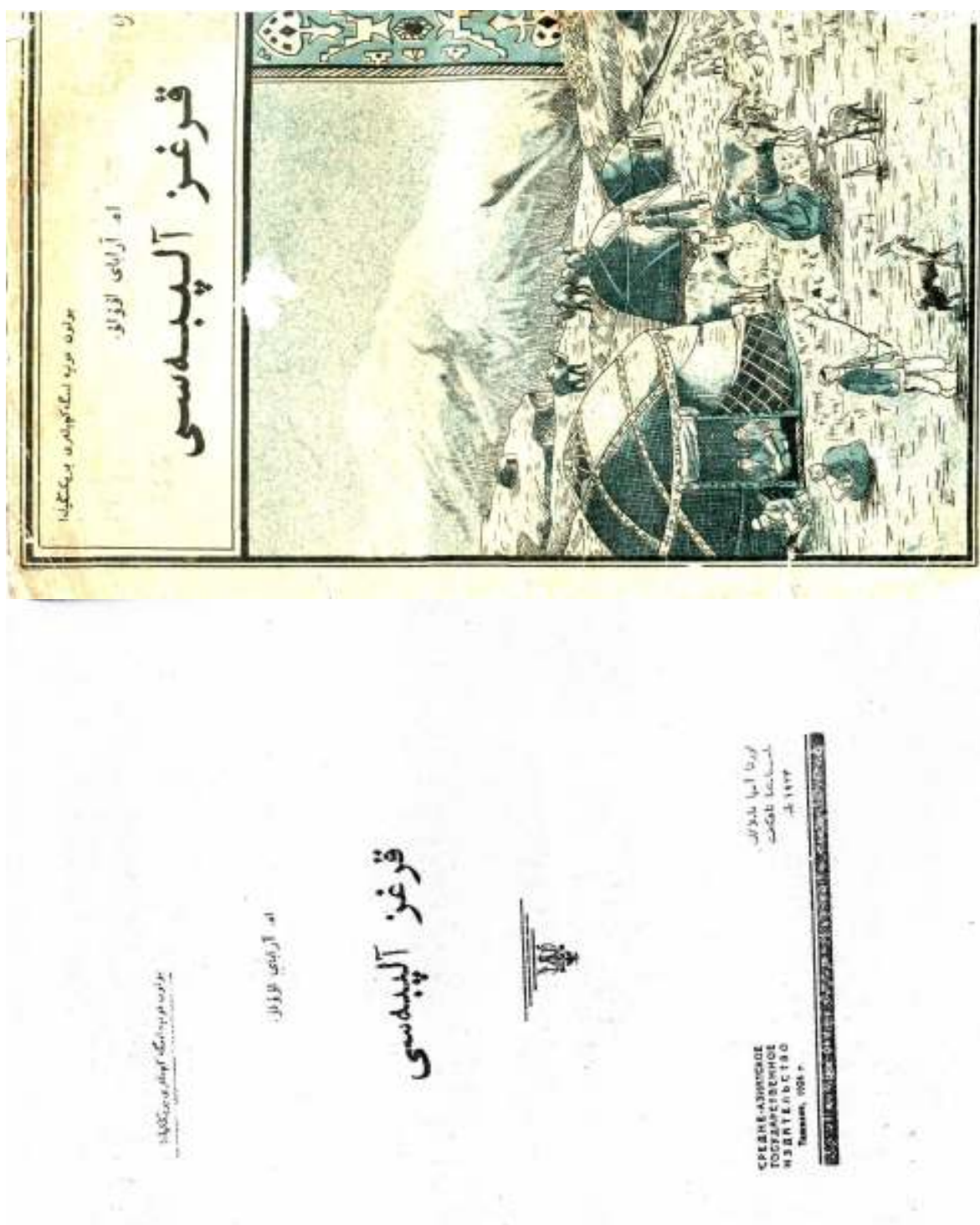
Kaynak: Mola Kılıç Törekil, **Kısса-i Zelzele**, Haz. İşanalı Arabayef, Kazan, 1911.

EK 7- Kıssa-i Zelzele Son Sayfası

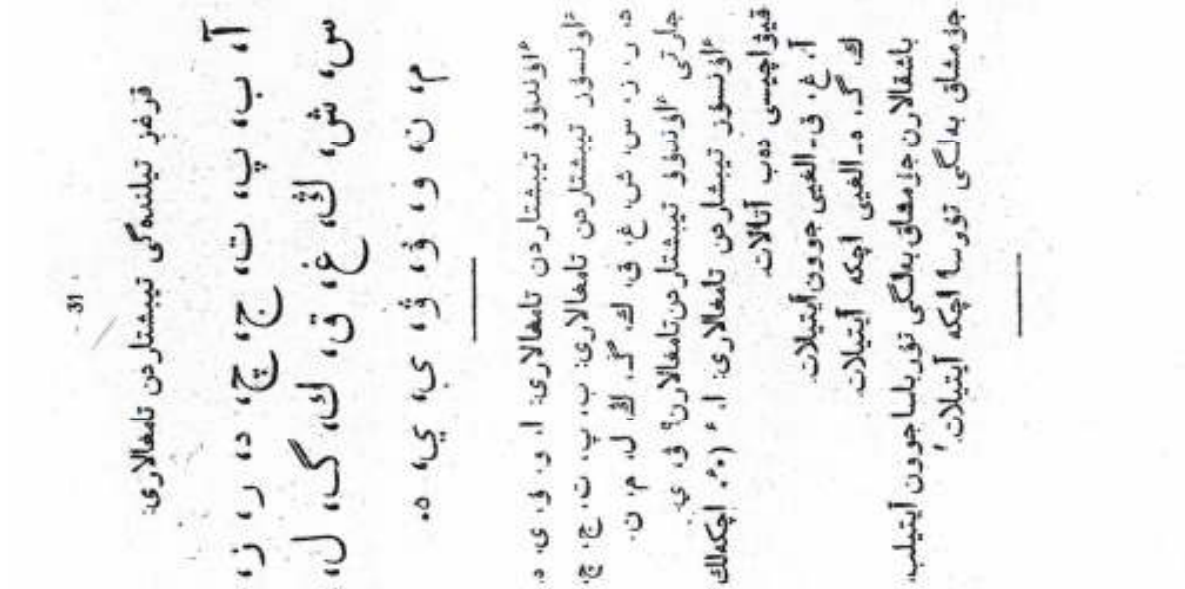
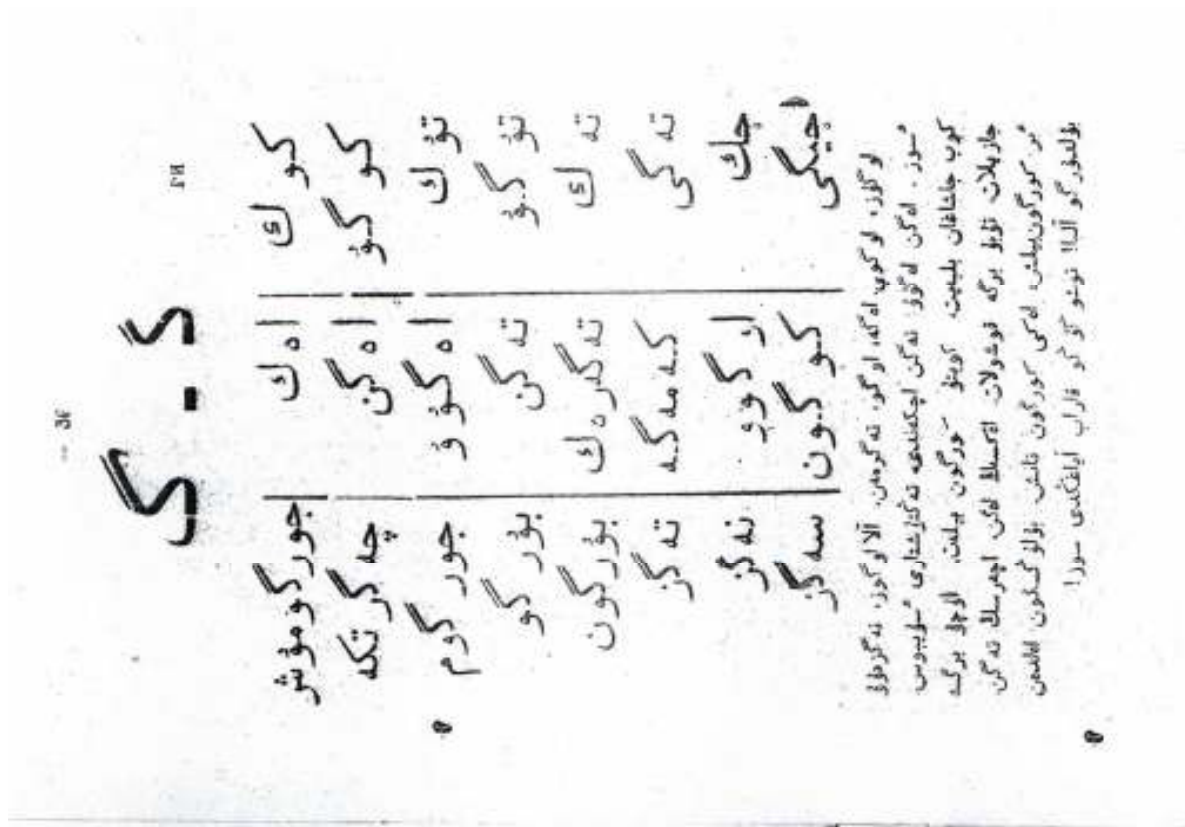
Kaynak: Mola Kılıç Töreki, **Kıssa-i Zelzele**, Haz. İşanalı Arabayef, Kazan, 1911, s. 18.

EK 8- Kırgız Alipbesi Dış ve İç Kapak Sayfası

Kaynak: E. Arabayyulu, **Kırgız Alipbesi**, Orta Asya mamleket Basması,, Taşkent, 1924.

EK 9- Kırgız Alıpbesi Sayfalarından Örnekler

EK 10- Kırgız Alıpbesi Sayfalarından Örnekler

46 —

آي آتتارى.

رۇمچە:	قىرغىزچا:
بانۇلار	بىردىن آيى
ئىلپىرال	جالمان قۇران
مارن	چىن قۇران
تېرەل	بۇغۇ
ماي	قۇلىيا
ئايۇن	تەكە
ئايۇل	باش لىونا
ئۇشۇس	آياق لىونا
سېنتاير	ئوغۇزىدىن آيى
لوكتاير	چەلپىن آيى
ئوپاير	بەشەن آيى
دەكەير	ئالچىدىن آيى

چىن قۇران بۇغۇ. قۇلىيا، چار آيلىرى، تەكە، باش لىونا،
آياق لىونا چاي آيلىرى، ئوغۇزىدىن آيى، چەلپىن آيى، بەشەن
آيى، كۆز آيلىرى، ئالچىدىن آيى، بىردىن آيى، جالمان قۇران
قىش آيلىرى.

كۆن الماراي، قىش الماراي
سۇلۇ، سۇلۇغا تولىچۇ، ائەلە.
ئازىل، ئازىل، كەزە، بىرلىچۇ، لىلىچۇ.

47 —

كۆندۈرەسەپ، چوپ بېشەپ
اەل، لورۇغۇن اورچۇ، اەلە.
بۇل قايى كەزە، بولچۇ، اەلە؟
چال، چالەن، چەر شاير.
چوپ، چاپىراقى، سولچۇ، اەلە.
بۇل قايى كەزە، بولچۇ، اەلە؟
سۇلۇ، سۇلۇ بار چەرە قار.
بوردون بورۇپ، سوقچۇ، اەلە.
بۇل قايى كەزە، بولچۇ، اەلە؟

قىرغىزچا چىل آتتارى.

چىچان، لوي، بارس، قوبون، اۇلۇق، چىلان، چاللى، غوي،
مەچىن، قووق، ان، دوگۇز.

چىل باشى بولۇشۇن تاللاشى.

چاللى، غوي، لوي، قووق، چىچان، ان، دوگۇز، اۇلۇق.
بارس، قوبون، مەچىن، چىلان، بولب بارى، چىلانلىققا تاللاشتى.
لر قايىسى، مەن بولۇم، مەن بولۇم، دەپ، لوزدەردىن تاللا
قىشتا، بولۇشۇن آيتىشتى. چىچان قىشۇرغۇدىن آيتارلىق
مەچىن، بولۇشۇندىن كېيىن قۇلۇق لويۇپ، مەشەت تاللا
شۇنداقلا چىچەن، مەچىن، ائەل، كور، بارىز، چىلى، قارلى، ئورلى.
اەل، مۇلۇن، كور، سولۇ، لوشۇنلۇق، چىلانلىق بولۇلۇ، مەشەت.

EK 11- Cazuu Colunda Saamalik

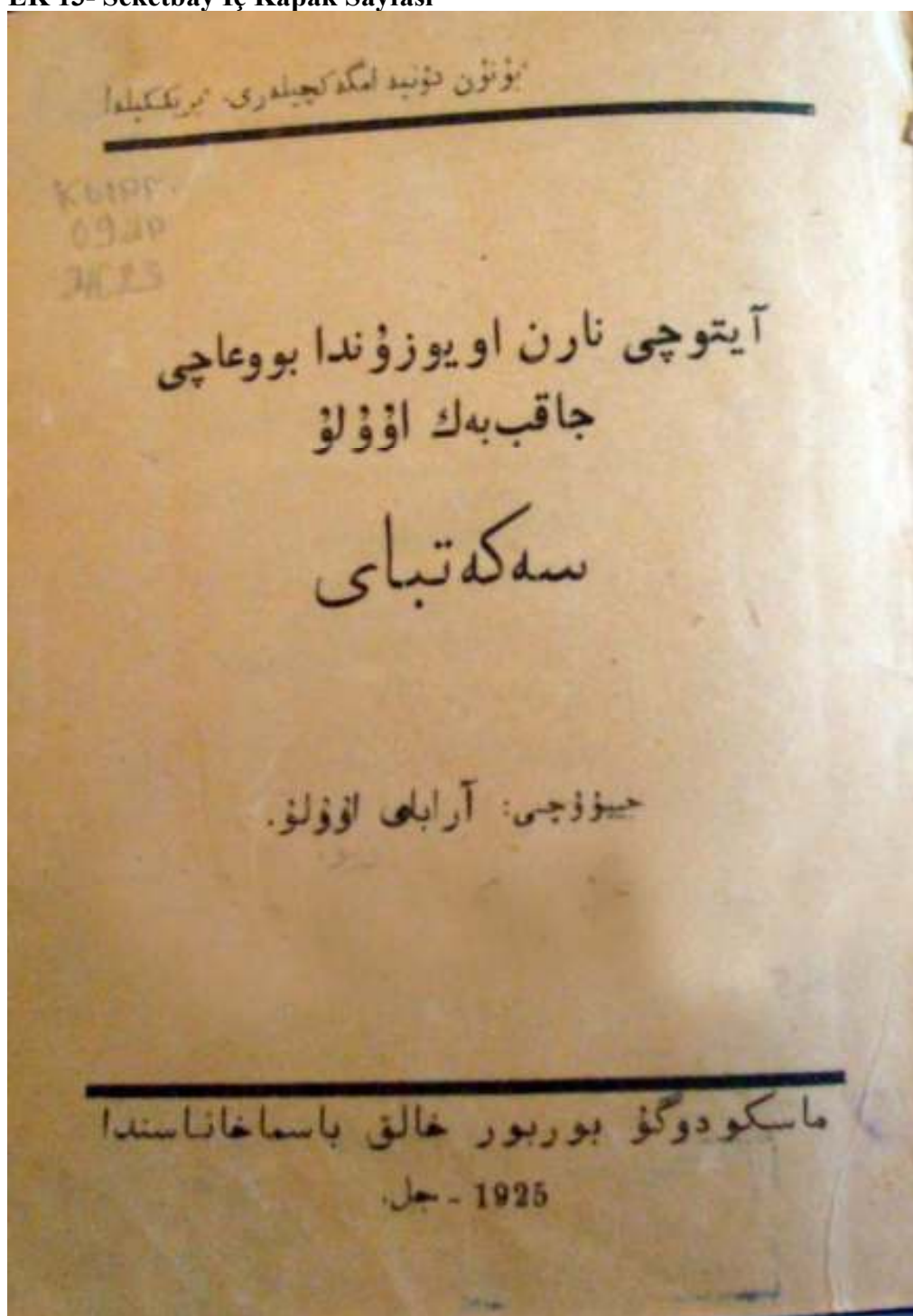
Kaynak: Arabayuulu, E.; **Cazuu Colunda Saamalik**, Mosködökü Borbor Halk Basmahanasında, 1925.

EK 12- Cazuu Colunda Saamalik Birinci Ders

Kaynak: Arabayuulu, E.; **Cazuu Colunda Saamalik**, Mosködökü Borbor Halk Basmahanasında, 1925, s. 1.

EK 13- Seketbay İç Kapak Sayfası

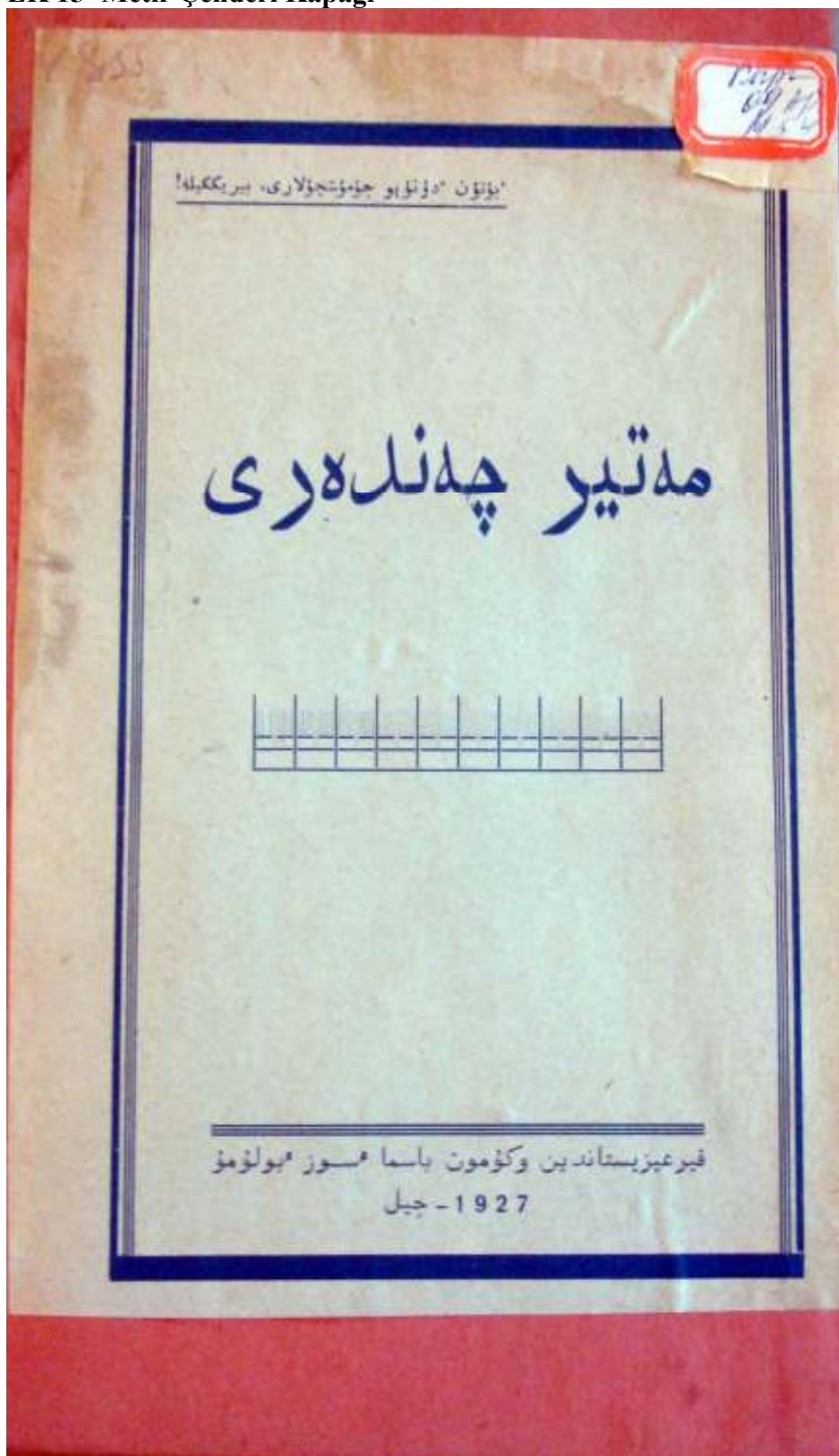
Kaynak: Seketbay, Haz.: Arabay uulu, Masködögü Borbor Halk Basmahanasında, 1925.

EK 14- Semeteyden Bir Bölüm İç Kapak Sayfası

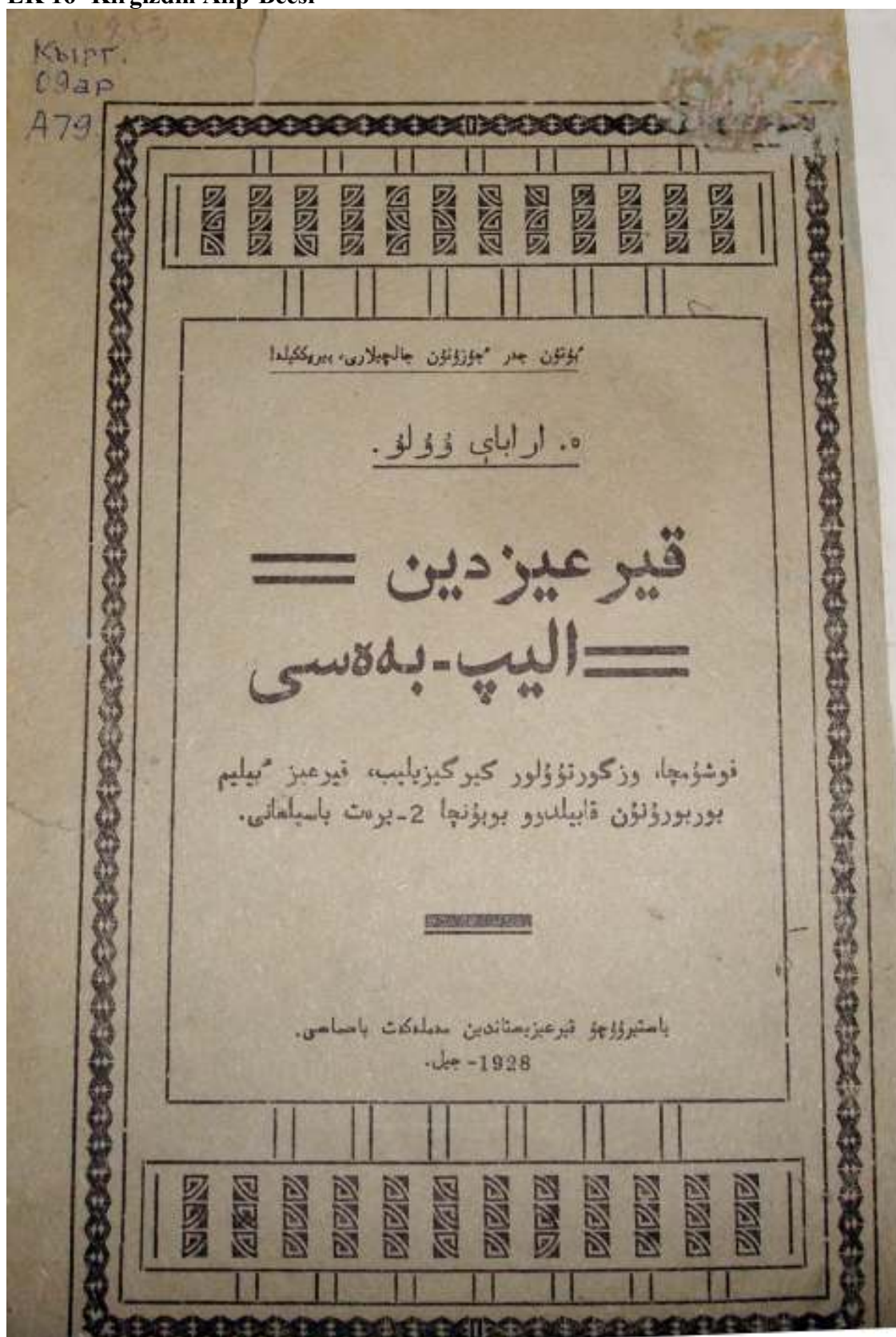
Kaynak: Semeteyden Bir Bölüm, Cıynoocu; Arabayuulu, SSR Kalıktarının Borbor Basmahanası, Maskö, 1925.

EK 15- Metir Çenderi Kapağı

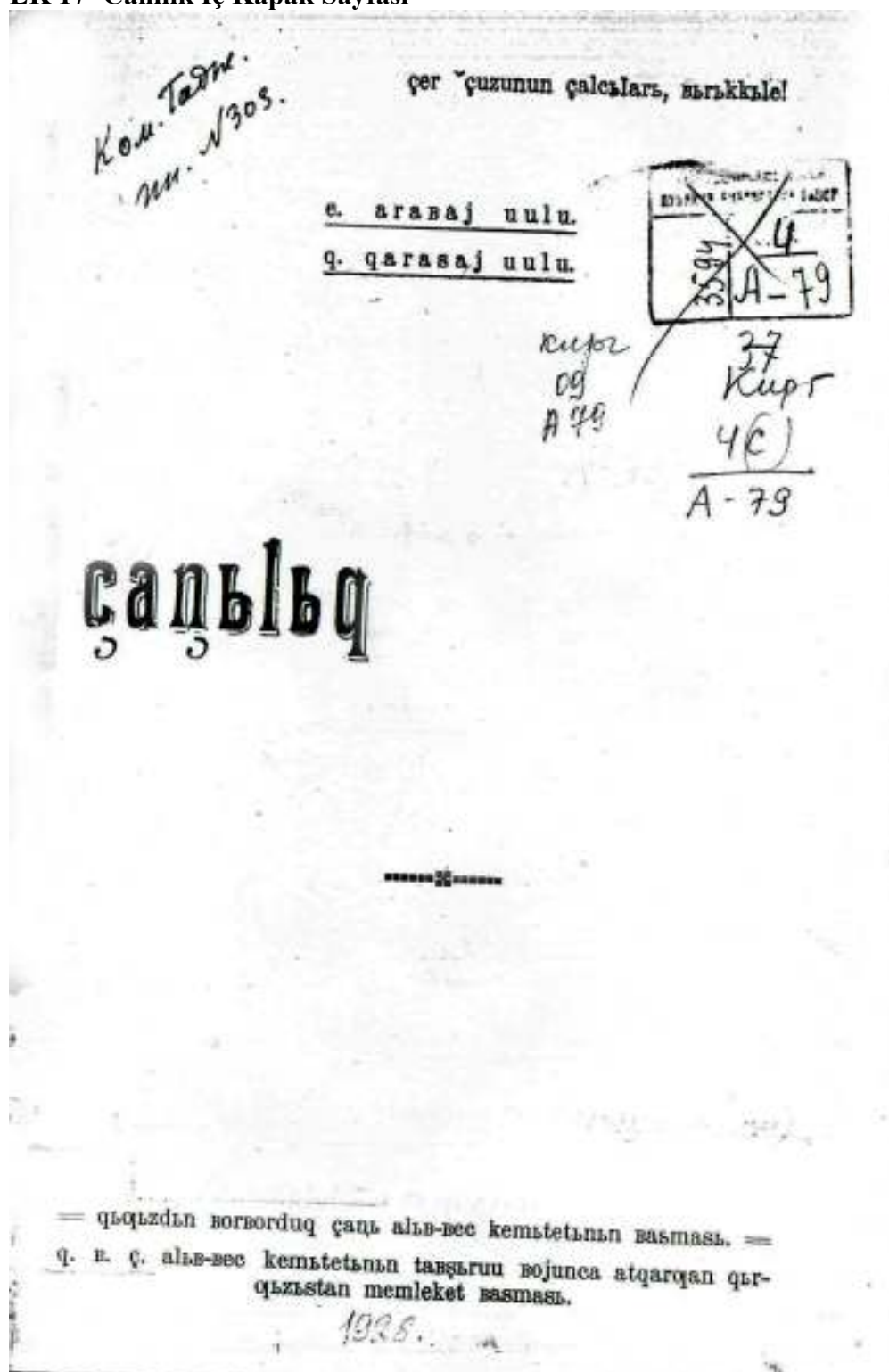
Kaynak: Metir Çenderi, Başkurtçadan Çeviren Arabayuulu, Kırğızstandın Ökümöt Basmasöz Bölümü, 1927.

EK 16- Kırgızdın Alıp-Beesi

Kaynak: E. Arabayuuulu, **Kırgızdın Alıp-beesi**, Kırgızstan Mamlekettik Basması, 1928.

EK 17- Canlık İç Kapak Sayfası

Kaynak: E. Arabajuulu - Q. Qarasajuulu, **Canlık**, Kırğızstan Memleket Basması, 1 - 2. Baskı, Frunze, 1928.

EK 18- Canlı İç Sayfalardan Örnekler

a j a t t a r b.	
qırqızca.	orusca.
1. barıbn ajb . . .	çanbar
2. çalğan quran . .	барбал
3. cın quran . . .	mart
4. buqu	april
5. qulça	maj
6. teke	ujun
7. baş oono	uju
8. ajaq oono	aqus
9. toquzdun ajb . .	senlebar
10. çetıbn ajb . . .	oktovur
11. beşbn ajb	nojovur
12. uetun ajb	dekebar

k u n a t t a r b.	
bşemb, çekşemb, duşemb, şeşemb,	
şarşemb, beşşemb, çuma.	
qırqızca çıl attar b.	
çılğan, uj, barıs, qojon, uluu, çılan,	
çılqı, qoj, meçın, tooq, bt, doruz	

I. maqaldar.

- 1) at maqlıday altınan alınsadı aqlı artıq.
- 2) qorno talıqon qojdon, qol başınadı "nılsın artıq."
- 3) çıqat "ujdo tınlet, qodo "olot."
- 4) urıstın alda urıstınar, bılınmaqıy qoq noho, alınsadı tajar alın taq.
- 5) arı, qoq ujuqon, sanasız qoq kılınan.
- 6) ajın anınnan tılejt, aqlıq çanannan tılejt.
- 7) çaqı, nolsın çetıej nıl, barın cıdın kılınan; tıza nolsın anıdaj nıl, barın çın kılınan.
- 8) kın çaqıstın qılınq nıl, qız çaqıstın kılınq nıl.
- 9) kın tıkırso kıl nıl.
- 10) ar çanlız qılqo "tıpı, qız çanlız tıpı" "tıpı."
- 11) çaqıstın çatın dıne, çanannı "ozın dıne."
- 12) kılqıstın kılınan nırsınq oorusıjt.
- 13) quru çetılejt, qıqın kılınat.
- 14) aqlı oosıq, kılın çıqınat.
- 15) kılınat tıstın oon qoq.
- 16) "at çıqınan tılın "sıqıjt" "osı oonnan kılın "sıqıjt."
- 17) alınsadı qılınat alı nılsın çılğan artıq; aqlıq dıstın aqlınnan dıstın artıq.
- 18) nılsın toqu bar, sılqıqınnan oon bar.
- 19) çaqıstın "ozı" "olsın" "sızn" "olıjt."
- 20) oon tınsıktı kılınat, nırsın tınsıktı kılınat.
- 21) çanann, çanannın kılınq nırsın çanannı alınsadı.
- 22) oonnn saqlasın kılınat nıl.
- 23) oon qılınatın oon nılsıjt, nırsınnan toq nılsıjt.
- 24) ar alınsadı "bar qılınat, al qılınat kılınat."
- 25) kılınat, qılınatın saq.
- 26) qılınatın kılınatın, qılınatın kılınatın.
- 27) çıqat-çıqat, alınsadı nılsın qılınat; alınsadı, nılsınatın nıl.
- 28) "oon qılınatın kılınatın, "tıstı, qılınatın oon qılınatın.
- 29) aqlınsadı, aqlı dıne, qılınat tıstın kılınatın; aqlınsadı çılın dıne, qılınat tıstın kılınatın.
- 30) "nılsınnan "nılsın qılınat, nılsınnan "nılsın qılınat."
- 31) ar aqlınsadı "olıjt, ardan "olot."
- 32) ar çıqat el çetınde, qoq nılsınatın.
- 33) "oon alda qılınat "ıl."
- 34) nırsıjt dıne nırsıjt "sıqıstın, kılınatın dıne nırsıjt.
- 35) çıqıstın "sızn tıstı, çanannın "sızn nırsıjt.
- 36) nılsınnan "oon çılınat."

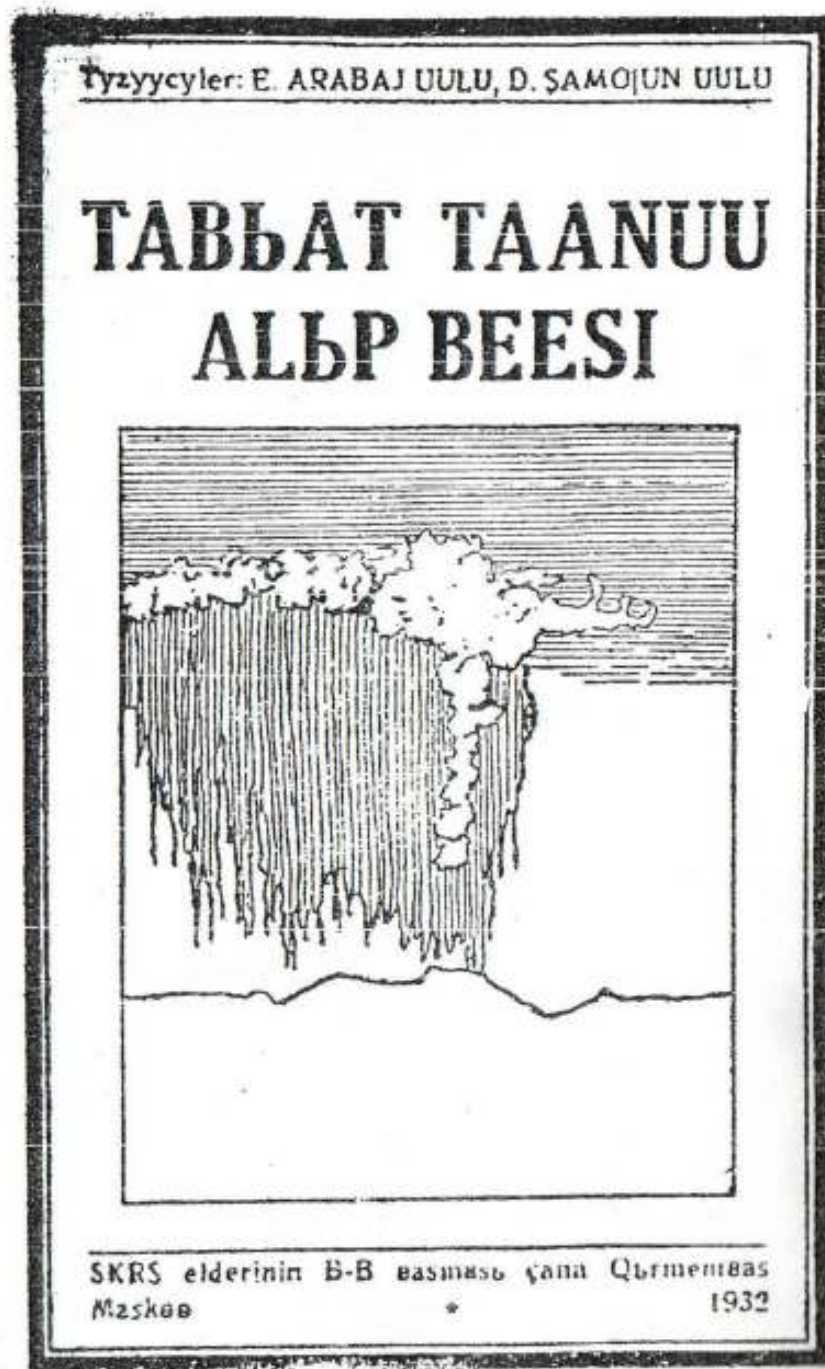
Kaynak: Arabajuulu, E. - Qarasajuulu, Q.; **Canlık**, Kırğızstan Memleket Basması, 1 -2. Baskı, Frunze, 1928, s. 32 – 33.

EK 19- Bizdin Mektep Kapağı

Kaynak: Sultan Satıbalı – Eşenaalı, **Bizdin Mektep**, Kırgızistan Mamleket Basması, Prunze, 1930.

EK 20- Tabiat Taanuu Alip Beesi Kapağı

Kaynak: E. Arabayuulu – D. Şamkunuulu, **Tabiat Taanuu Alip Beesi**, SKRS Elderinin Basması Cana Kırmambas, Masköö, 1932.

EK 21- Komünist Parti Orta Asya Bürosu'nun 1925 Yılında Arabayev'i Partiden ve Görevlerinden Azlettiği Karar

Kaynak: KRBMSDA, F. 10, Op. 15, d. 188, s. 30.

EK 22- Matbaada Yeni Alfabe (Latin) Basım Aşamasında, 1928.

Kaynak: Kasym Tynystanov, CD-ROM, Set-Nasledie, Unesco, Almatı, 2001.

EK 23- Matbaada Yeni Alfabe (Latin) Basım Aşamasında, 1928.

Kaynak: Kasym Tynystanov, CD-ROM, Set-Nasledie, Unesco, Almatı, 2001.

EK 24- Matbaada Yeni Alfabe (Latin) Basım Aşamasında, 1928.

Kaynak: Kasym Tynystanov, CD-ROM, Set-Nasledie, Unesco, Almatı, 2001.

EK 25- İ. Arabayev Adındaki Kırgız Devlet Üniversitesi ve Üniversitenin Bahçesindeki Arabayev Büstü

Kaynak: Ebubekir Güngör, Fotoğraf Arşivi.

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI : Ebubekir GÜNGÖR

Doğum Tarihi ve Yeri : 24.06.1982 Çekerek/YOZGAT

Medeni Durumu : Evli

Eğitim Durumu

Mezun Olduğu Lise : Çorum Cumhuriyet Lisesi - ÇORUM

Lisans Diploması : Erciyes Üniversitesi Yozgat Fen – Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Diploması : Kırgız – Türk Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Bişkek/KIRGIZİSTAN)

Tez Kounusu : Çarlık Dönemi Türkistan’da Fikir Akımları

Yabancı Dil : Rusça

Çalıştığı Kurumlar : Bozok Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi Tarih
Bölümü

E-Mail : ebubekir.gungor@bozok.edu.tr